

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

על עוני ורווחה	שרית סמבול ואורלי בנימין	קיטועים מבניים ומגדריים של היסטוריית העבודה של נשים: הצמצום במבני ההודמנויות של עובדות עניות
מאמרים	מימי אייזנשטדט, ג'וני גל ואלון שפירא	לקראת מדיניות מבוססת ממצאים: סקירה שיטתית של תוכניות להתמודדות עם אבטלה בישראל
	ליהיא להט, גילה מנחם ויוסף קטן	גורמים המשפיעים על עמדות ראשי הרשויות בישראל ביחס לעוני
	גלעד רוזן וערן רזין	מתחם המגורים המגודר בישראל: שלב חדש של היבדלות במרחב
	ארו צפדיה וחיים יעקובי	רב-תרבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד
	ליאורה שיאון ואיל בן ארי	גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור
לזכרו של ברוך קימרלינג	יהודה שנהב	ברוך קימרלינג: שולי במרכז
ביקורות ספרים		

תשס"ז 2007

π

פרדס הוצאה לאור

כרך ט, מס' 1

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי המכון למחקר חברתי (ע"ר), נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב
והאגודה הסוציולוגית הישראלית

עורכת: חיה שטייר

עורכות מדור ספרים:
תמר ברקאי ועמית קפלן

חברי המערכת:
ניסים מזרחי, יוסי שביט, אבישי ארליך, יעל אנוך, גיורא רהב,
אדריאנה קמפ, דן רבינוביץ', עמליה אוליבר-לומרמן, יובל יונאי

רכזות המערכת:
ריבי גיליס וכנרת שדה

כתובת המערכת:
סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

ניתן לרכוש את כתב העת ולהירשם כמנוי בפרדס הוצאה לאור,
ת"ד 45855, חיפה 31458, טל' 04-8641939
www.pardes.co.il

הפקה: פרדס הוצאה לאור
עריכת לשון: אלה גולן
© כל הזכויות שמורות
פרדס הוצאה לאור, 2007

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך ט

חוברת מס' 1

תשס"ז–2007

π

פרדס הוצאה לאור

סוציולוגיה ישראלית

מטרת כתב העת לשמש במה למחקרים המנהלים שיה עם עבודות מחקר מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, תוך הפניית מבט לישראל כמקום ולחומרים מקומיים. המערכת מזמינה מאמרים מדעיים ממגוון של מתודולוגיות וגישות תיאורטיות שמשקפות את הפלורליזם של הסוציולוגיה; מסות ודיונים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר־היום הסוציולוגי, תוך שימת דגש על המציאות הישראלית; וכן תגובות על מאמרים שהתפרסמו בחוברות קודמות. המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים מקוריים שטרם פורסמו (בעברית או בכל שפה אחרת).

מאמרים שיתקבלו במערכת כתב העת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על ידי קוראים־מומחים.

כתב העת סוציולוגיה ישראלית מופיע פעמיים בשנה.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול ולשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת socis@post.tau.ac.il, או – ניתן להגיש מאמר דרך אתר האינטרנט של כתב העת בכתובת <http://www.socis.tau.ac.il>.
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה. המאמר יכלול הערות שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ־100-120 מילים בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (ללא שם המחבר) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל, ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על פי החוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית.
- כתב־היד חייב להיות בעברית. כתב־ייד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי דופן. אם כתב־היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר לדאוג לגרסה העברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

המערכת אינה מחזירה כתב־ייד.

תוכן העניינים

	על עוני ורווחה	
5	דבר העורכות	
7	שרית סמבול ואורלי בנימין	קיטועים מבניים ומגדריים של היסטוריית העבודה של נשים: הצמצום במבני ההזדמנויות של עובדות עניות
41	מימי אייזנשטדט, ג'וני גל ואלון שפירא	לקראת מדיניות מבוססת ממצאים: סקירה שיטתית של תוכניות להתמודדות עם אבטלה בישראל
71	ליהיא להט, גילה מנחם ויוסף קטן	גורמים המשפיעים על עמדות ראשי הרשויות בישראל ביחס לעוני
	מאמרים	
103	גלעד רוזן וערן רוזין	מתחם המגורים המגודר בישראל: שלב חדש של היבדלות במרחב
127	ארו צפדיה וחיים יעקובי	רב־תרבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד
149	ליאורה שיאון ואיל בן ארי	גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור
	לזכרו של ברוך קימרלינג	
173	יהודה שנהב	ברוך קימרלינג: שולי במרכז
	ביקורות ספרים	
	זאב רוזנהק על: פופוליום והגמוניה בישראל	
183	דני פילק	
	נסים ליאון על: Remaking Israeli Judaism: The Challenge of Shas David Lehmann and Batia Siebzehner	
187		
	יהודה גודמן על: מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה	
190	תמר אלאור	

	גל לוי על:
194	Is Israel One? – Religion, Nationalism, and Multiculturalism Confounded Eliezer Ben-Rafael and Yochanan Peres
198	נועה לביא על: הגלובליזציה של ישראל – מק'זורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים אורי רם
202	גיורא רהב על: קריירה פלילית ועבריינות סדרתית ארנון אדלשטיין
205	אביבה חלמיש על: ומספסל ה'למו'דים לק'חנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948 יעל דר
208	דיאנה לוצאטו על: בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה אביעד קליינברג (עורך)
211	עפרה טנא על: בגובה הבטן: ההיבטים החברתיים והפוליטיים של המטבח הערבי בישראל ליאורה גביעון
215	ערן שור על: זהויות במשחק: כדורגל ערבי במדינה יהודית תמיר שורק
218	דפנה גולן על: לקראת מהפכה חינוכית? בעקבות כנס ון ליר לחינוך על יישום דו"ח דברת דן ענבר (עורך)
222	ניצה ינאי על: לקרוא איראן בישראל חגי רם
226	שרה חינסקי ושי לביא על: הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות גיל אייל

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Vol. 9 No. 1

π

Pardes Publishing House

2007

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Founded by the Department of Sociology and Anthropology, Tel Aviv University, supported by the Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and Anthropology at Tel Aviv University) and Israeli Sociological Society

Editor: **Haya Stier**

Book Review Editors:

Tamar Barkay & Amit Kaplan

Board Members:

**Nissim Mizrahi, Yossi Shavit, Avishay Erlich, Yael Enoch, Giora Rahav,
Adriana Kemp, Dan Rabinowitz, Amalya Oliver-Lumerman, Yuval Yonay**

Editorial Assistants:

Rivi Gillis & Kinneret Sadeh

Address for manuscripts:

Israeli Sociology – A Journal for the Study of Society in Israel
Department of Sociology and Anthropology, the Gershon H. Gordon Faculty of Social Science
Tel-Aviv University 69978; Tel. 972-3-6408964; Fax. 972-3-6409215
e-mail: socis@post.tau.ac.il

Address for ordering information and subscription:

Pardes Publishing House
P. O. Box 45855, Haifa 31458, Israel
www.pardes.co.il

Production: Pardes Publishing House

Language Editor: Ella Golan

© Copyrights

Pardes Publishing House, 2007

Israeli Sociology

**A Journal for the Study of
Society in Israel**

Vol. 9 No. 1

2007

π

Pardes Publishing House

Israeli Sociology

Israeli Sociology serves as a platform for studies working to further the dialogue with advanced research studies in sociology across the world, with a particular focus on Israel and its local materials.

We welcome scientific articles which draws on diverse methodologies and submission of theoretical articles; essays and discussions of pivotal issues on the sociological agenda, with an emphasis on the Israeli reality. We are always interested in responses to papers published in previous issues.

Israeli Sociology will only consider original work that has not been published earlier (in Hebrew or in any other language). Manuscripts sent to the journal will be anonymously reviewed by reader-experts.

Israeli Sociology is published twice a year.

Instructions for Authors:

- Manuscripts must be typed and double-spaced. Please submit three copies.
- The manuscript's length should not exceed 9,000 words (including full bibliography, footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100-120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page that indicating the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself, should comply with the format of the most recent issue of Israeli Sociology.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in unusual cases. If the manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Manuscripts are not returned to authors.

CONTENTS

On Poverty and Welfare

Editorial		5
Sarit Sambol & Orly Benjamin	Structural Disruptions of Women's Work History: The Narrowing down of Working Poor's Opportunities Structures	7
Mimi Ajzenstadt, John Gal & Alon Shapiro	Towards Evidence-Based Policy: A systematic review of programs dealing with unemployment	41
Lihi Lahat, Gila Menahem & Joseph Katan	Perception of local government leaders in Israel: Sources of poverty and ways to alleviate it	71
Articles		
Gillad Rosen & Eran Razin	Gated Communities in Israel: A New Phase of Spatial Segregation	103
Erez Tzfadia & Haim Yacobi	Multiculturalism, Nationalism and Urban Politics: The Case of Ashdod	127
Liora Sion & Eyal Ben-Ari	Body, sexuality and family among Israeli reserve combat troops	149
In memory of Baruch Kimmerling		
Yehouda Shenhav	Baruch Kimmerling: Marginal in the Center	173
Book Reviews		183

על עוני, עבודה ורווחה

בשנים האחרונות תופסת סוגיית העוני מקום מרכזי בדיון הציבורי בישראל ובעולם כולו. העוני נתפס כבעיה חברתית, ומחייב, לפיכך, את התערבות המדינה ומוסדותיה. במטרה לצמצם את העוני ולעזור לעניים לשפר את מצבם הכלכלי נוקטות מרבית המדינות מדיניות של העברות כספיות מאוכלוסייה בעלת אמצעים לאוכלוסייה דלת אמצעים. מדיניות זו מעוררת ביקורת חריפה מצד הציבור ומנהיגיו, שכן היא נתפסת כמתגמלת את מי שאינו עובד – ולפיכך אינו תורם למאמץ הציבורי – על חשבונם של העובדים. ההשתתפות בשוק העבודה נתפסת כדרך המרכזית להיחלצות מעוני ולשיפור המצב הכלכלי, ומערכת הרווחה בישראל, כמו במדינות רבות בעולם המערבי, משקיעה משאבים ומאמצים רבים בניסיון לעודד השתלבות בתעסוקה.

מדיניות הרווחה של השנים האחרונות מאמצת שיח ברור של "מרווחה לתעסוקה", בהדגישה באופן חד את הקשר בין תעסוקה ובין רווחה כלכלית, ובהטלת אחריות רבה על הפרט העני. תוכניות הרווחה – ותוכנית "מהל"ב" (תוכנית ויסקונסין) היא המייצגת המשמעותית ביותר שלהן – נבנות סביב ההנחה כי יש לשלב את העניים ואת נתמכי מערכת הרווחה בעבודה כדי לצמצם את תלותם המוסדית וכדי לשפר את מצבם הכלכלי. הנחת הבסיס של תוכניות אלו, המאומצת ישירות ממדיניות הרווחה הניאו-ליברלית ובעיקר זו האמריקאית, הנה שישנם אנשים שבוחרים להיעדר משוק העבודה ולהיסמך על מערכת הרווחה, ולפיכך, כדי לצמצם את העוני והתלות יש לשלבם בשוק העבודה. אלא שדו"ח העוני האחרון שפרסם המוסד לביטוח לאומי מצביע על כך שבכ-40% ממשקי הבית העניים בישראל עובד לפחות אדם אחד; כלומר, נראה כי תעסוקה כשלעצמה איננה מגנה מפני עוני. רבים מבין העניים העובדים זוכים לתמיכה ממערכת הרווחה, אולם על פי הדיווחים גם מערכת הרווחה אינה משפרת באופן משמעותי את מעמדן הכלכלי של משפחות עובדים עניות. לאור האמור לעיל נראה כי יש מקום לשנות את הדגש המחקרי והציבורי, ולחקור באופן מעמיק יותר את הקשר שבין עוני ועבודה. האם שוק העבודה אכן מבטיח לכל העובדים דרך להיחלץ מעוני? האם המערכת הפוליטית מוכנה להירתם לסוגייה של עבודה בתנאים שאינם מאפשרים קיום בכבוד?

אין ספק כי עוני הוא בעיה פוליטית, ובוודאי שעוני של עובדים מושפע ממדיניות התעסוקה. גורמים פוליטיים משפיעים על פיתוח כלכלי ואפשרויות תעסוקה, וכן על תוכניות הרווחה הקיימות לצמצום עוני ואבטלה. שלושת המאמרים הכלולים בגיליון סוציולוגיה ישראלית העוסק בעוני דנים באופן זה או אחר בקשר שבין עוני ועבודה. עבודות אלו חושפות את מצב העניים העובדים ומצביעות על חשיבות הפן הפוליטי של ההתמודדות עם בעיית העוני בישראל – אם באופן ישיר על ידי בחינת עמדות ראשי ערים, כלומר אנשים בעמדות כוח פוליטיות, ואם באופן עקיף, בטיפול, ניתוח, וביקורת על מדיניות הרווחה ותוכניות ספציפיות שמטרתן לצמצם עוני ואבטלה.

אמנם, איננו מתיימרות לטעון כאן ששלוש העבודות מייצגות את כל המחקר על עוני שנעשה היום בישראל, אולם הן בהחלט מייצגות לדעתנו את הכיוון של המחקר העכשווי על עוני בשני מובנים חשובים: ראשית, יש התייחסות להקשר הפוליטי של העוני. ראשי ערים הם אנשים פוליטיים, ובכך למעשה לוקחים חלק בהכרעה אילו תוכניות רווחה והעצמה יקבלו לגיטימציה, יתוקצבו ויוצאו אל הפועל. שנית, שלושת המאמרים מציינים חסמים מבניים בתעסוקה כגורם עיקרי לעוני. כפי שמראה מאמרם של להט, מנחם וקטן, הבוחן עמדות של ראשי רשויות מקומיות ביחס לעוני, למקורותיו ולדרכי ההתמודדות עמו, גם בקרב ראשי הערים עצמם נראה שאין יותר דיון ב"תרבות העוני" וכבר לא "מאשימים" את העניים במחסור שהם חווים, אלא השיח עבר לדיון בגורמים מבניים לעוני ולאבטלה. היבט זה עומד במרכז עבודתם של אייזנשטדט וגל, עבודה המציעה ניתוח-על של תוכניות חברתיות לצמצום אבטלה. גם מכאן ניתן להסיק כי הנחת היסוד של תוכניות אלו היא שלמובטלים (עניים או לא) יש רצון לעבודה, וכל שצריך הוא לאפשר להם לפרוץ את חסמי התעסוקה הרווחית, ובכך להיחלץ ממעגל העוני. מאמרן של סימבול ובנימין, החוקר היסטוריות עבודה של נשים, מאיר היבטים מגדריים הקשורים בחסמים המבניים שמציבה מערכת התעסוקה בפני נשים. המאמר ממקד את תשומת הלב להעסקה הלא-שגרתית המתרחבת בישראל ופוגעת בעיקר בקבוצות חלשות; הללו המאבדות בהדרגה את תמיכתה של מדינת הרווחה. המאמרים בגיליון זה, על אף שמקורם בדיסציפלינות שונות זו מזו, מבוססים על שיטות מחקר שונות, והשאלה המנחה את הדיון בהם שונה – בכל זאת יש בהם מן המשותף. האוריינטציה של להט, מנחם וקטן היא תחום המדיניות הציבורית, והם משתמשים בשיטות מחקר כמותיות (סקרים) כבואם לחקור את עמדותיהם של ראשי ערים על הגורמים לעוני. אייזנשטדט וגל באים מהתחום של עבודה סוציאלית, ומשתמשים בניתוח-על בהערכתם את היעילות של תוכניות רווחה שונות שמטרתן לצמצם אבטלה ותלות בסעד. ולבסוף, תחום העניין של בנימין וסימבול הוא הסוציולוגיה, והן משתמשות בשיטות מחקר איכותניות (ראיונות) בבואן לחקור את החסמים לעבודה הניצבים בפני נשים.

למרות ההבדלים בנושאי הדיון ובמיקוד התיאורטי והמחקרי, מאמרים אלו מציגים בפנינו סדר יום מחקרי שקורא להעביר את תשומת הלב ממאפייני העניים ומרצונם לעבודה, אל התהליכים הפוליטיים המשפיעים הן על אימוץ ופיתוח תוכניות רווחה והן על מאפייני שוק העבודה והיכולת של עבודה להבטיח ביטחון כלכלי. בעת שבה שיעור העובדים העניים הולך וגדל יש מקום לשאול מדוע עבודה אינה נותנת הגנה; יש מקום לחקור את החסמים ששוק העבודה מציב כגורמים מרכזיים לעוני ומחסור בישראל של תחילת המאה העשרים ואחת; ויש מקום לבחון את תפקיד המדינה בהבטחת רווחה לתושביה.

חיה שטייר, עורכת

עליזה לוין, עורכת אורחת

קטועים מבניים ומגדריים של היסטוריית העבודה של נשים: הצמצום במבני ההזדמנויות של עובדות עניות

שרית סמבול ואורלי בנימין*

תקציר. ההכרה הציבורית בקטגוריה "עובדים עניים" הולכת ומתחזקת בחברה הישראלית, אך המודעות לאופייה המגדרי עדיין בחיתוליה. עובדים עניים הם לעתים קרובות עובדות עניות המועסקות בהעסקה לא-שגרתית בטולת הגנה – אם באמצעות חברות כוח אדם, קבלנים או מעסיקים פרטיים. מאמר זה תורם להבנת אופייה המגדרי של הקטגוריה "עובדות עניות" באמצעות העמדה של מסגרת תיאורטית, המשלבת בין הדיון בהתנסויותיהן של נשים כעומדות במרכז חיי משפחותיהן לבין התנסויותיהן של נשים כמי שמשלמות מחיר גבוה על תהליכי ההתנערות של מדינת הרווחה הישראלית ממחויבותה להגנה על עובדות לא פרופסיונליות וסמי-מיומנות. המסגרת התיאורטית המוצעת מאמצת את גישת ה-*work history*, שפמיניסטיות בשנות השבעים והשמונים פיתחו לצורך חקירת השתלבותן של נשים אנגליות ואמריקאיות בשוק העבודה, והיא משלבת בינה לבין חקר ההקשר המבני-היסטורי שבתוכו מתפתחת היסטוריית העבודה. במיוחד מתמקד הטיועון בשינוי המבני שחל באופיים של מבני ההזדמנויות הפתוחים בפני נשים, אשר אירועי חיים מגדריים קוטעים את היסטוריית העבודה שלהן. על בסיס ראיונות עם 12 נשים שהשתתפו בסדנה להעצמה כלכלית של נשים, אנו מציגות דרך לבחינת היסטוריית העבודה של נשים אשר מבחינה בין קטועים מבניים הנוטים לצמצם את מבני ההזדמנויות של נשים, קטועים מגדריים וקטועים שבהם מתלכד השינוי ההיסטורי עם מגדר. על בסיס ניתוח היסטוריית העבודה של המרוויגות אנו טוענות כי בהקשר מבני שבו מתרחבת העסקה לא-שגרתית, גדלים המחירים ארוכי הטווח שנשים משלמות על אובדן מקום עבודה בשל קטועים מבניים או משפחתיים.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בראיילן
 הכתובות מודות למיכל רצון מהמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת בראיילן על תובנותיה, וכן לשני הקוראים האנונימיים על הערותיהם המבהירות. בנוסף החוקרות מודות למשתתפות הסדנה של העמותה להעצמה כלכלית של נשים, לחברות העמותה ובמיוחד לאיילת אלני העומדת בראשה על העזרה הרבה במהלך איסוף הנתונים למחקר.

עובדות עניות

בתגובה למחאת הנשים החד-הוריות בהנהגתה של ויקי קנפו ביולי 2003, אמר בנימין נתניהו, שר האוצר המכהן ויוזם התיקון בחוק ההסדרים שעיקר מתוכן את החקיקה משנת 1992 שאפשרה תמיכה ציבורית באימהות חד-הוריות: "לא נלך אחורה לקצבאות, נלך קדימה לעבודה". אמירה חד-משמעית זו נתקבלה בתמיהה במאהל המחאה שהקימו האימהות החד-הוריות אל מול הכנסת: "הרי אנחנו עובדות", אמרו רבות. מחאת הנשים החד-הוריות העלתה לראשונה את הקטגוריה "עובדות עניות" בשיח הציבורי בישראל. חלק ניכר מן הנשים הזקוקות לתמיכת המדינה בפרנסתן הן נשים עובדות: הן מתקבלות לעבודה, מחזיקות בה מעמד תקופה מסוימת, מוצאות משרה אחרת וחוזר חלילה. לעתים קרובות הן זקוקות לתמיכת המדינה, למרות תקופות תעסוקה ממושכות למדי. חיי העבודה של "עובדות עניות" ממקמים אותן כ"עניות" לא במשמעותו של עוני כמחסור מוחלט, אלא במשמעותו של עוני יחסי, שאינו מאפשר להן לספק את צורכיהן ואת צורכי ילדיהן, המעוצבים בהקשר צרכני עכשווי (שטייר, 2005). כשעוני מוגדר בדרך זו הוא מקבל משמעויות שונות בחייהן של נשים שבפניהן פתוחים מבני הזדמנויות מובחנים. בחינת השינויים במבני הזדמנויות חשובה לבחינתם של מיקומים שונים בתוך הקטגוריה עובדות עניות.

כשהקטגוריה "עובדים עניים" החלה להיכנס לדיווחים הסטטיסטיים התברר שלעתים גם משפחות שבהן שני מפרנסים נותרות מתחת לקו העוני. לפי דוח הביטוח הלאומי¹ בשנת 2004 היו בישראל 160,200 משפחות של עובדים עניים. מתוכן 139,100 משפחות שבהן מפרנס אחד (בדרך כלל מפרנסת אחת) ו-19,800 משפחות שבהן שני מפרנסים. דוח מכון אדווה מדווח כי בשנת 2004 חיו 17% מהשכירים מתחת לקו העוני, ומתוך כלל השכירים 32.3% הם עניים (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2005). לאורך שנות התשעים התפרסמו דיווחים בארצות הברית על משפחות מועסקות ועניות שהצביעו על היעדר נגישות לזכויות חברתיות בסיסיות כגון שירותי בריאות ודיוור הולמים עבור משפחות של עובדים עניים. דיווחים אלו הדגישו את המחירים הגבוהים שמשלמים ילדים מרקע משפחתי כזה (Seccombe, 2000). פקידות, עובדות בחברות הסעדה, סיעוד וניקיון כמו גם עובדות מרכולים, אולמות אירועים וחברות אחרות שאינן מתירות התארגנות עובדים, מועסקות באופנים המשעתקים את עוניין בהווה, כמו גם את זה העתידי. לשכר הנמוך – מאפייין קבוע של עבודת נשים גם כשהן מועסקות בשירות הציבורי וכשהן חברות באיגוד מקצועי (עפרוני, 1980) – נלווים תנאי העסקה ממסחרים (בנימין, 2006). תנאי העסקה אלו חושפים את העובדת לכווחות השוק ואינם מגנים עליה מפני עוני – לא בתקופות של פעילות בשוק העבודה ולא בתקופות של אי-פעילות בשוק העבודה. הספרות מגדירה את המושג רה-קומודיפיקציה, המתייחס לאופן שבו המדינה חושפת את האזרח לכווחות השוק על ידי התנערות מאחריותה לתנאי ההעסקה שלו (Esping-Andersen, 1990; גל, 1993; רוזנהק, 2001). לעתים המסחור מוקצן עד כדי העברת העובדים בין מעבידים משתנים רק לשם קטיעת הצבר החודשים שצוברת עובדת אצל מעביד על ידי הפסקה מכוונת של העסקתה. רדאי (1998), בן-ישראל (1999) וברק (2000) ביקרו את הפרקטיקות המסחרות ומצאו כי הן הפכו לחלק משגרה. בדרך זו,

1 דו"ח הביטוח הלאומי, "ממדי העוני והפערים בהכנסות – 2004", מנהל המחקר והתכנון.

זכויות עובדים מופרות באופן שיטתי במסגרת תרבות המכרזים במגזר הציבורי (רובינשטיין, גולן ובנימין, 2006).

הקטגוריה עובדות עניות היא קטגוריה החוצה את ההבחנה בין הפרטי והציבורי, בין עולם העבודה ועולם המשפחה; את ההבחנה בין מועסקת למובטלת, בחוברה להעסקה קצרת טווח וחלקית, הנקשרת תדיר להכנסה נמוכה; ומערבבת גם את הקטגוריות נתמכת קצבאות ולא נתמכת קצבאות, שכן נשים עובדות רבות נתמכו, לפחות במשך פרק זמן מסוים בחייהן, על ידי קצבאות השלמת הכנסה והבטחת הכנסה.

כדי לדון בתופעת העובדות העניות לא די לדון בתהליכים המתרחשים בשוק העבודה ובמקומן של נשים בתוכו, אלא יש צורך להבין את רשת מקורות ההכנסה ואת ההקשר שבו מעוצבת רשת זו (PRI-SSHRC, 2004). מיקום מבני מוחלש ופגיע בשוק העבודה עלול להיות קריטי להגדרת עובדת ענייה בהקשר של פרנסת משפחה ושל חוסר אפשרות להיסמך על העברה בין-דורית של הון כלכלי בצורת נכסים או רכוש. לעומת זאת, ייתכן מצב שבו עובדת ענייה מועסקת במקום עבודה שאפיוניו הטיפוסיים פוגעניים ומחלישים, אך מפרנסים נוספים או מקורות נוספים של הכנסה משמעותית מערפלים את משקלה של ההכנסה בעיצוב מציאות חייה. לפיכך, דיוננו פותח בהתייחסות למיקומים מחלישים בשוק העבודה, אך מובן כי אין באפשרותנו להתייחס לכלל המועסקות בהם כעובדות עניות. לשם הבהרת הקשר בין משרות לבין עוני יש צורך בתמונת חיים מורכבת יותר על משק הבית שהעובדת מפרנסת, וכן ראוי לזכור כי גם בתנאים משפחתיים מסוימים כגון משברי גירושין, בעיות בריאות או משברים אחרים הכרוכים באובדן רכוש והצבר חובות, גם נשים המועסקות במקומות עבודה סטנדרטיים עלולות להיקלע לעמדת העובדת הענייה. מעבר לקושי אמפירי זה, המאפיין הקריטי של עובדות עניות הוא האינטנסיביות של חיי העבודה שלהן. לפי ליסטר (Lister, 2004), עוני של נשים מאופיין באופן טיפוסי בעומס עבודה לא רק בעולם שמחוץ לביתן אלא אף בתוך ביתן – כיוון שעליהן לקחת על עצמן מלאכות ייצור רבות כדי לצמצם את השירותים והמוצרים שמשפחותיהן צורכות תמורת כסף, חייהן מאופיינים בעבודה פיזית מתמדת. גם ג'ונסון (Johnson, 2002) שותפה לדעה כי פעילותן הכלכלית של עובדות עניות זוכה לתגמול כספי מינימלי בדרך כלל, ומכוונת לחיסכון וצמצום; מכוונות זו קשורה בצרכים המתרחבים באופן מתמיד של ילדיהן, ולכן היא גדלה בהתמדה, במיוחד בהיעדר אפיקים חלופיים של תמיכה בצורכי הילדים. בעבודה קודמת הראינו כי עובדות עניות חוות חרדה מתמדת ביחס לסיכוייהן לספק את צורכי ילדיהן (סמבל ובנימין, 2006). חרדה זו מהווה גורם מפעיל מרכזי בנכונותן לעבוד קשה במשך שעות ארוכות בבית ומחוצה לו.

לתופעת העובדים העניים הסברים שונים, ורבים מהם קשורים בשינויים מבניים בשוק העבודה, בייחוד קצב גידול מוגבר של משרות לא-סטנדרטיות, המכונות גם bad jobs (Kalleberg, Reskin & Hudson, 2000) בשל איכותן הירודה. מדובר במשרות שבהן עובדות ועובדים אינם צוברים הטבות וזכויות פנסיה, ובכך נחרץ גורלם לחיות בעוני ובמצוקה בגיל הזקנה. חלק מרכזי בהתבססות תופעת העובדים העניים מיוחס למדיניות הפרטת השירותים החברתיים: המדינה אשר מעוניינת להפחית את עלויות התפעול של משרדיה ושל השירותים החברתיים מעודדת ספקים פרטיים להציע כוח עבודה, נשי לעתים קרובות, ונקשרת עמם בחוזים למרות ההכרה בכך שהם אינם שומרים על תנאי העסקה המובטחים בחוק. אייזנשטדט ורוזנהק (2001) למשל מדווחים כי בתחום הסיעוד היה לתהליך ההפרטה

חלק אקטיבי גלוי בהעסקתן של נשים לא מיומנות ולא מקצועיות בתנאים פוגעניים, כלומר תנאים המפרים באופן שיטתי את חוקי העבודה המכונים "חוקי מגן". במקרה הנדון דווח על הפרת חוק שכר מינימום, כמו גם על התעלמות של ספקים רבים מההטבות המעוגנות בחוק.² הפרטה מתרחשת בישראל בד בבד עם הגידול באבטלה המבנית (רוזנהק, 2002) ועם צמצום היקף הכיסוי של חוזים קיבוציים וצווי הרחבה (כהן ואחרים, 2004). תהליכים אלו מנתבים עובדים רבים מאוכלוסיות מוחלשות, מיומנים למחצה (semi-skilled) ולרוב לא פרופסיונלים, למשרות המאופיינות בראש ובראשונה על ידי יחסים לא מאוזנים בין מעסיקים ועובדים (Vosko, 2000). חוסר האיזון המופגן ביחסים אלו מבטא את תלותם הקיומית של עובדים בהכנסה. מעסיקים המנצלים תלות זו מבטיחים לעובדיהם תנאי העסקה מינימליים, ולעצמם הם מבטיחים גמישות מרבית אשר משחררת אותם מכול מחויבות כלפיהם. בישראל נמצא כי חוסר האיזון מעודד התייחסות לעובדים באופנים השוללים את אנושיותם ומפגינים דה-הומניזציה כלפיהם (גוצלב ובנימין, 2006). חוסר האיזון בין מעסיקים ועובדים תומך בשכר טיפוסי נמוך ביותר, בתנאי העסקה ובתנאי בטיחות ירודים, באי-ביטחון תעסוקתי, בהיעדר ביטוח פנסיה, בתביעה לשעות עבודה רבות, בהעברות דחופות בין מקומות עבודה, כולל הותרה ללא הסעה, בהיעדר איגוד מקצועי ובמיעוט הסדרה מדינתית של ההגנה על העובדים.³

כתוצאה מחוסר האיזון בין עובדים למעסיקים נוטים עובדים עניים לסבול ממתח, חרדה וירידת מורל המקשים עליהם להתמיד במקום העבודה. הפסקות בתעסוקה, בנוסף להתנסויות רגשיות שליליות המלוות אותה (אלמוג, 2005), מעצימות אפקטים של עוני והדרה המאפיינים אוכלוסיות מוחלשות. חוקרים קנדים (PRI-SSHRC, 2004) מדווחים על הצבר מתחים שחווים עובדים בתעסוקה לא-סטנדרטית: מתחים הנובעים מן המאמץ והתקווה למצוא משרה טובה יותר. כתוצאה מהצבר מתחים זה נפגעת בריאותם של העובדים, נוצרים כאבים כרוניים, מצבי מתח, ניכור ועייפות רבה. בהיותן של הללו תופעות ארוכות טווח, הרי הן מצמצמות את יכולתם של עובדים עניים לשפר את סיכוייהם ואת מבני ההזדמנויות הפתוחים בפניהם, באמצעות הכשרה מקצועית או החלפת משרה.

העסקה לא-שגרתית כפתרון לבעיות "ניהול" כוח אדם בארגונים פרטיים וציבוריים הופיעה בישראל בסוף שנות השישים. ברנשטיין (1987) מתארת את הניסיון לעבור להעסקת קבלנים בתחום הניקיון כבר בתקופה מוקדמת זו. הסניף הראשון של תאגיד מנפאואר בישראל נפתח כבר בשנת 1968 (רובינשטיין, 2003) וחברות כוח אדם אחרות הופיעו במהלך שנות השבעים והלאה. השימוש בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים במגזר הציבורי בישראל הואץ עם כינון הרפורמה הכלכלית בשנת 1985. רפורמה זו תבעה בין היתר קיצוץ בתקני כוח אדם בשיעור של 2% בשנה. אפשרות העסקה באמצעות חברות כוח אדם נראתה פתרון הולם גם בשל יכולתה להחליש את האיגוד המקצועי (Benjamin & Goclaw, 2005). ממד נוסף שהעצים את השימוש במועסקים, ובמיוחד במועסקות, דרך חברות כוח אדם, הוא ההשתקה של התופעה; עד שנת 2000 תופעת ההעסקה באמצעות חברות כוח אדם כמעט שלא נדונה בשיח הציבורי כבעיה מגדרית (בנימין, 2002), וכך ארגונים שונים במגזר הציבורי נהנו

2 אייזנשטדט ורוזנהק מצטטים לענין זה את (Hmid, H. & Sabag, C. (1990).

3 ראו למשל דו"ח גאל יאסינוב על המאבטחים ודו"ח גיא דווידיב.

מהאפשרות להשתמש בה באופן חופשי. כך קרה שמשורות פקידות רבות הועברו להעסקה מתווכת, מגמה שהייתה מגדרית במהותה, שכן העיסוקים הנדונים הנם נשיים באופן טיפוסי. המעבר להעסקה באמצעות חברות כוח אדם, כמו גם בחברות בת ובמלכ"רים ברשויות המקומיות, אפשר הדרת נשים מהסכמים קיבוציים על בסיס הגדרה ראשונית של המשרות כזמניות.

מסחר כוח העבודה הנשי בישראל באמצעות העסקה המתעלמת ממחויבות הטיפול של נשים בתלויים בהן, כמו גם מזכותן לתוכנית פנסיה, זכה בהקשר זה לתנופה משמעותית (בנימין, 2005). לפי נדיב (2001), לא רק שנשים מיוצגות ייצוג יתר בקרב המועסקים בהעסקה לא-שגרתית, אלא שהמאפיין הקריטי של מצבן הוא שהיית יתר במשרותיהן; כלומר, אם ביחס לגברים המשמשים במשרות אבטחה ניתן לדבר על זמניות המשרה כאותנטית, הרי שלגבי נשים מדובר בהסדרים ארוכי טווח הנמשכים בממוצע ארבע שנים וחצי. מאפיין זה הוא המאפשר להעביר להקשר הישראלי את המושג האמריקאי perma-temp (קרנצ'ר, 2003), המכוון לעובדים המועסקים לאורך זמן בתנאים המאפיינים העסקה זמנית. העסקה באמצעות קבלנים התקיימה באופן התנדבותי כבר מסוף שנות השבעים, אולם בשנת 1992 נחקק בישראל חוק חובת המכרזים, אשר האיץ את מגמת המעבר למיקור חוץ (outsourcing). מגמה זו הפכה העסקה שכזו לחובה ביחס לעובדות ולעובדים לא פרופסיונליים (רובינשטיין, 2003). בן-ישראל (1999) טוענת כי העסקה באמצעות קבלני כוח אדם מקטבת את החברה וסותרת את התחייבותה של מדינת ישראל לאמנת העבודה הבין-לאומית משנת 1964. אף על פי כן, במנגנון המדינה, לא נרתעו ממנה. נהפוך הוא, עד מהרה העסקה בתנאים ממסחרים, שבה המדינה היא המשתמשת בשירותי העבודה, הוטמעה כתבנית נורמטיבית גם במגזר העסקי.

חוקרות רבות מציינות כי להעסקה לא-שגרתית אופי מגדרי. זייטינאוגלו ומוטשי (Zeytinoglu & Muteshi, 2000) מציעות קישור קריטי בין העסקה לא תקנית לבין מגדר באמצעות חזרה לטיעון על הדואליות של שוק העבודה. דואליות זו מתבטאת בחלוקת שוק העבודה בין משרות ראשוניות, המאופיינות בין היתר בשכר גבוה, התאגדות מקצועית, הטבות שונות וביטוח פנסיוני, לבין משרות שניוניות המאופיינות בשכר נמוך, היעדר הכשרה מקצועית והיעדר הגנה של איגוד מקצועי (Doeringer & Piore, 1971). בדיון עומק שבו בוחנות זייטינאוגלו ומוטשי את החיבור בין ממדים של מגדר, אתניות ומעמד לבין הסדרי העסקה לא-שגרתית ההולכים ומשתלטים על נישות נשיות בשוק העבודה, הן מצביעות על תהליך הקיטוב המתרחש במבני ההזדמנויות הפתוחים לנשים. בקוטב האחד מבני הזדמנויות המאפשרים לנשים מקבוצות חברתיות מיוחסות משרות איכותיות התורמות לצמצום המחיר המגדרי הנתבע מהן, ובקוטב האחר מבני הזדמנויות מצומצמים המנתבים נשים מקבוצות אתניות ומעמדיות מוחלשות למשרות שאיכותן נמוכה והן מעצימות את המחיר המגדרי הנתבע מהן. טענתן היא שככל שעובדת מתמודדת עם מחויבות טיפול גדולה יותר בביתה ובילדיה, כך עולה תלותה במעסיקים המציעים משרות לא-סטנדרטיות מאיכות נמוכה. קשר זה בין משרות לא-סטנדרטיות (המכונות גם "גמישות") לבין כוח עבודה נשי כבר תועד גם בישראל (גלין, 1997). נראה כי האופי המגדרי של הקטגוריה עובדות עניות קשור גם בתהליך שבו מועברות משרות להסדרי העסקה לא תקינים. רוג'רס (Rogers, 2000) מסבירה כי את ההעברה הזו מאפשרת פחיתות הערך הטעונה לתוך נשיות העיסוק; היא מזהה שני תהליכים

התומכים בפגיעה באיכות המשרות המוצעות לנשים – האחד הוא devaluing, ומשמעו הפחתת ערכה של המשרה למערכת הארגונית, האחר הוא deskilling, ומשמעו ייחוס של רמת מיומנות מופחתת הנדרשת למשרה, למשל קידום תפיסה שלפיה עבודת קלדנות אינה מחייבת מיומנות נדירה ולפיכך ניתן להחליף קלדנית לעתים קרובות. במאבק קלדניות בתי המשפט הכשילה פעולתן המאורגנת את קידומה של תפיסה כזו.

בהתחשב באופי המגדרי של העסקה לא־שגרתית, פאדג' ווסקו טוענות כי יש צורך לפתח המשגה של השינויים האחראים על התרחבותם של שוקי עבודה משניים ומשמעויותיהם ביחס למקומן של נשים בשוק העבודה. במיוחד מדגישות פאדג' ווסקו (Fudge & Vosko, 2003) את חשיבותה של המשגה כזו לדיון במקומן של נשים בתוך משפחות. דיכוי נשים מנקודת מבט זו מתבטא בהזנה ההדדית המתקיימת בין שוק העבודה השניוני ובין המשפחה. המשרות "הרעות" (Hudson, 2001) קושרות בין דיכוי המתייחס להולדה, גידול וטיפול במשפחות (reproduction) לבין הדיכוי המאפיין את הפעילות הכלכלית־יצרנית (production). קישור זה מודגם למשל ביחסים ההדדיים בין שני מוסדות חברתיים אלו כפי שמגולמים בחוויית האימהות של נשים מרקע חברתי מוחלש (סמבול ובנימין, 2006). המעבר להעסקה לא־שגרתית בעיסוקים טיפוסיים לנשים מזמן תקופה שאפיונה הולמים בחינה מחדשת של קשרים אלו באמצעות ההמשגה שהוצעה בעבר בעבודות על היסטוריות של עבודה (work histories).

השתתפותן ההולכת וגוברת של נשים בשוק העבודה החל משנות החמישים, לצד שימור שוליתן הכלכלית, עודדו חוקרים לבחון את דפוסי ההעסקה שלהן לא רק בנקודת זמן ספציפית אלא גם לאורך שנים. ניתוח מעין זה, הקרוי בפייהם ניתוח של היסטוריית עבודה (work history analysis), נחשב לחיוני לצורך הבנת תנועת הנשים בכניסתן, בניידותן בתוך שוק העבודה, וביציאתן אל מחוצה לו, כפי שהיא נפרשת על פני תקופת חיים שלמה. בישראל, למשל, נמצא באמצעות גישה זו כי בין השנים 1985 ו־1995 אחיזתן של נשים במשרותיהן הייתה חזקה יותר ביחס למקומות אחרים בעולם (Neuman & Ziderman, 2004). לגישה זו מתחברת גם גישת מהלך החיים (life course approach), אשר שמה דגש על שינויים המתרחשים בחיי העבודה והמשפחה של הפרט כפי שאלו מושפעים מ"שינויים בתנאים ההיסטוריים" (Hareven, 1978, p. 7). הטענה המרכזית של הגישה מתייחסת לאופי המתמשך של ההשפעות ההדדיות ארוכות הטווח בין חיי המשפחה של נשים לבין חיי התעסוקה והפרנסה שלהן (Elder, 1978). יתרונותיו של ניתוח מעין זה טמונים ביכולתו להצביע על הקשר בין התנסויותיהן של נשים אינדיווידואליות לבין התפתחויות ושינויים כלכליים, תרבותיים וחברתיים המתרחשים בחברה נתונה (Moen, 2003). ביתר דיוק, הניתוח חושף את הקשר בין החוויה הכלכלית, האישית והמשפחתית לבין התמודדות כלכלית כתהליך הסתגלות המתנהל בשני הכיוונים. המבט האנליטי מתרחק מראיית ההכנסה או התעסוקה כקטגוריות סטטיות, ומוחלף במבט הבוחן את היחסים ההדדיים בין משק הבית לבין התנאים הכלכליים כתהליך מתמשך (Elder, 1985). במובן זה, טוענת דקס (Dex, 1984), היסטוריית העבודה של נשים יכולה לשמש מעין מראה המשקפת את התנודות המתרחשות ברמת המקרו ואת אופן השפעתן על חייהן של נשים בכלל ועל דפוסי התעסוקה שלהן בפרט. דוגמה לכך ניתן למצוא במחקרה של וולבי (Walby, 1991), שם היא מראה כיצד שינויים מבניים וכלכליים, אשר התרחשו בין השנים 1960-1980 בלנקסטר, בריטניה,

הובילו בין היתר לסגירתם של מפעלי טקסטיל רבים. מהלך זה הביא לידי כך שנשים רבות החלו לעבוד בתעשיית השירותים (זו התרחבה באופן משמעותי באותה תקופה), ואלה מהן שהעסקן קודם בעבודות מקצועיות במפעלים ונאלצו לעבור לתעשיית השירותים חוו ברוב המקרים הידרדרות במעמדן התעסוקתי.

לא רק להתרחשויות ברמת המקרו יש השפעה על אופני ההעסקה של נשים, אלא גם לאירועים משפחתיים הקשורים, בין היתר, בקשרים הזוגיים ובהולדת ילדים. בעבודתה על היסטוריית העבודה של נשים בכריטניה – או במונחיה: work cycle – דקס (Dex, 1984; 1987) טוענת כי קיים קשר בין שלבי ההתפתחות המשפחתיים של נשים לבין פעילותן בתוך שוק העבודה. בשלב הראשוני, כלומר עם כניסתן לתוך שוק העבודה, מרבית הנשים היו עצמאיות מבחינה כלכלית ועבדו במשרה מלאה, ואולם הולדת ילדים הובילה ליצירה של מספר דפוסים עיקריים, שניתן למקמם לאורך ציר: בצדו האחד נשים שעזבו את עבודתן והתמקדו בגידול הילדים, ובצדו האחר נשים שיצאו לחופשת לידה קצרה (פחות משישה חודשים) ובסופה שבו לעבוד. בין שני הקצוות האלה משלבות נשים עבודה ובית בפרופורציות שונות. בהסתמך על בחינת היסטוריות עבודה, חוקרים מצאו כי נשים החוזרות לשוק העבודה לאחר תקופת שהייה בבית לצורך גידול ילדים חוזרות לרוב לעמדה נמוכה יותר מזו שעזבו. דפוס זה הוא בעל השפעה גדולה יותר כאשר נשים חוזרות למשרה חלקית ולא למשרה מלאה; חלקן חוזרות לאחר זמן למעמדן המקורי, אחרות אינן מצליחות לעשות כן, ורק מעטות מתקדמות מעבר למעמד זה (Martin & Roberts, 1984). דפוס דומה של אירועים משפחתיים כמסבירים שינויים תעסוקתיים נמצא בתקופה מאוחרת יותר גם בהקשר האמריקאי (Williams & Han, 2003).

הספרות המחקרית העוסקת בהיסטוריית העבודה של נשים מתארת אירועים נוספים המשפיעים על דפוסי ההעסקה של נשים מעבר לאירועים המשפחתיים שתוארו לעיל, למשל בעיות בריאות, פיטורים, מעבר דירה או פרישה לפנסיה. אירועים אלו, שדקס מכנה אירועים מקטעים (disruptive events) (Dex, 1984), מתייחסים לסיבות השונות שבעטיין קוטעות נשים את השתתפותן בשוק העבודה. במחקר שנעשה על היסטוריית העבודה של נשים עניות בארצות הברית מנו ברוקס ובקנר (Brooks & Buckner, 1996) כמה סיבות שהובילו ליציאת נשים משוק העבודה כגון פיטורים (17.2%), היריון (12.2%), מעבר דירה (11%), העסקה בעבודות זמניות (5.7%) ומחלה (3.7%). סיבות אלה היו מרכזיות לעיצוב היציבות התעסוקתית של נשים עניות, והובילו את החוקרים למסקנה כי נשים אלו זקוקות לרשת הביטחון שפורשת מערכת הרווחה כדי שיוכלו להבטיח את כלכלתן לאורך זמן. ברמה התיאורטית קיטוע זה יכול להיות זמני או קבוע, כלומר יכול להוביל לחזרתה של האישה האינדיבידואלית לשוק העבודה, או לחילופין ליציאה קבועה ממנו. אולם ברמה המעשית נשים הנמצאות מתחת לגיל הפנסיה חוזרות בדרך כלל לשוק העבודה, גם במחיר של החלפת סוג המשרה, המקצוע או ירידה בסטטוס התעסוקתי שלהן (Dex, 1987).

ההשפעה של שינויים מבניים על דפוסי התעסקה של נשים, לצד השפעתם של אירועים בספרה הפרטית, הובילו את וולבי לטענה כי כל ניתוח העוסק בהיסטוריית העבודה של נשים חייב לשלב בין טיעונים ברמה המבנית ולבין טיעונים ברמה האינדיבידואלית, שכן:

Life history analysis is at its strongest when used together with a data set on structural change [...] it is weakest when it is used by itself [...] in relation to women's employment the problem arise when it is incorrectly assumed that *interruptions* of employment by domestic work are the main determinant of women's patterns of employment, neglecting structural factors in the labor market and political and legal factors (Walby, 1991, p. 185, our emphasis).

לפי וולבי השתלבותם של גורמים מבניים, פוליטיים ומשפטיים לצד מחויבויות הטיפול שנושאים נשאות, מסכירה את מה שהיא מכנה הפסקות התעסוקה (interruptions of employment). כחלק מהמאמץ התיאורטי להבין את מהותן של "הפסקות התעסוקה" או ה"אירועים המקטעים" בהקשר של התבססות העסקה לא־שגרתית בנישות תעסוקתיות נשיות, אנו מציעות את המושג "קטועים" כמושג המתרגם מונחים אלו למציאות הישראלית. במושג קטועים אנו מביאות לידי ביטוי שני מבטים על "הפסקות התעסוקה": האחד מתייחס לאירועים "אובייקטיביים" בחייהן של הנשים – פיטורים, מחלה או לידה. מבט זה הולך בעקבות המבט שהציעה דקס (1987); המבט האחר שאנו מוסיפות לדיון מתייחס לתהליכים "סובייקטיביים" רגשיים במהותם, שנחווים כמתח פנימי מצטבר שחוסם בפני נשים את האפשרות להמשיך ולקיים את יציבות העסקה שלהן. התהליך הסובייקטיבי־רגשי ניוון מהצבר חוויות של בוש, השפלה, אכזבה ושחיקה הדוחקות בנשים לקבל החלטות המפרות את יציבות העסקתן. תהליכים סובייקטיביים־רגשיים אלו מעוצבים בהקשר מוסדי והם מתמזגים, לעתים, לתוך השתמעויותיהם של התהליכים האובייקטיביים. האירועים האובייקטיביים והתהליכים הסובייקטיביים יוצרים קטועים בהיסטוריית העבודה של נשים. על בסיס בחינת מאגר הנתונים שלנו למדנו לראות את שני המבטים הללו כשני צדדים של אותו מטבע. נראה כי קטועים כפולי מהות אלה מקבלים שלוש צורות אפשריות: צורה מבנית המאפיינת אירועים תעסוקתיים, צורה מגדרית המאפיינת אירועים משפחתיים ואישיים, וצורה שלישית אשר בה תעסוקה ומגדר מתלכדים. הבחנה זו בין טיפוסים הקטועים אין משמעותה כי קטועים מגדריים אינם מעוצבים בהקשר מבני או כי בקטועים מבניים אין ממד סובייקטיבי.

לאור האמור, מחקר זה, העוסק בהיסטוריית העבודה של עובדות עניות בישראל, מבקש לבחון את הקטוע בהשתתפותן של נשים אלו בשוק העבודה, הן לאור השינויים המבניים המתרחשים בשנים האחרונות בשוק העבודה הישראלי והן לאור שינויים המתרחשים בחייהן האישיים והמשפחתיים. מטרתנו להעמיק את ההבנה לגבי האופנים שבהם מתלכדים קטועים מבניים עם קטועים מגדריים בהיסטוריית עבודה של עובדות עניות, בהקשר מבני של ריבוי משרות לא־שגרתיות בנישות תעסוקתיות נשיות.

מתודולוגיה

מחקר זה מבוסס על שיטת מחקר הבוחנת את היסטוריית העבודה מרגע כניסתם של עובדים לשוק העבודה ועד ליציאתם ממנו (work history analysis). דקס (1991), טוענת כי שיטת

המחקר רלוונטית באופן ספציפי לנשים, בשל תשומת הלב שהיא מפנה אל תקופות של תעסוקה ואי־תעסוקה כרצף המבהיר את השינויים במבני ההזדמנויות הפתוחים בפני נשים. בפיתוחה את המתודולוגיה האמורה היא נשענת על טענות של חוקרות אמריקאיות כגון ג'ן אדלר (Elder), הקושרות מבני הזדמנויות של נשים למעגלים הרחבים שבהם הן נעות, למשל שיוכים משפחתיים, יחסים זוגיים וחברתיים, שינויים כלכליים ואחרים המתרחשים ברמת המקרו. אדלר (1985) הוסיפה לגישה זו את הדגש על הדדיות בכיווני ההשפעה בין פעולותיהן של נשים בספרה הפרטית ובספרה הציבורית.

בשל היותה של הקטגוריה עובדות עניות חוצה גבולות בין הפרטי לציבורי, ובשל התבססותה הברזומנית על התנסויות בהקשרים משפחתיים ובהקשרים תעסוקתיים, נראה כי ההבנה של מהות הקטגוריה, כמו גם ההבנה של תהליכי הניתוב המכוונים נשים לתוכה, מחייבות שיטת מחקר המאפשרת בחינה ברזומנית כזו של ממדי המשפחה והעבודה. תהליכים מבניים המתחוללים בשוק העבודה נוטים להתפרש על פני תקופות ארוכות ולפיכך עשויים להשתקף טוב יותר בסיפורים של נשים על התנסויותיהן בבית ובעבודה, מאשר במסגרת התמקדות בנקודת זמן מסוימת. מתוך הבנה זו של הקטגוריה עובדות עניות, חיפשנו דרך ליישם מחקר של היסטוריית עבודה ביחס לסיפוריהן של הנשים באופן שיאפשר לנו את קשירת החוטים המבנית־משפחתית ביחס לכל אחת מהן.

אוכלוסיית המחקר הורכבה מ־12 נשים אשר מתגוררות בשכונת מצוקה באחת הערים הגדולות במרכז הארץ. הראיונות נערכו כחלק ממחקר ארוך טווח שעסק בנושא העצמה כלכלית של נשים עניות בישראל; מראיינות המחקר השתתפו בסדנה שערכה העמותה להעצמה כלכלית של נשים. בדרך כלל הנשים המגיעות לסדנאות הללו הן נשים המעוניינות לחזק את הפעילות הכלכלית שלהן, ובמהלך הסדנה הן בוחנות את האפשרות להקים עסק קטן (micro-enterprise). ייחודו של הפרויקט בכך שאוכלוסיית היעד שלו היא נשים אשר אין באפשרותן לקבל הלוואה רגילה מבנק מסחרי בהיעדר הערבות הדרושה. מבחינה זו, ההשתתפות בסדנה מתבססת על קריטריון כלכלי ממיין המגביל את ההשתתפות לנזקקות לתמיכה כלכלית. האידיאולוגיה של נשות העמותה גורסת כי שוק העבודה הנוכחי מקפח נשים ומצמצם מאוד את אפשרויות הפרנסה הפתוחות בפניהן, ולפיכך ראוי לעודד נשים להתמצא בכיוונים עסקיים ומסחריים, שיחלצו אותן מפוגענותו של שוק העבודה.

במחקר שעסק בממדי העצמה, כפי שטופחו בסדנה, השתתפו 18 נשים. לצורך הדיון הנוכחי בהיסטוריית עבודה של עובדות עניות, ויתרנו על שישה ראיונות עם נשים שלא התאימו להגדרה שלנו למושג עובדות עניות. לשם הדגמת אי־ההתאמה למטרת המחקר נפרט כי קבוצה זו כללה אדריכלית צעירה שהשתתפה בסדנה כדי להרחיב את העסק החדש שלה, ועולה מחבר העמים שבעלה הוא המפרנס העיקרי בבית והם חיים ברמת חיים סבירה. במילים אחרות, כללנו בניתוח העומד במרכזו של מאמר זה נשים אשר הגיעו לסדנה מתוך מצוקה כלכלית ברורה. שמונה מתוך 12 הנשים הן חד־הוריות וארבע נשואות לבני זוג שהכנסתם אינה יציבה או אינה מספקת. מתוך החד־הוריות, חמש אינן מקבלות כל תמיכה מבן הזוג לשעבר ושלוש מקבלות תמיכה באופן לא רציף. מתוך 12 המראיינות, חמש הן אימהות לשלושה ילדים, ארבע הן אימהות לארבעה ילדים, שתיים מגדלות חמישה ילדים, ואחת מגדלת ילד אחד. ביחס לממוצע לחברה הישראלית העומד על 2.34 ילדים למשפחה (למ"ס 2005), זהו גודל משפחה הגדול רק במעט מהממוצע.

הראיונות נערכו על ידי הכותבת הראשונה הן לפני השתתפותן של הנשים בסדנה והן לאחריה, כדי לבחון תהליכי שינוי שהסדנה תמכה בהם. אולם לצורך המחקר הנוכחי בחרנו להשתמש רק בראיונות המוקדמים; הסיבה לכך היא שבראיונות אלה נפרשו בצורה מפורטת סיפורי החיים של הנשים. סיפוריהן כללו את ההיסטוריה התעסוקתית שלהן, את המערכות הזוגיות שלהן, את ההתמודדות עם קשיים, את האימהות, את יחסיהן עם בני משפחה שונים ואת מקומן בפעילות קהילתית. הראיונות המאוחרים, לעומת זאת, התמקדו בעיקר בחוויותיהן מהקורס, ובשינויים שהתרחשו בחייהן בעקבותיו. נושאים אלה אינם תורמים להבנת הנושא העומד במרכזו של המחקר.

ההסכמה הראשונית לביצוע הראיון התקבלה בפגישת היכרות שערכו מארגנות הקורס עם המשתתפות. נשים שהסכימו להתראיין למחקר התבקשו לתת פרטים ראשוניים על מקום מגוריהן, מצבן המשפחתי והסטטוס התעסוקתי שלהן. לאחר מספר ימים שוחחנו עם כל אחת מהן בטלפון כדי לקבוע זמן ומקום לריאיון. רוב הראיונות נערכו בביתן של הנשים, למעט מקרה אחד שבו ביקשה המרואיינת לערוך את הראיון במקום אחר, מפאת חוסר מקום בבית. לפני כל ריאיון ביקשנו לנהל שיחה מקדימה עם כל אחת מהנשים כדי להכיר אותה ואת בני ביתה. המפגש, במרחב הפרטי של הנשים, שיקף פיזית את מציאות היום-יום של עובדות עניות, שבתיהן ממוזגים מאמצי טיפוח לצד חוסר ודלות.

המחקר התבצע בשיטה איכותנית באמצעות ראיונות חצי-מוֹכָּנים, כלומר מחד גיסא הם התקיימו על פי מבנה ריאיון שפירט שאלות ונושאים הקשורים למטרת המחקר המקורית, ומאידך גיסא נשאלו שאלות בהתאם לנקודות השונות שהועלו על ידי המרואיינות. חשיבותה של שיטה זו למחקר הפמיניסטי באה לידי ביטוי בדבריה של ריינהרץ (Reinharz, 1992), המדגישה את היותה אמצעי המאפשר גישה לדעותיהן ולמחשבותיהן של נשים בשפתן שלהן, מאחר שניתן להשמיע בעזרתה את קולותיהן המושתקים. בישראל, רק מעט מחקרים נתנו עד כה קול ובמה לעולמן של עובדות עניות. קרומר-נבו (2000) היא יוצאת דופן חשובה שיצרה תפנית בעניין זה.

לצורך יישום המתודולוגיה של היסטוריית עבודה בוצעה קריאה חוזרת של הראיונות, שבמהלכה שורטטו טבלאות עבור הנשים. מתוך הפרטים השונים שעלו בסיפור החיים שיבחנו פריטי מידע, כך שהתקבלה תמונת התעסוקה המלאה המלווה בהתרחשויות משפחתיות כפי שנפרשו על פני ציר הזמן. לעתים קרובות המידע המשובץ בטבלה כבר נשזר בדבריהן של המרואיינות, שקשרו יחד את האירועים המשפחתיים ואת ההכרח לעזוב את שוק העבודה או לשוב אליו. מבחינה זו, שרטוט הטבלאות נראה כלי טבעי לניתוח רצף הזמן הבוחן עבר הווה ועתיד בחייהן ובמעגלי הזהות שבהם נעות הנשים. אמירבייר ומיש (Emirbayer & Mische, 1998) מסבירים כי גישה טמפורלית כזו מרכזית להבנת בחירותיהם של בני אדם והכיוונים שהם מפנים אליהם את מאמצייהם ואת משאביהם.

בהצגת שיטת הניתוח חשוב להוסיף הבהרה לגבי משמעות השימוש שלנו בציטוטים מתוך הראיונות. סילברמן (Silverman, 1998) מסביר שדבריהם של מרואיינים משקפים את מאמצייהם להתמקם כחברים מוסריים וראויים בקטגוריות החברתיות שהם שייכים אליהן. הנשים שראיינו עשו מאמץ לשרטט בראיונות את ההצלחות שהיו להן במאבקים שונים מול מעסיקים ורשויות, לצד תיאור המחסומים שהן נתקלו בהם ואופן תגובתן כלפיהם. בעזרת תיאור של האופן הסובייקטיבי שבו מתבוננות הנשים בהתמודדותיהן העמדנו את

פרשנותו ביחס לקיטועים מבניים, מגדריים, וקיטועים שבהם מבנה ומגדר מתלכדים. רגעי האכזבה, כמו גם רגשות הבושה ותחושות הכאב הפיזי המתוארים על ידי הנשים, מבטאים עבורנו אפוא את האופן שבו הנשים חוות את התהליכים המבניים שהמאמר דן בהם. לדוגמה, כשעובדת מתארת את הבושה שחשה נוכח סירוב הממונים עליה לשנות את מיקומה כעובדת כוח אדם לעובדת במשרה תקנית, אנו מפרשות את תיאורה זה כביטוי החוויה שלה נוכח התהליכים המתרחשים בהקשר המבני שאנו עוסקות בו.

ממצאים

היסטוריית העבודה של הנשים שרואיינו לצורך מחקר זה לובשת אחד מתוך שני פרופילים: האחד מתחיל ביציאה לשוק העבודה כבר בנערות כחלק מחיים במשפחה מזרחית דלת אמצעים. פרופיל זה מאופיין בתרומה כלכלית למשפחה ובכל מקרה בחוסר אפשרות להיותן על ידה. מדובר בנשים שנותבו למסלולים מקצועיים בלימודי התיכון שלהן, ניתוב שהציב בפניהן מבנה הזדמנויות מצומצם של עיסוקים סמיימיומנים (semi-skilled) בשל היעדר אפשרות לרכוש השכלה רלוונטית לשוק העבודה. העברה בין-דורית של עוני היא עיקרון מארגן מרכזי בפרופיל זה. הפרופיל האחר מאופיין בהישגי השכלה, המאפשרים כניסה לנישה של מיומנות מקצועית: הוראה, ביטוח, בנקאות. פרופיל זה, שגם הוא נושא העברה בין-דורית של עוני, מאופיין ביציבות בעיסוק, ללא קידום.

קיטוע הפעילות הכלכלית של נשים עולה בבחינת היסטוריות העבודה שלהן כאפיון מרכזי בחייהן של עובדות עניות משני הפרופילים. מדובר בקיטוע המעוגן בתנאי חייהן של הנשים ומשקף את המקום שהן גדלו בו ואת המשאבים שצוידו בהם בבית הוריהן. בהקשר של מאבק ההישרדות ששוק העבודה מחייב, ההווה נחוה כביטוי ל"שגיאות" או "חסרי" העבר. המבט הרפלקסיבי המופעל על ידי הפועל האנושי (agency) בהקשר של חיים בעוני טוען את הערכות ההווה ואת תוכניות העתיד בשאלה מתמדת על האפשרות להיחלץ מהעבר על אפיוניו (Emirbayer & Mische, 1998). בהקשר של ביטחון כלכלי מעורער, בחינת רצף הזמן מבהירה את ממד ההתשה: העייפות הנצברת במאבק היום-יומי וחלקה בקיטוע היסטוריית העבודה של נשים.

בה במידה, וכפי שטוענת דקס (1987; 1991), הקיטוע משקף גם את התהליכים המקרו-כלכליים אשר התרחשו בחברה הישראלית, במיוחד תהליכי מקרו המפגישים את הנשים התרות אחר אפשרויות פרנסה המוסדרות על ידי תבניות העסקה חדשות – הללו החלו לצבור לגיטימציה בשנות השבעים והפכו רווחות בשנות התשעים. ואכן, סיפורי חייהן של המרואיינות, ובמיוחד קטעי הסיפורים שבהם הן פורשות את היסטוריית העבודה שלהן, מבהירים את מהות הקיטועים כמשקפת שלושה סוגי קיטוע: הראשון הוא קיטוע מבני שבו מאתגרים תנאי המשרה את כושר הסיבולת של הנשים העובדות; השני הוא קיטוע מגדרי שבו מעברי חיים הנקשרים לאימהות, לבריאות ולאירועים משפחתיים מפריעים לעובדת לשמור על משרתה; והשלישי משלב בין מעברי חיים לבין גורמי מקרו הקוטעים את היסטוריית העבודה. פרק ממצאים זה נבנה באופן המאפשר התמקדות בכל אחד מאלו בנפרד ואז דן בצירופים ביניהם.

חויית העבודה – "זה עבודה מאוד קשה"

חוקרים אשר ניסחו את הקשר בין מזרחיות לבין ניתוב למסלולים מקצועיים במערכת החינוך הישראלית הצביעו על האופן שבו הצרו נתיבים אלו את מבני ההזדמנויות של צעירים מזרחים וצעירות מזרחיות (למשל Shavit, 1990). בהיעדר אפשרויות בחירה, נשים רבות אשר בעברן נחסמו בדרך זו ולא יכלו לפנות לנתיבים של רכישת מימנות מקצועית, מתחילות את היסטוריית העבודה שלהן בעבודת ניקיון. עבודת הניקיון חוזרת ונשזרת בסיפורי היסטוריית העבודה בהבדלים של עיתוי הפנייה אליה ומשך השעות בה. בהיותה עבודה פיזית מאומצת הממוקדת בריצוי בעלות בית ממעמדות גבוהים יותר ומעסיקים תובעניים, ברבות השנים מלווה העיסוק בניקיון בבעיות בריאות שונות. בדומה למתואר על ידי ארנרייך (Ehrenreich, 2002) ביחס לעובדות עניות אמריקאיות, הקושי שבעבודה, הגוף הזועק את כאביו ומיעוט התגמולים הם גורמים מרכזיים בקיטוע היסטוריית עבודה. בדברים הבאים משתפת המרואיינת את המראיינת בהתלבטות סביב אפשרות הכניעה לכוח הקיטוע של העבודה הקשה; אין מדובר בעבודת ניקיון בבית פרטי אלא בגילום עדכני יותר שלה, בעבודת סיעוד בבתייהם של קשישים, המתבצעת דרך חברת כוח העזר בסיעוד "מטבית":

אני עובדת קשה, קשה ובסוף החודש שאני מקבלת את המשכורת, אני אומרת מה בשביל זה אני רצה? בשביל זה אני הורגת את עצמי? הרגלים כואבות לי ואני מתה, ובחורף [...] זה קשישים [...] זה מטבית, זה נקרא. אז זה שעתיים כאן ושעתיים בבית הזה, ולרוץ, ולא תמיד זה אחת על יד השנייה, אז את צריכה לנסוע מפסגת זאב, אני מתחילה בפסגת זאב, אחר כך בשמואל הנביא ומשמואל הנביא, וכל פעם אוטובוס. זה ריצות, אז אם זה בחורף זה גשם וקור וזה, ואם זה בקיץ אז בשמש הלוהטת, ואת מגיעה לשם זה כאילו התחלת את היום, זה לא משנה ששתיים בצהריים וכבר היית אצל שלוש, כאילו עכשיו ההתחלה אצלם. את צריכה להיות בשיא הכוחות, בשיא הרעננות. זהו. זה עבודה מאוד קשה. [...] יש לי ימים שאני מטפסת על הקירות, שקשה לי. שקשה לי מאוד. למשל, בשבוע שעבר היו לי ימים מאוד קשים, אבל זה עובר. זה עובר (סימה יוסף).

"בשביל זה אני הורגת את עצמי?" שואלת המרואיינת את השאלה בהתייחס לשכר הזעום, ומשתפת את המראיינת בהתלבטויותיה; אולי נכון לה יותר לוותר על ההכנסה הזו. היא חושפת התמודדות יום-יומית עם כאבים קשים: "יש לי ימים שאני מטפסת על הקירות", אבל הכאב איננו מתיר לה שחרור אוטומטי מההתמודדות. הוא בן-לוויה צמוד של חיי העבודה שלה, הוא הטוען את היום-יום שלה בהרגשה שהיא "הורגת" את עצמה, והוא המנכיח באופן מתמיד את אופציית הקיטוע לצדם של התגמולים הזעומים. התגמולים והכאב ממריצים את החיפוש אחר אלטרנטיבות תעסוקתיות. ברם, לאור גילה ומיעוט המימנויות המקצועיות שפיתחה, האלטרנטיבות התעסוקתיות נותרות מועטות מאוד. סימה יוסף נמנית על נשות הפרופיל הראשון, שחויית העבודה שלהן כרוכה בכאב פיזי והעובדה שהיא נשואה אינה הופכת את הכאב לסיבה לקיטוע רצף התעסוקה שלה; גם כשהכנסתו של בן זוגה מובאת בחשבון, היא עדיין מרגישה חייבת להמשיך למרות הסבל הפיזי. אם פרנסת המשפחה

תתבסס על הכנסתו באופן בלעדי, לא יוכלו בני הזוג לעמוד במשימת התמיכה בילדיהם שעדיין בבית ובאלו שכבר עזבו. מרואיינת אחרת מסבירה את הנסיבות שבהן גבר כוח הקיטוע של הכאב ושל בעיות הבריאות:

עבודה מאוד מאוד קשה. זה לתת את כולך לקשישים מכול הבחינות עם שכר מאוד נמוך. זאת הייתה יותר התנדבות מאשר עבודה. אבל לא רציתי דמי אבטלה, לא רציתי אף אחד שיתרום לי [...] עבדתי קשה גם כן עשר שנים שם. וזהו. אחר עשר שנים עזבתי את מט"ב כי כבר באמת התחילה ההתמוטטות. אז התחילה מחלת הסוכרת גם. וכנראה ההתמוטטות של הרבה שנים של עבודה קשה והתמודדות קשה וכולי התחילו לתת את אותותיהם בי. פתאום עזבו אותי כול הכוחות הפיזיים שהיו לי קודם [...] העבודה הזאת הייתה כרוכה בהמון נסיעות באוטובוס. זה כל היום לרוץ אחרי אוטובוסים, מהבוקר עד הערב. ללכת מזקנה לזקנה, מבית לבית, זה המון אוטובוסים ביום (עליזה דורון).

ברגע מסוים, היעדר אלטרנטיבות תעסוקתיות לא יכול עוד להכניע את כוח הקיטוע של הסבל הפיזי שהפעילות הכלכלית גוררת. בעיות הבריאות מתגבשות לכלל "התמוטטות". תחושת העוצמה ויכולת ההתגברות הנקשרת אל "הכוחות הפיזיים" בעבר מומרת בתחושה של תשישות, של שינוי המחייב התייחסות: "פתאום עזבו אותי כל הכוחות". הגוף מנכיח את עצמו במידה שמפירה את שיווי המשקל, במיוחד בהתוסף התווית הברורה של מחלת הסוכרת. אז מתקבלת ההחלטה להתיר לקיטוע לתפוס את מקומו של כורח מאבק ההישרדות. לאחר שנים של התמודדות, להתשה הפיזית המצטברת כוח מעצב קריטי. בדומה למחקרם של ברוקס ובקנר (Brooks & Buckner, 1996), שבו היסטוריית העבודה של 3.7% מהנשים נקטעת בעקבות מחלה, גם עליזה דורון מאבדת את מקומה בתוך שוק העבודה בשל בעיות בריאות מצטברות. הזיהוי הרפואי של מצב הגוף מאפשר לעובדת הענייה לחוות את קיטוע התעסוקה כפועל יוצא של מציאות אובייקטיבית ולא של העדפה סובייקטיבית. עליזה דורון היא אם חד-הורית המשתייכת לפרופיל הראשון. בריאיון עמה היא מדגישה את יכולתה להסתפק במועט כהסבר לאומץ שהיה לה לעזוב מקום עבודה.

קיטוע מבני

הסוכנים המיישמים את המדיניות הציבורית בישראל מאז הרפורמה הכלכלית של 1985 מצהירים על העדפה להדרתם של עובדים קבועים המועסקים על בסיס חוזה קיבוצי לטובת העסקה בהסדרים המבוססים על חוזים אישיים, העסקה מתווכת או מיקור חוץ (בנימין, 2002; גוצלב ובנימין, 2006). העדפה זו מעמידה עובדות עניות בפני דילמות קיומיות סבוכות שכוח הקיטוע שלהן משמעותי. המכניזם של הקיטוע המבני מאפיין נישות נשיות במגזר הציבורי בדרגות שונות של מיזמנות מקצועית (בנימין, 2006). הריאיון הראשון המשקף את מרכיב הקיטוע המבני הוא ריאיון עם מורה, כלומר מרואיינת הנמנית על הפרופיל השני, המאופיין בהשכלה. גירושה מאדם ששקע בחובות והשכר הנמוך אשר מספקת לה משרת ההוראה

שלה, ללא עזרה כלכלית קבועה מבעלה לשעבר, מעמידים את הכנסתה מתחת לקו הכיסוי המינימלי של צורכי הבית וצורכי שלושת ילדיה, והם המציבים אותה בקטגוריית העובדות העניות. מעמדה כאם חד-הורית גרושה חושף אותה לרדיפת ההוצאה לפועל, שעדיין מנסה לפעול כנגד מי שהיה בן זוגה, ובה בעת מותיר אותה ללא תמיכת המדינה: חוק ההסדרים של 2002 נטל ממנה את זכאותה לתמיכת המדינה. הדיכאון ששקעה בו בנסיבות אלו מתלכד טמפורלית עם השחיקה ממשרת ההוראה, והיא מועדת להדרה תעסוקתית:

עכשיו יש לנו בעיה כי האוכלוסייה מתבגרת ויש פחות ילדים, אז מן הסתם זה משפיע על צוות המורים, כי תמיד נוצר מצב שיש מורה אחת מיותרת. ולא יודעים מה לעשות אתה. אז שנה שעברה שעלתה השאלה מה עם שנה הבאה? אמרתי: האמת היא שאני רוצה לא לחנך כיתה. עכשיו מבחינת החוק אני חייבת להמשיך לעבוד. אבל כביכול תיאורטית אין לי מקום בבית ספר כי יש פחות כיתות. אז עלתה האפשרות שאולי אני אפרוש פרישה מוקדמת [...] מצד שני, אם אני אסחב את זה למרות הכול אז אני לא אפיק ממני כמו שאני יודעת שאני יכולה. ואז זה לא יהיה טוב, ואז יהיו פיטורין, יפטר אותי. כי הרבה מורות בגיל שלי שמחזיקות מעמד, שבאמת שחוקות ולא במיטבן, והיום החינוך דורש הרבה יותר מקודם, אז מזהירים אותן במין התראה כזאת: שאם לא אז הן יפרשו. אז אני אומרת: אולי עדיף שאני אפרוש בלי עימותים, בלי מתח. זאת גם בעיה מבחינתי, זה גורם לי למתח. זה שאני טרודה ואין לי מענה ואין מי שיעזור לי עם זה, זה גורם לי לאיזה בעיה (נורית זינו).

פרישה מוקדמת המופעלת בתחום השירותים הציבוריים, למשל בשירותי החינוך, מאפשרת למנגנון המדינה לדחוק נשים מתוך שוק העבודה ולצמצם את אפשרויות התעסוקה הפתוחות בפניהן. בעידן של התנערות מדינת הרווחה הישראלית מתעסוקה מלאה (יעקובסון, 2000), מיצירת פתרונות תעסוקה ארוכי טווח לנשים כפי שמקובל במדינות אחרות (Esping-Andersen, 1996), ובעיקר מתפקידה כמעסיקה העיקרית של נשים עובדות (בנימין, 2002), אלטרנטיבות תעסוקתיות הן נדירות. המדיניות הציבורית המשתנה מצמצמת את מבנה ההזדמנויות הפתוח בפני האישה היחידה. עבודה, ה"פרישה המוקדמת" מגלמת איום והבטחה כאחד – ההבטחה מתאימה לרגשותיה כאישה מדוכאת המצויה במשבר וחווה שחיקה מואצת, המסרבת בכל לבה להמשיך ולהיאבק בזירה המקצועית כמחנכת כיתה. מהותו של האיום נרמזת בדבריה גם אם אינה נאמרת במפורש. ייתכן כי עצם הידיעה כי לפניה עוד כעשור וחצי של שנות פעילות כלכלית אפשרית הופכת את הפרישה המוקדמת לאיום המתפרש אצלה כתת-מיצוי של התגמולים הכלכליים שיכלה לצבור. אופציית "הפרישה המוקדמת" מסמנת פוטנציאל של קיטוע מבני היוצר בתודעתה מצב שגידנס כינה (Giddnes, turning point) ומשמעו מצב של רפלקסיביות מועצמת ובירור זהותי מואץ, הנוטה להפגיש את המתלבטת עם בדידותה. בדידות ותלות במקורות פוטנציאליים של תמיכה לצורך התמודדות הן היבטים מרכזיים בהתנסויותיהן היום-יומיות של עובדות עניות (Henly, Danziger & Offer, 2005). בדבריה של המרואיינת "אין לי מי שיעזור לי עם זה", עצם הדילמה מול אופציית הפרישה המוקדמת עולה כמפגש עם בדידותה. הדילמה הקיומית שהיא מתמודדת עמה לבדה נחווית כ"בעיה": להיכנע לכוף הקיטוע של התהליך המבני או להמשיך במלחמת

ההישרדות. בעוד שכמורה היא מוגנת על ידי החוזה הקיבוצי המקנה לה הטבות סוציאליות וביטחון מסוים לעת זקנה, האלטרנטיבה התעסוקתית מסתמנת במסגרת מלכ"ר או חברות הבת של הרשות המקומית, הפוסחות על הטבות מעין אלו:

ובמקביל עברתי איזשהו תהליך ייעוץ של לשכת הרווחה, וגם שם כל השלבים שעברתי שם בייעוץ הגענו למסקנה שאני מתאימה רק להוראה, ומקסימום אם אני ארצה לבחור איזשהו קורס אחר, שונה ודרכו לעשות איזושהי הסבה אז אולי ריכזו של איזה פרויקט במתנ"ס שהוא עדיין בתחום של החינוך וההוראה (נורית זינו).

מעסיק אפשרי נוסף הוא הגוף הכלכלי שמפעיל את המתנ"ס. "איזושהי הסבה" הוא ביטוי ניטרלי, המערפל את המשמעויות הכלכליות הקריטיות של המעבר בין הסדרי ההעסקה העומד על הפרק. המרואיינת מספרת כי בדקה את אופציות ההעסקה הפרושות בפניה ומצאה כי הן מסכנות את ביטחונה הכלכלי העתידי בגיל הזקנה. היא אינה מפרטת את המשמעויות הכלכליות. הן נותרות מושגות בסיפורה, אך נראה כי אינן מושגות לחלוטין בתודעתה, שכן בסופו של התהליך היא אינה נכנעת לכוח הקיטוע, אלא ממשיכה במלחמת ההישרדות. היא נותרת, באופן זמני, במשרה מלאה בתוך כותלי בית הספר:

ואז יצא שאני נשארת בבית ספר, אבל לא מחנכת כיתה, אבל יש לי שעות שמתפרשות על כל מערך בית הספר, למשל כמה שעות בספרייה, עוד כמה שעות סיוע וכו'. וככה יש לי משרה מלאה ואני יכולה לעבוד. אבל בית ספר מצטמצם, אם השנה יש תשע כיתות, שנה הבאה נהיה שבע (נורית זינו).

בין מועד הריאיון הראשון לבין מועד הריאיון השני התרחש תהליך נוסף שחיזק את הקיטוע המבני. למרות שבציטוט נראה כי ברגע מסוים המרואיינת העדיפה להישאר בין כותלי בית הספר, שנה לאחר מכן, היא מוצאת את עצמה מחוצה להם. קיטוע מבני מתרחש גם במגזר הפרטי בעקבות תהליכים של ארגון-מחדש, המעמידים על פי רוב את תהליך ההתייעלות בעמדת חשיבות העולה על טובת העובדת, התעניינותיה והעדפותיה. כפי שמסבירות רוזנבלט ורוויו בדיון במורות (Rosenblatt & Ruvio, 1996), מתח אי-הביטחון התעסוקתי, המאפיין עובדות במקומות עבודה העוברים הפרטה, ארגון מחדש וצמצומים הכרוכים בפיטורים – קשור לא רק באפשרות אובדן מקום העבודה, אלא גם בשינויים אפשריים בהיבטים שונים של המשרה. במילים אחרות, לשינוי באפיון של המשרה, במהותה, ובמהות האחריות הגלומה בה, וכן להחלפה של הצוות הסובב את העובדת – לכל אלה כוח קיטוע הדומה במהותו לכוחו של איום באובדן מקום העבודה מבחינת הדילמות הנוצרות בעקבותיו והתחושה שהרציפות התעסוקתית איננה מובנת מאליה עוד. המרואיינת המועסקת בבנק העובר תהליך התייעלות ושינוי מבני חווה הפחתה משמעותית בהתייחסות לדעתה ולרגשותיה במקום העבודה, וכן מתמודדת עם העברתה לסניף אחר:

... ואחרי זה עברתי, כמו שאמרתי לך, ארבע שנים [שם של סניף בנק]. שמה הייתה לי תקופה מדהימה, באמת. מאוד אהבתי, ומאוד אהבו אותי, זאת אומרת אני

הקשבתי מאוד לאנשים שמה, וזה הייתה תקופה נהדרת אפילו שעבדתי מאוד קשה שם. תשמעי, זו הייתה עבודה קשה, צריכה לדבר עם אנשים כל היום, הייתי מגיעה הביתה במצב שאני כבר לא יכולה לדבר עם הילדים שלי, כי כל היום הייתי מדברת ועונה וטלפונים ואנשים, אבל היה לי בסך הכול נורא כיף. החודש וחצי האחרונים החזירו אותי... אני אפילו מעדיפה לא לדבר על זה (צחוק). כל הזמן הם אומרים לי שזה נורא צריך להחמיא לי, שהם החזירו אותי לסניף הראשי, למקום הזה חזרה, כי הם בחרו בי ו... בגלל הכישורים שלי ובגלל כך וכך, כך וכך, אבל זה סתם, זה לא מחמיא לי בכלל... זה גם קשה לי, קשה לי, מאוד קשה לי... אני עוברת משבר מאוד מאוד קשה בעבודה כי... קשה לי נורא. כבר חודש וחצי אני ממש, ואמר לי, אמרו לי: "תדברי, אנחנו נעזור לך. אנחנו..." אבל אני יודעת שזה לא... כמה לתת לי? הם לא יתנו לי את מה שאני רוצה. גם בזה אני תקועה. אני לא מבקשת.

ש: מה את רוצה?

א: אני רוצה לחזור לאיפה שהייתי (צחוק). זה מה שאני רוצה. אבל זה לא מציאותי. זה לא יקרה, אז גם את זה אני צריכה להפנים ולקבל וזהו, ולקבל את זה, אין מה לעשות. אין טעם להילחם, מה שעבר, אבוד. זהו (רינה דן).

משרה קבועה בבנק נדמית בעיני מתבוננת מן הצד כמשרה ראויה. היא תמהה כיצד משרה זו מותירה את המרואיינת בקטגוריית העובדות העניות. המרואיינת הנמנית על נשות הפרופיל השני מתארת בריאיון את הקשיים הכלכליים המלווים אותה ואת בן זוגה לאורך חייהם, בשל העובדה שלשניהם רקע כלכלי שאינו מגלם העברה בין-דורית של הון כלכלי, תרבותי או חברתי. בנוסף, בן זוגה עובד כאיש תחזוקה והכנסתו נמוכה יחסית. שתי משכורות בסיסיות ללא כל תמיכה משפחתית אינן מחלצות משפחה בת שש נפשות מהאיום המתמיד של עוני וחוסר. המשכורת היציבה ותנאי ההעסקה המלווים אותה חיוניים בעולמה, גם אם עליה לתור אחר מקורות הכנסה נוספים. בדבריה היא משקפת את הסתירה בין המסר הלא-מילולי, שלפיו מיומנויותיה יקרות-ערך ולפיכך היה צורך לחזור ולהעסיק אותה בסניף המרכזי, לבין מסר לא-מילולי אחר, שלפיו היא אינה זכאית להעלאת שכר: "הם לא יתנו לי את מה שאני רוצה". מהיסטוריית העבודה של המרואיינת עולה תמונה הקושרת את כוח הקיטוע המבני לא לעבודה הקשה והתובענית שהמרואיינת ביצעה בהנאה – "בסך הכול נורא כיף" – אלא לשינוי ולתחושת חוסר אונים: "אין מה לעשות. אין טעם להילחם, מה שעבר, אבוד. זהו". המרואיינת מתארת את תחושתה הקשה נוכח השינוי המבני, אך אינה מנסחת בצורה ברורה את האפשרות כי תחושתיה הקשות יובילו אותה לעזוב את הבנק. בחווייתה באה לידי ביטוי התמוגות בין ממד אובייקטיבי של ארגון-מחדש וסגירת סניפים בבנק לבין ממד סובייקטיבי של מתח הקשור בהיעדר ביטחון תעסוקתי. מתח זה נמצא חריף במיוחד עבור נשים החוות את הכנסתן כקריטית לפרנסת המשפחה (Gaunt & Benjamin, 2007). עובדות עניות מתמודדות עם מבנה הזדמנויות המתאפיין במיעוט אלטרנטיבות תעסוקתיות, ולפיכך עזיבת מקום העבודה אינה יכולה להתנסח בגלוי, וכפי הנראה גם איננה אפשרות ממשית. את המתח המשמעותי שהיא חווה היא מתרגמת לחיפוש אלטרנטיבות קיומיות, למשל בסדנה להעצמה כלכלית. הסדנה להעצמה כלכלית מפגישה נשים במהלך חיפוש אלטרנטיבות תעסוקתיות. נשים אלו בעלות היסטוריית עבודה המבליטה את העיצוב המבני המצמצם את מבני הזדמנויות

באמצעות קיטועים מבניים. בהקשר של השימוש המורחב בהעסקה ארוכת טווח דרך חברות כוח אדם בישראל, נשים ישראליות נחשפות לקיטוע חוזר ביחסי העסקה גם כאשר מקום העבודה נותר על כנו, למשל כפי שהתברר מפסק הדין של השופטת אלישבע ברק בעניין אילנה לוינגר (ברק, 2000). הסיכוי להשתלבות במשרת פקידות במגזר הציבורי שיש בה הבטחה לקביעות וליציבות בהכנסה הכלכלית בהווה ולאחר הפרישה נחסמה ויצאה ממבני ההודמנויות של נשים רבות החל מסוף שנות השבעים. המרואיינת הבאה הוכשרה למשרה פקידותית ופנתה למסדרונות האדמיניסטרציה הציבורית.

העסיקו אותי על ידי חברת כוח אדם. וכל אחד עשר חודש פיטרו אותי כדי שלא אקבל קביעות. וככה לא קיבלתי משכורת טובה, לא קיבלתי תנאים טובים. עבדתי עשר שנים והרגשתי מאוד מקופחת כי באו בחורות צעירות אחריי שרק השתחררו מהצבא ואני הייתי אם חדהורית, מפרנסת יחידה בבית, והתחננתי למנהלים שם שיתנו לי סוף-סוף קביעות שיהיה לי עבודה מסודרת ולא נתנו לי. אמרו: אין תקן, אין תקן. אחריי באו בחורות צעירות שרק השתחררו מהצבא ונתנו להן עבודה בקביעות עם תנאים טובים ומשכורת טובה. פתאום יש תקנים. וזה כאב לי, כי אני חדהורית, מפרנסת שלושה ילדים, מכירים אותי, אני הורגת את עצמי בעבודה פה, נשארתי שעות נוספות, עובדת מוצאי שבת, עובדת יום שישי עד כניסת השבת, תמיד שזוקקים לשעות נוספות אני הייתי זאת שנשארתי עד הלילה. הכול עשיתי למענם ולא הלכו לקראתי ככה. לא ריחמו עליי, לא הייתה רחמנות בכלל. או די נשברתי מזה ועזבתי. אחרי עשר שנים עזבתי (עליזה דורון).

הסגמנטציה של שוק העבודה, המותירה עובדות רבות – בדרך כלל עובדות מקטגוריות מוחלשות – בקוטב המפקח והמדיר של הסדרי העסקה (Zeitinoğlu & Muteshi, 2000), נתפסת בעיני כותבים רבים כאמצעי התייעלות לגיטימי למה שמכונה "הארכיטקטורה של משאבי האנוש" (Lepak & Snail, 1999). מנקודת מבטן של הנשים המודרות, כפי שהראתה רוג'רס (1995, 2000), מדובר בחוויה של ניכור מתמשך וכאב רגשי רב. עליזה דורון עברה קורס הכשרה מקצועית לפקידות, ואכן הצליחה להשיג משרה בסקטור הציבורי, במשרד ממשלתי. משרה תקנית יכולה הייתה לחלץ אותה מקטגוריית העובדת הענייה שאליה נותבה עם גירושה והעברת עול פרנסתם של שלושת ילדיה אליה. אולם היא מתארת את המחסום המבני בינה לבין המשרה התקנית: "אין תקן". מאבק של עשר שנים להשגת תקן כזה נתקל ב"אין רחמנות", ותחושות התסכול והניכור רבות מכדי שניתן יהיה להמשיך את התחנונים: "או די נשברתי מזה ועזבתי". התלות של העובדת במה שהיא רואה כהחלטה של הממונים מתנסח, בהיעדר איגוד, לשפה של חמלה – "אין רחמנות" – ומחליף שפה אפשרית של זכויות. גם אם במהלך עשר שנים היא מקיימת את עצמה ללא זכויות, ללא תמיכה, ובפועל כ־nonperson, כלומר כאדם "אחר" אשר איבד את אנושיותו בשל שוליותו החברתית עד כדי אפשרות להתעלם ממנו (Goffman, 1963), היא מגיעה בשלב מסוים לנקודת שבר שבה היא אינה יכולה עוד לקיים את מעמדה זה. כוח הקיטוע של המשרה הזמנית קבועה, והמעמד התעסוקתי המכונה בספרות perma-temp, מלווים ברגשות חזקים של ייאוש ובדידות. חוסר אפשרות לגייס אכפתיות בקרב הממונים, אשר מנקודת מבטה של העובדת מכוונים את

מבטם לנשים צעירות יותר, מתיש אותה. מסירות וחריצות, נכונות לעבוד שעות ארוכות, קריטריונים שהיו יכולים להיות רלוונטיים לגיוס עובדות למשרה תקנית – כל אלו מתבררים כבלתי רלוונטיים ומותירים את עליזה דורון בתחושה של חוסר טעם וחוסר משמעות. היא חשה כי אין לה עוד עבור מה להילחם ומעדיפה לחפש לעצמה מקורות פרנסה אלטרנטיביים, קשים יותר הן מבחינה פיזית והן מבחינת תנאי העבודה, ובלבד שלא תיחשף עוד להשפלה שבחומת ההתעלמות ממאמציה. כביכול, הרגשות החזקים של ההשפלה והבושה הם חוויה סובייקטיבית שיכולה הייתה גם להתיישב עם שמירת המשרה. בניגוד לאפשרות זו, המרואיינת מבנה את חווייתה הרגשית כחווייה אובייקטיבית, חיצונית, כורח שאינו מותיר בפניה ברירה אלא לעזוב את מקום העבודה. היא מציגה בדבריה את אי-האפשרות לקיים את מעמדה כמוכרת ("מכירים אותי") לצד ההתעלמות המתמשכת מתחננוניה לתקן. דקס (1987) מסבירה כי משרות פקידות נמוכות-תגמולים הן סביבה מאתגרת לשמירת היציבות התעסוקתית. היא מכנה אותן highly mobile ומסבירה כי השאלה הקריטית לאחר עזיבת משרת הפקידות היא אם תימצא משרה נוספת שתאפשר את שימור הפרופיל הפקידותי. כאשר נחסמת אפשרות זו מתחילות נשים באופן טיפוסי לרדת לאזורים בשוק העבודה הדורשים רמת מיומנות נמוכה יותר. באזורים אלו של שוק העבודה תנאי העבודה ותנאי השכר קשים עוד יותר. גם הנשים האנגליות במחקרה של דקס (שם) עברו ממשרות פקידותיות למשרות שהיא מכנה semi-skilled domestic work (שם, עמ' 49), ובמקרה הנוכחי – משרת סיעוד.

משרת הסיעוד בחברת מט"ב גרועה וקשה, אך היא פורשת עליה את הגנת האנונימיות. היא מגנה עליה מפני מבטם של הממונים ש"מכירים אותי", רואים את המאמצים הרבים, ו"ולא הלכו לקראתי ככה":

אחר כך הלכתי ללשכה ולא רציתי לקבל דמי אבטלה. התביישתי לקבל דמי אבטלה והם לא מצאו לי עבודה דרך הלשכה בשום אופן. אז הלכתי בכוחות עצמי לחברת [...] שזאת חברת כוח אדם, זה לא כוח אדם זה חברה הסתדרותית שנותנים עבודות עם קשישים, טיפול בקשישים, מטפלות בית בקשישים. וזה היה שכר מאוד מאוד נמוך (עליזה דורון).

בושה מוזכרת שוב ושוב במהלך הריאיון עם עליזה דורון כרגש חזק ודומיננטי בחווייתה כעובדת ענייה, ובמיוחד כאם הנוהרת לבל יוכתמו ילדיה בסטיגמת העוני. דמי אבטלה מביישים, התחנונים למשרה תקנית מביישים, והמקום היחיד שאינו מבייש הוא המקום שבו נדרשת עבודה קשה תמורת שכר נמוך במיוחד. בושה, מסביר שף (Scheff, 2003), היא מרכיב מרכזי במנגנוני פיקוח והדרה חברתיים; תהליך ההדרה המתואר הוא זה הקושר בין העסקה לא־שגרתית לבין קיטוע מבני. העסקה הלא־שגרתית העולה מתוך דברי המרואיינת מלווה ברגש של בושה שבתורו יוצר קיטוע מבני בהיסטוריית התעסוקה של נשים. מול הרגש השלילי המכוון כלפי האני, נשים מרגישות שהן נאלצות לקטוע את תעסוקתן, גם אם נלווית אליה התקווה לזכות בעתיד במשרה תקנית, ולעבור לתעסוקה שכל אפיוניה בעייתיים ואף תקווה כזו אין בה.

קיטוע משפחתי

חוקרות בתחום של מגדר, מחזור החיים והיסטוריית עבודה, למשל פיליס מואן (Moen, 2003), מיקדו את עבודתן בדיון במחירים שנשים עובדות משלמות על הקיטוע המשפחתי של חיי העבודה שלהן. קיטוע משפחתי מתייחס לאופן שבו אירועי משפחה הקשורים בהתבססות קשרים זוגיים, במידת היציבות של הקשרים הזוגיים, בהולדה ובאירועים בריאותיים בחייהם של בני המשפחה מאלצים נשים לקטוע את פעילותן הכלכלית, לצמצמה או לשנותה. קיטוע משפחתי קיים בחייהן התעסוקתיים של נשים מכל המיקומים המעמדיים טוענת דקס (1987), אולם כפי שמראים ברוקס ובקנר (1996), בחייהן של עובדות עניות נושא הקיטוע המשפחתי אופי דרמטי במיוחד. בשל התלות הכלכלית של עובדות עניות בבני זוגן ובפעילות כלכלית יציבה וארוכת טווח, כל הפסקת עבודה או שינוי אחר בהיקף התעסוקה מגביר את קשייהן הכלכליים ומקרב אותן עוד יותר אל העוני. עבור חלק מהנשים המפגש עם העוני הוא הפתעה קשה ודרמטית:

תחילת נישואים מאושרים, אני עשירה, טוב לי, מאוהבת, יש לי שתי בנות ראשונות והחיים שלי חבל על הזמן, אני גרה בטירה – בית גדול [בשכונה בעיר], יש לי מכונית משלי, יש לי את כל הכסף ואת כל הטוב שאני רוצה בעולם ואחר כך אני נופלת – אני יולדת עוד שני ילדים והבעל שלי מתדרדר לסמים. אז אה... אני נופלת לקרשים... בתקופה של פחות משנה קרה לי ככה: התגלה שבעלי התדרדר לסמים – התחיל להשתמש בסמים, הוא מכר לי את הבית... נזרקתי למעון למחוסרי דיור עם ארבעה ילדים, הילדים שלי חטפו שם צהבת... הייתי במשבר, נכנסתי למשבר כי... תשמעי... הכול היה כל כך קשה ואני רוצה להגיד לך שפניתי ללשכה הסוציאלית פה בשכונה... ובמקום לעזור לי בסך הכול הייתה שם פגיעה מאוד גדולה ולא מוצדקת בכלל, חוות דעת של פסיכולוג בתוך המקום לקחו לי את הילדים (ורד אבוקסיס).

הקיטוע המשפחתי מופיע בצורת תפנית חדה ביכולתו של בן הזוג לפרנס. כל עוד בן הזוג מקיים את חלקו ותורם לפרנסת הבית, בת הזוג יכולה לקחת על עצמה חצי משרה של עבודה פקידותית במשרד הקשור ברשות המקומית, ולא לחוות את עצמה כעובדת ענייה (למרות שעל פי אפיונה היא מתאימה לפרופיל הראשון). מראית העין של הזוגיות הנורמטיבית מערפלת את התרומה הזעומה שמשרתה תורמת לביטחון הכלכלי בהווה ובעתיד. עם השינוי בתפקודו של בן הזוג עומדת למבחן ההכנסה מהמשרה שלה עצמה. בתפנית חדה, ההכנסה שעד עתה נתפסה כחלק ממכלול של מקורות הכנסה והזדמנויות, נותרת בודדה ודלה במרכז רשת מקורות המחייה. המפגש עם העוני הוא חד במיוחד בסיפורה של המרואיינת, העובדת הענייה, בשל הנישול מביתה: בעלה מוכר את הבית והיא מוצאת את עצמה נתמכת לגמרי על ידי הממסד. תמיכת הממסד הנה בעת ובעונה אחת גם פיקוח: חיש קל, בחווייתה של המרואיינת, מאובחנת תת־הכשירות ההורית שלה, הנקשרת כפי הנראה לאלכוהול, והיא מנותקת מילדיה. כפי שמסביר שיפּלר (Shipler, 2004), עבור עובדים עניים כל אירוע חריג, כל מפגש עם פרוצדורה, הוא קריטי במיוחד ליכולתם לשרוד ולהחזיק את ראשיהם מעל המים. גם כאן, המרואיינת צריכה לאסוף את שארית משאביה ולהיעזר בארגונים שונים כדי

להשיב את ילדיה. הקיטוע המשפחתי לובש צורה של שרשרת אירועים דרמטיים שמגייסים את משאביה של העובדת באופן טוטלי ומותירים אותה בחוסר כול מול צורכי היום-יום:

אני יכולה לבוא כל בוקר רגועה לעבודה ולתפקד? בטח שלא כי יש מחסור, כי יש קושי, כי יש לי פה עבודה בתוך הבית שהיא לא צריכה להיות: איך אני שמה להם ת'אוכל, מה אני מביאה להם, איך אני עושה, מתי אני מסדרת, מתי אני דואגת, יש להם את הכסף לבוקר? אין להם את הכסף לבוקר, יש נעליים? הנעליים קטנות? יש פדים? יש את הדברים הבסיסיים שצריכים אותם? ילד צריך לבוא לבי"ס הוא לא מעניין אותו אימא שלו יש לה, אין לה... (ורד אבוקסיס).

הקיטוע המשפחתי לובש צורה של טרדה קיומית יום-יומית הנקשרת בראש ובראשונה לתחושת מחסור ופער גדול בין הערכת הצרכים לבין האפשרות להיענות להם. בבת אחת מתבררת החד-הוריות כחוויה של בדידות קשה – אישה שהכנסתה מצומצמת ונתקלת בקושי אדיר להישאר במקום העבודה עומדת לבדה מול הצרכים האי-סופיים וההכרחיים של ילדיה. רק היא רואה את הצרכים ורק היא תוטרד מאי-נוכחותם עד שיימצא להם מענה. אין עוד זוג עיניים ואין עוד ארנק, רק צלחות שצריך למלא:

אני היום בתהליך של העברה ממקום עבודה למקום עבודה וזה לוקח זמן. זאת אומרת אני עובדת בחברה [שם של מלכ"ר] והעברה מסניף לסניף זה תהליך, זה לוקח זמן. בינתיים אני לא מקבלת משכורת כבר חודשיים. אני לא מדברת עכשיו... לא משנה שאני לא מקבלת משכורת חודשיים, נכון שזה עשה את המצב הרבה יותר גרוע, גם לפני, גם כשקיבלתי משכורת... מה זה 2,500 שקל? מה את יכולה לעשות עם 2,500 שקל? כשיש לך בת חיילת, כשיש לך שני תלמידים, כשאת בעצמך בנאדם צריכה לחיות, להחזיק בית לתחזוק – אי אפשר (ורד אבוקסיס).

בהיסטוריית העבודה של עובדות עניות אחרות הקיטוע המשפחתי דומה יותר לקיטוע שהחוקרות מתארות כמאפיין את היסטוריית העבודה של נשים אנגליות ממעמד מבוסס יותר (Dex, 1987). מדובר בקיטוע על רקע משפחתי של הפסקות הכרוכות בלידות ובחופשות לידה הנוטות להתארך. הסיפור הבא הוא סיפורה של משתתפת במחקר שכן זוגה הוא גבר הנשוי לאישה אחרת. כתוצאה מכך היא וילדיהם המשותפים נותרים עם תמיכה מועטת מצדו. את היסטוריית העבודה של מרואיינת זו קל יותר להבין מתוך הטבלה הבאה:

גדלה בשכונת עוני במשפחה בת 11 ילדים		
בגיל 16	1972	עבדה ככוח עזר בבית חולים במשך שש שנים
עוברת לחיות עם גבר שנשוי לאחרת ואף מגדל עמה ילדים	1979	עבדה בסיעוד ב(עיר בדרום)
המעבר לאימהות	1980	עבדה בבית אבות במשך חמש שנים וחצי
ילד שני	1981	
ילדה קטנה שלישית חולנית וחלשה	1986	נשארת בבית. לא יוצאת עוד לעבוד מחוץ לבית.
ילד רביעי		מתחילה לקחת ילדים לטיפול בבית
ילד חמישי		
סובלת מבעיות בריאותיות	1995	מפסיקה לקחת ילדים הביתה
	2000	מוכרת אוכל ביתי
בת 46	2002	עובדת בניקיון פעמיים בשבוע ומקבלת הבטחת הכנסה

(רבקה פרץ)

הרקע החברתי המוחלש (פרופיל ראשון) של המרואיינת בא לידי ביטוי ביציאתה לעבודה כבר בגיל 16 ובפנייתה למקצועות הסיעוד והטיפול בקשישים כבר בגיל צעיר. בשנים הראשונות היא שומרת על רצף תעסוקתי עד להולדת ילדתה השלישית, אך בשל מחלתה של זו היא מוותרת על פעילותה הכלכלית מחוץ לבית לטובת הטיפול בילדה. עד מהרה היא חוזרת לפעילות כלכלית בתוך הבית: טיפול בילדים. הקיטוע המשפחתי שמתארת המרואיינת מבליט אפיון מרכזי של מבנה ההזדמנויות הפתוח בפני עובדות עניות: הפנייה לעיסוקים זמינים – הניקיון והטיפול בילדים – אשר מותירים אותן מנותקות מהגנה של איגוד מקצועי ומבודדות לגמרי אל מול מעסיקיהן בהגנה על הכנסתן, על זכויותיהן, ובמיוחד על הפרשותיהן לביטוח הלאומי ולקרן פנסיה. עם הופעתן של בעיות בריאות, מקור הפרנסה שכאזקת ילדים בבית נקטע ופרנסת האישה תלויה שוב בניקיון ובבישול: מיזמנויותיה הזמינות.

התלכדות הקיטוע המבני והמשפחתי

הממצא החזק ביותר העולה מבחינת היסטוריית העבודה של המרואיינות הוא זה המשקף את האופן שבו שוק העבודה המשתנה, הקוטבי, המציע לנשים החוזרות לשוק העבודה משרות "רעות" (Kalleberg et al., 2000), תורם להגברת המחיר המגדרי. מחירי החזרה לשוק העבודה לאחר עזיבתו עולים מאוד עם השתנותו הקיצונית של מבנה ההזדמנויות. התלכדות כזו של אופן הקיטוע המשפחתי עם אופן הקיטוע המבני עלתה מתוך כמה סיפורי היסטוריות עבודה. סיפורי התלכדות הקיטועים המבניים והמשפחתיים מתחילים, בדרך כלל, כפי שמתחילים סיפורי הקיטוע המשפחתי. ההולדה והאימהות האינטנסיבית מקשות על העובדת למלא את התחייבויותיה הן במקום העבודה והן בחיי המשפחה. בהקשר של עובדות עניות, ההכנסה הנמוכה מצמצמת מאוד את היכולת שלהן לחוות את עלויות העזרה בתשלום (מטפלת, מעון)

כאפשריות מבחינה כלכלית. הקיטוע הראשוני אפוא הוא קיטוע משפחתי מהסוג הטיפוסי שהחוקרות האמריקאיות והאנגליות מרבית לעסוק בו (Dex, 1987; Moen, 2003). התלכדות הקיטועים בצורתה כהגברה של מחירי הקיטועים המשפחתיים מופיעה במפגש עם מבנה ההזדמנויות שלכאורה נראה פתוח משום שהחזרה לעבודה נתפסת כאפשרית.

כשהתחנתני למדתי פקידות, למדתי בבית ספר לפקידות. עבדתי... היה לי את הילד הגדול, לא, הייתי בהיריון אתו ועבדתי במשרד המשפטים כפקידה... ואחר כך כשנולד הילד השני עברתי דירה וזהו, לא יכולתי להמשיך. זה היה פשוט לתת למטפלת הזאת ולגן הזה לשלם ולרוץ לרוץ כל הזמן ועם בעל בצבא וזה היה מאוד קשה. החלטתי שאני פורשת, שאני עוזבת את העבודה. ישבתי בבית וטיפלתי בילדים והם גדלו, טיפלתי בכמה ילדים בינתיים במקביל כדי שיהיה לי דמי כיס, למכולת, ולסופר, וכשהם קצת גדלו אז יצאתי שוב לעבודה... במשרד המשפטים, כמובן, כבר התקן שלי נתפס... הייתה כבר מישהי אחרת. וזהו, מאז התחלתי לטפל בקשישים ואני עובדת כבר הרבה שנים בזה (סימה יוסף).

בריאיון שנערך כחלק ממחקר על חברה בתהליך הפרטה (Benjamin & Ha'elyon, 2003) סיפרה עובדת כי בטרם תקופת ההפרטה, העובדה שילדה תינוקת חולה והחליטה להישאר בבית עם התינוקת במהלך שנתיים לאחר הלידה זכתה להתייחסות מתחשבת מצד החברה ו"התקן שלי חיכה לי". במשך שנתיים נשמרה משרתה וזכויותיה לא נפגעו. במנוגד לכך, סימה יוסף מתייחסת לעובדה כי התקן שלה "כמובן" לא נשמר. בתקופת הלידה וגידול הילדים, אין היא מצפה כלל לשמירת תקן זה. כשהיא מעוניינת לחזור לשוק העבודה היא איננה יכולה למצוא משרת פקידות התואמת את כישוריה, ומתחילה רצף תעסוקתי של 25 שנים בחברת שירותי סיעוד של ההסתדרות. הקיטוע המבני לובש אופי התואם את השינויים המבניים ההיסטוריים – אובדן המשרה בשירות הציבורי מוביל למציאה של משרה חלקית, ללא תנאים, בשכר נמוך, הכרוכה במאמץ פיזי מתמשך. ניכרת האינטנסיפיקציה של מחירי הקיטוע המגדרי: עצם עזיבת המשרה בשל הגדלת המשפחה מובילה להצרת מבנה ההזדמנויות ולסגירת האופציה של משרה תקנית ארוכת טווח המבוססת על מיומנות. מבנה ההזדמנויות החדש פותח רק את מורדות שוק העבודה בפני העובדת הזקוקה לפרנסה. פרנסה זו תלויה בעבודה פיזית קשה ובתנאי העסקה פוגעניים, כפי שתוארו במפורט על ידי אייזנשטט ורוזנהק (2001) בדיונם בהפרטת סוכנויות הסיעוד.

היסטוריית העבודה של עולות חדשות ממדינות חבר העמים מגלמת בתוכה קיטוע של תהליכי הַצְבֵר ההשכלה וההון האנושי, ובנוסף, כמו בכל תהליך הגירה, העובדת חשופה להצטמצמות מבני ההזדמנויות בשל היעדר מיומנויות שפה בסיסיות. עבור חלק מהמהגרות מכשול השפה דועך בהדרגה עם התחזקות יכולותיהן, אך תהליך זה מאחר לעצור את הניתוב המבני למורדות שוק העבודה שכבר התרחש:

אז עליתי לארץ וסיימתי אולפן א' ואולפן ב' [...] לקחתי תוכנית ברמה קצת יותר גבוהה עם אולפן ב', עם מחשבים, מתמטיקה, אנגלית. קיבלתי פטור מאנגלית כי למדתי 11 שנה בבית הספר שם. אחרי שמונה חודשים בארץ התקבלתי למכללת

[שם המכללה] פה ב[שם העיר], עברתי לגור ב[אותה עיר], למדתי שנה אחת והיה לי מאוד קשה כי הייתי לבד והיו לי מעונות וגם היה לי חבר ופתאום הוא החליט שאנחנו חייבים להשכיר דירה ולא מעונות (אירנה בלומין).

נקודה מרכזית להבנת תמונת היום-יום של המרוויינת היא בדידותה הרבה. לישראל היא היגרה לבדה, ללא משפחה וללא חברותיה. אף תהליך ההתרשנות החברתית נטה להיות אטי: "היה לי מאוד קשה כי הייתי לבד והיו לי מעונות". לרגע קצר בהיסטוריית העבודה שלה היא סטודנטית בתוכנית להכשרה מקצועית, ונתמכת על ידי הממסד הקולט המסדיר לה גם מגורים מסובסדים. כפסע מצוי בינה לבין האפשרות להימנות על הנשים המתאימות לפרופיל השני. נשיות תלוית נכנסת לתוך תמונה מוגנת יחסית זו בדמותו של בן זוג: "הוא החליט שאנחנו חייבים להשכיר דירה". הספרות הרבה הדנה באמירות של נשים בקשרים הטרוסקסואליים מלמדת כי תהליך זה מבוסס על ריצוי נשי ועבודת רגש הממוקדת בשימור יציבותם של קשרים אלו (Benjamin, 1998). גם במקרה הנוכחי, לאור התביעה הברורה של בן הזוג, העדפותיה והאינטרסים ארוכי הטווח של המרוויינת עוברים לשוליים של השיחה הזוגית ולעתים גם לשולי תודעתם של בני הזוג; היא מספרת כי בשלב זה נעתרה לבן זוגה ועזבה את המעונות המסובסדים. היעדרות זו הופכת לנקודת מפנה קריטית בהיסטוריית העבודה: כדי לממן את ההחלטה היא מתחילה לעבוד במקביל ללימודים, אך פוטנציאל ההכנסה שלה נמוך ותהליך הניטוב המבני מחלחל בהדרגה לתוך התמונה: מתחילה ההתלכדות בין הקיטוע המשפחתי-מגדרי לבין הקיטוע המבני. הנה המשך דבריה:

טוב, אני לא ידעתי עד כמה זה קשה וכן הסכמתי, שכרנו דירה, ובסוף לא היה לנו כסף לשלם שכר דירה ואז פשוט זרקו אותנו מהדירה. כאילו זרקו?! בצדק, לא שזרקו סתם. הייתי עובדת גם בכיכר ציון. זה מלון. הייתי עובדת מלצרית ואז הייתי ישנה בפנטהאוז מסעדה על הכיסאות. זה היה הימים הכי קשים והיה לי ממש קשה ובכיתי. והאמת שלא ידעתי מה לעשות כי הכסף... הלימודים היו משעה שמונה עד שעה חמש והעבודה שאני יכולה למצוא זה רק במלצרות או בדברים כאלה כי מי יכול לקבל אותי לעבודה שאני מסיימת את הלימודים בחמש ומגיעה לעבודה בשש. אפילו עבודות פשוטות כמו קופאית, עבודות כאלה עם שלושת רבעי משרה אני יודעת? זה גם לא ממש מתאים. זהו, אז עזבתי את הלימודים והתחלתי לעבוד.

היציאה לשוק העבודה מלווה בהפתעה – "אני לא ידעתי כמה זה קשה", וההפתעה מלווה בחוויה רגשית קשה – "זה היה הימים הכי קשים והיה לי ממש קשה ובכיתי". העבודה קשה, ההכנסה מועטת, הכניסה והיציאה ממשרות באיכות גרועה שהיא מחזיקה בהן מעמד רק תקופות קצרות, והכסף שאינו מספיק: "ואז פשוט זרקו אותנו מהדירה". במקביל, היא נאלצת לעזוב את הלימודים. מבחינתה היא נזרקה לא רק מהדירה אלא גם מהלימודים עצמם. בבדידותה, אין בעולמה מעגל תמיכה שיאפשר לה להשיב את הגלגל לאחור ולחזור למעונות. נוכח המתח הקיומי העצום, מאבק ההישרדות בהווה מכפיף את שיקולי העתיד. הסיכויים שתחליף עצמה ממורדות שוק העבודה, שאותם הכירה כבר כסטודנטית בתוכנית, הולכים ומתמעטים. במקביל, הקיטוע המשפחתי-מגדרי עולה לדרגה גבוהה יותר. היא ממשיכה:

וחזר אליי חבר שלי והייתי יחד אתו והפסקתי לקבל כדורים נגד היריון. הפסקתי כי הוא אמר כמה זמן אנחנו ביחד ואנחנו מכירים אחד את השני אז בואי נפסיק ואנחנו נתחתן. האמת שחשכנו קצת כסף והיה לנו (אירנה בלומין).

לרגע קצר היא חווה עצמה כמתמקמת בסיפור נורמטיבי של הקמת משפחה. כבעבר, קולו הוא המעצב את תוכניותיה: "הפסקתי כי הוא אמר". ייתכן שערכה של הבטחת החתונה בעולמה גדול במיוחד בשל הבדידות. הכסף שהצליחו לחסוך בעבודות המזדמנות, עכשיו כשכבר לא למדה, נראה כתורם מצדו לסבירות של התמונה המתהווה. אך העמידות של החלום על בית נורמטיבי לא גדולה במיוחד, שכן מבנים מגדריים ממשיכים לעבוד והיא מוצאת עצמה נטושה:

אבל קרה לו משהו במשפחה שלו. הוא גם בודד פה ואין לו אף אחד פה בארץ, אז הוא נסע לרוסיה בזמן שקרה לו את זה, משהו עם המשפחה שלו, משהו שבאמת זה חשוב ומאוד עצוב כזה וכל הכסף הלך לשם. שהוא חזר הייתי כבר בהריון ולא רציתי לעשות הפלה. זהו. ילדתי והייתי ממשיכה לעבוד באותו מקום, [נשם של רשת שיווק]. קודם הייתי קופאית, אחרי זה הייתי עוזרת בשירות לקוחות, אחרי זה הייתי אחראית על קופאיות, ממש לא הרבה זמן, אחרי זה הייתי עוזרת במחלקת טקסטיל וכלי בית, אחרי זה עשו ממני אחראית טקסטיל וכלי בית, ואחרי זה שלחו אותי למחלקת היפר פון... זהו, ועכשיו הסניף איפה שעבדתי סגרו אותו, זה היה פה ממש עשר דקות ברגל, ועכשיו העבירו אותי לסניף שנמצא בגבעת שאול שזה משהו כמו שעה באוטובוס. לפחות אוטובוס אחד ולא שתיים או ארבע (אירנה בלומין; ההדגשות שלנו).

הגורם המוכר כמקטע מגדרי של היסטוריית עבודה – ההולדה – מיטשטש בסיפור. העוני, המחסור והבדידות אינם מאפשרים את הפריבילגיה של ההתייחסות להולדה כסיבה לקיטוע. לצד ההולדה נמשכת היציבות בתעסוקה: עובדת מוכשרת ברשת השיווק מועברת מתפקיד לתפקיד מבלי שהתגמולים המלווים את התפקיד ישתנו. לפי הסבריה בריאיון, היא מקבלת הבטחת הכנסה ושכרה ברשת השיווק נותר תמיד בגבול המותר להכנסתה של נתמכת קצבה, כלומר 3,100 שקלים בחודש. האחריות לפרנסתו של הילד מחייבת אותה להמשיך ולהחזיק במשרתה, והיא נשארת באותה רשת שיווק לאורך זמן. ההכנסה הנמוכה והתנאים הבעייתיים ברשת השיווק אינם מכסים את הוצאות המעון ואת הוצאות ההשגחה על הילד בשעות כשיום העבודה מתארך מעבר לשעות הפעילות של המעון. היא מתחילה ללוות כספים ולצבור חובות. בד בבד היא מסדירה את הזכויות שלה להשלמת הכנסה, ואינה משתחררת מהאיום הקבוע של המחסור והעוני. אלו בני-הלוויה הצמודים של ההתלכדות בין הקיטוע המשפחתי מגדרי ובין הקיטוע המבני. המעבר בין משרות מאיכות ירודה מומר במעבר בין תפקידים בתוך מקום העבודה, המציע תגמולים מאיכות ירודה. אך היציבות בפעילות הכלכלית אינה יכולה לחלץ את המרואיינת ואת היסטוריית העבודה שלה מקיטועי המגדר, ההגירה והבדידות, שאותם היא מכנה "טעויות":

באמת זוה לא מספיק לי כסף ומה שאני מקבלת מהבטחת הכנסה מביטוח לאומי זה גם לא מספיק, ההוצאות שלי זה הרבה יותר, לא הרבה יותר, אבל יותר מהכנסות, אז פעם בשבועיים אני עובדת בניקיון ופעם בשבוע, פעמיים בשבוע יוצא לי איזשהו אולי תספורת, אולי... אני עושה למישהו אולי עוד משהו, כל הדברים כאלה... שם עשרים שקל, שם שלושים, פה עשר... אז פחות או יותר... זה הטעויות שאני עושה, זה כן זה טעויות מה שאני עושה, או שפשוט לא מסתדרת כל כך או שעוד משהו... כשהייתי זקוקה לכסף ולא לקחתי עוד עבודה נוספת, פשוט לקחתי הלוואה, משהו יותר קל אבל לשלם ולשלם ולשלם, כמו שהלוואת סוכנות זוה לשש, שבע שנים, משהו כזה. זה משהו כמו 78 שקל בחודש כל תשלום, אבל זה לשבע שנים, זה כל כך הרבה. ורק לפני ארבעה חודשים התחלתי לשלם את זה, ויש לי בעתיד עוד... אבל זה להרבה זמן, כאילו למה הייתי צריכה לקחת את זה? כן הייתי זקוקה לכסף, אבל הייתי יכולה לקחת את זה ממקום אחר, לעבוד לא יודעת. אז זה טעויות. בגלל זה כל החובות שלי (אירנה בלומין).

ה"טעויות" מהדהדות בסיפורי העובדות העניות שהציגה ג'ונסון (Johnson, 2002). גם עובדות עניות אמריקאיות חוות עצמן כמי שעושות בחירות שגויות, הקשורות בנשירה מלימודים ובהריונות מוקדמים ולא מתוכננים. בנוכחותן של "טעויות" המיתרגמות בהתנסותה של אירנה בלומין גם ל"חובות", החזרה לאזורים ראשוניים של שוק העבודה היא אפשרות שהולכת ומתרחקת.

התלכדות הקיטוע המבני והקיטוע המשפחתי-מגדרי מתרחשת גם בעולמן של נשים ותיקות בארץ, שהכנסתן ממוקמת בתחתית הסולם. התלכדות כזו עולה לדוגמה מתוך הטבלה הבאה, המציגה את היסטוריית העבודה של משתתפת נוספת במחקר:

תלמידת תיכון ערב	1962	עבדה במפעל אתא
חתונה בגיל 20	1966	
המעבר לאימהות	1967	יציאה משוק העבודה
ילד שני	1969	
הילדה בת 7-8 חודשים		חזרת לשוק העבודה: מנקה בשקם בין שש לתשע בבוקר
מציאת "סידור לילדים"		עובדת כקופאית בשקם ובמקביל מנקה בית שלוש פעמים בשבוע
ילד שלישי	1978	מיכון - עובדת כנקבנית בבנק לאומי - לתקופה קצרה
		ביקשה להתקדם לעמדת טלרית אבל לא היו לה 12 שנות לימוד
ילד רביעי	1979	נעמת - רכזת שכונתית בחצי משרה
ילד חמישי	1982	
פיטורים בהסתדרות - סגירת סניף נעמת	1996	יציאה משוק העבודה
	2002	עצמאית בתחום תיקוני תפירה ודוכן תכשיטים
בהווה בת 56	2003	דוכן תכשיטים סייעת בגני ילדים

עד אמצע שנות התשעים היסטוריית העבודה של המרואיינת משקפת את התבססות המשניות הכלכלית, השכיחה בקרב נשים היוצאות לעבוד בגיל צעיר. המשבר הכלכלי בהסתדרות ובנעמת, ואתו הפיטורים, ממחיש את התלכדות הקיטוע המבני עם הקיטוע המגדרי. גם המשרה החלקית שיתרונה ביטחון, יציבות ותנאי העסקה נקטעת. עשר שנים לפני גיל הפרישה עליה לחפש לעצמה כיוונים חלופיים לפעילות כלכלית. בהינתן גילה המבוגר, האפשרות להשתלב בארגון נמוכה מאוד, והיא פונה לעיסוקים עצמאיים, המגלמים את הפגיעות ואת היעדר ההגנה המוכרים לנשים שמנסות להתפרנס בכלכלה הלא-פורמלית. להכנסה שתבטיח את קיומה בכבוד קשה לה להגיע. עם עזיבתה את ארגון נעמת היא חוזרת למיומנות שהייתה לה מאז נעוריה ומתחילה לעסוק בתיקוני תפירה עבור רשת שיווק של בגדי נשים. לאחר תקופה של מספר חודשים רשת השיווק מתייעלת; תיקוני התפירה עוברים לקבלן המציע לרשת השיווק עלות נמוכה, ככל הנראה, על סמך השכר הנמוך שהוא משלם לעובדותיו. נוכח השכלתה המועטה יחסית, קיטוע מבני זה נקשר בקיטוע המגדרי הנובע מגילה המתקדם, והיא נותרת תלויה לפרנסתה במכירות דוכן התכשיטים שלה. בסיפור חייה מאבק ההישרדות שלה מוצג כאילו איננה נתמכת בידי כל הכנסה נוספת.

דיון

פמיניסטיות שעסקו במחיר הכלכלי שנשים משלמות בשל הפסקות עבודה בעקבות לידות הראו שהמחיר של הפסקות עבודה כאלה הוא גבוה: ראשית מבחינת ההשוואה בין איכות המשרה שבה החזיקו בטרם ילדו ויצאו לחופשת לידה מוארכת, לבין איכות המשרה שקיבלו עם חזרתן לשוק העבודה; שנית מבחינת ההשוואה בין סיכויי הקידום שהיו פתוחים בפניהן במשרה שבה החזיקו בטרם ילדו ובין סיכויי הקידום במשרה שקיבלו לאחר ההפסקה בפעילותן הכלכלית; ושלישית מבחינת יכולתן ונכונותן של נשים לקחת על עצמן משרות תובעניות במובנים של מרחב וזמן; נכונות זו פוחתת בדרך כלל כחלק מהתרחבות התפקוד האימהי לכדי טיפול בילדים שגילים נמוך מחמש-עשרה (יזרעאלי, 1999). הדיון במחיר שנשים משלמות מבחינת התגמולים והתנאים הנצברים באמצעות פעילותן הכלכלית המעיט להתייחס לשינויים המבניים בשוק העבודה. במיוחד פסח הדיון על התבססותה של תעסוקה לא-סטנדרטית ושל משרות המותירות את המועסקות בקטגוריית העובדות העניות.

במחקרנו, המסגרת התיאורטית המוצעת מאמצת את גישות ה-"life cycle" ו-"work history analysis", שפיתחו פמיניסטיות בשנות השבעים והשמונים במטרה לעמוד על השתלבותן של נשים אנגליות ואמריקאיות בשוק העבודה. גישות אלו משלבות בין ההתמקמות המחודשת של נשים בשוק העבודה לבין חקר ההקשר המבני-היסטורי שבתוכו מתנהלת היסטוריית העבודה שלהן. במיוחד מתמקד הטיעון בשינוי המבני אשר התרחש באופיים של מבני ההזדמנויות הפתוחים בפני נשים אשר אירועי חיים מגדריים מקטעים את היסטוריית העבודה שלהן. גישה כזו עולה בקנה אחד עם תביעתה של וולבי (1996) כי מחקר פמיניסטי יתמודד עם האתגר של בחינת משמעויותיהם של תהליכים כלכליים-פוליטיים בחייהן של נשים.

מחקרנו העלה שני פרופילים מרכזיים של עובדות עניות: הפרופיל הראשון מתאפיין ביציאה לשוק העבודה בגיל צעיר כבת למשפחה מזרחית דלת אמצעים שבמסגרתה מקורות

התמיכה הכלכלית מצומצמים. המרוויינות שנמנו על פרופיל זה תמכו כספית במשפחותיהן כבר מגיל צעיר. בהקשר מוסדי שהדיר אותן ממסלול החינוך העיוני והציב אותן במסלול חינוך מקצועי, הוצר מראש מבנה ההודמנויות שלהן בשוק העבודה. כתוצאה מכך נשים שזהו הפרופיל שלהן נוטות לפנות לעיסוקים סמי-מיומנים (semi-skilled) ללא אפשרות לרכוש השכלה מעבר להכשרה לפקידות. הפרופיל השני מאפשר פיתוח מיומנות מקצועית על בסיס השכלה גבוהה יחסית בעיסוקים כגון הוראה, ביטוח, בנקאות. עיקרון מארגן בשני הפרופילים הוא נקודת פתיחה של חיים בעוני. מתוך היסטוריית העבודה של המרוויינות עולה כי ההבחנה בין הפרופילים איננה מאוד קשיחה. נשים במשרות פקידות ונשים שעברו בשלב מסוים דרך משרות פקידות מתארות מסלולי חיים דומים יחסית. סיפור חייה של עובדת הבנק או זה של עובדת בית החולים אינו שונה מהותית מזה של עובדות הסיעוד, פרט לאופי הקיטועים שנתקלו בהם ולמשמעויות שהיו לקיטועים אלה בחייהן. אירועים מובחנים בחייהן מבהירים את האופן הספציפי שבו שינויים מבניים בשוק העבודה, ובמיוחד הגידול המופגן בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים בעיסוקים נשיים, יוצרים הבדלים בהיסטוריית העבודה האופיינית לכל אחד מהפרופילים. ככלל, הסדרי העסקה בלתי שגרתיים תורמים לאינטנסיפיקציה בקיטוע מגדרי של היסטוריית העבודה, במיוחד זו של הנמנות על הפרופיל הראשון. במובן זה, הממצא המרכזי שמעלה מחקרנו ביחס לתהליך האינטנסיפיקציה במחיר שנשים משלמות על קיטוע פעילותן הכלכלית בהקשר של התרחבות הסדרי העסקה בלתי שגרתיים מבהיר כי לתהליך עיצוב מבנה ההודמנויות הפתוחות בפני נשים יש ממדים מבניים, משפחתיים, רגשיים ופיזיים.

ביחס לנשים הנמנות על הפרופיל הראשון, ממצאינו מצביעים על תנועה כלפי מטה של נשים מיומנות למחצה, אשר איבדו משרה תקנית ואחריה לא הצליחו למצוא אלא משרות לא-סטנדרטיות. הקשר זה של שוק עבודה לא-סטנדרטי לא נדון על ידי דקס בשל מיעוט המשרות מסוג זה בתקופת מחקרה, ואכן התהליך שהיא מסבירה ביחס לנשים בעיסוקים של מיומנות-למחצה הופכי ומנוגד לתהליך המתועד במחקרנו. לטענתה (דקס, 1987) נשים המועסקות בעיסוקים מעוטי תגמולים ועתירי עבודה פיזית, כגון עבודות הסיעוד, נמצאו במחקרה כנוטות לעזוב משרות אלו ולאתר לעצמן משרות מאיכות טובה יותר. הנקודה החשובה בהקשר שבו היא כותבת היא שנשים בקטגוריה זו אכן מצליחות למצוא משרות מאיכות טובה. בניגוד ברור, הנשים במחקרנו מגיבות לקיטועים מבניים ומגדריים בתנועה כלפי מטה בשוק העבודה. מרגע שהן מוצאות את עצמן במשרה פגיעה, עתירת עבודה ומעוטת תגמולים, אין ביכולתן לשוב ולטפס במעלה שוק העבודה או להיכנס חזרה אל חלקי הראשוניים. תהליך האינטנסיפיקציה במחירים והצמצום במבני ההודמנויות כרוך גם באפיונים גופניים ורגשיים הנובעים מהתעסוקה הלא-סטנדרטית. במקומות העבודה שאליהם הן מגיעות הן נתונות להפניית כתף קרה, אדישות למאמציהן, לעבודתן הקשה, לבקשותיהן ולדרישות בפרקטיקות המאיימות על הביטחון הקיומי שלהן. חוויית הניכור שתיעדה רוג'רס (1995; 2000) עולה כחוויה מרכזית. אפיונים רגשיים אלו המצטרפים לחוויה של עבודה פיזית קשה מכרסמים בהדרגה במקור הכוח של הנשים, ומחזקים את הברידות, הייאוש והיעדר התמיכה שהן חשות. תחושות אלו הופכות עם השנים לבעלות כוח מקטע בפני עצמו, אשר לוקח חלק פעיל בצמצום מבני ההודמנויות לצד בעיות פיזיות בריאותיות. גם כאשר נקעה נפשן ממקור תעסוקה, הן אינן מצליחות לאזור כוח שיאפשר להן לתור אחר

מקורות פרנסה אלטרנטיביים, וזאת גם בשל הידיעה שבתקופה הנוכחית מקורות אחרים אינם שונים באופן מהותי מבחינת הסדרי העסקה והתנאים המוצעים בהם. חווייתן של הנשים המיומנות למחצה, המתמודדות עם מבנה הזדמנויות צר, מזכירה ביותר מממד אחד את חווייתן של עובדות עניות אמריקאיות (Ehrenreich, 2002).

ביחס לפרופיל השני, ממצאינו מצביעים על כך שנשים המאבדות את משרתן בגיל מתקדם נתונות לפגיעות כלכלית, שכן שוק העבודה כמעט סגור בפניהן. בד בבד, גם עבור פרופיל זה, אובדן של משרה תקנית (כמו במקרה של המורה) משמעותו תנועה כלפי מטה והצטמצמות של מבנה הזדמנויות. הצמצום במקרה זה אינו מתבטא בהכרח בסגירת הזדמנויות לעסוק באותו מקצוע אלא יכול להתבטא בחסימת האפשרות ליהנות מהסדר העסקה המבטיח תנאי עבודה לא פוגעניים.

ניתן לטעון אפוא כי בחווייתן של נשים עובדות עניות בשני הפרופילים – נשואות, חד-הוריות או רווקות – מתרחש תהליך אינטנסיפיקציה במחיר של הקיטועים מכל שלושת הסוגים שנמנו: מבניים, משפחתיים ומשולבים. לתהליך זה משמעות סוציולוגית כפולה: מחד גיסא הוא בוחן את המשכיות והשעתוק המתרחשים בתחום ההולדה (reproduction), המחויבות של נשים לכלכלת משפחותיהן בהקשר של תלות כלכלית. המחויבות למשפחה נשאת גורם יציב, המלווה את היסטוריית העבודה בכל הקטגוריות של קבוצת הנשים במחקר. מאידך גיסא הוא בוחן את המשכיות והשעתוק המתרחשים בתחום התעסוקתי (production). במובן של קיבוע מעמדן החברתי של נשים מקבוצות חברתיות מוחלשות. נשים אלו, כך מלמדות היסטוריות העבודה במחקרנו, הן הראשונות הפוגשות את תהליכי "ההתייעלות" בשוק העבודה, ומבני הזדמנויות שלהן ממהרים להגיב לשינויים אלה. כפי שהראתה וולבי (1996), התלכדות כזו בין הפרטי לציבורי (בלשונה: בין הקפיטליזם ובין הפטריארכיה) היא שיטתית ומתרחשת בהיבטים שונים בחייהן של נשים.

לסיכום, מצאנו כי היסטוריית העבודה של מרואיינות המחקר לובשת שלוש צורות עיקריות של קיטוע: הראשונה מאופיינת בקיטוע מבני, הטיפוסי לתעסוקה לא-סטנדרטית; השנייה מאופיינת בקיטוע משפחתי, הטיפוסי למחזור החיים הנשי; והשלישית מאופיינת בקיטוע המשלב בין המשפחתי למבני. הן הקיטוע המבני והן זה המשלב בין המשפחתי למבני מבליטים את ייחודיותה של חוויית העבודה הנשית במורדות שוק העבודה, חווייה המתבססת על הסדרי העסקה בלתי שגרתיים.

הקיטועים שזיהינו וההשפעה שלהם על הצמצום של מבני הזדמנויות הפתוחים בפני נשים מבהירים את הרלוונטיות של טענתן של זייטינאוגלו ומוטשי (Zeytinoglu & Muteshi, 2000) לגבי המציאות הישראלית; מבני הזדמנויות ההולכים והופכים צרים יותר, ומנתבים נשים מקבוצות אתניות ומעמדיות מוחלשות למשרות מאיכות נמוכה, המעצימות את המחיר המגדרי הנתבע מהן. חשוב לציין, כי זה איננו מסתכם רק באיכות המשרות, בסיכויי הקידום ובתגמולים, אלא גם ביכולתן של הנשים לצבור זכויות כגון פנסיה. בכך נחרץ גורלן לחיות בעוני ובמצוקה גם בגיל הזקנה. יש לכך משמעות הן ברמה האישית והן ברמה הממסדית, שכן הקיטועים בשוק העבודה אינם מזינים רק את הצורך שלהן בתמיכה כלכלית על ידי המדינה בהווה, אלא גם את הצורך שלהן בתמיכה כלכלית של המדינה בעתיד.

דיון זה מבהיר את אופיים הלא ניטרלי אלא הפוליטי והמגדרי, האתני והמעמדי של תהליכי ההתייעלות וההפרטה המושתתים על הפרדיגמה הניאו-ליברלית – העסקה מבודדת

שאינן בה הגנה של איגוד מקצועי היא העסקה המחלישה נשים ובה בעת מנצלת לרעה את חולשתן ואת מאבק ההישרדות שלהן. מפרספקטיבה זו, זכאותן של נשים בכלל ונשים עניות בפרט, לרשת ביטחון שתגן הן על זכויותיהן החברתיות והן על זכויותיהן כעובדות במשרות בלתי שגרתיות בשוק העבודה איננה סוגיה בצמצום תקציבי והתייעלות אלא סוגיה פוליטית, מגדרית-אתנית ומעמדית.

מפרספקטיבה של מדיניות ציבורית המכוונת לעידוד תעסוקת נשים עולה מהדיון שהוצג כאן הדילמה בין חברה שמעודדת מחויבות אימהית כביטוי מרכזי לזהות נשית נורמטיבית לבין העובדה כי השינוי הניאו-ליברלי נע בכיוון של פגיעה במשרות תקניות בשוק העבודה וטיפוח מוסדי של "משרות רעות". מהחומרים האמפיריים עולה הצורך להמשיך ולעודד תעסוקת נשים באמצעות צמצום חלקן של "משרות רעות" בתחומי עבודה נשיים. המחקר הקיים בתחום השינויים המתרחשים בשירות הציבורי מצביע כרגע על מגמה הפוכה.

מקורות

- אייזנשטדט, מימי ורוזנהק, זאב (2001). הפרטה ודפוסי מעורבות חדשים של המדינה: תוכנית הסיעוד בישראל. ביטחון סוציאלי 60: 113-128.
- אלמוג, שולמית (2005). התנכלות תעסוקתית (Mobbing). עבודה חברה ומשפט יא: 223-245.
- בן-ישראל, רות (1999). מתמקרים החוצה – מיקור חוץ של המשאב האנושי: העסקת עובדים דרך קבלני כוח אדם. שנתון משפט העבודה ז: 5-42. האגודה הישראלית למשפט העבודה ולביטחון סוציאלי.
- בנימין, אורלי (2002). הדואליות ביחסים בין המדינה לנשים בישראל: המקרה של נשים המועסקות דרך חברות כוח אדם במגזר הציבורי. חברה ורווחה כב(4): 455-480.
- בנימין, אורלי (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כוח עבודה נשי בישראל. תרבות דמוקרטית 10: 63-96.
- ברנשטיין, דבורה (1987). המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית. מגמות ל: 7-20.
- ברק, אלישבע (2000). פסק דין שלא פורסם, תיק מספר עע00/001189/, לוינגר נגד מדינת ישראל, שניצר, ברק וליפשיץ, בית הדין הארצי לעבודה, 2.10.2000.
- גוצלב, רונה ובנימין, אורלי (2006). "גמדים או רובוטים": מחויבות ודה-הומניזציה כלפי עובדים "זמניים" בקרב מנהלי משאבי אנוש בסקטור הציבורי. סוציולוגיה ישראלית ז(2): 37-64.
- גלין, אמירה (1997). השלכות דפוסי עבודה גמישים על עבודת נשים בישראל. בתוך: ענת מאור (עורכת), נשים הכוח העולה. תל אביב: ספריית פועלים, עמ' 76-89.

יאסינוב, יגאל (2005). דין וחשבון בנושא זכויות עובדים בענף השמירה והאבטחה. מוגש לוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, מרץ 2005. <http://www.kavlaoved.org.il/word/230305.rtf>

ירעאלי, דפנה (1999). מגדור בעולם העבודה. בתוך: דפנה ירעאלי, חנה הרצוג, אריאלה פרידמן ואחרות (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 167-216.

יעקובסון, דן (2000). באפס עבודה: אבטלה ומובטלים בישראל. בתוך: חנה הרצוג (עורכת), חברה במראה. תל אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.

כהן, ינון, הברפלד, יצחק, מונדלק, גיא וספורטא, יצחק (2004). שיעור העובדים המאורגנים בארגוני עובדים ושיעור הכיסוי של הסכמים קיבוציים: עבר, הווה ועתיד. עבודה חברה ומשפט 10: 15-49.

למ"ס (2005). לוח נתונים דמוגרפיים. בתוך: משפחות: נתונים נבחרים. תל אביב.

נדיב, רונית (2001). האם זקוקים עובדי קבלני כוח אדם להגנה? קבלני כוח אדם: עובדים מעסיקים ומה שביניהם. הרשות לתכנון כוח אדם: משרד העבודה והרווחה.

סבירסקי, שלמה וקונור-אטיאס, אתי (2005). תמונת מצב חברתית 2005. תל אביב: מרכז אדוה.

סמבול, שרית ובנימין אורלי (2006). אימהות ועוני בישראל: מקומה של אימהות בחייהן של עובדות עניות בישראל. סוגיות חברתיות בישראל 1: 31-63.

עפרוני, לינדה (1980). קידום ושכר בשרות הממשלתי בישראל – האם הנשים מופלות לרעה? ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון לחקר עבודה ורווחה.

קרומרנבו, מיכל (2000). מחקר באזורי הכאב: סיפורי חיים של נשים החיות במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת בישראל. עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קרנצ'ר, מלאכי (2003). עובדות זמניות-קבועות: בין גלובליזציה לישראלבלוף – העסקה באמצעות סוכרי כוח אדם: היבטים מגדריים, חברתיים וארגוניים. בתוך: דפנה רובינשטיין ומלאכי קרנצ'ר (עורכים), עובדות זמניות-קבועות: בין גלובליזציה לישראלבלוף – חוק קבלני כוח אדם – הגרסה הישראלית. שדולת הנשים בישראל, עמ' 20-55.

רדאי, פרנסיס (1998). מדיניות העסקת עובדים באמצעות חברות כוח אדם: המחוקק, בתי המשפט והסתדרות. הסתדרות העובדים הכללית החדשה: המכון למחקר כלכלי חברתי.

רובינשטיין, דפנה (2003). המסחר בכוח אדם והמשפט הישראלי: שיעור מקומי בכלכלה פוליטית גלובלית והסדרה משפטית של מסחר בכוח אדם בישראל. בתוך: דפנה רובינשטיין ומלאכי קרנצ'ר (עורכים), עובדות זמניות-קבועות: בין גלובליזציה לישראלבלוף – חוק קבלני כוח אדם – הגרסה הישראלית. שדולת הנשים בישראל, עמ' 57-86.

רובינשטיין, דפנה, גולן, ערן ובנימין, אורלי (בדפוס). "דרך המלך": העצמה מבנית של עובדים עניים בצל תרבות המכרזים. בתוך: גיא מונדלק ומימי איזנשטדט (עורכים), העצמה. הפקולטה למשפטים: אוניברסיטת תל אביב.

רוזנהק, זאב (2002). גלובליזציה, פוליטיקה מקומית ושינויים במדינת-הרווחה: תוכנית ביטוח האבטלה בישראל. עבודה, חברה ומשפט 9: 155-174.

שטייר, חיה (2005). עוני בין דיסציפלינות: תרומתה של הסוציולוגיה לחקר העוני. סוציולוגיה ישראלית ז(1): 9-22.

- Benjamin, Orly (1998). Therapeutic discourse, power and change: emotion and negotiation in marital conversations. *Sociology* 32(4): 771–793.
- Benjamin, Orly & Goclaw, Rona (2005). Narrating the power of non-standard employment: the case of the Israeli public sector. *Journal of Management Studies* 42(4): 737–759.
- Benjamin, Orly & Haelyon, Hila (2004). Silenced reality: power relations between marital blueprints in Israeli marriages. *Symbolic Interaction* 7: 461–483.
- Brooks, Margaret G. & Buckner, John C. (1996). Work and welfare: job histories, barriers to employment, and predictors of work among low income single mothers. *American Journal of Orthopsychiatry* 66(4): 526–537.
- Davidov, Guy (2005). *The scope of labor law: re-drawing the boundaries of protection*. A workshop proposal, pp. 23–27. <http://bellagio.haifa.ac.il/proposal.htm>
- Dex, Shirley (1984). Work history analysis: women and large scale data sets. *Sociological Review* 32(4): 637–661.
- Dex, Shirley (1987). *Women's occupational mobility: a life time perspective*. London: Macmillan Press.
- Dex, Shirley (1991). Life and work history analyses. In: Shirley Dex (Ed.), *Life and work history analyses: qualitative and quantitative developments*. London: Routledge, pp. 1–19.
- Doeringer, Peter B. & Piore, Michael J. (1971). *Internal labor markets and manpower analysis*. Lexington, MA: D. C. Heath.
- Ehrenreich, Barbara (2002). *Nickel and dimed: On (not) getting by in America*. New York: Henry Holt Publishing.
- Elder, Glen H. (1978). The family cycle and the life Course. In: Tamara Hareven (Ed.), *Transitions: the family and the life course in historical perspective*. New York: Academic Press, pp. 57–64.
- Elder, Glen H. (1985). Perspectives on the life course. In: Glen H. Elder (Ed.), *Life course dynamics: trajectories and transitions 1968–1980*. Ithaca: Cornell University Press, pp. 23–49.
- Emirbayer, Mustafa and Mische, Ann (1998). What is agency? *The American Journal of Sociology* 103(4): 962–1023.
- Esping-Andersen, Gosta (1996). Positive-sum solutions in a world of trade-offs? In: Gosta Esping-Andersen, *Welfare states in transition: national adaptations in global economies*. London: Sage Publications, pp. 256–267.
- Fudge, Judy and Vosko, Leah F. (2003). Gender paradoxes and the rise of contingent work: towards a transformative political economy of the labor market. In: Wallace Clement and Leah F. Vosko (Eds.), *Changing Canada:*

- political economy as transformative*. Montreal: McGill-Queen's University Press, pp: 183–209.
- Gaunt, Ruth and Benjamin, Orly (2007). Job insecurity, stress and gender: the moderating role of gender ideology. *Community Work, and Family* 10(3): 339–353.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self identity*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erving (1963). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Hareven, Tamara (1978). *Transitions: the family and the life course in historical perspective*. New York: Academic Press.
- Henly, Julia R., Danziger, Sandra K. & Offer, Shira (2005). The contribution of social support to the material well-being of low income families. *Journal of Marriage and Family* 67: 122–140.
- Hudson, K. (2001). The disposable worker. *Monthly Review* 52(11): 43–55.
- Johnson, Jennifer (2002). *Getting by on the minimum: the lives of working class women*. New York: Routledge.
- Kalleberg, Arne, Reskin, Barbara & Hudson, Ken (2000). Bad jobs in America: standard and nonstandard employment relations and job quality in the United States. *American Sociological Review* 65: 256–278.
- Lepak, David P. & Snell, Scott A. (1999). The human resource architecture: toward a theory of human capital allocation and development. *The Academy of Management Review* 24(1): 31–48.
- Lister, Ruth (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Martin, Jean & Roberts, Ceridwen (1984). Women and employment: a lifetime perspective. *Social Survey Reports, SS1143, HMSO*.
- Moen, Phyllis (2003). "Introduction" in her edited *It's about time: couples and careers*. Ithaca: Cornell University Press.
- Neuman, Shoshana & Ziderman, Adrian (2004). *Intermittent employment: work histories of Israeli men and women, 1983–1995*. Discussion Paper No. 1357, Bonn: Institute for the Study of Labor.
- PRI–SSHRC (2004). *The working poor and the role of precarious employment*. <http://policyresearch.gc.ca/doclib/Final%20Working%20Poor%20program%200e.pdf>.
- Reinharz, Shulamit (1992). *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.
- Rogers, Jackie Krasas (1995). Just a temp: experience and structure of alienation in temporary clerical employment. *Work and occupations* 22(2): 137–166.

- Rogers, Jackie Krasas (2000). *Temps: the many faces of the changing workplace. A comparative study of temporary clerical workers and temporary employment*. Cornell University Press.
- Rosenblatt, Zehava & Ruvio, Aviva (1996). A test of a multidimensional model of job insecurity: the case of Israeli teachers. *Journal of Organizational Behavior* 17: 587–605.
- Scheff, Thomas (2003). Shame in self and society. *Symbolic Interaction* 26(2): 239–262.
- Secombe, Karen (2000). Families in poverty in the 1990's: trends, causes, consequences, and lessons learned. *Journal of Marriage and the Family* 62(4): 1094–1114.
- Shavit, Yossi (1990). Segregation, tracking and the educational attainment of minorities: Arabs and oriental Jews in Israel. *American Sociological Review* 55(1): 115–126.
- Shipler, David K. (2004). *The working poor: invisible in America*. New York: Vintage Books.
- Silverman, David (1993). *Interpreting qualitative data: methods for analyzing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Vosko, Leah F. (2000). *Temporary work: the gendered rise of a precarious employment relationship*. Toronto: University of Toronto Press.
- Walby, Sylvia (1991). Labor markets and industrial structures in women's working lives. In: Shirley Dex (Ed.), *Life and work history analyses: qualitative and quantitative developments*. London: Routledge, pp. 167–186.
- Williams, Sonya & Shin-Kap Han (2003). Career clocks: forked roads. In: Phyllis Moen (Ed.), *It's about time: couples and careers*. Ithaca: Cornell University Press.
- Zeytinoglu, Isik Urla & Muteshi, Jacinta Khasiala (2000). Gender, race and class dimensions of nonstandard work. *Relations Industrielles* 55(1): 133–167.

לקראת מדיניות מבוססת ממצאים: סקירה שיטתית של תוכניות להתמודדות עם אבטלה בישראל

מימי אייזנשטדט*, ג'וני גל** ואלון שפירא***

תקציר. מטרת המאמר להדגים גישה מחקרית של מחקרי-על (meta analysis) או סקירה שיטתית (systematic review) המאפשרים ניתוח של ממצאים משילוב של כמה מחקרי הערכה ובוחנים את השפעת התוכניות על המשתתפים בהן כבסיס לקבלת החלטות בתחום המדיניות החברתית והציבורית. תופעת האבטלה וחוסר ההשתלבות של יחידים וקבוצות בשוק העבודה הן בעיות חברתיות בעלות השלכות שליליות עבור המובטלים עצמם, סביבתם והחברה כולה. הניסיון להתמודד עם תופעה זו הביא להתפתחותן של מגוון תוכניות שמטרתן לשלב את המובטלים בשוק העבודה. לעתים לוו התוכניות להתמודדות עם אבטלה במחקרי הערכה, ובשנים האחרונות הולך ומצטבר ידע רב באשר למידת היעילות שלהן. ריבוי התוכניות והידע מצד אחד, ומיעוט המשאבים והרצון למקד את המאמצים בצעדים יעילים בלבד מן הצד האחר, האיצו את השאיפה של קובעי המדיניות לזהות את סוגי התוכניות אשר מניבות את התוצאות היעילות ביותר בתחום זה. מטרת המחקר היו להעריך מהן התוכניות המועילות להתמודדות עם אבטלה בישראל, ולבדוק אילו אוכלוסיות יכולות להפיק תועלת מרבית על סמך מחקרי הערכה של תוכניות שבוצעו בישראל בין השנים 1990-2005. ממצאי המחקר מצביעים על כך כי התוכניות השונות שהופעלו בישראל בשלהי המאה העשרים הביאו בטווח הקצר והבינוני לעלייה מסוימת בהשתתפות בשוק העבודה. ההצלחה המרבית הייתה לתוכניות שהופנו לעבר עולים חדשים שהגיעו לארץ מברית המועצות לשעבר, ולנשים.

* בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית והמכון לקרימינולוגיה, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

** בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים

*** המחלקה לסטטיסטיקה, האוניברסיטה העברית בירושלים

המחברים מודים לעורכת כתב העת סוציולוגיה ישראלית ולקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות על גרסה קודמת של המאמר ולמר מרסיו גרינמן על עזרתו במחקר ובאיסוף הנתונים. המחקר מומן בחלקו על ידי קרן ע"ש וורבורג, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מבוא

ביסוס מדיניות או התערבויות אחרות על ניתוח שיטתי של מקבצי מחקרים הפך לאחת המגמות המרתקות ביותר בתחומי ידע מגוונים במדעי החברה בשנים האחרונות. הנחת היסוד המניעה מגמה מתרחבת זו היא כי על מנת להגיע לידע הממצה ביותר הכולל את מגוון הנתונים הרב ביותר לא ניתן להסתפק בתוצאות של מחקרים בודדים אלא רצוי לאמץ שיטות מחקר המאפשרות ליצור סינתזה של נתונים בני-השוואה הנשאבים מתוך אגד של תוכניות שמציעות התערבויות מגוונות. דבר זה מאפשר הסקת מסקנות לגבי מידת היעילות של התוכניות השונות.

שילוב כזה בין מחקרים נעשה במסגרת של מחקרי-על (meta analysis) או סקירה שיטתית (systematic review), המניחים כי תוצאותיו של מחקר הערכה יחיד של מדיניות או התערבות כלשהן הן מוגבלות. נטען כי מחקר בודד אינו מאפשר לחוקרים להסיק בביטחון באיזו מידה התוכנית או ההתערבות אכן השיגה את ההשפעה הרצויה. מחקרי-העל, לעומת זאת, מאפשרים ניתוח של ממצאים ממספר רב של מחקרי הערכה ובוחנים את השפעת התוכניות על המשתתפים בהן.

במאמר זה אנו מבקשים להדגים את השימוש בגישה מחקרית זו ולעמוד על יתרונותיה וחסרונותיה באמצעות מחקר שיטתי בתחום ההתמודדות עם אבטלה. לאבטלה השלכות שליליות עבור המובטלים עצמם, סביבתם והחברה כולה. במהלך השנים התפתחו מגוון תוכניות המבקשות לשלב את המובטלים בשוק העבודה, ובשנים האחרונות הולך ומצטבר ידע רב באשר למידת היעילות שלהן. ריבוי התוכניות ומיעוט המשאבים, והרצון למקד את המאמצים בצעדים יעילים בלבד, הביאו את קובעי המדיניות לזהות את סוגי התוכניות אשר מניבות את התוצאות המרביות ביותר בתחום זה.

בישראל הבעיות המתלוות לאבטלה היוו מוקד להתערבות של רשויות המדינה מאז הקמתה, ובמשך השנים אומצו מגוון של תוכניות להתמודדות עם בעיה חברתית זו. חלק מתוכניות אלו לוו במחקרי הערכה ששימשו בסיס לסקירה שיטתית שערכנו ואשר תוצאותיה מוצגות כאן. במאמר נציג בתחילה סוגיות מרכזיות הנוגעות למחקרי-על ולסקירה שיטתית, ולאחר מכן נסקור את דרכי ההתמודדות עם בעיית האבטלה. בהמשך נציג וננתח את ממצאי המחקר השיטתי בנושא ההתמודדות עם אבטלה בישראל.

מחקר שיטתי: התפתחויות וסוגיות מרכזיות

במהלך העשור האחרון טוענים אקדמאים, אנשי מקצוע ופוליטיקאים כי מדיניות בתחומי ידע כגון רפואה, חינוך, ענישה, שיקום ורווחה חייבת להישען על ידע הנשאב ממחקרים מדעיים ובמיוחד על מסקנות המתבססות על שילוב תוצאות מכמה מחקרים שנערכו בתחומים דומים. ואכן, השיח המדעי והציבורי הנוכחי שזור בנרטיב של מדיניות ופרקטיקה מבוססות-ממצאים (evidence-based policy, evidence-based practice). להתפתחות זאת מגוון סיבות מדעיות, פוליטיות ופרקטיות:

1. מבחינה אפיסטמולוגית – נטען כי ממצאיו של מחקר בודד מוגבלים ואין ביכולתם לספק את מלוא היקף הידע המאפשר להסיק מסקנות מדויקות לגבי התופעה הנחקרת. כבר בשנת 1959 טען מילס (Mills) כי אנשי המדע מעדיפים להתרכז במחקרים בודדים ואינם מבינים את החשיבות של יצירת סינתזה בין ממצאי מחקרים שונים: "אין בנמצא מספיק לְבָנִים וישנו רק קומץ אנשים המתמחים ביצירת תרכובות ומעוניינים לאתר את הלבנים ולבנות את הקיר. מומחים אלו מתרכזים יתר על המידה בנתונים שלהם" (Mills, 1959, p. 65). החל מסוף שנות התשעים של המאה העשרים חדרה לשיח האקדמי ההכרה כי שילוב של ממצאים מציג תמונה מורכבת יותר מזו המתקבלת מתוצאותיו של מחקר בודד. איגוד הנתונים ממחקרים בודדים ואיסופם יחד מאפשרים הסקת מסקנות שיטתיות בעלות תוקף אמפירי משמעותי יותר מאשר הניתוחים האמפיריים של נתוני המחקרים המקוריים. מחקר־על ומחקרים שיטתיים רואים את סך כל הממצאים של מחקרים שנעשו בתחום מסוים כמערך נתונים מורכב אחד שביחס אליו ניתן לבצע חישובים סטטיסטיים המעניקים תוקף ומהימנות גבוהים יותר מכפי שמאפשר כל מחקר יחיד בפני עצמו; חיבור המשתנים ותפיסתם כמערך אחד מחזק אפוא את כוח ההסקה של החוקר (Glass et al., 1981).
2. מבחינת היקף הידע – חוקרים נוכחו לדעת כי עם ריבוי המחקרים והגידול המשמעותי בתוצאות ובממצאים הם אינם מצליחים להקיף את כל מכלול הידע מבלי להשמיט מידע חשוב, במיוחד בתחומים שבהם רבה הנגישות למידע (Dobrow et al., 2004). לדברי האנט (Hunt, 1997), הרחבת הידע גרמה לאי־סדר בתחומי ידע שונים, עד שחוקרים ומכתיבי המדיניות התקשו לאתר את החומר הרלוונטי בתוך מכלול הנתונים. התחושה הייתה כי אין צורך במחקרים נוספים, אלא דווקא באמצעים שיעזרו לארגן את הידע שנצבר בעבר הטובים ביותר יש להשתמש בשיטות אובייקטיביות אשר יחברו בין נתוני מחקרים ויזהו מתוך שטף הנתונים ההולך ומתגבר תמות, מגמות ועדויות ביחס לרמת היעילות של התוכניות.
3. מבחינה מדעית – בשנים האחרונות התפתחו שיטות סטטיסטיות מורכבות המאפשרות לשלב נתונים שנאספו במחקרים בודדים ולהעריך את ההשפעה של נתונים אקסוגניים אך בעלי ייתכנות להשפיע על סביבת המחקר, כגון נתונים הקשורים לכלכלה ולמדדים חברתיים.
4. מבחינה פוליטית־אידיאולוגית – בשנות השישים צמחה תנועה ביקורתית אשר אתגרה את הקשר הליניארי הפשוט בין ממצאים, מדיניות ויישום המדיניות. חוקרים ביקרו את דרכי יצירת הידע, אופי המחקרים, הסקת המסקנות, ואת אופן השימוש בידע בידי אנשי מקצוע, במיוחד רופאים, פסיכיאטרים ועובדים סוציאליים (ראו דיון אצל Clegg, 1985; Cohen, 2005). על פי תפיסה זו תוכניות טיפול והתערבות אינן מבוססות על מידע אובייקטיבי למרות הנזק הרב שביכולתן לגרום למשתתפים בהן, אלא הן חלק ממדיניות מפקחת, מדירה ומתייגת. ביקורות אחרות טענו כי התוכניות יקרות ואינן מועילות. בתחום הקרימינולוגיה ביקורות אלו באו לידי ביטוי בפרסום סדרת מחקרים שעניינם בחינת המועילות של תוכניות טיפול ושיקום עבריינים. מחקרו של מרטניסון (Martinson, 1974), אשר סיכם באופן שיטתי ממצאים של 231 מחקרים שנערכו בין השנים 1947-1967 והעריכו תוכניות טיפול שמטרתן הייתה להקטין את הרצדיביזם של עבריינים, מצא כי "דבר לא עובד" וכי רוב התוכניות נכשלו בהשגת מטרותיהן המוצהרות. מסקנה זאת הובילה לרפיון ידיים בתחום הקרימינולוגיה ולהימנעות מפיתוח

תוכניות טיפול, שכן נראה היה כי התועלת בתוכניות טיפול ושיקום היא מינימלית (Visher & Weisburd, 1998). לאחרונה, קרימינולוגים וחוקרים אחרים טענו כי יש לפקח על החלטות אנשי המקצוע ולצייד אותם בידע מדויק ומדעי אשר יכוון וידריך אותם בפעילויותיהם והחלטותיהם (Nixon et al., 2002).

5. מבחינת מחקר המדיניות – אמנם מדיניות בתחומי הרפואה, החינוך, הקרימינולוגיה והעבודה הסוציאלית נשענה כמעט תמיד על מחקר (Davies, 1999; Chalmers & Altman, 1995; Mosteller & Boruch, 2002; Sherman, 1998), אך חוקרי המדיניות טענו כי השפעתו של המחקר על תהליכי גיבוש מדיניות ויישומה נדחק לשוליים. מכאן עלתה התביעה להעניק לידע מדעי אמפירי ולממצאי מחקרים מקום מרכזי בתהליך קבלת ההחלטות (Nutley & Webb, 2000; Gough & Elbourne, 2002). קובעי מדיניות טענו כי עליהם לקבל החלטות מהירות במציאות שבה משאבים של כוח אדם ותקציבים הולכים ומתמעטים, וחיפשו דרכים שיאפשרו לזהות את התוכניות היעילות ביותר או בעלות הפוטנציאל ליעילות גבוהה יותר בהגשמת המטרות הרצויות (Macintyre & Petticrew, 2000). הפנייה לעבר מחקרי-העל נבעה אפוא מהרצון למצוא את התשובה בעלת התוקף האמפירי החזק ביותר ולגלות "מה עובד", למה, ועבור מי.

ביקורות וצרכים אלו הביאו להכרה הולכת וגוברת בצורך במחקרים שיטילו סדר במידע המפורז ויצרו סינתזה של מחקרים קודמים שתאפשר הסקת מסקנות והשגה של הנתונים הטובים ביותר (best evidence) (Cook et al., 1997). במחקרי העל נעשה מאמץ שיטתי ומובנה לבחון את מכלול הממצאי המחקרים בתחום מדיניות זה או אחר כדי לזהות את המדיניות בעלת סיכויי ההצלחה הרבים ביותר. המטרה היא לזהות מהן התוכניות והמדיניות אשר הגשימו את מטרותיהן ומה היו ההקשרים שבמסגרתם הושגה ההצלחה (Millenson, 2000; Davies, 1999; Nutley & Davies, 1997). הנחת המוצא של מחקרים שיטתיים אלו היא כי כדי להבטיח שתוכניות התערבות תהיינה מועילות לקהל היעד יש לעמוד על השפעתם של גורמים שונים בתוך התוכניות (Farrington et al., 1986). יחד עם זאת החוקרים טוענים כי לא ניתן למצוא מדיניות אשר תתאים לכל משתפי התוכניות, אלא יש לזהות בזהירות רבה את הצרכים של קבוצות אוכלוסייה שונות ולהתאים להן מדיניות בשיטה של "tailor made" אשר תענה על צרכיהן בצורה המרבית (ראו לדוגמה McGuire & Priestley, 1995; Lipsey & Wilson, 2001).

במשך השנים פותחו סוגים שונים של מחקרי סינתזה המשלבים בין נתונים ממחקרים שונים בתחומים קרובים. השיטות הבולטות הן *scoping*, *meta analysis*, *systematic review* ו-*studies*. שיטות אלו אמנם שונות זו מזו בצורת איסוף הנתונים ובניתוחם, אך ככלל מחקרים אלו מקפידים על הכללים הבאים:

1. איתור שיטתי וממצה של מחקרים רלוונטיים בתחום מסוים – הן מחקרים שפורסמו והן כאלה שלא פורסמו ומכונים בספרות *grey literature* (ראו לדוגמה Bambra, 2005). המחקרים מאמצים גישה אפידמיולוגית המארת בצורה שיטתית וממצה מחקרים שנערכו בתחום מסוים (Welsh & Farrington, 2005).
2. החלטות ברורות וידועות לגבי הקריטריונים שמאמצים החוקרים בקביעתם אילו מחקרים יכללו בסקירה ואילו לא.

3. אומדן איכות שיטות המחקר; החוקרים מעוניינים לכלול במאגר מחקרים בעלי אופי מדעי אופטימלי. בנושא זה מתנהל לאחרונה ויכוח בין החוקרים: קבוצה אחת טוענת כי מחקרי-על צריכים להתבסס אך ורק על מחקרי הערכה הבנויים על מערך של חלוקה רנדומלית לקבוצות ביקורת וקבוצות ניסוי (randomized control trial). שיטת הערכה זו נחשבת לשיטה האופטימלית להסקת מסקנות משמעותיות מבחינה סטטיסטית (Welsh & Farrington, 2005). למחקרים אלה תוקף פנימי גבוה והם מאפשרים לבודד ולהעריך את השפעת המדיניות או ההתערבות על המשתתפים בניסוי (Boruch et al., 2000). עבור חוקרים אלו, מחקרים אחרים, שאינם מבוססים על השיטות הללו, אינם עומדים בסטנדרדים הנוקשים ולכן אינם נכללים במחקרי-העל.

קבוצה אחרת של חוקרים טוענת כי למרות החשיבות הרבה של מערכי מחקר אידיאליים אלו, הרי במרבית מחקרי ההערכה בתחומי החינוך, הענישה, השיקום והרווחה אין שימוש בטכניקה מחקרית זאת. הדבר נובע ממחסור במשאבים, מבעיות אתיות הקשורות לנגישות מועטה או מחשיפה רבה מדי לתוכניות וטיפולים אשר התועלת או הנוק שלהם למשתתפים לא הוכחו (ראו למשל Lum & Yang, 2005). כיוון שמחקרים הקשורים לרווחה ולמדיניות ציבורית אינם נערכים בתנאים סטרייליים המאפשרים לבודד משתנים, אלא בסביבות מורכבות ומסובכות, הרי לא ניתן להפריד בין תוכניות טיפול ותוצאותיהן לבין ההקשרים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים שהן נערכות בהם. כמו כן לא ניתן ליצור קבוצות מבחן וקבוצות ביקורת זהות. יוצא מכך כי מחקרים רבים המשתמשים במחקרי הערכה לא מורכבים אינם נכללים במעגל הידע. לאחרונה, מחקרי-על וסקירות שיטתיות החלו לכלול גם מחקרי הערכה העונים לקריטריונים אחרים של איכות המחקר, בהכירם בכך כי לתוצאותיהם תוקף פנימי נמוך וכי קיימת אי-ודאות לגבי השפעות הטיפול בתוכניות המוערכות. למרות מגבלותיהם הסטטיסטיות, המחקרים הללו חשובים הן משום שניתן לבצעם בקלות יחסית ובתחומים רבים והן משום שהם מכילים מידע ראשוני וגולמי ובכוחם להצביע על מגמות לגבי יעילות של טיפול או התערבות, ולהמליץ על מחקרים נוספים.

פעמים רבות קובעי מדיניות נאלצים לקבל החלטות מהירות לגבי יישום מדיניות או הפסקתה, לעתים בתחומים שטרם נחקרו דיים, ועל כן הם אינם יכולים לחכות לתוצאותיהם של ניתוחי-על המבוססים על ניתוחים מורכבים וניסויים מבוקרים. במקרים אלו, טוען אק (Eck, 2006), עדיף להסתמך על ידע המתקבל ממחקרים קטני היקף ופחות מבוקרים ומשילוב שיטתי ביניהם, מאשר על מקורות ידע אחרים שמקורם איננו בהכרח במחקרים אלא בשיקולים פוליטיים, תקציביים ואחרים (Whitehead et al., 2004; Greenhalgh et al., 2005).

החוקרים טוענים כי אין לראות את מחקרי ההערכה כמוצבים על סולם היררכי וכמתחרים זה בזה, אלא כממוקמים במרחב ומשלימים זה את זה (Becker & Bryman, 2004). על פי גישה זו יש ליצור קריטריונים אחרים להערכת האיכות המדעית של מחקרים, ולמקדם סביב שאלות שעניינן תכונות כגון שקיפות, בהירות, דיוק והלימות במבנה המחקר, שיטת הדגימה שבאמצעותה נבחרו המשתתפים, אופן היישום של המחקר, מהלך ניתוח הממצאים וקשרים בין כל חלקי המחקר (ראו Pawson et al., 2003). הערכת המחקר צריכה להיעשות לא רק ביחס לשיטות המחקר; עליה לשקול גם סוגיות רחבות יותר כגון מהי

מידת הרלוונטיות של ממצאי המחקר להקשר התרבותי והארגוני שבו הוא נעשה ולהיבט היישומי של תוכנית ההתערבות (Long & Godfrey, 2004). מגמה זו באה לידי ביטוי בניתוחי-על ובסקירות שיטתיות של מחקרים המתבססים על ניתוח איכותני. מחקרים אלו מכונסים לרוב תחת הקטגוריה של אתנוגרפיית-על (Meta ethnography) או של ניתוח-על של נרטיבים (Narrative analysis). החוקרים יוצרים מסגרת פרשנית שבתוכה הם מנסים לחבר את הנתונים השונים, תוך בחינה של ההקשר שבו נערכות תוכניות ושל המשמעות שהמשתתפים מעניקים לחוויותיהם ולניסיונם (ראו למשל; Attree, 2005; Graham, 1995; Davies, 2000).

דרכי התמודדות עם אבטלה

נושא הסקירה השיטתית שלפנינו הוא התמודדות עם אבטלה – אחת המצוקות הקשות שחווים בני אדם בחברה המודרנית (Holme & Rahe, 1967). לאי-יכולתו של הפרט להשתלב בשוק העבודה השלכות שליליות רבות עליו, על משפחתו ועל מעגלים חברתיים רחבים יותר (גל ווייס, 2005; Hanisch, 1999). גם בעידן מדינת הרווחה, אבטלה משמעותה לעתים קרובות ירידה חדה ברמת החיים ואף הידרדרות לעוני, במיוחד כאשר המערכות המיועדות להבטיח את ביטחונם הסוציאלי של מובטלים אינן נגישות דיין או שהן מספקות גמלאות המוגבלות ברמתן או בתקופת הזכאות להן. המתח הנפשי הכרוך בהיעדר תעסוקה, והפגיעה במצבו החומרי ובמעמד החברתי של המובטל, עלולים לגרור תופעות של דיכאון וחרדה (Blake-Turner, 1995; Warr, 1987). כן נקשרה האבטלה בהידלדלות הבריאות הפיזית ותוחלת החיים כתוצאה מפגיעה בתחושת הרווחה האישית ומהתגברות דפוסי התנהגות שהשלכותיהם שליליות – למשל עישון, שתיית אלכוהול ושימוש בסמים (Bellaby & Bellaby, 1999; Wadsworth et al., 1999). זאת ועוד – אבטלה עלולה ליצור חוסר איוון במערכת המשפחתית, להשפיע לרעה על מערכת היחסים בתוך המשפחה ולהחריף קונפליקטים; מחסור חומרי, כמו גם הפגיעה בביטחון העצמי של אחד מבני הזוג, עשויים לפגוע במערכת היחסים שבין בני זוג או בין הורה לבין ילדיו (Vinokur, Price & Caplan, 1996). ברמת הקהילה, אבטלה בקנה מידה נרחב תורמת לתופעות הקשורות בניכור ובתחושות בדידות ואי-שייכות, כגון הגירה שלילית מאזורים מוכי אבטלה והתרחבות הפשיעה (Lawless, Martin & Hardy, 1996; Witt, Clarke & Fielding, 1999).

מדינת ישראל, בדומה למדינות רווחה אחרות, מתמודדת עם סוגיית היעדר תעסוקה בקרב חלק מתושביה במשך כל שנות קיומה (יעקבסון, 2001). אף על פי שהיו שנים שבהן המשק הישראלי נהנה מתעסוקה מלאה, שיעור מחוסרי העבודה הגיע במשך תקופות זמן ארוכות לממדים ניכרים – כך בראשית שנות החמישים, בתקופת המיתון באמצע שנות השישים, וכן במהלך מרבית שנות התשעים ובראשית שנות האלפיים (ישיב, 2000); לעתים נבעה האבטלה ממחסור במקומות עבודה ולעתים ממשברים כלכליים, כפי שהתרחש בתקופת המיתון באמצע שנות השישים (שלו, 1984; שפירא וגרינברג, 1988) ובשנים הראשונות של שנות האלפיים; בתקופות אחרות המחסור במקומות העבודה היה קשור בעיקר לאי-יכולתו של המשק לאפשר כניסה מסיבית של מהגרים לשוק העבודה תוך זמן קצר – כך אירע בעת

העלייה ההמונית מברית המועצות לשעבר בראשית שנות התשעים (אחדות, לביא וסולה, 2000). התוצאה הייתה אבטלה, שהקיפה לעתים יותר מעשירית מכוח העבודה. היעדר תעסוקה נבע גם מאי-השתלבותם של פלחים ניכרים מהאוכלוסייה בגיל העבודה בשוק העבודה, מה שהביא לשיעור נמוך יחסית של תעסוקה, במיוחד בקרב נשים.

לנוכח המשך קיומה של תופעת האבטלה וההשלכות השליליות של בעיה חברתית זו, מדינות הרווחה אימצו דפוסי מדיניות מגוונים להתמודדות עמה; לבד מפעולות מקור-כלכליות, שמטרתן הייתה להביא לצמיחה כלכלית ובכך להגדיל את מספר מקומות העבודה הפנויים במשק, עם השנים אומצו תוכניות מגוונות המיועדות לטיפול במצוקותיהם של מובטלים. מקובל להבחין בין שני סוגים עיקריים של מדיניות ממלכתית ביחס למובטלים, והללו נבדלים זה מזה במטרתם העיקרית (Van Oorschot, 2002): הסוג האחד הוא תוכניות פסיביות שמטרתן העיקרית (אם כי לא הבלעדית) היא הבטחת הכנסתם ורווחתם הכלכלית של המובטלים כל עוד אינם מסוגלים לפרנס עצמם באמצעות עבודה. תוכניות מסוג זה מספקות גמלאות כספיות לאדם כל עוד איננו משולב בשוק העבודה ועל כן חסר פרנסה. אף שתוכניות אלה כוללות מרכיבים שונים המעודדים כניסה לשוק העבודה, כגון תקופת זכאות מוגבלת וגמלאות נמוכות, אין זו מטרתן העיקרית ועל כן הן מכוננות תוכניות פסיביות לטיפול באבטלה. תוכניות ביטחון סוציאלי דוגמת ביטוח אבטלה והבטחת הכנסה הן הדוגמאות המובהקות לסוג זה של מדיניות בהקשר הישראלי. הסוג האחר הוא תוכניות אקטיביות המדגישות את שילובם של המובטלים בשוק העבודה (Van Berkel & Hornemann Moller, 2002); תוכניות אלה כוללות מגוון רחב של צורות התערבות של המדינה – הן באמצעות טיפול במובטל עצמו והן באמצעות שינוי התנאים הקיימים בשוק העבודה, במטרה לקלוט את המובטלים בעבודה. תוכניות מסוג זה יכולות לכלול צעדים שמטרתם להגביר את מידת ההתאמה (matching) של דורשי העבודה להיצע מקומות העבודה הפנויים בשוק, ולורזו את תהליך השמתם (Furaker, Johannson & Lind, 1990). שלוש הדרכים העיקריות לביצוע מגמה זו הן: (1) באמצעות שירותי תעסוקה ממלכתיים או פעולות שנועדו להעניק למובטל כלים טובים יותר לחיפוש עצמאי של מקום עבודה; (2) באמצעות פעולות שמגמתן שכלול ההיצע (supply-oriented), היינו שיפור היכולות של המובטל והתאמתן לצורכי השוק, כגון: שיפור יכולת התעסוקה של הפרט (employability), הכשרה מקצועית, והשלמת השכלה. בעוד שמטרת הדרך הראשונה היא לספק כלים לחיפוש עבודה, השיטה השנייה מנסה להתאים את כישוריו של המובטל ולהתאימם לצורכי ההעסקה בשוק; (3) התמקדות בצד הדרישה (demand-oriented), משמע הגדלת מספר המשרות הפנויות בשוק אשר עשויות לקלוט דורשי עבודה – באמצעות דחיקתם של חלק מהעובדים הנוכחים אל מחוץ לשוק העבודה או באמצעות הקצאת מקומות העבודה הקיימים בין עובדים רבים יותר – ביוזמת תוכניות להעסקת מובטלים במסגרת המגזר הציבורי, דוגמת עבודות יזומות, וכן בדרך של סבסוד התעסוקה במגזר הפרטי.

החל משנות התשעים הביטוי המובהק ביותר של המדיניות האקטיבית להתמודדות עם אבטלה היה תוכניות הרווחה לעבודה (welfare-to-work), המבקשות לעודד את השתלבותם בשוק העבודה של אנשים שמקור הכנסתם העיקרי הוא גמלאות על ידי שילוב סוגים שונים של פעולות להתמודדות עם אבטלה במסגרת ארגונית אחת (דורון, 2000; קטן, 2000).

ייחודן של תוכניות אלה בכך שהן קושרות באופן ישיר בין קבלת גמלאות במסגרת תוכניות המספקות סעד, דוגמת הבטחת הכנסה, לבין השתלבות בשוק.

הדגש על אקטיביזציה במדיניות ביחס למובטלים

תוכניות פסיביות להתמודדות עם אבטלה, כגון ביטוח אבטלה והבטחת הכנסה (social assistance), הפכו למרכיב אינטגרלי של מרבית מדינות הרווחה בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת. במדינת ישראל התהליך התרחש רק בשנות השבעים. עד לשנת 1973 ההתמודדות עם אבטלה בישראל התמקדה בעיקר בצעדים אקטיביים אשר נועדו לעודד את שילובם של מובטלים בשוק העבודה; עבודות יזומות, תוכניות להכשרה מקצועית וסבסוד עקיף של מעסיקים היוו את חוד החנית של המדיניות האקטיבית בתקופה זו, שהרי היקפן בפועל של תוכניות אלה לא היה רב. אימוץ תוכניות פסיביות כגון ביטוח אבטלה נדחה על ידי קובעי המדיניות בטענה שהדבר עלול לעודד אבטלה (גל, 2002). אולם האבטלה הרבה אשר אפיינה את תקופת המיתון של אמצע שנות השישים, והעובדה שרבים מהמובטלים היו ממעמדות הביניים, הביאו לתפנית בגישה זו וכתוצאה מכך אומץ חוק ביטוח אבטלה בשנת 1972 ובעקבותיו – חוק הבטחת הכנסה בשנת 1980.

אף על פי שכמעט בכל מדינות הרווחה קיימות מזה שנים תוכניות שמטרתן להבטיח את רווחתם של המובטלים בעת שהותם מחוץ לשוק העבודה, ניכר כי בשני העשורים האחרונים חלו במרבית המדינות הללו תהליכים שעיקרם פגיעה, במידה זו או אחרת, בנדיבותן או בנגישותן של תוכניות פסיביות, ובמקביל שימת דגש הולך וגובר על התמודדות אקטיבית עם בעיית האבטלה וההשתתפות המצומצמת בשוק העבודה (Clasen & Clegg, 2003; Gilbert & Van Voorhis, 2001; Halvorsen & Jensen, 2004; Van Oorschot, 2002). מגמה זו, אשר נשענה על עידודם של ארגונים בין-לאומיים דוגמת OECD, ביטאה ניסיון של מדינות הרווחה להתמודד עם אבטלה והשתתפות מצומצמת בשוק העבודה, שנתפסו כבעיות מבניות, ועם הצורך להתאים את המשקים ואת שוקי העבודה במדינות הללו לתנאים המשתנים בעידן של גלובליזציה (Goul & Halvorsen, 2002); כמו כן היא שיקפה את השפעתן הרבה של תפיסות עולם ניאורליברליות ואת גישת "הדרך השלישית" לגבי השיה בתחום המדיניות הכלכלית והחברתית בתקופה זו (גידנס, 2000; Handler & Hasenfeld, 1997). נטייה זו באה לידי ביטוי במעבר ממדיניות חברתית "פסיבית", אשר הדגישה את זכותם של תושבים מחוסרי תעסוקה לסיועה של מדינת הרווחה, למדיניות "אקטיבית" יותר. ביטוי ראשוני לכך היה בהקצאת משאבים רבים יותר להפעלת תוכניות שביקשו לסייע למובטלים להשתלב בשוק העבודה ובתמיכה כספית במי שנמצאים בשוק זה אך שכרם נמוך. בד בבד גברה הנטייה להטיל מטלות וחובות רבים יותר על הפרט – תוכניות הרווחה לעבודה, הכוללניות והמחייבות את מקבלי הגמלאות להשתתף בהן, הן הביטוי המובהק ביותר למגמה זו.

במדינת ישראל מגמות אלה באו לידי ביטוי בעיקר בנטייה ברורה לערוך שינויים מרחיקי לכת שנועדו לצמצם במידה ניכרת את מאפייני תוכניות ביטוח אבטלה והבטחת הכנסה הפוגעים, לדעת קובעי המדיניות, במוטיבציה לעבודה של הזכאים לגמלאות אלה

(גל, 2004). במקביל, אם כי בקנה מידה מצומצם למדי, נעשו מאמצים להגביר את תהליך שילובם בשוק העבודה של מובטלים או מי שאינם משתתפים בשוק זה על ידי הנהגת תוכניות מגוונות בעלות אופי פעיל. עד לאמצע שנות האלפיים, חלק ניכר מהתוכניות הללו לבשו אופי התנדבותי ורבות מהן יועדו לעולים חדשים. תפנית חדה התרחשה בשנת 2005, כאשר הונהגה לראשונה בישראל תוכנית רווחה לעבודה, תוכנית מהל"ב ("תוכנית ויסקונסין"), אשר חייבה את הצטרפותם של מקבלי הבטחת הכנסה המתגוררים באזורים מסוימים בארץ. מטרת הסקירה השיטתית המובאת כאן היא לבחון את תוצאות התוכניות הפעילות השונות אשר הונהגו בישראל במהלך שני העשורים האחרונים.

מידת היעילות של תוכניות אקטיביות

בשנים האחרונות, הולך ומצטבר ידע רב באשר למידת היעילות של תוכניות פעילות להתמודדות עם אבטלה. הדגש הגובר על תוכניות פעילות במדינות הרווחה, ובמיוחד הנטייה לאמץ תוכנית "רווחה לעבודה", האיץ את השאיפה לזהות את סוגי התוכניות המניבות תוצאות יעילות יותר בתחום זה ואת הנטייה להישען על למידה בין-ארצית בעניין זה (Cebula et al., 2005). דחיפה משמעותית בהקשר זה כרוכה באימוץ החקיקה הפדרלית בארצות הברית בשנת 1996, שחייבה את המדינות לאמץ תוכניות "רווחה לעבודה" ויחד עם זאת חייבה ליווי מחקרי של התוכניות שהונהגו. ואכן, אין זה מפתיע כי מחקרי ההערכה האמריקאיים שימשו מקור עיקרי לתהליך הלמידה הבין-ארצית בכל הקשור למדיניות המעבר מרווחה לעבודה.

ניתן לזהות שלוש שיטות הערכה עיקריות ששימשו לחקירה של מידת היעילות של התוכניות לעידוד השתלבות בשוק העבודה (Ochel, 2005): שיטת הערכה נפוצה היא שימוש בניסויים רנדומליים, הנשענים על קבוצת ניסוי המשתתפת בתוכנית ועל קבוצת ביקורת שאיננה משתתפת בתוכנית. שיטה שנייה מכונה "מחקרי פורשים" (leavers' studies) ומבוססת על מעקב אחר משתתפי תוכניות מגוונות, אשר פרשו בעקבות השתתפות זו ממערכת הרווחה (שהיוותה עבורם מקור הכנסה קודם להשתלבותם בתוכנית ספציפית), ובוחנת את מצבם בנקודת זמן זו או אחרת לאחר פרישתם. שיטה שלישית נשענת על הערכות אקונומטריות, מבוססות על מודלים של רגרסיות על נתונים מגוונים של שוק העבודה, כגון שיעור ההשתתפות בשוק העבודה. הבחינה מתבצעת על פני תקופת זמן. המשתנים הבלתי תלויים במחקר כוללים משתנים שונים ובכלל זה משתנה המשקף את המדיניות המיועדת להתמודד עם אבטלה.

לכל אחת מהשיטות הללו מגבלות שונות, וכולן נבחנו בהרחבה בספרות (Blank, 2002; Pepper, 2003), אולם מגבלה מרכזית של רבים מהמחקרים העוסקים בתוכניות להתמודדות עם אבטלה היא שהם מתמקדים בתוכנית אחת בלבד, ועל כן קיים קושי להשוות את יעילותה של התוכנית הנדונה אל מול תוכניות המאמצות שיטות התמודדות אחרות. על מנת להתגבר

1 תוכנית זו איננה נכללת בסקירה השיטתית בהמשך, שכן טרם ישנם ממצאים העוסקים בהערכת תוצאותיה.

על מגבלה זו נעשו ניסיונות לערוך בחינה שיטתית של הממצאים (Ochel, 2005), אך המגבלה העיקרית בסוג זה של עבודה היא שקיים קושי רב ביצירת בסיס אחיד להשוואה בין תוצאות מחקרי ההערכה השונים, גם כאשר הם נערכו בשיטות הערכה דומות.

הפתרון המוצע למגבלות הללו הוא בדמות מחקרי-על, הנשענים על ממצאים שמקורם במספר גדול של הערכות רנדומליות. המחקרים הללו מתבססים על נתונים שהם בני-השוואה ועם זאת מקיפים תוכניות המאמצות התערבויות מגוונות, דבר המאפשר הסקת מסקנות לגבי מידת היעילות של סוגים שונים של תוכניות. מחקרי-העל בוחנים את השפעת התוכניות על המשתתפים בהן על פני תקופת זמן ארוכה באופן יחסי (עד לשש שנים לאחר השתתפות הפרט בתוכנית). עם זאת, מגבלות המשאבים וקשיי הנגישות לנתונים בני-השוואה מגבילים מאוד את האפשרות לערוך מחקרים כאלו, ואכן עד כה פורסמו רק שלושה מחקרי-על העוסקים בתוכניות להתמודדות עם אבטלה (Greenberg, Ashworth, Cebulla & Walker, 2003; Greenberg, Michalopoulos & Robins, 2003; Bloom, Hill & Riccio, 2003; 2004), וכולם התמקדו בתוכניות שהופעלו בארצות הברית בלבד.

לצד מחקרי-העל המעטים שנערכו ביקשו חוקרים אחרים לערוך סקירות שיטתיות של מחקרי הערכה הבוחנים תוכניות להתמודדות עם אבטלה ובאופן זה להגיע למסקנות בעלות תוקף לגבי היעילות של התוכניות השונות. המחקרים הללו מבקשים להשוות בין תוכניות שונות דרך המאפיינים שלהן; לעתים ההשוואה מתמקדת באוכלוסיית יעד אחת (Bambra, Whitehead & Hamilton, 2005), בסוגים שונים של תוכניות במדינה אחת (Cebula, Ashworth, Greenberg & Walker, 2005; Blank, 2002; O'Connell, 2002), או בסוג אחד של תוכניות במדינות שונות (OECD, 2004). במקביל פורסמו עבודות אחרות אשר סוקרות מגוון של תוכניות להתמודדות עם אבטלה, והמטרה היא לכנס בסקירה זו טווח רחב של תוכניות הנערכות במדינות שונות ובקרב אוכלוסיות יעד אחדות (Martin, 2001; Ochel, 2005).

ממצאי מחקרי-העל והסקירות השיטתיות על מחקרי הערכה העוסקים בתוכניות לעידוד תעסוקה מצביעים על כך שהתוכניות הללו עשויות לסייע בשילובם של מובטלים בשוק העבודה ואף להביא לשיפור ברמת ההכנסה של חלק מהמשתתפים בתוכנית לעומת אלה שלא נטלו בה חלק. עם זאת, ההשפעות אינן אחידות לגבי כל המשתתפים, והשיפור ברמת ההכנסה קטן לעתים קרובות ואיננו נמשך על פני תקופת זמן ארוכה בהכרח. מרבית המחקרים מתמקדים בעיקר בשלושה סוגים של תוכניות: שירות בקהילה (workfare) או סבסוד תעסוקה בשוק הפרטי; שירותי השמה ופעולות קצרות טווח של הכנה לשוק העבודה ולחיפוש עבודה; והכשרה מקצועית. ההנחה הרווחת במרבית המחקרים היא כי שירות בקהילה, שמשמעותו בפועל תעסוקה מסובסדת במגזר הציבורי, איננו כלי יעיל במיוחד מסיבות שונות. אף שתעסוקה מסובסדת בשוק החופשי נחשבת לאמצעי יעיל יותר (Ochel, 2005), הרי עלותה גבוהה והתרומה הכוללת שלה מוגבלת בסופו של דבר (Martin, 2000).

לעומת זאת ההנחה הרווחת, במיוחד בספרות האמריקאית, היא ששירותי השמה ותוכניות קצרות טווח המיועדות לספק למובטלים כלים ראשוניים להשתלב בשוק העבודה הם הכלים היעילים ביותר. גישה זו, המכונה לעתים work-first, זוכה לביסוס אמפירי במחקרי-על שנערכו בארצות הברית: נטען כי סוג זה של התערבות מתאפיין בגמישות רבה ובעלות נמוכה, ומעביר את ההחלטה לגבי סוג ההכשרה למעסיק. זאת ועוד, תוכניות מסוג זה נחשבות

למועילות מפני שהן מצמצמות את תקופת השהות של המובטל במסגרת התוכנית ומסייעות להתגבר על החסמים הראשוניים להשתלבות בשוק העבודה. עם זאת, קיימים ספקות לגבי התרומה של גישה זו לאורך שהותו של המובטל בשוק העבודה ולגבי ההשפעה על שיפור רמת החיים שלו לאורך זמן (Cebulla, Ashworth, Greenberg & Walker, 2005). קיימת מחלוקת קשה בקרב חוקרים וקובעי המדיניות באשר לתרומת התוכניות להכשרה מקצועית לשילוב מוצלח של מובטלים בשוק העבודה. ההנחה שרווחה במהלך שנות התשעים הן בארצות הברית והן בבריטניה היא שתוכניות מסוג זה אינן מועילות משום שהן נוטות להשאיר את המובטלים זמן ארוך מדי מחוץ לשוק העבודה ומציידות אותם בכישורים שאינם בהכרח מסייעים במציאת תעסוקה (Ochel, 2005). עם זאת, הממצאים אינם אחידים בהקשר זה. ממצאים שהתפרסמו בשנים האחרונות, הבוחנים את השפעת ההכשרה המקצועית במדינות שונות ולאורך זמן רב, מצביעים על כך שהתוכניות הללו עשויות להיות יעילות, למרות עלותן הרבה (Cebulla, Ashworth, Greenberg & Walker, 2005). הדבר נכון במיוחד כאשר הן מתמקדות באוכלוסיות יעד מסוימות או כשהן מאומצות יחד עם תוכניות המספקות כלים להשמה.

מתודולוגיה

מטרות המחקר הזה היו להעריך מהן התוכניות המועילות להתמודדות עם אבטלה בישראל ולבדוק מיהן האוכלוסיות שיכולות להפיק תועלת מרבית מתוכניות אלו. את המטרות הללו ביקשנו להשיג באמצעות סקירה שיטתית של מחקרי הערכה שנערכו בישראל במהלך 15 השנים האחרונות. לצורך כך נערכו השלבים המקובלים במחקר מעין זה:

1) קביעת תחום המחקר: ככלל סקירה שיטתית, נושא המחקר תוחם והתמקד בתוכניות שנערכו בישראל לסיוע ליחידים להשתלב בשוק העבודה. סקירה ראשונית העלתה כי רוב התוכניות בתחום זה פותחו ויושמו החל משנות התשעים של המאה העשרים, ולכן במחקר כללנו רק מחקרי הערכה שנערכו בין השנים 1990-2005. במחקר לא נכללו תוכניות שיועדו לאנשים בעלי מוגבלויות, מפני שההתמודדות עם צורכי האוכלוסייה הזו מחייבת התאמה של הפעולות לרמת המוגבלות של הנמנים על קבוצה זו, והללו שונות מהפעולות המיועדות למחוסרי עבודה אחרים – למשל פעולות ייחודיות של שיקום תעסוקתי והקמת מסגרות מוגנות מחוץ לשוק החופשי (רימרמן וכץ, 2004; Bambra, Whithead & Hamilton, 2005).

2) חיפוש המחקרים: לצורך איתור המחקרים שהתפרסמו הן בשפה העברית והן בשפה האנגלית השתמשנו בכמה אסטרטגיות חיפוש המקובלות במחקרים מסוג זה:

- א. חיפוש בקטלוגים של ספריות האוניברסיטאות בישראל.
- ב. חיפוש אלקטרוני במאגרי המידע הבאים: *dissertation abstracts*, *JSTOR*, *science*; *direct* (elsevier), *eric*, *sociological abstracts*, *social work abstracts*, *web of science* ובמאגר המידע של מוסד הנרייטה סאלד.
- ג. חיפוש באתרי אינטרנט, בספריות ובמאגרי מידע של גופי ידע, מדיניות ומחקר בישראל: המוסד לביטוח לאומי, מרכז פנחס ספיר לפיתוח, הרשות לתכנון כוח אדם

במשרד התעשייה המסחר והתעסוקה (קודם במשרד העבודה והרווחה), מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, מרכז פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ג'וינט – מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה, המרכז לעסקים קטנים. ד. חיפוש ידני בכתבי עת רלוונטיים שהתפרסמו בישראל: מגמות, חברה ורווחה, בטחון סוציאלי ורבעון לכלכלה.

ה. חיפוש ידני ברשימות הביבליוגרפיה של כל אחד מהמחקרים הרלוונטיים. לצורך איתור מחקרי ההערכה השתמשנו במילות המפתח הבאות בהצלחה: "ישראל" "אבטלה" "עבודה" "מחקר". החיפוש העלה 420 מאמרים רלוונטיים.

(3) קנה מידה להכללת מחקרים: בחינת המאמרים העלתה שמרבית המאמרים לא עסקו במחקרי הערכה של תוכניות להתמודדות עם אבטלה אלא כללו מגוון רחב של סוגי מחקרים בנושאים כגון הגורמים לאבטלה; המדיניות ביחס למובטלים; השלכות האבטלה על פרטים, משפחות, קהילות וממשק; ותיאור תוכניות ספציפיות להתמודדות עם אבטלה. במחקר זה כללנו רק מחקרים אשר תאמו את הדרישה לקיום מחקר הערכה ולשימוש בשיטות סטטיסטיות ולו הפשוטות ביותר, או לחילופין הצגה של ממצאי איסוף נתונים כמותיים. לא נכללו בסקירה מחקרים שעשו שימוש בשיטות איכותניות, היות שנמצא רק מחקר אחד כזה. לאחר שלב זה נותרו בידינו 20 מאמרים.

אם כן, ניתוח המחקרים מתייחס לממצאי מחקרים על אודות תוכניות תעסוקה בישראל שפורסמו בין השנים 1990-2005. מחקרים אלו נעשו על מדגמים שונים מתוך אוכלוסיית המובטלים בישראל. תיאור מסכם שלהם מוצג בטבלה מס' 1.

כפי שניתן לראות בטבלה, מרבית המחקרים היו מחקרי הערכה אשר הציגו את ממצאיהם באמצעות סטטיסטיקה תיאורית בלבד; רק ארבעה מחקרים אימצו מודלים לזיהוי משתנים המשפיעים על תוצאות ההתערבות. מרבית המחקרים היו מהסוג של מחקרי נוטשים (leavers studies), ועקבו למשך תקופות זמן הנעות בין ארבעה חודשים לארבע שנים אחר מצבם של המשתתפים בתוכנית ספציפית להתמודדות עם אבטלה. רק מעטים מהמחקרים עשו שימוש בקבוצות ביקורת. מרביתם השתמשו בשאלונים, בעיקר באמצעות ריאיון טלפוני, כאמצעי עיקרי לאיסוף נתונים. המשתנה התלוי במרבית המחקרים הוא השמה בעבודה, אם כי בחלק מהמקרים נבחנו גם סוגי ההשמה (סוג התעסוקה) וההתמדה בעבודה.

ממצאי המחקרים סווגו על פי אוכלוסיות שהשתתפו במחקרים. סוגי האוכלוסיות הם:

- אזרחים ישראלים בכוח העבודה: מובטלים (כולל עולים), חיילים משוחררים;
- אוכלוסיית עולים חדשים שכוללת עולים צעירים מאתיופיה (17-25), עולים בוגרים מאתיופיה (25-45), עולים מחבר המדינות, עולים בני 45+, נשים עולות;
- אוכלוסיית מצוקה ונוקקים שכוללת אימהות חד-הוריות, תושבי שכונות מצוקה ואסירות משוחררות.

טבלה מס' 1

מאמר	סוג התערבות ממשלתית	האוכלוסייה הנחקרת	גודל המדגם	מתודולוגיה מחקרית	כלי ניתוח כמותי	שאלות מחקר עיקריות
אחיטוב, אייל וכהן, 2001	הכשרה מקצועית	מובטלים ישראלים/ עולים חדשים	9,655	שאלונים למשתתפים	סטטיסטיקה תיאורית ומודל אקונומטרי למשתני תעסוקה	הערכת שינויים בתעסוקה ושכר בעקבות הכשרה מקצועית
בינשטוק, 1996	הכשרה מקצועית	ישראלים מובטלים	230,000	ניתוח קובץ ביטוח לאומי קבוצת ניסוי מול קבוצת ביקורת	מודלים של השרדות חישובי סיכויים לצאת ממעגל האבטלה	האם הכשרה מקצועית מגבירה סיכויים לצאת ממעגל האבטלה
גורדון ואליאב, 1994	הכשרה מקצועית	אמהות חד הוריות	'89 '51	מעקב וראיונות, קבוצת ניסוי מול קבוצת ביקורת	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת נכונות להיענות להצעה להשתתף בהכשרה מקצועית והערכת השפעת רכישת מקצוע על קליטה תעסוקתית
גורדון וטולידנו, 2000	תוכנית נידוד הקמת עסק קטן	ישראלים מובטלים	86	מעקב וראיונות, קבוצת ניסוי מול קבוצת ביקורת	סטטיסטיקה תיאורית	בדיקת שיעור הקמת עסקים קטנים והשרדותם בקבוצת הניסוי מול קבוצת ביקורת
גורדון וטולידנו, 2001	מענק לעידוד תעסוקה בעבודה מועדפת/נדרשת	חיילים ממוחררים	260	מעקב וראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת המענק כתמריץ להשתלבות מיידית בעבודה חיונית והתמדה בתום המענק
גורדון וטולידנו, 1991	הכשרה מקצועית	ישראלים מובטלים	220	מעקב אחר מובטלים שנה לאחר תום ההכשרה	סטטיסטיקה תיאורית	באיזו מידה מסיימים המשתתפים את ההכשרה בהצלחה ובאיזו מידה נקלטים לעבודה בכלל ובמקצוע הנלמד בפרט
גורדון, 1993	קליטת מובטלים בצה"ל	מובטלים ישראלים/ עולים חדשים	70	ניסוי ייזום ומעקב	סטטיסטיקה תיאורית	מידת האיזוש של משרות בצה"ל ושיעורי קליטה להמשך עבודה בצה"ל בתום תקופת ניסיון
טולדנו, 1993	הכשרה מקצועית במקצועות בניין	מובטלים ישראלים	174 ³	שאלונים למשתתפים, ראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	מידת קליטתם של מובטלים בענף הבניין
יוגב, 2001	השלמת השכלה	ישראלים מובטלים	504	סקרי מעקב אחר משתתפי פרויקט להשלמת השכלה (בשני שלבים)	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת מצב תעסוקתי בעקבות התוכנית והשתלבות בעבודה של בוגרי התוכנית
יוסף, 1996	השמה וליווי תעסוקתי	אסירים ממוחררים	152	מעקב וראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת השתלבות תעסוקתית בעקבות התוכנית
יוסף, 1997	השמה וליווי תעסוקתי	אסירות ממוחררות	31	מעקב וראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת השתלבות תעסוקתית בעקבות התוכנית
כהן, 1998	הכשרה מקצועית	נשים עולות	502	ניתוח נתוני סקר	סטטיסטיקה תיאורית ובניית מודל Choice באמצעות רגרסיה לוגיסטית	השפעת השתתפות בקורסי הכשרה מקצועית על קליטה תעסוקתית
ליפשיץ ווולפסון, 1997	הכשרה מקצועית	עולים מאתיופיה 45-25	237	מעקב וראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת מידת הצלחה של בוגרי התוכנית בהשתלבות בעבודה
ליפשיץ, 1997	הכשרה מקצועית	צעירים ועולים מאתיופיה	446	מעקב וראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת מידת השתלבות בעבודה בעקבות הכשרה מקצועית
מנחם ולרנר, 2001	הכשרה מקצועית, שכר מסובסד, תמיכה בהקמת עסק	עולים חדשים	910	ראיונות	סטטיסטיקה תיאורית וניתוח שונות דורכיווני	האם תוכניות ממשלתיות מגדילות סיכויי תעסוקה בעבודה שכירה וכעצמאיים? האם הן מקטינות אובדן מעמד תעסוקתי של עולים?
קינג ווולפסון, 1997	סדנה לחיפוש עבודה	עולים בעיקר קשי השמה	370	מעקב בעת התוכנית ואחריה (מחקר תלת שלבי), ראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת קליטה תעסוקתית ומידת התרומה של התוכנית למציאת תעסוקה הולמת
קינג, 1995א	סדנה לחיפוש עבודה	עולות הורות יחידות	138	ראיונות בסיום התוכנית	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת השתלבות בתעסוקה בעקבות התוכנית
קינג, 1995ב	סדנה לחיפוש עבודה	עולים בני +54	116	ראיונות בסיום התוכנית	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת השתלבות בתעסוקה בעקבות התוכנית
קינג, 1997	קורס פתיחת עסק פרטי	עולות הורות יחידות	97	מעקב לאחר סיום התוכנית בטווח הקצר והבינוני (מחקר דו שלבי), שאלוני משו, ראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת פרויקט לשילוב המשתתפים במגזר העסקי
שורץ, פרידמן וסידי, 1996	קורס יזמות עסקית	אוכלוסיית מצוקה	19	מעקב בעת התוכנית ואחריה (מחקר תלת שלבי), ראיונות	סטטיסטיקה תיאורית	הערכת יעילות הכשרה ליזומים בשיפור מצבם התעסוקתי של המשתתפים

1 קב' ניסוי

2 קב' ביקורת

3 חוסר ייצוג לעולים

בשלב הראשון זוהו משתני ההתערבות של המחקר, דהיינו סוג התוכנית שהופעלה ביחס לאוכלוסיות הללו. הן כללו הכשרה מקצועית, מענק כספי לעידוד תעסוקה, השלמת השכלה, קורס לעידוד פתיחת עסקים קטנים, סדנאות לחיפוש עבודה, תוכניות הכוונה תעסוקתית, השמה ולייווי תעסוקתי. בהיעדר נתונים מספיקים על כל תוכניות ההתערבות, שהיו מאפשרים קבלת תמונה רחבה יותר, הוחלט להתמקד במחקר זה בתוכניות להכשרה מקצועית, בסדנאות לחיפוש עבודה ובתוכניות הכוונה תעסוקתית. עם זאת, נתייחס בקצרה לתיאור הממצאים של הקורסים לעידוד פתיחת עסקים קטנים ולמענקים לעידוד תעסוקה.

לכל סוג של תוכנית ממלכתית הוגדרה סדרת מדדים רלוונטיים. המדדים חושבו בהתאם לממצאים הזמינים במחקרים ובאופן אחיד לצורך השוואה ביניהם. עבור חלק מהמחקרים לא חושבו חלק מהמדדים מחמת מחסור בממצאים הדרושים לצורך חישובם. המדדים חולקו לשלוש קבוצות כדלהלן, על מנת לבחון מספר היבטים של תרומה, השפעת חינוכית, ומועילות התוכנית:

- מדדים לשינוי במצב תעסוקתי
- מדדים לשינוי במעמד תעסוקתי
- מדדי הערכת תוכנית ההכשרה על ידי משתתפים

נציין כי לקבוצות אלה מדדים בהתאם לסוג תוכנית, זמינות הממצאים ורלוונטיות למחקרים. לכל סוג תוכנית מובא אופן חישוב המדדים ומשמעויותיהם בהערכת התוכניות. כמו כן חלק מן המחקרים על הערכת תוכניות אינם כוללים ממצאים ביחס לכל המדדים ולכן מספקים ידע מצומצם יותר על יעילות התוכניות הנחקרות.

מדדים להערכת הכשרה מקצועית

מדדים לשינוי במצב תעסוקתי

שיעור מועסקים לאחר התוכנית – מדד זה מחושב כשיעור המועסקים מתוך סך המשתתפים בהכשרה שרואיינו לצורך המחקר. בהנחה שהמשתתפים בהכשרה מקצועית מוגדרים כמובטלים, מדד זה מבטא את השפעת התוכנית על המובטלים בטווח הקצר והבינוני (עד שנתיים וחצי בהתאם למחקר). יצוין כי נתוני המדד היו זמינים בכל המחקרים ובפרט באלו שעסקו בהערכת תוכניות הכשרה מקצועית, והוא שימש בהם כממצא מרכזי ועיקרי להערכת תוכניות ממשלתיות לטיפול באבטלה בישראל. עם זאת, למדד זה כמה חסרונות: שיעור המועסקים בגמר התוכנית כולל את שיעור המועסקים בעבודות זמניות, בלתי מקצועיות ועבודות שהתקבלו ללא קשר לסיום ההכשרה המקצועית, וכן המדד מעריך את השפעת תוכנית ההכשרה בטווח של עד שנתיים וחצי ואינו בודק המשכיות והתמדה בעבודה בטווח ארוך.

שיעור השמה במקצוע הנלמד בתוכנית – מדד זה מחושב כשיעור המועסקים במקצוע הנלמד בתוכנית ההכשרה מתוך סך המשתתפים בהכשרה שרואיינו לצורך המחקר. המדד מעריך את מועילות תוכנית ההכשרה, דהיינו עד כמה מטרתה העיקרית הושגה בפועל. נציין כי חלק מהמחקרים לא סיפקו נתונים על אודות שיעור המועסקים במקצוע שנלמד בתוכנית,

וכמו כן חלקם דיווחו על שיעור מועסקים בעבודה מקצועית שאינה בהכרח קשורה למקצוע הנלמד בתוכנית ההכשרה. במקרים אלו, בהיעדר נתונים מדויקים יותר, נעשה שימוש בנתון זה לצורך חישוב מקרוב של המדד.

שיעור תעסוקה בקרב מובטלים שלא הועסקו לפני תוכנית ההכשרה – מדד זה מעריך את מועילות תוכנית ההכשרה בקרב האוכלוסייה שלא הייתה בכוח העבודה בישראל מסיבות שונות: שירות בצה"ל, עלייה לישראל וסיבות אחרות. נתונים לצורך חישובי מדד זה היו זמינים במחקרים בודדים בלבד, כך שלא ניתן היה לעשות בהם שימוש בכל המחקרים. עם זאת, הנתון נמצא זמין במחקר שהקיף 9655 משתתפים (אחיטוב, אייל וכהן, 2001) ולכן כוחו יפה בניתוח המוצג כאן.

מדדים לשינוי במעמד תעסוקתי

שיעור העובדים ששכרם עלה לפחות ב-15% לאחר סיום תוכנית ההכשרה – מדד זה מחושב כשיעור משפרי שכר עבודה בגמר ההכשרה מתוך סך המשתתפים במחקר שהועסקו בעבודה כלשהי לפני ההכשרה. בדומה למדד הקודם, הנתונים להצגתו של מדד זה נמצאו רק במחקר של אחיטוב, אייל וכהן (2001).

שיעור משפרי מקום העבודה – מדד זה מחושב כשיעור המועסקים בגמר התוכנית מתוך סך המשתתפים שהועסקו לפחות פעם אחת לפני התוכנית ושדיווחו על שיפור מקום עבודה מבחינת תחום, עניין בעבודה, תנאים ושכר. נתוני מדד זה עבור הערכת הכשרה מקצועית היו זמינים רק במחקרה של כהן (1998) שכלל מדגם של 500 נשים עולות מחבר המדינות.

מדדי הערכת תוכניות הכשרה מקצועית על ידי המשתתפים

שיעור מסיימים של תוכנית ההכשרה – מדד זה מיועד להעריך את חיוניות תוכנית ההכשרה ובמקביל את יעילותה מבחינת התאמת המועמד לתוכנית. מחקרים מסוימים דיווחו על מספר נושאי תוכנית ההכשרה בטרם סיומה בשל סיבות הקשורות למציאת עבודה. ניתן להניח כי גם המקרים הללו מעידים על חוסר חיוניות ההכשרה עבור אותם אנשים.

שיעור שבעי הרצון בקרב בוגרי תוכנית ההכשרה – מדד זה מחושב כשיעור בוגרי ההכשרה (מתוך סך הבוגרים) שדיווחו כי הם די מרוצים או מרוצים מאוד מהתוכנית, כלומר הוא מעריך את תוכנית ההכשרה מנקודת ראות של המשתתף בתוכנית. המדד מבוסס על שביעות רצון כללית של הלומד והוא כולל היבטים של ארגון, היקף חומר לימוד, הוראה, היבטים חברתיים של אווירת הקורס וכדומה.

שיעור הטוענים למידה מסוימת וגבוהה של מועילות/ישימות הקורס – מדד זה, המחושב מתוך סך בוגרי הקורס, מעריך את מועילות וישימות תוכנית ההכשרה בכל הקשור לחיוניות וישימות התוכנית לצורכי תעסוקה עתידית של הבוגר. ההיבטים הנכללים במדד זה הנם שימוש בחומר מקצועי הנלמד בעבודה, שימוש במידע הנרכש בקורס לצורך מציאת עבודה, מתאימה, מועילות הביקורים במפעלים, ארגונים וחברות לצורך יצירת קשרי תעסוקה, וכדומה.

מדדים להערכת סדנאות לחיפוש עבודה ותוכניות הכוונה תעסוקתית

מדדים לשינוי במצב תעסוקתי

שיעור מועסקים לאחר התוכנית – מדד זה לזה המחושב עבור הערכת תוכניות הכשרה מקצועית.

שיעור השמה בעבודה מקצועית – מדד זה מחושב כשיעור המשתתפים (מתוך סך מסיימי התוכנית שרואינו לצורך המחקר) המועסקים לאחר התוכנית במקצוע הזהה או הקרוב ביותר למקצועו של הנחקר בעת מעקב. נציין כי במחקרם של קינג וולפסון (1997) נערך מעקב אחר נחקרים שהמשיכו – בעקבות תוכנית ההכוונה לתעסוקה – לקורסי הכשרה מקצועית. עבור מחקר זה חושבו לסירוגין מדדי הערכת תוכנית הכוונה לתעסוקה ומדדי הערכת הכשרה מקצועית.

שיעור תעסוקה בקרב מובטלים שלא הועסקו לפני תוכנית ההכשרה – מדד זה לזה המחושב עבור הערכת תוכניות הכשרה מקצועית.

מדדים לשינוי במעמד תעסוקתי

מחמת מחסור בממצאי המחקרים על סדנאות לחיפוש עבודה ותוכניות הכוונה תעסוקתית לא חושב מדד בקבוצה עבור סדנאות חיפוש עבודה.

מדדי הערכה של המשתתפים ביחס לתוכניות הכוונה וסדנאות חיפוש עבודה

שיעור מסיימי תוכנית הכוונה או סדנה – מדד זה למקביל לו עבור תוכניות הכשרה מקצועיות.

שיעור שבעי רצון מהתוכניות – מדד זה מחושב כשיעור המשתתפים (מתוך סך מסיימי התוכנית) שדיווחו כי הם די מרוצים או מרוצים מאוד מהתוכנית. שביעות הרצון נבדקה בכמה מישורים כגון כלים ומיומנויות שנרכשו בסדנה, רמה מקצועית של התוכנית, יחס המדריכים, מידת הקשבה לבעיות והיבטים חברתיים.

שיעור שבעי רצון מהעבודה – שיעור המרוצים מהעבודה שהשתלבו בה בתום התוכנית מתוך סך משתתפי התוכנית שרואינו לצורך המחקר. בהנחה כי משתתפי התוכנית רכשו כלים ומיומנויות לחיפוש ואיתור מקומות עבודה התואמים את צורכיהם, מדד זה בודק את מימוש התוכנית במסגרות תעסוקה. יצוין כי המדד הנו בגדר אינדיקציה חלקית בלבד, היות שהוא מתאר את נקודת המבט הסובייקטיבית של המשתתף בתוכנית (קינג וולפסון, 1997) ואינו בהכרח מעריך את הצלחת התוכנית הלכה למעשה.

שיעור משתתפים בסדנה שמצאו עבודה דרך גורמי מרכז הכוונה – מדד זה מעריך את תרומת התוכנית מההיבט של יכולתה לסייע למובטל במציאת העבודה. הנתונים לחישוב מדד זה נמצאו זמינים במחקרם של קינג וולפסון (1997) בלבד. הניתוח נערך במספר מישורים. ראשית מובאים במחקר ממצאי סטטיסטיקה תיאורית למדדים הזמינים והרלוונטיים לכל תוכנית התערבות ממלכתית. בהמשך מוצגות השוואות המדדים בין קבוצות ניסוי וקבוצות ביקורת הרלוונטיות למספר מצומצם של מחקרים. ההשוואה נעשית באמצעות רווחי סמך לשיעור באוכלוסייה. לצורך השוואת פרופורציות בין קבוצות שונות של אוכלוסייה על סמך

מדגמים נתונים נעשה שימוש ברווחי סמך לפרופורציות באוכלוסייה. נסמן ב- p פרופורציה כלשהי הנצפית במדגם בגודל n , וכך רווח סמך ברמת ביטחון של 95% יהיה כדלקמן:

$$p \pm Z_{0.975} \sqrt{p(1-p)/n}$$

כאשר $Z_{0.975}$ מסמן את ערך האחוזון ה-97.5 בהתפלגות נורמלית. נסמן ב- n_1 ו- n_2 את גודל המדגמים שבהם נצפו פרופורציות כלשהן p_1 ו- p_2 , וכך כלל ההחלטה הסטטיסטית לקיום הבדל (ברמת מובהקות של 0.05) בין שתי פרופורציות p_1 ו- p_2 הנו כדלהלן:
נאמר כי $p_1 > p_2$ אם

$$p_1 - Z_{0.975} \sqrt{p_1(1-p_1)/n_1} > p_2 + Z_{0.975} \sqrt{p_2(1-p_2)/n_2}$$

ובהתאמה נאמר כי $p_1 < p_2$ אם

$$p_1 + Z_{0.975} \sqrt{p_1(1-p_1)/n_1} < p_2 - Z_{0.975} \sqrt{p_2(1-p_2)/n_2}$$

באופן תיאורי ניתן לפרש זאת באופן הבא: אם הערך התחתון (העליון) של אחת הפרופורציות גבוה (נמוך) מהערך העליון (התחתון) של הפרופורציה השנייה, דהיינו אם הרווחי הסמך אין תחום משותף, כלומר הם אינם חופפים בתחומיהם, אזי נאמר כי קיים הבדל מובהק בין פרופורציות אלה.

ממצאים

הכשרה מקצועית

תשעה מחקרים בחנו את השפעת ההכשרה המקצועית על שילוב מובטלים בשוק העבודה. מאמרו של בינסטוק (Beenstock, 1996) איננו מציג ממצאים שמהם ניתן לחשב את המדדים שהוגדרו לצורך המחקר, ולכן אינו נכלל בניתוח. מנתוני טבלה מס' 2 ניתן להסיק כי באופן כללי תוכנית ההכשרה יוצרת מסגרת מועילה למציאת עבודה עבור המשתתפים. שיעור ההשתתפות נע בין 46.5% ל-90.7% מקרב המשתתפים. עם זאת, יעילותה של התוכנית במציאת עבודה במקצוע שנלמד בקורס הכשרה הנה נמוכה יותר ומגיעה עד לשיעור של 49%. באופן מיוחד, בקרב עולים/ות מחבר המדינות שיעורי התעסוקה הכללית וההשתלבות במקצוע שנלמד בתוכנית גבוהים. עם זאת, קשה להסיק מכך על ההבדלים בשיעורי התעסוקה בין האוכלוסיות השונות, היות ששיעורי הנכונות לעסוק בעבודה בלתי מקצועית בקרב העולים עשויים להיות גבוהים יותר בהשוואה לוותיקים.

מבחן השוואת פרופורציות באוכלוסייה (באמצעות בניית רווחי סמך) מראה (ברמת מובהקות של 0.05) כי תרומת תוכנית ההכשרה לשיפור מעמד תעסוקתי גבוהה יותר בקרב נשים ישראליות (40.2%) בהשוואה לגברים ישראלים (34.8%).

טבלה מס' 2: ממצאי מחקרי ההערכה ביחס להכשרה מקצועית

אוכלוסייה	גברים ישראלים	נשים ישראליות	ישראלים בהכשרה למקצועות בניין	ישראלים טולדנו 1991	צעירים עולים מאתיופיה 1997	עולים מאתיופיה 45-25	נשים עולות חד הוריות	אמהות עולים חד הוריות
מקור הנתונים	אחזיטוב, אייל וכהן 2001			טולדנו 1993	ליפשיץ 1997	ליפשיץ וולפסון 1997	כהן 1998	גורדון וולפסון 1997
מספר תצפיות	4780	4875	9655	174	220	446	502	89
מדדי שינויים במצב תעסוקתי								
שיעורי העבודה לאחר התוכנית	69.5	58.6	64.0	46.5	65.0	50.0	90.7	62.9
שיעורי השמה במקצוע הנלמד בתוכנית	33.4	26.3	29.8	19.0	49.0	26.9		45.9
מדדי שינויים במעמד תעסוקתי								
שיעור העובדים ששכרם עולה ביותר מ-15%	34.8	40.2	37.3					
מספר משיבים לשאלון מעמד תעסוקתי	1901	1634	3535					
מדדים להערכת תוכניות על ידי המשתתפים								
שיעור מסיימים של התוכנית				80.0	90	75.8	100	93.1
שיעור הטוענים ליעילות/ישימות הקורס				53.9	49.0	30.8		84

טבלה מס' 3: השוואת קבוצת נחקרים עם קבוצת ביקורת ביחס להכשרה מקצועית

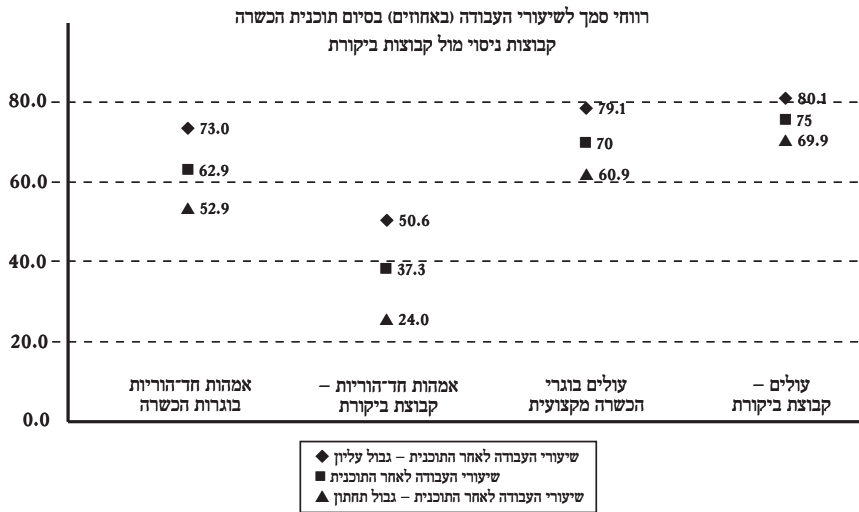
אוכלוסייה	אימהות חד הוריות בוגרות הכשרה מקצועית	אימהות חד הוריות - קבוצת ביקורת	עולים בוגרי קורס מקצועי	עולים - קבוצת ביקורת
מקור הנתונים	גורדון ואליאב 1994		קינג וולפסון 1997	
מדדי שינויים במצב תעסוקתי				
שיעורי העבודה לאחר התוכנית	62.9	37.3	70	75
שיעורי השמה במקצוע הנלמד בתוכנית	46.1	11.9	45.9	
מספר תצפיות	89	51	98	272

בתרשימים 1 ו-2 מתוארים רווחי סמך (ברמת ביטחון של 95%) לשיעורי תעסוקה והשמה במקצוע הנצפים בקרב אלה שהשתתפו בקורס הכשרה מקצועית (קבוצת ניסוי) ואלה שלא השתתפו (קבוצת ביקורת). בתרשים 1 ניתן לראות כי בקרב אימהות חד-הוריות רווחי הסמך לשיעור התעסוקה בקבוצת ניסוי ובקבוצת הביקורת אינם חופפים, דהיינו שיעור זה גבוה (ברמת מובהקות של 0.05) בקבוצת הניסוי (62.9%) מזה של קבוצת הביקורת (37.3%). תוצאה דומה מסתמנת בהשוואת שיעורי השמה במקצוע בקרב אימהות חד-הוריות (ראו תרשים 2). שני רווחי הסמך לשיעור זה אינם חופפים, דבר המצביע על הבדל מובהק בשיעור השמה במקצוע בין בוגרות הכשרה (46.1%) ובין אלה שלא השתתפו בתוכנית זו (11.9%). בקרב אוכלוסיית עולים ניתן לראות כי השיעור הנצפה של תעסוקה בקרב בוגרי הכשרה (70%) נמוך מזה של קבוצת הביקורת (75%), אך בעקבות החפיפה של רווחי הסמך עבור שתי הקבוצות, ניתן להסיק כי ההבדל בין שיעורי התעסוקה בשתי תת-האוכלוסיות אינו מובהק (ראו תרשים 1).

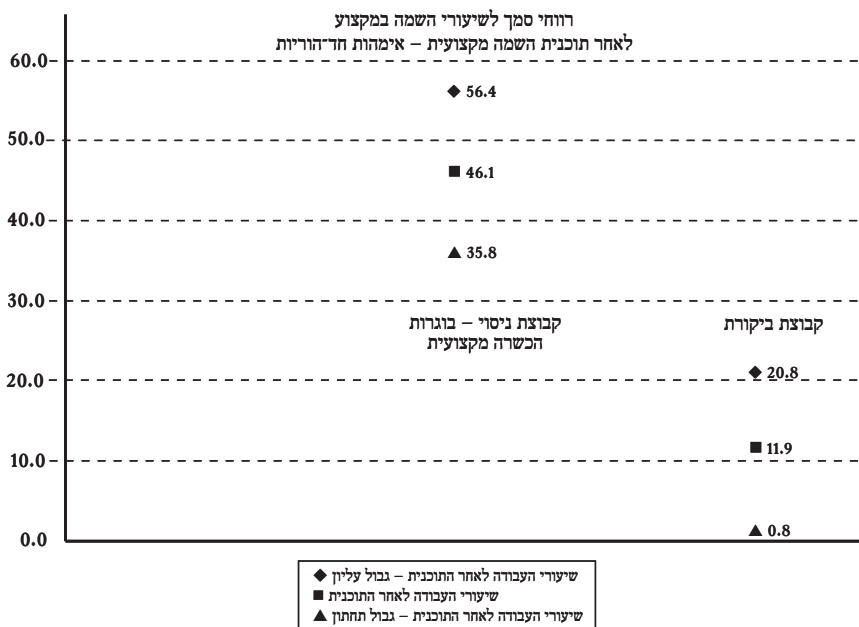
תרשים 1:

רווחי סמך לשיעורי עבודה לאחר הכשרה מקצועית – קבוצות נחקרים מול קבוצת ביקורת

תרשים 2:

רווחי סמך לשיעורי השמה במקצוע לאחר תוכנית הכשרה – קבוצות נחקרים מול קבוצות ביקורת

סדנה לחיפוש עבודה/הכוונה תעסוקתית

המחקרים הזמינים שבחנו את נושא מועילות הסדנאות לחיפוש עבודה נערכו עבור מדגמים מתוך אוכלוסיית עולים מחבר המדינות. שלושה מחקרים מסוג זה נכללו בסקירה. מנתוני טבלה מס' 4 עולה כי בקרב עולים בוגרי סדנאות לחיפוש עבודה ישנו שיעור גבוה של מצטרפים לשוק העבודה. שיעור זה גבוה במיוחד (87%) בקרב עולים שגילם עולה על 45. שיעור השמה בעבודה מקצועית בקבוצה זו גם הוא גבוה יחסית (67%) בהשוואה לקבוצות עולים אחרות (בערך 30%).

טבלה מס' 4: ממצאי מחקרים הערכה על סדנאות לחיפוש עבודה

אוכלוסייה	עולים 45+	עולים	עולות
מקור הנתונים	קינג 1995	קינג וולפסון 1997	קינג 1995
מספר תצפיות	116	370	138
מדדי שינויים במצב תעסוקתי			
שיעורי העבודה לאחר התוכנית	87.0	69.0	73.2
שיעורי השמה בעבודה מקצועית	67.0	29.0	33.3
מדדי הערכת תוכניות על ידי המשתתפים			
שיעור מסיימים של התוכנית		89.0	70.0
שביעות רצון מהעבודה	67.0	60.0	

קורס יזמות/פתיחת עסקים קטנים

מחקרים בנושא מועילות תוכניות יזמות עסקית בוצעו על מדגמים קטנים מאוד ולכן ממצאיהם אינם משקפים את מידת המועילות של התוכניות ככלל. נראה כי בקבוצות שנחקרו שיעור מקימי העסקים גבוה יותר (32.6%) בקרב קבוצה מעורבת של מובטלים ישראלים בהשוואה לקבוצת עולות חד-הוריות (18.6%) וקבוצת תושבי שכונות מצוקה (15.8%). עם זאת ניתן לזהות תוצר לוואי של תוכנית יזמות והוא השתלבות בשוק העבודה כשכירים בתום הקורס, במיוחד בקרב עולות חד-הוריות (67%).

מענקים לעידוד תעסוקה

המחקר בנושא מועילות מענקים לחיילים משוחררים לעידוד תעסוקה בעבודה חיונית/נדרשת מעלה כי בטווח הקצר 38% בלבד נענים להצעות עבודה. בטווח הבינוני שיעור זה עולה ל-61%. מתוך הנתונים בטבלה ניתן להסיק כי המענקים מהווים תמריץ ראשוני לכמהצית הקבוצה הנחקרת, אך שיעור הממשיכים בעבודה חיונית/נדרשת הנו נמוך (כ-17%). שיעור התמדה אצל אותו מעסיק בעבודה נדרשת הנו נמוך מאוד (4.5%), ושיעור התמדה באותו סוג עבודה הנו 21.7%. בטווח הארוך שיעור התעסוקה בקרב הקבוצה הנחקרת הנו 56%, אך בהיעדר ממצאים על קבוצת ביקורת שלא קיבלה מענקים, אין די בנתון זה כדי להסיק על מועילות התוכנית בטווח הארוך.

דיון

מסקנות המחקר השיטתי ביחס לתוכניות להתמודדות עם אבטלה בישראל מושפעות, כמו כל הסקירות הסיסטמטיות, בראש ובראשונה ממאפייני מחקרי ההערכה, שעליהם הן נשענות. ממצאי הסקירה מוגבלים היות שאין בידינו אפשרות לבחון את תוצאות התוכניות בטווח הארוך. יתרה מזאת, אין בידינו ממצאים בדבר השפעת התוכניות על מרכיב מרכזי הנוגע לרמת חייהם של המשתתפים בתוכניות, היינו על רמת ההכנסות. בחינה השוואתית של רמת ההכנסה של המשתתפים לעומת קבוצות ביקורות, על פני זמן, הייתה מאפשרת הסקת מסקנות ברורות יותר לגבי היעילות של התוכניות. זאת ועוד, היעדר נתונים על עלויות התוכניות ואפשרות ממשית להשוות בין תוכניות שונות מגבילים אף הם את האפשרות להגיע לאמירות משכנעות לגבי הרצוי בתחום זה. לבסוף, מחקרי ההערכה הנסקרים כאן מתמקדים בתוכניות שבהן הופעלה התערבות ספציפית אחת בכל פעם ועל כן הם אינם מאפשרים הסקת מסקנות לגבי עדיפותו של סוג זה או אחר של התערבות. עם זאת, הסקירה השיטתית שבוצעה נשענה על מאגר גדול למדי של ממצאים, המספק מידע חשוב לגבי סוגי התערבות שונים בתחום ההתמודדות עם אבטלה. חשיבות איגוד הנתונים בשיטה זו מודגמת במחקר, היות שהממצאים הם בעלי תוקף אמפירי חזק יותר מאשר כל מחקר בודד. כמו כן בשיטה זו ניתן לרכז את כל הממצאים ולראות אותם ככלל.

באופן כללי, אנו רואים כי התוכניות השונות (הכשרה מקצועית, סדנה לחיפוש עבודה/הכוונה תעסוקתית, קורס יזמות/פתיחת עסקים קטנים ומענקים לחיילים משוחררים לעידוד תעסוקה) שהופעלו בישראל בשלהי המאה העשרים הביאו בטווח הקצר והבינוני לעלייה מסוימת בהשתתפות בשוק העבודה. שיעור המועסקים לאחר השתתפות בתוכניות נע בין 16% ל-67%. משתתפי התוכניות השונות הביעו שביעות רצון מהשתתפותם במסגרות אלו וממועילות התוכנית להשתלבותם בשוק העבודה. על אף הביקורת שהושמעה במדינות רווחה שונות לגבי מידת היעילות של תוכניות להכשרה מקצועית, ממצאי מחקר זה מצביעים על הצלחה לא מועטה של תוכניות מסוג זה בשילובם של מובטלים בשוק העבודה. במקביל, ניכר כי המחקר מחזק את הטענה כי תוכניות לטווח קצר, דוגמת סדנאות לחיפוש עבודה והכוונה תעסוקתית, עשויות לתרום אף הן לקידום תעסוקתם של מחוסרי עבודה.

הממצא המעניין, לדעתנו, נוגע למועילות התוכניות עבור עולים חדשים מחבר המדינות. אין זה מקרה, כמובן, שאוכלוסיית העולים מחבר המדינות הייתה יעד מרכזי של תוכניות לשילוב בשוק העבודה במהלך שנות התשעים, וזאת לנוכח המספר הרב של העולים שהגיעו לארץ בתקופה זו והמשאבים הרבים שהושקעו בהתמודדות עם האבטלה בקרב קבוצה זו (Stier & Levanon, 2003). במחקרים של קינג וולפסון (1997), וליפשיץ וולפסון (1997) ובמחקרים של קינג (1995א'; 1995ב') נמצא כי מבין העולים שהשתתפו בהכשרות מקצועיות ובסדנאות לחיפוש עבודה, אחוזי התעסוקה וההשמה בעבודה היו גבוהים ביותר לאחר השתתפות בתוכניות. תוכניות להתמודדות באבטלה בדרך של הכשרה והשמה בשוק העבודה, אשר כוונו לעולים, הופנו יותר לעולים מברית המועצות לשעבר ופחות לעולים מאתיופיה. האחרונים שהשתתפו בתוכניות להכשרה מקצועית (ליפשיץ, 1997; ליפשיץ וולפסון, 1997) אמנם תרמו להשתתפות רבה יותר בשוק העבודה אך בשיעור נמוך יותר מאשר אצל העולים מחבר המדינות (כ-55% עולים אתיופים לעומת כ-80% של גברים ונשים עולים מחבר

המדינות). פער דומה נמצא גם בין שיעורי המסיימים את ההכשרה המקצועית. בעוד שרוב העולים מחבר המדינות סיימו את התוכנית, הרי רק 75% עולים אתיופים הגיעו לקו הגמר. נתון מעניין נוסף הוא תרומת התוכניות לתעסוקת נשים. שיעור השתתפות נשים בשוק העבודה בישראל הוא נמוך ועומד על 50% בלבד מבין הנשים מעל גיל 15. לנוכח השפעת שיעור ההשתתפות הנמוך של נשים על מצבן החברתי והכלכלי של נשים, במשך השנים נעשו מאמצים להרחיב את השתתפות הנשים באופנים שונים (ראו אייזנשטדט וגל, 2001; שטייר ולוין, 2002). המחקרים שנסקרו במאמר זה מראים כי תוכניות מספר כוונו לעבר קבוצות שונות של נשים (אחיטוב, אייל וכהן, 2001; כהן, 1998; קינג וולפסון, 1997). נמצא כי התוכניות השונות אכן הביאו להשתלבות נשים בשוק העבודה בשיעור הנע בין 58% לכ-91%. אחיטוב ואחרים (2001) מצביעים על כך כי עבור 40% מהנשים שהשתתפו בהכשרה מקצועית הייתה עלייה של למעלה מ-15% בשכרן לעומת השכר הקודם. רווח סמך ברמת סמך של 95% לשיעור זה המחושב על מדגם מייצג של 1634 נשים הנו [37.8 42.6], לעומת כ-35% אצל הגברים, כאשר רווח סמך על מדגם מייצג של 1901 גברים הנו [32.7 36.9]. מבחן השוואת שני רווחי סמך אלו מצביע על הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית (רמת מובהקות 0.05). ייתכן שניתן להסביר נתון זה בכך ששכרן היחסי של נשים נמוך יותר ולכן כל תוכנית שמביאה לקידום מסוים ממילא מביאה לשיפור בשכר.

נשים לב כי אחוז הנשים שהועסקו במקצוע שהוכשרו לו הוא נמוך לעומת גברים (26% לעומת 33%) (אחיטוב ואחרים, 2001). מבחן השוואת רווחי סמך לאחוזים הללו בין הנשים לגברים מצביע על הבדל מובהק (רמת מובהקות 0.05). אחוז דומה נצפה גם בקרב עולים מאתיופיה בגילאים 25-45 (ליפשיץ וולפסון, 1997), אך בשאר הקבוצות אחוז העוסקים במלאכה שהוכשרו לה היה גבוה יותר (ראו תרשים 1).

שיעור ההשתתפות הגבוה ביותר בשוק העבודה נמצא אצל נשים עולות (כהן, 1997). כל הנשים שהתחילו את ההכשרה המקצועית סיימו אותה ורובן (90.7%) עבדו לאחר סיום התוכנית. השתתפות בקורסים ליזמות ולפתיחת עסקים קטנים הביאה להשתלבות של מובטלים ישראלים בשוק העבודה באמצעות פתיחת עסק (32.6%) יותר מאשר להשתלבות של נשים עולות חד-הוריות (18.6%). עם זאת, אחוז גבוה (67%) של משתתפות הקורס עבדו כשכירות עם סיומו. נתון זה מראה כי הקורס איננו מהווה וזו יחיד לפתיחת עסק, ונדרשים נתונים נוספים החסרים לעולים חדשים, כגון רשתות חברתיות, הכרת השוק ותמיכה משפחתית. הקורס יצר מסגרת תומכת לנשים להצטרף לשוק העבודה.

סיכום

מטרת המאמר הייתה להדגים את השימוש בסקירה שיטתית כאמצעי להעריך מדיניות חברתית – במקרה זה מדיניות ביחס למובטלים. על אף המגבלות של מחקרי-על וסקירות שיטתיות, במדינות רווחה רבות ישנו שימוש הולך וגובר בשיטה זו כאמצעי להעריך את תוצאותיה של מדיניות חברתית ולהיעזר בממצאים בדרך לגיבוש קווים למדיניות בעתיד. בישראל, לעומת זאת, לא ניכר שנעשה שימוש בכלי זה כאמצעי לגיבוש מדיניות. לאור העובדה שקיים ידע רב בישראל בעקבות הפעלת תוכניות התערבות בתחומים שונים, רצוי

היה להיעזר באמצעי זה כדי להשעין החלטות לגבי מדיניות גם על תוצאות מחקרי ההערכה הללו.

הניתוח המובא במאמר זה מלמד מחד גיסא על הקושי בהסקת מסקנות חד־משמעיות וברורות על בסיס ממצאים של מחקרי הערכה, אשר אינם אחידים בנושאי מחקרם, בשיטות ההערכה המופעלות ובאיכות הנתונים שעליהם הם מתבססים, ומאידך גיסא הוא מאפשר מבט כוללני על תוצאות הפעולות השונות להתמודדות עם אבטלה, ומשמש בסיס מוצק לגיבוש מדיניות בנושא זה. הניתוח מצביע על כך שהן תוכניות הכשרה מקצועית והן תוכניות המיועדות לסייע למשתתפים בהן לעבור בקלות רבה יותר לשוק העבודה באמצעות הכוונה תעסוקתית וסדנאות לחיפוש עבודה עשויות להיות מועילות, וכי הדבר משתנה בהתאם לסוגי אוכלוסיות היעד של התוכניות. ניתוח זה ממחיש היטב הן את המגבלות והן את היתרונות שבסקירה שיטתית במדעי החברה, ומדגיש את הצורך בעריכת מחקרי הערכה בצמוד לתוכניות התערבות חברתיות.

מקורות

- אחדות, לאה, לביא, ויקטור וסולה, ויקטור (2000). האבטלה בישראל בפרספקטיבה של העשור האחרון: מגמות, מאפיינים ודפוסי שינוי. רבעון לכלכלה 3(47): 303-321.
- אחיטוב, אבנר, אייל, יונתן וכהן, לי (2001). ניתוח שינויים בתעסוקה ושכר של מובטלים בישראל בעקבות הכשרה מקצועית. ירושלים: הרשות לתכנון כוח אדם.
- אייזנשטרט, מימי וגל, ג'וני (2001). מגדר במדינת הרווחה בישראל: התפתחויות וסוגיות. ירושלים: המכון לחקר מדיניות חברתית בישראל.
- גורדון, דליה (1993). קליטת מובטלים בעבודה בצה"ל במקום אנשי מילואים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- גורדון, דליה ואליאב, תמר (1994). הכשרה מקצועית של אמהות חד־הוריות המקבלות גמלה להבטחת הכנסה: מחקר מעקב 1990-1993. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- גורדון, דליה וטולידנו, אסתר (2000). עידוד מקבלי דמי אבטלה להקים עסקים קטנים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- גורדון, דליה וטולידנו, אסתר (2001). מענק לחיילים משוחררים שעבדו בעבודה מועדפת ונדרשת. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- גידנס, אנתוני (2000). הדרך השלישית: תחייתה של הסוציאליזם־דמוקרטיה. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- גל, ג'וני (2002). האמנם נטל מרצון?. באר שבע: המרכז למורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- גל, ג'וני (2004). על מטוטלת ביטוח האבטלה בישראל, 1972-2003. ביטחון סוציאלי 67: 109-143.

גל, ג'וני ווייס, עידית (2005). עבודה סוציאלית, אבטלה ומובטלים. חברה ורווחה כ"ה(4): 510-485.

דורון, אברהם (2000). "מסעד לעבודה": איום על רשת מגן במערכת הביטחון הסוציאלי הישראלית. ביטחון סוציאלי 57: 37-58.

טולידנו, אסתר (1993). פרויקט הכשרה למקצועות בבניין. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי. יוגב, צבי (2001). השלמת השכלה למובטלים והשתלבות בעבודה. ירושלים: הרשות לתכנון כוח אדם.

יוסף, דבי (1996). ליווי תעסוקתי לאסירים משוחררים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

יוסף, דבי (1997). ליווי תעסוקתי לאסירות משוחררות. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

יעקבסון, דן (2001). באפס עבודה: אבטלה ומובטלים בישראל. בתוך: חנה הרצוג (עורכת), חברה במראה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת רמות.

ישיב, ערן (2000). אבטלה ודינמיקה בשוק העבודה הישראלי. ירושלים: הרשות לתכנון כוח אדם.

כהן, שרית (1998). השפעת הכשרה מקצועית וניסיון העבודה המצטבר בישראל על קליטתן התעסוקתית של עולות מברית המועצות. עבודת מוסמך. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

ליפשיץ, חן (1997). מעקב אחר עולי אתיופיה בוגרי "פרויקט צעירים": פרויקט ייחודי למבוגרים צעירים. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה.

ליפשיץ, חן, וולפסון, מיכל (1997). מעקב אחר עולים מאתיופיה בוגרי קורסים להכשרה מקצועית. דוח מסכם. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה.

קטן, יוסף (2000). מקבלת הבטחת הכנסה להשתלבות בעבודה - מעבר קל ובטוח או גשר צר מאוד. ביטחון סוציאלי 58: 151-172.

קינג, יהודית (1995א'). הערכת פרויקט לקידום תעסוקת עולות ראשי משפחות חד-הוריות מברית המועצות לשעבר. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה.

קינג, יהודית (1995ב'). מעקב אחרי עולים מברית המועצות לשעבר גילאי +45 שהשתתפו בסדנאות לחיפוש עבודה. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה.

קינג, יהודית (1997). הערכת פרויקט לשילוב עולות הורות יחידות במגזר העסקי. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה.

קינג, יהודית וולפסון, מיכל (1997). מעקב בתום שנה אחר העולים הלומדים במרכזי הכוונה לתעסוקה. דוח מחקר. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה.

רימרמן, אריק וכץ, שירי (2004). מדיניות התעסוקה המוגנת כלפי אנשים עם מוגבלויות קשות בארצות המערב ובישראל: סקירה ודיון. ביטחון סוציאלי 65: 111-135.

שורץ, דפנה, פרידמן, טלילה וסידר, עדי (1996). הערכת אפקטיביות של הכשרה לזימות עבור קבוצות אוכלוסייה חלשות. המקרה של שכונה ד' בבאר שבע. הרשות לעסקים קטנים.

- שטייר, חיה ולוין, עליזה (2002). השפעתה של תעסוקת נשים על עוני בישראל. ביטחון סוציאלי 62: 28-48.
- שלו, מיכאל (1984). המיתון: ניתוח כלכלי-מדיני של האבטלה בישראל. מחברות למחקר ולביקורת 9: 5-45.
- שפירא, יונתן וגרינברג, לב (1988). משבר התעסוקה המלאה 1965-1967, פרק בכלכלה המדינית של ישראל. תל אביב: מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה.
- Andersen, Goul, Jørgen & Halvorsen, Knut (2002). Changing labour markets, unemployment and unemployment policies. In: Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot and Knut Halvorsen (Eds.), *Europe's new state of welfare*. Bristol: Policy Press, pp. 1–21.
- Attree, Pamela (2005). Parenting support in the context of poverty: a meta-synthesis of the qualitative evidence. *Health and Social Care in the Community* 13(4): 330–337.
- Bambra, Clare (2005). Reviewing the evidence: revelations from experience. *Evidence and Policy* 1(2): 243–255.
- Bambra, Clare, Whitehead, Margaret & Hamilton, Val (2005). Does “welfare-to-work” work? a systematic review of the effectiveness of the UK’s “welfare-to-work” programmes for people with a disability or chronic illness. *Social Science and Medicine* 60: 1905–1918.
- Becker, Saul & Bryman, Alan (Eds.) (2004). *Understanding research for social policy and practice: themes, methods and approaches*. Bristol, UK: Policy Press.
- Beenstock, Michael (1996). Training and the time to find a job in Israel. *Applied Economics* 28: 935–946.
- Bellaby, Paul & Bellaby, Felix (1999). Unemployment and ill-health: local labour markets and ill health in Britain 1984–1991. *Work, Employment and Society* 13: 461–482.
- Blake, Turner (1995). Economic context and the health effects of unemployment. *Journal of Health and Social Behavior* 36: 213–229.
- Blank, Rebecca M. (2002). Evaluating welfare reform in the United States. *Journal of Economic Literature* 15: 1105–1166.
- Bloom, Howard, Hill, Carolyn & Riccio, James (2003). Linking program implementation and effectiveness: lessons from a pooled sample of welfare-to-work experiments. *Journal of Policy Analysis and Management* 22: 551–575.
- Boruch, Robert, Snyder, Brooke & DeMoya, Dorothy (2000). The importance of randomized field trials. *Crime and Delinquency* 46: 156–180.
- Cebulla, Andaras, Ashworth, Karl, Greenberg, David & Walker, Robert (2005). *Welfare to work: new labour and the US experience*. Aldershot: Ashgate.
- Chalmers, Iain & Altman, Douglas (1995). *Systematic Reviews*. London: British Medical Journal Press.

- Clasen, Jochen & Clegg, Daniel (2003). Unemployment protection and labour market reform in France and Great Britain in the 1990s: solidarity versus activation? *Journal of Social Policy* 32(3): 361–381.
- Clasen, Jochen & Van, Oorschot Wim (2002). Work, welfare and citizenship: diversity and variation within European (un)employment policy. In: Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (Eds.), *Europe's new state of welfare*. Bristol: Policy Press, pp. 233–246.
- Clegg, Sue (2005). Evidence-based practice in educational research: a critical realist critique of systematic review. *British Journal of Sociology of Education*: 26(3): 415–428.
- Cohen, Stanley (1985). *Visions of social control*. Cambridge: Polity Press.
- Cook, Deborah, Mulrow, Cynthia & Haynes, Brian (1997). Systematic reviews: synthesis of best evidence for clinical decisions. *Annals of Internal Medicine* 12(6): 376–380.
- Davies, Philip (1999). What is evidence-based education? *British Journal of Educational Studies* 47: 108–121.
- Davies, Philip (2000). Conclusions from qualitative research. In: Huw Davies, Sandra Nutley & Peter Smith (Eds.), *What works: Evidence based policy and practice in public services*. London: Policy Press, pp. 291–316.
- Dobrow, Mark, Goel, Vivek & Upshur, Roos (2004). Evidence-based health policy: context and utilization. *Social Science and Medicine* 58: 207–217.
- Eck, John (2006). When is a bologna sandwich better than sex? a defense of small-n case study evaluations. *Journal of Experimental Criminology* 2(3): 345–362.
- Farrington, David, Ohlin, Lloyd & Wilson, James (1986). *Understanding and controlling crime*. New York: Springer-Verlag.
- Furaker, Bengat, Johansson, Leif & Lind, Jens (1990). Unemployment and labor market policies in the Scandinavian countries. *Acta Sociologica* 33(2): 141–164.
- Gilbert, Neil & Van, Voorhis Rebecca (2001). *Activating the unemployed*. New Brunswick: Transaction.
- Glass, Gene, McGaw, Barry & Smith, Mary Lee (1981). *Meta-analysis in social research*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Gough, David & Elbourne, Diana (2002). Systematic research synthesis to inform policy, practice and democratic debate. *Social Policy and Society* 1(3): 225–236.

- Graham, Sandra (1995). Narrative versus meta-analytic reviews of race differences in motivation: a comment on Cooper and Dorr. *Review of Educational Research* 65(4): 509–514.
- Greenberg, David, Ashworth, Karl, Cebulla, Andreas & Walker, Robert (2004). *Fiscal Studies* 25: 27–53.
- Greenberg, David, Michalopoulos, Charles & Robins, Philip K. (2003). A meta-analysis of government-sponsored training programs. *Industrial and Labor Relations Review* 57: 31–53.
- Greenhalgh, Grisha, Robert, Glenn Macfarlane, Fraser Bate, Paul, Kyriakidou, Olivia & Peacock, Richard (2005). Storyline of research diffusion of innovation: a meta-narrative approach to systematic review. *Social Science and Medicine* 61: 417–430.
- Halvorsen, Rune & Jensen, Per (2004). Activation in Scandinavian welfare policy. *European Societies* 6(4): 461–483.
- Handler, Joel & Hasenfeld, Yehezkel (1997). *We the poor people: work poverty and welfare*. New Haven: Yale University Press.
- Hanisch, Kathy (1999). Job loss and unemployment research from 1994–1998: a review and recommendations for research and intervention. *Journal of Vocational Behavior* 55: 188–220.
- Holme, Thomas & Rahe, Richard (1967). The social readjustment rating scale. *Journal of Psychosomatic Research* 11: 213–218.
- Hunt, Morton (1997). *How science takes stock: the story of meta-analysis*. New York: Russell Sage.
- Hunter, John, Schmidt, Frank & Jackson, Gregg (1982). *Meta analysis: cumulating research findings across studies*. Beverly Hills: Sage.
- Lawless, Paul, Martin, Ron & Hardy, Sally (Eds.) (1996). *Unemployment and social exclusion*. London: Jessica Kingsley.
- Lipsey, Mark & Wilson, David (2001). *Practical meta-analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Løedemel, Ivar & Trickey, Heather (2000). *An offer you can't refuse*. Bristol: Policy Press.
- Long, Andrew & Godfrey, Mary (2002). An evaluation tool to assess the quality of qualitative research methods. *International Journal of Social Research Methodology* 7(2): 181–196.
- Lum, Cynthia & Yang, Sue-Ming (2005). Why do evaluation researchers in crime and justice choose non-experimental methods? *Journal of Experimental Criminology* 1(2): 191–213.

- Macintyre, Sally & Petticrew, Mark (2000). Good intentions and received wisdom are not enough. *Journal of Epidemiology and Community Health* 54(11): 802–803.
- Martin, John P. (2000). What works among active labour market policies: evidence from OECD countries' experiences. *OECD Economic Studies* 30: 79–113.
- Martinson, Robert (1974). What works: questions and answers about prison reform. *Public Interest* 35: 22–54.
- McFate, Katherine (1995). Trampolines, safety nets, or free fall? Labor market policies and social assistance in the 1980s. In: K. McFate, R. Lawson and W. J. Wilson (Eds.), *Poverty, inequality, and the future of social policy*. New York: Russell Sage, pp. 631–663.
- McGuire, James & Priestley, Philip (1995). Reviewing “what works”: Past, present and future. In: James McGuire (Ed.), *What works: reducing reoffending*. Chichester: Wiley, pp. 3–34.
- Menachem, Gila & Lerner, Miri (2001). An evaluation of the effect of public support in enhancing occupational incorporation of former Soviet Union immigrants to Israel: a longitudinal study. *Journal of Social Policy* 30(2): 307–331.
- Millenson, Michael (1997). *Demanding medical excellence: doctors and accountability in the information age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mills, C. Wright (1959). *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mosteller, Frederick & Robert, Boruch (2002). *Evidence matters: randomized trials in education*. Washington, DC: Brookings Press.
- Nixon, Jon, Walker, Melanie & Baron, Stephen (2002). From Washington Heights to the Raploch: evidence, mediation and the genealogy of policy. *Social Policy and Society* 1: 237–246.
- Noblit, George & Hare, R. Dwight (1988). *Meta-ethnography: Synthesising qualitative studies*. London: Sage.
- Nutley, Sandra & Davies, Huw (1999). The fall and rise of evidence in criminal justice. *Public Money and Management* 19: 47–54.
- Nutley, Sandra & Webb, Jeff (2000). Evidence and the policy process. In: Huw Davies, Sandra Nutley and Peter Smith (Eds.), *What works? evidence-based policy and practice in public services*. Bristol: Policy Press, pp. 13–41.
- Ochel, Wolfgang (2005). Welfare-to-work experiences with specific work-first programmes in selected countries. *International Social Security Review* 58(4): 67–93.

- O'Connell, Philip (2002). Are they working? market orientation and the effectiveness of active labour-market programmes in Ireland. *European Sociological Review* 18(1): 65–83.
- Pawson, Ray, Boaz, Annette, Grayson, Lesley, Long, Andrew & Barnes, Colin (2003). Type and quality of knowledge in social care. *Knowledge Review* 3. London: Social Care Institute for Excellence (www.scie/publications/list.asp).
- Pepper, John (2003). Using experiments to evaluate performance standards: what do welfare-to-work demonstrations reveal to welfare reformers? *Journal of Human Resources* 38(4): 860–880.
- Sherman, Lawrence (1998). *Evidence-based policing*. Washington DC: Police Foundation.
- Sinfield, Alan (2001). Benefits and research in the labour market. *European Journal of Social Security* 3(3): 209–235.
- Stier, Haya & Levanon, Varda (2003). Finding an adequate job: Employment and income of recent immigrants to Israel. *International Migration* 41(2): 81–108.
- Van Berkel, Ruk & Moller, Iver Hornemann (2002). The concept of activation. In: Rik Van, Berkel and Iver, Hornemann Moller (Eds.), *Active social policies in the EU*. Bristol: Poverty Press, pp. 45–72.
- Van Oorschot, Wim (2002). Miracle or nightmare? a critical review of Dutch activation policies and their outcomes. *Journal of Social Policy* 31(3): 399–420.
- Vinokur, Amiram, Price, Richard & Caplan, Robert (1996). Hard times and hurtful partners: How financial strain affects depression and relationship satisfaction of unemployed persons and their spouses. *Journal of Personality and Social Psychology* 71: 166–179.
- Visher, Christy & Weisburd, David (1998). Identifying what works: recent trends in crime prevention. *Crime, Law and Social Change* 28: 223–242.
- Wadsworth, Michael, Montgomery, Scott & Bartley, Mel (1999). The persisting effect of unemployment on health and social well-being in men early in working life. *Social Science and Medicine* 48: 1491–1499.
- Warr, Peter (1987). *Work, unemployment and mental health*. Oxford: Clarendon.
- Welsh, Brandon & Farrington, David (2005). Evidence-based crime prevention: conclusions and directions for a safer society. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* (April): 337–354.
- Whitehead, Margaret, Petticrew, Mark, Macintyre, Sally, Graham, Hilary, Bamba, Clare & Eagan, Matt (2004). Evidence for public health policy on

inequalities II: Assembling the evidence jigsaw. *Journal of Epidemiology and Community Health* 58(10): 817–821.

Witt, Robert, Clarke, Alan & Fielding, Nigel (1999). Crime and economic activity: a panel data approach. *British Journal of Criminology* 39: 391–400.

<http://www.cochrane.org>

<http://www.campellcollaboration.org>

<http://eppi.ioe.ac.uk>

<http://www.evidencenetwork.org>

גורמים המשפיעים על עמדות ראשי הרשויות בישראל ביחס לעוני

ליהיא להט*, גילה מנחם** ויוסף קטן***

תקציר. המחקר הנוכחי בוחן תפיסות ביחס לעוני, מקורותיו ודרכי ההתמודדות האפשריות עמו בקרב ראשי רשויות מקומיות בישראל. האופן שבו קובעי המדיניות תופסים ומגדירים בעיות חברתיות משפיע על דרכי ההתמודדות הנבחרות והמיושמות במדיניות ציבורית. עמדות באשר לעוני לא נבחנו עד כה בקרב אוכלוסיית ראשי רשויות. המאמר הנוכחי מציע מודל מושגי הקושר בין מאפייני רקע של ראשי הרשויות, מאפייני הרשות שהם מכהנים בה, תפיסות ערכיות ותפיסות בדבר הסיבות לעוני, ובין תמיכתם בחלופות שונות להתמודדות עם בעיית עוני. ניתוח הנתונים מתבסס על 105 שאלונים שהתקבלו בשנת 2002. ממצאי המחקר מגלים תמיכה של ראשי הרשויות בסיבות המבניות לעוני, ומיעוט תמיכה בסיבות התנהגותיות, ומצביעים על מרכזיותן של התפיסות הערכיות ושל הסיפור הסיבתי בהסבר בחירת המדיניות של ראשי הרשויות בישראל.

מבוא

בעשורים האחרונים מתחוללים בישראל שני תהליכים מטרידים: האחד הוא תהליך של התרחבות ממדי העוני, והאחר – התרחבות אי־השוויון. נתונים על מדד ג'יני לא־שוויון ב־12 מדינות מערכיות ממקמים את ישראל לצד ארצות הברית בראש סולם המדרג את אי־השוויון במדינות (המוסד לביטוח לאומי, 2000). נכון לשנת 2005, 20.5% מהמשפחות בישראל מצויות מתחת לקו העוני; כל נפש חמישית וכל ילד שלישי חיים בתנאי עוני (המוסד לביטוח לאומי, 2006). היקף העוני וממדי אי־השוויוניות בישראל הם אפוא בעיות חברתיות מרכזיות שהמדינה חייבת להתמודד עמן, והתמודדות זו מושפעת עד מאוד מן האופן שבו

* מלמדת בבית הספר למדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית בירושלים ובמסלול האקדמי, המכללה למנהל

** חוג המדיניות ציבורית והחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

*** בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב

המאמר מתבסס בחלקו על חלקים מהצעת המחקר לדוקטורט של החוקרת, שעניינה חקר עמדות של קבוצות עלית ביחס לעוני. מחקר זה נתמך על ידי משרד המדע. כמו כן, הכותבים מבקשים להודות לקרן פולק ולמכון הורביץ על תמיכתם בעבודה זו. תודות לגלית קרמונה־סיני וליסמין אלקלעי על הייעוץ באשר לניתוחים הכמותיים שבוצעו בעבודה, ולקוראים האנונימיים של כתב העת סוציולוגיה ישראלית אשר סייעו לקידום גרסאות קודמות של המאמר הנוכחי.

קובעי המדיניות ומעצבי דעת הקהל תופסים אותן ומגדירים אותן (Verba et al., 1987; Stone, 1989; Rochefort & Cobb, 1994; Forma, 1999). מחקר זה מבקש לבחון את תפיסת העוני, מקורותיו ודרכי ההתמודדות האפשריות והראויות עמו בקרב ראשי רשויות מקומיות. ההתמקדות בראשי הרשויות המקומיות והמוטיבציה לבחון את השקפותיהם בנושא העוני נעוצות בעליית חשיבותו של השלטון המקומי בזירת המדיניות הציבורית. תהליך זה, אשר כולל למשל העברת תפקידים ותחומי פעילות מהשלטון המרכזי לשלטון המקומי, מתרחש במדינות רבות ובמידת־מה גם בישראל (קלכהיים, 2001; מנחם, 2005; Maloney, Smith & Andrew & Goldsmith, 1998; Stoker, 2000; Hansen & Klausen, 2002). על אף הריכוזיות הגבוהה המאפיינת את יחסי השלטון הארצי־מקומי בישראל (דרי, 1994; נחמיאס ונבות, 2005), חוקרים מצביעים על התפקיד החשוב והמתרחב של ראשי רשויות בתהליכים של עיצוב מדיניות חברתית (קלכהיים, 2001; קטן, 1997).

ואולם, מרבית המחקרים העוסקים בתפיסות באשר לסיבות לעוני ולדרכי התמודדות עמו מתמקדים בתפיסות הציבור הרחב או בתפיסותיהן של אוכלוסיות החיות בתנאי עוני. מחקר עמדות בסוגיית העוני בקרב קובעי מדיניות בכלל ובקרב ראשי רשויות בפרט הנו נדיר. גם מחקרים שבחנו עמדות של מנהיגים בדמוקרטיה מערביות, כגון מחקריהם של ברטון (Barton, 1974–1975) וורבה (Verba et al., 1987), התמקדו בעיקר בנושאים חברתיים וכלכליים רחבים. עבודתו של בק (Beck et al., 1999) הנה דוגמה יחידה למחקר אשר עסק באופן ספציפי בעמדותיהם של 74 מחוקקים במדינת ג'ורג'יה בארצות הברית באשר לתפיסת הסיבות לעוני ולשתי חלופות של תוכניות רווחה; מיעוט מחקרים זה מפתיע לנוכח ספרות המחקר המצביעה על החשיבות של עמדות, תפיסות ורעיונות של קובעי מדיניות על בחירת הדרכים להתמודד עם בעיות של מדיניות ציבורית (Berman, 2001; Stone, 1989). בשנים האחרונות גובר העניין המחקרי בעמדות בסוגיית העוני בישראל. וייס (2004) לדוגמה חקרה עמדות בנושא זה בקרב סטודנטים לעבודה סוציאלית בישראל ובמדינות בעולם. מחקריהם של סטריאר (2002) וקרומר־נבו (2006) התמקדו בתפיסות בקרב אוכלוסיות החיות בתנאי עוני ובקרב עובדים סוציאליים, ומחקרו של דורון (2002) בחן את תגובותיהם של 17 קובעי מדיניות – בהם חברי כנסת, בכירים בשירות הציבורי, אנשי תקשורת ואנשי משק – ביחס לממצאים המתפרסמים בדוח העוני השנתי. לטענת החוקר, הדעות החלוקות סביב הנושא הצביעו על הקיטוב הקיים בנושא בחברה הישראלית ובקרב הממסד הפוליטי והכלכלי.¹

מחקרנו מתמקד באוכלוסיית ראשי הרשויות אשר תפיסותיהם ביחס לעוני – מקורותיו ודרכי התמודדות עמו – טרם נחקרו. כמה שאלות ינחו את הדיון בעבודה זו: ראשית, האם ראשי הרשויות תולים את ה"אשמה" בעניים ובדפוס התנהגותם, או שהם מייחסים אותה לגורמים אחרים המצויים מחוץ לשליטתם של העניים ושמקורם בתהליכים ובמצבים חברתיים שונים? שנית, האם האחריות לצמצום העוני נתפסת כמוטלת על רשויות המדינה, או שמא הפרט נתפס כאחראי לגורלו? ולבסוף, מהם הגורמים המעצבים תפיסות אלה? האם

1 על אף חשיבותם, מחקרים אלה מאמצים שיטת מחקר שונה (אם ביחס לאוכלוסיית המחקר ואם ביחס למתודולוגיה המחקרית שאומצה), ולכן קשה להיעזר בהם לשם גזירת השערות במחקר הנוכחי.

עמדותיהם הערכיות של ראשי הרשויות הן המשפיעות על בחירת המדיניות, או שמא מדובר במאפייני היישוב עצמו שהם מכהנים בו? שאלות אלה משקפות את הסוגיות המצויות כיום במוקד חקר העמדות ביחס לעוני.

הסיפור הסיבתי והשפעתו על בחירות מדיניות

תיאוריית ההבניה החברתית מצביעה על החשיבות שבהבנת התהליך של הגדרה של בעיות חברתיות דוגמת בעיית העוני כתהליך חברתי-פוליטי (Stone, 1989; Rochefort & Cobb, 1994). טענה זו מצביעה על כך שהאופן שבו מוגדרות בעיות חברתיות אינו משקף בהכרח תיאור של מצב אובייקטיבי, אלא הוא תוצר של תהליך מורכב יותר, שבו מוצעות תבניות חשיבה ומתעצבים "סיפורים סיבתיים" הקושרים את הממדים השונים של התופעה ביחסי סיבה ותוצאה (Stone, 1989).

סטון (Stone, 1989) מתארת את אופן הגדרת הבעיה כתהליך של בניית תדמית הכולל הגדרת הסיבה לבעיה, הטלת האשמה להיווצרות הבעיה, והגדרת הגורם האחראי לטיפול בה. שחקנים פוליטיים מגדירים בעיות באופן שיניב רווח פוליטי – הם מחברים סיפורים שמתארים את הנזק והקשיים העולים מבעיה חברתית, ומצרפים אותם לפעולות של פרטים וארגונים כך שיוכלו מחד גיסא לייחס אשמה לגורם הבעיה ומאידך גיסא לגבש לגיטימציה למעורבות ממשלתית או לאי-מעורבות לשם טיפול בבעיה. הסיפור הסיבתי מהווה מעין מנגנון הקושר בין בעיה המצויה על סדר היום הציבורי ובין תוכנית רצויה שהפוליטיקאי תומך בה. הסיפור מגדיר את הגיבורים, את הנבלים ואת החפים מפשע, ומאפיין את המצב כניתן לשליטה או כבלתי ניתן לשליטה, וכדומה. תהליך ההבניה של בעיות חברתיות מתעצב בד בבד עם הגדרת טווח הפתרונות האפשריים, כפי שגורסת סטון: "Policy stories use many literary and rhetorical devices to lead the audience ineluctably to a course of action" (סטון, 1997, עמ' 144).

סבטייר (Sabatier, 1998) מוסיף על הקשר בין "הסיפור הסיבתי" ל"פתרונות המדיניות", ומצביע על מקומן של התפיסות הערכיות. לטענתו אמונות ערכיות בסיסיות, שהוא מכנה "אמונות ליבה", מעצבות את "אמונות המדיניות", משמע את התפיסות באשר ליחסי הסיבה-תוצאה בתחומי מדיניות שונים. ממצאי מחקריו מראים כי שינוי ב"אמונות ליבה", קרי בתפיסות הערכיות, כרוך בשינוי ב"אמונות המדיניות".

ממצאי מחקרים מחזקים טענות אלה. כך מנחם (Menahem, 1992) מראה שחילופי ראשי רשויות הובילו לאימוץ הגדרות שונות של המאפיינים הסוציו-כלכליים של הקהילה ובעיותיה, והגדרות אלה עיצבו את תפיסת פתרונות המדיניות המועדפים. ברדלי וקול (Bradley & Cole, 2002) מצביעים על תפיסת הסיבות לעוני כגורם המעצב את הבחירה בצעדים שיש לנקוט בהם לשם צמצום העוני, ופרייה וואן ריזן (Pereira & Van Ryzin, 1998) מצאו כי מי שייחסו את העוני להסדרים החברתיים נטו פחות לתמיכה ביצירתם של מנגנונים המקשים על הנגישות של האוכלוסיות הנזקקות לתוכניות סיוע. באופן דומה ממצאי מחקרם של ליטרל ודיוואן (Littrell & Diwan, 1998) מגלים כי אלה אשר לא תפסו את העוני כתוצר של ההסדרים המבניים העדיפו הימנעות ממעורבות ממשלתית בתחומי

הרווחה. באשר להשפעת העמדה הערכית על פתרונות מדיניות, נמצא כי תומכי עמדות ערכיות שווינויות תמכו ביצירת מנגנונים חלוקתיים ובקידום חלופות של עידוד יצירת מקומות עבודה והבטחת שכר מינימום (Kluegel & Smith, 1986). גם בהקשר הישראלי חוקרים מצביעים על השפעתן של תפיסות באשר לדימוי החברה ולצדק החלוקתי על תפיסות ביחס למדיניות של חלוקה מחדש (לויין-אפשטיין, קפלן ולבנון, 2002).

ממצאי מחקרים וסיפורים סיבתיים באשר למקורות העוני

לתופעת העוני ביטויים וממדים שונים (קטן, 2002א), והניסיון לאפיין אותה, להגדירה או להתייחס למקורותיה תלוי בהקשר החברתי, הפוליטי והתרבותי שבו התפתח העוני (Lister, 2004). על מנת לבסס את מערך ההסברים לתופעת העוני בהקשר של המחקר הנוכחי נציג תחילה סקירה קצרה של המחקרים המנסים להצביע על הסיבות והמקורות העיקריים של העוני, לאחר מכן נסקור את שילובם של אלה בממצאי מחקרים שעניינם תפיסות באשר לעוני, ונסכם בדרכי ההתמודדות המוצעות לצמצום תופעת העוני.

המחקרים העוסקים בעוני מבחינים בין גורמים התנהגותיים, המייחסים לתכונות ולהתנהגות של פרטים ומשפחות תפקיד מרכזי בגרימת עוני ושימורו, ובין גורמים מבניים-מצביים התולים את האחריות לעוני בהסדרים חברתיים וכלכליים בחברות שונות (Free & Cantril, 1967; Furnham, 1982; Smith & Stone, 1989; Beck, Whitley & Wolk, 1999; Hine & Montiel, 1999). להלן פירוט ההסברים השונים לעוני:

1. ההסבר התרבותי-התנהגותי תולה את קולר העוני בעניים עצמם בטענה כי דפוסי ההתנהגות של העניים הם הגורמים לעוניים מלכתחילה או תורמים לשימור מצב העוני שהם מצויים בו. העניים אינם נתפסים אפוא כקורבנות של נסיבות כלכליות וחברתיות שאינן בשליטתם אלא כנושאים באחריות למצבם (Lewis, 1966; Feagin, 1986; Kluegel & Smith, 1986; Furnham, 1982). לפי הסבר זה העניים מאופיינים בדפוסי התנהגות המועברים מדור לדור ויוצרים תרבות עוני, הבאה לידי ביטוי בנורמות, ערכים והתנהגויות כמו תחושת פטליזם, פסיביות, תלות, ייאוש, היעדר יוזמה וחסר רצון לעבוד. דפוסי אלה מקשים ביותר על היחלצות ממעגל העוני (Lewis, 1963; 1966). מושג תרבות העוני גרר ביקורות רבות בשל העובדה שהוא ממקד את הגורם לעוני בעניים עצמם ומוזהה דפוסי התנהגות שלהם כשלייליים (Valentine, 1968; Ryan, 1983; Waxman, 1977; Rodman, 1971). גם בשיח המחקרי בישראל נבחנה סוגיית קיומה של תרבות העוני, ומרבית המחקרים מצביעים על נטייה של האוכלוסיות החלשות להיחלצות ממעגל המצוקה (Shlonsky, 1984; Carmon, 1985); ולצברגר, 1995; שעוי ווקנין, 2000; שטייר, 2005).

2. ההסבר המבני-כלכלי עוסק בהשלכות של תהליכים ושינויים כלכליים ברמה העולמית והמדינתית על היווצרות עוני, ובשונה ממערך ההסברים ההתנהגותיים, מערך ההסברים המבניים לעוני מייחס את הגורם לעוני להסדרים חברתיים-כלכליים ולמאפיינים דמוגרפיים של קבוצות ופרטים. כך לדוגמה תהליך הגלובליזציה מוביל לחשיפה של מדינות ליבוא זול, לצמצום תעשיות מסורתיות ולסגירת מפעלים, ולמעשה פוגע

באוכלוסיות החלשות – הללו נידונות לפיטורים, לשכר נמוך, לצמצום שעות עבודה ולאבטלה (Miller, 1996; Atkinson, 2000).

מדיניות כלכלית של ממשלות משפיעה אף היא על היווצרות עוני; קיצוץ התקציבים החברתיים, צמצום היקף המשאבים הממשלתיים המופנים לשירותי הרווחה והעלאת שיעורי הריבית הנם צעדי מדיניות המקטינים את כוח הקנייה ואת היכולת הכלכלית של האוכלוסיות החלשות (Miller, 1996). בישראל מצביעים חוקרים על השפעת תהליכי הגלובליזציה על הגידול בשיעורי אי־השוויון והעוני בעשורים האחרונים (רם, 2004).

3. ההסבר המבני־חברתי מתמקד במבנה החברתי כמשמר תנאים הפוגעים במעמדן החברתי ובמצבן הכלכלי של קבוצות שונות באוכלוסייה כגון מהגרים או קבוצות מיעוט הנחשפות לדעות קדומות ונחקות אל שולי החברה. קבוצות אלה סובלות מאפליה בשוק העבודה ומחוסר שוויון בחלוקת ההזדמנויות החברתיות־כלכליות (Hunt, 1996; Miller, 1996; Lister, 2004; קטן, 2002). הסבר זה מתיישב עם שיעורי העוני בקרב קבוצות שונות בחברה הישראלית כגון ערבים (סמיונוב ולרנטל, 1995; אחדות ואחרים, 2005; Lewin & Stier, 2002), נשים (שטייר ולוין, 1999; Stier & Lewin, 2002), משפחות חד־הוריות (קריסטל, 1991) ועולים (קטן, 2002; אחדות ואחרים, 2005; Lewin & Stier, 2003).

4. ההסבר הגיאוגרפי־אקולוגי מתייחס לאזור המגורים כגורם המשפיע על הסיכוי של פרטים ומשפחות להיקלע לעוני, להתמיד בו או להיחלץ ממנו (Miller, 1996; Kasinitz & Rosenberg, 1996; Powell, Boyne & Ashworth, 2001). עיקר הדיון בשנים האחרונות נסב על סוגיית התרבות העוני בשכונות ובאזורים מסוימים המאופיינים ברמת שירותים נמוכה ובבידוד חברתי (Wilson, 1987; Atkinson, 2000; Lister, 2004; Powell, Boyne & Ashworth, 2001). בישראל מצביעים חוקרים על הקשר בין המיקום הגיאוגרפי לבין ריכוזי עוני בחברה הישראלית (ג'רבי ולוי, 2000; יוסטמן וספיבק, 2001; כספי, 2002; שטייר, 2005). יוסטמן וספיבק (2001), אשר הישוו בין הדירוג הסוציו־כלכלי (אשכול) של היישובים בשנת 1983 ובין דירוגם ב־1995, מצאו כי חלה ירידה ניכרת במצבם של יישובי הדרום ועלייה במעמדם היחסי של היישובים הערביים ושל אלה המצויים סמוך לערים גדולות. שאלה מעניינת היא אם למאפייניה הסוציו־כלכליים של הרשות השפעה על תפיסותיהם של ראשי הרשויות בישראל בסוגיית העוני.

5. ההסבר הדמוגרפי דן במאפיינים דמוגרפיים של אוכלוסיות כמעצבים את הסיכוי להיקלע לחיי עוני. בשל קוצר היריעה לא נפרט את כל ההיבטים של הסבר זה, אך נציין כי למוצא, למגדר, לגודל משק הבית ולמבנה המשפחה השפעה על הסיכוי להיקלע לעוני. כך לדוגמה מחקרים בישראל מראים כי במשפחות שבהן מפרנס יחיד (Lewin & Stier, 2002), במשפחות מרובות ילדים, בקרב קשישים (גוטליב וקסיר, 2004; שטייר, 2005; אחדות ואחרים, 2005) ובקרב יוצאי אסיה־אפריקה בהשוואה לילידי ישראל וליוצאי אירופה־אמריקה (סמוחה, 1993; ג'רבי ולוי, 2000) ניתן להצביע על שיעורי עוני גבוהים באופן יחסי.

6. ההסבר האחרון קושר בין המדיניות הציבורית לתופעת העוני. לטענת המצדדים בהסבר זה פעמים רבות תוכניות ממשלתיות יוצרות תמריץ שלילי להשתלבות בשוק העבודה ואף מעודדות התנהגויות כגון תלות במערכת הרווחה, פסיביות וחוסר יוזמה (Murray,

1999; 1984). אנו מציעים לכנות הסברים אלה כקטגוריות של גורמים התנהגותיים שמקורם במדיניות ציבורית. מנקודת מבט שונה, שניתן לשייכה לקטגוריה של גורמים מבניים שמקורם במדיניות ציבורית, נטען כי תוכניות ממשלתיות עלולות ליצור מצבים המכונים "מלכודת עוני". המונח מסמן מצב שבו כתוצאה מהשתלבות העניים בשוק העבודה הם נדרשים לשלם מס על עבודתם ולוותר על זכאותם להטבות הממשלתיות (לדוגמה סיוע בדיוור והנחה בתחבורה הציבורית). בסיכומו של דבר מצטמצמת הכנסתם הפנויה ונוצר תמריץ שלילי לעבודה (Clark & Kavanagh, 1996). גם בישראל קיימות עדויות למצבים של "מלכודת עוני", והסיבות העיקריות להיווצרותן טמונות בשכר הנמוך במשק ובמבנה התוכניות המעניקות את ההטבות ואת קצבאות הרווחה (גל ודורון, 2000).

מחקרי תפיסות באשר למקורות העוני

המחקרים העוסקים בתפיסות ביחס לעוני מצביעים על משתנים שונים כגון גיל, עמדה ערכית, מוצא, רמת הכנסה ומגדר (Feagin, 1974; Feather, 2001; Cozzarelli et al., 2000; Furnham, 1982; Kreidl, 2000) כגורמים אפשריים להסביר את התמיכה של אוכלוסיות שונות בסיבות ההתנהגותיות והמבניות לעוני. לשם ביסוס השערות המחקר נתמקד בכמה מהמשתנים הרלוונטיים יותר לאוכלוסיית המחקר הנוכחית:

1. זיהוי אידיאולוגי – משתנה זה מוגדר בחלק מהמחקרים כזיהוי מפלגתי ובאחרים הוא מתבסס על מערכי היגדים המבטאים תפיסות אידיאולוגיות שונות, לדוגמה שמרנות מול ליברליזם (ראו Free & Cantril, 1967). מממצאי המחקרים עולה כי שמרנים בדעותיהם מתייחסים לעוני כתופעה הנובעת מאישיותם של העניים, קרי מייחסים סיבות אינדיווידואליות לעוני (Free & Cantril, 1967; Zucker & Weiner, 1993), ולעומתם תומכי האידיאולוגיה הליברלית והמצדדים בתפיסות ערכיות שוויוניות יותר בארצות הברית ותומכי מפלגת הלייבור בבריטניה נוטים לייחס את היווצרות העוני בעיקר לגורמים מבניים (Free & Cantril, 1967; Feagin, 1972; Furnham, 1982; Zucker & Weiner, 1993; Cozzarelli, Wilkinson, & Tagler, 2001). ואולם ממצאיו של קריידל (Kreidl, 2000), שבחן תפיסות ביחס לעוני בכמה מדינות, מצביעים על כך שזיהוי אידיאולוגי-מפלגתי מסביר יותר תמיכה בסיבות מבניות לעוני ופחות בסיבות התנהגותיות. תפיסה ערכית נמצאה כמשפיעה גם על הנטייה להעדיף חלופות מדיניות אלה או אחרות. כך פיגין (Feagin, 1972) מצא כי אלה אשר תפסו את העניים כאחראים למצבם לא תמכו בתוכניות רווחה. גם פריירה וואן ריון (1998) מצאו כי תמיכה בזכויות חברתיות קשורה לנטייה לתמוך בתוכניות סיוע לאוכלוסיות העניות.
2. גיל – במחקר שנערך באוסטרליה בקרב הורים וצאצאיהם נמצא כי אוכלוסייה צעירה נוטה פחות לתמיכה בסיבות אינדיווידואליות בהשוואה לאוכלוסייה מבוגרת יותר (Feather, 1974). גם בארצות הברית נמצא כי מבוגרים נוטים יותר לתמיכה בסיבות התנהגותיות לעוני (Feagin, 1972; Kluegel & Smith, 1986; Hunt, 1996).

3. השכלה – חוסר עקביות מתגלה באשר להשפעת ההשכלה על עמדות ביחס לסיבות לעוני. פיגין (Feagin, 1972) ופיידר (Feather, 1974) מצאו כי בעלי השכלה נמוכה נטו לתמוך בסיבות מבניות לעוני, ולעומתם קלוגל וסמית (Kluegel & Smith, 1986) מצאו כי ככל שעלתה רמת ההשכלה כך פחתה הנטייה לתמוך בסיבות המבניות וההתנהגותיות כאחד. במחקרו ההשוואתי של קריידל (Kreidl, 2000) במספר מדינות לא נמצא קשר בין משתנה ההשכלה לבין תמיכה בהסברים מבניים לעוני. ואולם ביחס להסברים ההתנהגותיים לעוני מצא החוקר כי בארצות הברית ובהולנד, ככל שהנשאלים היו בעלי השכלה גבוהה יותר כך פחתה נטייתם לתמוך בסיבות ההתנהגותיות לעוני.
4. מוצא – באשר למשתנה המוצא, פורנהם (Furnham, 1982) מצא במחקרו בבריטניה כי שחורים תומכים יותר בהשוואה ללבנים בסיבות המבניות לעוני. ממצאים אלה עולים גם מעבודתם של קלוגל וסמית (1986) בארצות הברית. לעומת זאת, בעבודתו של האנט (Hunt, 1996), שבחן עמדות מרואיינים בדרום קליפורניה מקבוצות מוצא שונות – שחורים, לטיניים ולבנים – עולה כי שחורים ולטיניים נוטים לתמוך גם בסיבות אינדיבידואליות וגם בסיבות מבניות לעוני. החוקר טוען כי התמיכה בשני סוגי הסיבות טמונה בקונצנזוס האידיאולוגי בארצות הברית בדבר אחריות הפרט להצלחתו.

משתנים נוספים שנבדקו מלמדים כי נשים ובעלי הכנסה נמוכה נוטים יותר לתמיכה בסיבות מבניות לעוני (Kreidl, 2000) בעוד בעלי הכנסה גבוהה נוטים לתמיכה בסיבות התנהגותיות (Feagin, 1972; Huber & Form, 1973).

מה ניתן לעשות כדי לצמצם את העוני – חלופות מדיניות וסיפורים סיבתיים

חקר עמדות כלפי דרכי ההתמודדות עם תופעת העוני מובנה פחות מאשר חקר העמדות באשר לסיבות לעוני. ראשית, לא ניתן להצביע באופן ברור על מערך היגדים חוזר המשמש את החוקרים בבואם לבחון את מגוון חלופות המדיניות, אלא מחקרים שונים מתייחסים לדרכי התמודדות שונות. שנית, נראה כי מספר המחקרים שנערכו בסוגיה זו מצומצם יותר (ראו לדוגמה Pereira & Van Ryzin, 1998; Beck et al., 1999; Bradley & Cole, 2002). כדי לנסות ולמפות את הדרכים המוצעות לשם צמצום שיעורי העוני נפנה לספרות הבוחנת תוכניות רווחה המיושמות בעולם ובישראל. לתוכניות רווחה בהקשרן הרחב השפעה על סיכויי קבוצות ופרטים להיקלע או להיחלץ מעוני (Korpi & Plame, 1998) לפיכך הן יסייעו להרכבת מערך השאלות שהמחקר ישתמש בהן.

לנוכח השינויים המתרחשים באופייה של מדינת הרווחה בעשורים האחרונים (Myles, 1995; Quadagno, 2002; Pierson, 1994; Rhodes, 1995) אנו מאמצים את הטיפולוגיה של האולט וראמש (Howlett & Ramesh, 1995), המאפשרת לאפיין כלי מדיניות שונים. החוקרים מבחינים בין שלושה סוגים של מכשירי מדיניות בהתאם למידת המעורבות הממשלתית:

1. כלים כופים – כלי מדיניות שלמדינה תפקיד מרכזי בהם: כגון אספקת שירותים חברתיים, מערכת קצבאות הרווחה, קביעת שכר מינימום, ומימון להכשרה מקצועית (Bar-Yosef, 1996; Goodin et al, 1999; קטן, 2002א; גל ודורון, 2000; דורון, 1997).
2. כלים מעורבים – שבהם נחלש מרכיב הכפייה של הממשלה ועיקר הדגש מושם על הפעלת מנגנונים המתמצים התנהגויות של פרטים באמצעות סובסידיות, מיסים ואספקת אינפורמציה.
3. כלים לא כופים – הכוללים כלי מדיניות דוגמת הישענות על גורמים בקהילה (סדן, 1997; Etzioni, 1993), פעילות של ארגונים התנדבותיים וחברות פרטיות, כמו גם הישענות על השוק חופשי כמנגנון המעודד צמיחה ועשוי להביא להגדלת התגמולים במשק ו"לחלוחל העושר" גם לאוכלוסיות החיות בתנאי עוני (מלניק ושררון, 2002).

למרות החלוקה לכאורה לדרכי מדיניות שונות, יש לציין כי ההבחנה היא בעיקרה תיאורטית, ובפועל כלי המדיניות השונים מופעלים ומיושמים בזירת מדיניות הרווחה במינזונים שונים במקביל. ואולם ניתן להשתמש בה כדי לשאול באיזו קטגוריה של מכשירי מדיניות לצמצום שיעורי העוני נוטים לצדד ראשי הרשויות בישראל.

לאור האמור לעיל המחקר הנוכחי עוסק בשאלות הבאות: מהו טיבם של הסיפורים הסיבתיים על עוני שראשי הרשויות בישראל תומכים בהם? מה מסביר העדפה של סיפור מבני או של סיפור התנהגותי? מהו משקלם של משתנים נורמטיביים כגון תפיסות ערכיות על הסבר תפיסות אלה? כיצד משפיעים מאפיינים אישיים כגון השכלה גיל ומוצא על עמדות אלה? לנוכח ממצאים המלמדים על הבדלים גדולים בשיעורי עוני בין יישובים, מהו משקלם של מאפייני יישוב המגורים על תפיסות העוני? האם וכיצד משפיעה התפיסה ביחס למקורות העוני על התפיסה באשר לדרכים הנאותות והאפשרויות להתמודדות עמו?
ההשערת מתבססת על שילוב שלוש גופי הספרות שנסקרו לעיל: הראשון, אשר עסק בקשר שבין ההבניה של בעיות חברתיות ובין עיצוב דרכי מדיניות; השני, אשר הצביע על מקורות לעוני ועל הגורמים המשפיעים על תמיכה בסיבות לעוני; והשלישי, אשר דן במידת המעורבות הממשלתית כמגדירה את כלי המדיניות השונים לצמצום תופעת העוני.

השערות המחקר

ההשערות הראשונה והשנייה עוסקות בקשר שבין התפיסה הערכית והסיפור הסיבתי לבין העדפת חלופות מדיניות, והן עולות מתוך ספרות המחקר שנסקרה.

השערה 1 – ראשי רשויות אשר מצדדים בתפיסות ערכיות שוויוניות יתמכו יותר בסיבות המבניות לעוני (א) ובהתאמה יעדיפו דרכי התמודדות המדגישות מעורבות של המדינה (ב1).

השערה 2 – ראשי רשויות שייחסו יותר סיבות התנהגותיות לעוני יעדיפו דרכי התמודדות המצמצמות את מעורבות המדינה בטיפול בסוגיית העוני (א2). לעומתם, ראשי רשויות שתומכים בסיבות מבניות לעוני יעדיפו מדיניות המדגישה את מעורבות המדינה בצמצום העוני (ב2).

ההשערות הבאות מתמקדות בהשפעת המאפיינים הסוציו-דמוגרפים של המרוויינים על תפיסותיהם. על בסיס ממצאיו של קריידל (2000) נוסחה ההשערה הבאה:

השערה 3 – ככל שראשי הרשויות יהיו בעלי השכלה גבוהה יותר כך תקטן תמיכתם בסיבות ההתנהגותיות לעוני (א3), ובהתאמה הם גם יתמכו פחות בחלופות המצמצמות את פעילותה של המדינה (ב3).

בשל שכחותם הגבוהה יחסית של יוצאי אסיה-אפריקה ברבדים הנמוכים של החברה הישראלית (סמוחה, 1993) נשער כי:

השערה 4 – יוצאי אסיה-אפריקה יטו יותר לתמיכה בסיבות מבניות לעוני (א4), ובהתאמה, יעדיפו דרכי התמודדות עם עוני המדגישות את מעורבותה של המדינה (ב4).

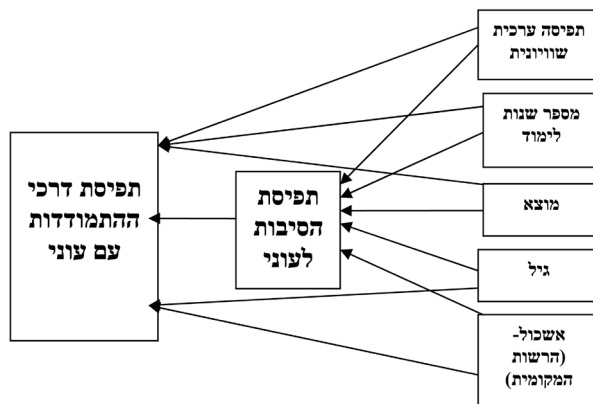
בהמשך לממצאי המחקרים מארצות הברית ומאוסטרליה באשר להשפעת משתנה הגיל על עמדות ביחס לעוני (Feagin, 1972; Feather, 1974; Kluegel & Smith, 1986; Hunt, 1996) נשער כי:

השערה 5 – מרוויינים בגילאים מבוגרים יותר יטו לתמוך בסיבות ההתנהגותיות לעוני (א5) ויעדיפו חלופות המצמצמות את תפקיד המדינה (ב5).

המחקר מבקש לבחון שאלה נוספת המתמקדת בהקשר שבו פועלים המרוויינים; שאלה זאת רלוונטית היות שראשי הרשויות הנם נבחרו ציבור האמורים לייצג את ציבור הבוחרים ברשות שבראשה הם מכהנים, ולכן ייתכן כי למאפייני הרשות המקומית עצמה שבה הם נבחרים ופועלים חשיבות לא פחותה בעיצוב עמדותיהם מאשר מאפייניהם האישיים. אנו מבקשים לבחון האם קיים קשר בין המעמד הסוציו-אקונומי של היישוב שראש הרשות עומד בראשו לבין עמדותיו ביחס לעוני. ניתן לשער בהקשר זה כי:

השערה 6 – ראשי רשויות הממוקמים באשכולות הנמוכים יותר יצדדו בסיבות המבניות כגורמים לעוני (א6) ויעדיפו חלופות מדיניות בהן למדינה תפקיד מרכזי (ב6).

המודל הקונספטואלי

המחקר הנוכחי

כלי המחקר

השאלון שהועבר לראשי הרשויות כלל שלושה חלקים מרכזיים: עמדות ביחס לסיבות לעוני, עמדות ביחס לדרכי התמודדות עם עוני, ומערך משתנים המשפיעים על תפיסות בסוגיית העוני.

המשתנים התלויים

עמדות ביחס לסיבות לעוני – על בסיס הספרות (Feagin, 1972; Smith & Stone, 1989) נוסחו תשעה היגדים המבטאים גורמים שונים לעוני. הנשאלים נתבקשו לדרג את מידת הסכמתם להיגדים הבאים: אנשים עניים מכיוון ש: (1) מדיניות קצבאות הרווחה מעודדת אנשים לא לעבוד; (2) בשל היותם חסרי מוטיבציה; (3) בשל התנהגויות דוגמת התמכרות לאלכוהול/סמים; (4) מכיוון שיש להם מספר רב של ילדים; (5) מכיוון שרמת בתי הספר שבהם למדו נמוכה; (6) בשל השכר הנמוך שהם מקבלים; (7) מכיוון שהם מנוצלים על ידי העשירים; (8) בשל מחסור במקומות עבודה; (9) היות שאין להם היכולת או הכישרון להצליח. מידת ההסכמה לכל אחד מההיגדים נעה על טווח ציונים שבין 1 ל-5 – “מסכים בהחלט”; 2 – “מסכים”; 3 – “לא מסכים ולא לא מסכים”; 4 – “לא מסכים”; 5 – “בהחלט לא מסכים”.²

הסיבות לעוני נוסחו כך שייצגו היבטים התנהגותיים ומבניים של עוני תוך התאמתם למציאות הישראלית. על מנת לבחון את תוקף ההיגדים נערך ניתוח גורמים (principal components analysis) בשיטת varimax. רמת הטעינות המינימלית שהפריטים השונים היו צריכים לקבל כדי להיכלל בניתוח נקבעה כמקובל ל-5. בניתוח זה נמצאו שני גורמים שה-eigenvalue שלהם גדול מ-1, אשר הסבירו יחדיו 53% אחוזים מן השונות. שני הגורמים היו: (1) “סיבות מבניות” – גורם זה כלל ארבעה פריטים: שכר נמוך, בתי ספר ברמה נמוכה, ניצול בידי עשירים ומחסור במקומות עבודה; (2) “סיבות התנהגותיות” – גורם זה כלל שלושה פריטים: היעדר יכולת או כישרון להצליח, התמכרות לאלכוהול/סמים וחוסר מוטיבציה.³ הסיבות “מדיניות קצבאות הרווחה מעודדת אנשים לא לעבוד” ו”מספר רב של ילדים” כגורם לעוני לא נכללו באופן ברור בשתי הקטגוריות שלעיל. בשל כך הוגדרו סיבות אלה כשתי קטגוריות נפרדות בנוסף על הסיבות המבניות וההתנהגותיות. רמת המהימנות הפנימית כפי שנבדקה בעזרת אלפא של קרונברג נמצאה סבירה ודומה למדדי אלפא של

2 ערכי הציונים קודדו מחדש לצורך הניתוחים הסטטיסטיים לפי הקידוד: 1 – “בהחלט לא מסכים” ו-5 – “מסכים בהחלט”.

3 הסיבה “מספר רב של ילדים” לא נטענה לאף אחד מהגורמים ולכן הוצאה מהניתוח. הסיבה “קצבאות הרווחה” לפני הוצאתה נכללה בגורם שלישי יחד עם הסיבה “חוסר מוטיבציה” שנטענה גם בגורם השני. הוחלט להשאיר את הסיבה “חוסר מוטיבציה” בגורם השני היות שערכי האלפא של קרונברג ללא סיבה זו ירדו בגורם השני ל-0.464.

קרונבך שנמצאו במחקרי תפיסות אחרים,⁴ לפי הפירוט הבא: 0.62 בגורם הראשון, 0.59 בגורם השני.

עמדות ביחס לדרכי התמודדות עם עוני – על בסיס הספרות (Bardley & Cole, 2002) ובהתייחס לטיפולוגיה של האולט וראמש (Howlett & Ramesh, 1995) נתבקשו ראשי הרשויות לדרג את מידת הסכמתם להיגדים הבאים: על מנת לשפר את מצבה של אוכלוסיית העניים על הרשויות בישראל: (1) לצמצם את מערכת קצבאות האבטלה; (2) להגדיל העברות של הממשלה לתוכניות סיוע לאוכלוסיות עניות; (3) לעודד מעורבות של ארגונים התנדבותיים וחברות עסקיות לסייע לאוכלוסיית העניים; (4) להגדיל מיסוי על ההכנסות הגבוהות; (5) לעודד הסתמכות הנוקמים על סיוע של המשפחה והקהילה. על פני כל אחת מדרכי ההתמודדות עם עוני נתבקשו הנשאלים לדרג את מידת ההסכמה שלהם להיגד בסולם ציונים הנע בטווח של 1-5.

המשתנים הבלתי תלויים

שלוש קטגוריות של משתנים נבחנו: (א) עמדות ערכיות שוויוניות; (ב) תכונות רקע של ראש הרשות; (ג) מאפייני הרשות המקומית.

א. עמדות ערכיות שוויוניות⁵ – השאלות התבססו על סקרי דעת קהל אשר נערכו במדינות שונות בעולם ובישראל במסגרת ה-ISSP (the international social survey program). הציון מורכב מתשובות ראשי הרשויות לשני היגדים: האם את/ה מסכים/ה או לא מסכים/ה ש: (1) זו אחריות הממשלה להקטין את פערי ההכנסה בין עשירים לעניים; (2) ההבדלים בין הכנסות בישראל גדולים מדי. הנשאלים התבקשו לדרג את מידת ההסכמה שלהם לכל היגד בסולם ציונים הנע בטווח של 1-5. המדד מהווה ממוצע פשוט של שני הפריטים. אלפא של קרונבך לבחינת המהימנות הפנימית של המדד הנו 0.59.

ב. תכונות רקע של ראש הרשות – חלק זה כלל שאלות המתיחסות למאפיינים אישיים של ראש הרשות. המשתנים המרכזיים הנכללים במודל הקונספטואלי בעבודה הנוכחית הם מוצא ראש הרשות, גילו והשכלתו. משתנים אלה הוגדרו באופן הבא: המוצא נקבע על פי יבשת לידה ותוך הבחנה בין מוצא יהודי ללא יהודי.⁶ משתנה זה מוגדר כשלושה משתני דמי: (1) ילידי אירופה-אמריקה ("1" – ילידי אירופה-אמריקה; "0" – כל השאר); (2) ילידי ישראל ("1" – ילידי ישראל; "0" – כל השאר); (3) לא יהודי ("1" – לא יהודי; "0"

4 כך לדוגמה במחקרם של בראדלי וקול (Bardley and Cole, 2002) מערך הסיבות ההתנהגותיות כלל 5 סיבות התנהגותיות לעוני; מדד אלפא של קרונבך לגורם זה הנו 0.60. מערך הסיבות המבניות כלל 6 סיבות, אלפא של קרונבך לגורם זה הנו 0.62. במחקרו של האנט (Hunt, 1996) מדד אלפא של קרונבך של גורם הסיבות ההתנהגותיות הנו 0.674, ואלפא של קרונבך בגורם הסיבות המבניות הנו 0.697.

5 חשוב לציין בהקשר זה כי המחקר הנוכחי לא יאפיין זיהוי אידיאולוגי כוזה לזיהוי מפלגתי, משום שחלק מראשי הרשויות נבחרו ברשימה עצמאית, עובדה שמקשה לאפיין את תפיסתם הערכית על פני הרצף ימין שמאל. סיבה נוספת עולה מהקושי – בהקשר הישראלי – להחיל את המשמעות ימין שמאל על אוריינטציה אידיאולוגית חברתית-כלכלית בשל הקישור של מושגי ימין-שמאל בישראל להיבט המדיני (ונטורה ושמיר, 1991).

6 הבחנה זו בין מוצא יהודי ללא יהודי מעניינת בשל שיעורי העוני הגבוהים בקרב האוכלוסייה הלא יהודית בישראל.

– כל השאר). הקטגוריה אשר אינה נכללת בניתוח והמהווה, עקב כך, בסיס להשוואה, כוללת את ילידי אסיה-אפריקה, המהווים את הקבוצה הגדולה ביותר מבחינת משתנה המוצא. משתנה "הגיל" הוא משתנה רציף המציין את גיל ראש הרשות בשנים. משתנה "שנות הלימוד"⁷ הנו משתנה רציף המתייחס למספר שנות הלימוד של ראש הרשות. ג. מאפייני הרשות המקומית – בחלק זה נתבקשו ראשי הרשויות להציג מספר נתונים על הרשות שהם מכהנים בראשה. מכיוון שהשאלונים אנונימיים ולא ניתן להתחקות אחר הרשות שממנה התקבל השאלון, ראשי הרשויות נתבקשו להציג נתונים דוגמת מספר התושבים ברשות, השיך לאשכול חברתי-כלכלי, האזור הגיאוגרפי שבו ממוקמת הרשות (דרום, מרכז, צפון) ועוד. המשתנה שנבחר לצורך הניתוחים הנו משתנה האשכול שהרשות המקומית משייכת אליו ושהנו משתנה רציף הנע מ-10 – המציין מיצב חברתי-כלכלי גבוה ועד 1 – המציין אשכול נמוך.

הניתוחים האמפיריים בעבודה זו מתבססים על תשובות לשאלון דואר שנשלח ל-267 ראשי רשויות, שהם כל אוכלוסיית ראשי הרשויות המקומיות בישראל. מתוכם 68 ראשי עיריות, 145 ראשי מועצות מקומיות ו-54 ראשי מועצות אזוריות.⁸ הוחזרו 105 שאלונים, כלומר כ-40% מן האוכלוסייה הנחקרת נענו למחקר.⁹

מאפיינים סוציו-דמוגרפים של ראשי הרשויות

אוכלוסיית ראשי הרשויות במדגם כללה 95% גברים ו-5% נשים.¹⁰ 85% מהמראיינים יהודים ו-15% לא יהודים. מעל ל-80% מראשי הרשויות דיווחו כי הכנסת המשפחה שלהם הנה בינונית-גבוהה וגבוהה. 50% מראשי הרשויות מכהנים בתפקידם כראש עיר עד 5 שנים, 37% מכהנים בתפקיד זה בין 6 ל-14 שנים, ול-13% ותק של יותר מ-15 שנה. הגיל הממוצע של ראשי הרשויות עומד על 53 שנים. 32% מראשי הרשויות הם מתחת לגיל 50 מחציתם בין גיל 50 ל-59 ו-18% מעל גיל 60. מספר שנות הלימוד הממוצע הנו 15.7, מעל ל-65% מראשי הרשויות הם בעלי השכלה אקדמית ו-34% אינם בעלי תואר. מהנתונים עולה עוד כי באשר לקבוצת המוצא של המראיינים 33.7% מהם ילידי אסיה-אפריקה, 30.7% ילידי אירופה-אמריקה, 20.8% ילידי ישראל ו-14.9% הנם ממוצא לא יהודי.¹¹

7 בניתוחים מוקדמים נערכה בחינה של משתנה השכלת המראיינים תוך יצירת משתנה דיכוטומי המבחין בין בעלי השכלה אקדמית לבין מי שחסרים אותה ("0" – בעלי השכלה אקדמית; "1" – חסרי השכלה אקדמית). ואולם לא נמצא כי חלוקה זו תרמה להסבר המודלים השונים ולכן הוחלט להתייחס למשתנה זה כאל משתנה רציף.

8 רשימת ראשי הרשויות וחלוקתם לפי הקטגוריות השונות התקבלה ממרכז השלטון המקומי.

9 שיעור היענות מקובל לשאלוני דואר נע בין 20% ל-40% (Frankfort-Nachmias & Nachmias, 2000; Sommer & Sommer, 2002).

10 מתוך 5 הנשים שענו על השאלון 2 ציינו שהן מכהנות בתפקיד של סגן וממלא מקום ראש הרשות. בשאלון אחד נוסף שמולא על ידי גבר צוין כי השאלון נענה על ידי סגן וממלא מקום ראש הרשות.

11 מתוך 15 המראיינים אשר נכללו בקטגוריית המוצא "לא יהודי": 10 מהם מוסלמים, 3 נוצרים ו-2 דרוזים.

למרבית ראשי הרשויות שהשיבו על השאלון מאפיינים דומים מבחינת דת ורמת ההכנסה וכמעט כולם גברים. בחלקו משקף דמיון זה את ההומוגניות של אוכלוסיית ראשי הרשויות ביחס למשתנים אלה, למעט משתנה הדת המשקף את ההיענות הנמוכה של האוכלוסייה הלא יהודית לשאלון.¹²

עד כמה מייצג המדגם את הרכבו ומאפייניהן של הרשויות המקומיות בישראל? הלוח הבא מתאר את הרשויות המקומיות שהשתתפו במדגם על פי גודל אוכלוסייתן והאשכול¹³ שהן משויכות אליו. השיוך לאשכול מתבסס על דירוג של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערך בקרב 210 רשויות על פי הסטטוס החברתי-כלכלי של הרשות. דירוג זה כולל משתנים דוגמת רמת החינוך וההשכלה, מקורות הכנסה, רמת המינוע של התושבים, מאפייני תעסוקה ואבטלה, מקבלי גמלאות של הביטוח הלאומי וכדומה. הרשויות מסווגות ל-10 קבוצות (אשכולות), וכאמור, קבוצה 10 מאפיינת את הרמה החברתית-כלכלית הגבוהה ביותר (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2001).

מאפייני הרשויות במדגם

לוח 1 – רשויות מקומיות בישראל' ובמדגם על פי גודלן ועל פי השיוך למדד החברתי-כלכלי (אשכול)

במדגם		בישראל		גודל האוכלוסייה
אחוז הרשויות המקומיות	מס' הרשויות המקומיות	אחוז הרשויות המקומיות	מס' הרשויות המקומיות ²	
44	45	51	107	עד 10,000
40	41	35	73	10,000-40,000
16	17	14	30	מעל 40,000
100	103	100	210	סה"כ
טווח האשכולות				
29	29	52	110	1-4
45	46	30	62	5-7
26	26	18	38	8-10
100	101	100	210	סה"כ

- 1 מעובד מתוך: נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2001).
- 2 הנתונים אינם מתייחסים לכלל אוכלוסיית הרשויות המקומיות בישראל ואינם כוללים מועצות אזוריות.

12 ספירת הרשויות הלא יהודיות מתוך כלל הרשויות המופיעות בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מעלה כי 72% מהרשויות הן רשויות לא יהודיות, קרי כ-35% מכלל הרשויות. במחקר הנוכחי 15 מהשאלונים התקבלו מראשי רשויות לא יהודים, שהם רק כ-14% אחוזים מכלל אוכלוסיית ראשי הרשויות – כלומר פחות ממחצית מהייצוג שלהם באוכלוסייה.

13 האפיון של הרשויות במדגם לאשכולות השונים (במסגרת הגדרות הלמ"ס) מתבסס על תשובת ראשי הרשויות לשאלה לאיזה אשכול משתייכת הרשות המקומית שבראשה הם מכהנים.

מהשוואה בין אוכלוסיית המדגם לבין כלל אוכלוסיית הרשויות בישראל עולה כי במדגם ייצוג חסר של הרשויות הקטנות (51% באוכלוסייה מול 44% במדגם). עוד עולה מהנתונים כי המדגם מאופיין בייצוג יתר של רשויות ברמה סוציו-אקונומית בינונית וגבוהה (30% ו-18% באוכלוסייה מול 45% ו-26% במדגם) ובייצוג חסר של רשויות ברמה סוציו-אקונומית נמוכה (52% באוכלוסייה ו-29% במדגם). ייצוג חסר זה נובע משיעור ההיענות הנמוך של ראשי הרשויות הערביות לשאלון, והללו מהוות את מרב היישובים באשכולות הנמוכים. מבחינת התפלגות האזורים שבהם ממוקמות הרשויות, 19% נמצאות באזור הדרום, 44% באזור המרכז ו-37% באזור הצפון, כך שניתן להצביע על הבדלים במאפייני הרשויות שהשאלונים הגיעו מהן.

הליך המחקר

רשימת ראשי הרשויות התקבלה ממרכז השלטון המקומי. כדי לעודד את ראשי הרשויות לענות לשאלון צורף לשאלונים מכתב מקדים המתאר את מטרת המחקר וחשיבותו. בנוסף נוצר קשר טלפוני עם לשכות ראשי הרשויות, ונמסר מידע על המחקר ומטרתו, בעיקר הודגשה החשיבות של מילוי השאלון על ידי ראש הרשות בעצמו, וכן הודגש כי במקרה שראש הרשות אינו יכול למלא את השאלון, עדיף כי לא יחזור. ברשויות שדיווחו כי השאלון לא הגיע ליעדו הוא הועבר פעם נוספת באמצעות פקס. תהליך החזרת השאלונים והקשר הטלפוני מול לשכות ראשי הרשויות ארך כשלושה חודשים: בין החודשים יוני לאוגוסט 2002. בשל רגישות הנושא והתפקיד של ראשי הרשויות הובטחה אנונימיות, כך שלא ניתן לזהות את הרשות או את ראש הרשות שממנו התקבל השאלון. ב-3 שאלונים מתוך 105 שהתקבלו צוין על גבי השאלון כי את השאלון מילאו ממלא מקום או סגן ראש הרשות.

ניתוח הנתונים

החלק הראשון של הממצאים יציג השוואת התפלגות העמדות ביחס לתמיכת ראשי הרשויות בסיבות לעוני, לדרכי ההתמודדות עם עוני ולעמדות ערכיות. החלק השני יתבסס על ניתוח תסוגה (רגרסיה) רבת-משתנים להסבר השונות של המשתנה התלוי. ראשית נציג את השפעת המשתנים – תפיסה ערכית, מספר שנות לימוד, מוצא, גיל¹⁴ ואשכול – לצורך הסבר התמיכה בקטגוריות השונות של הסיבות לעוני. לאחר מכן תתווסף תפיסת הסיבות לעוני למשתנים אלה לשם הסבר התמיכה בדרכי ההתמודדות עם עוני.

ממצאים

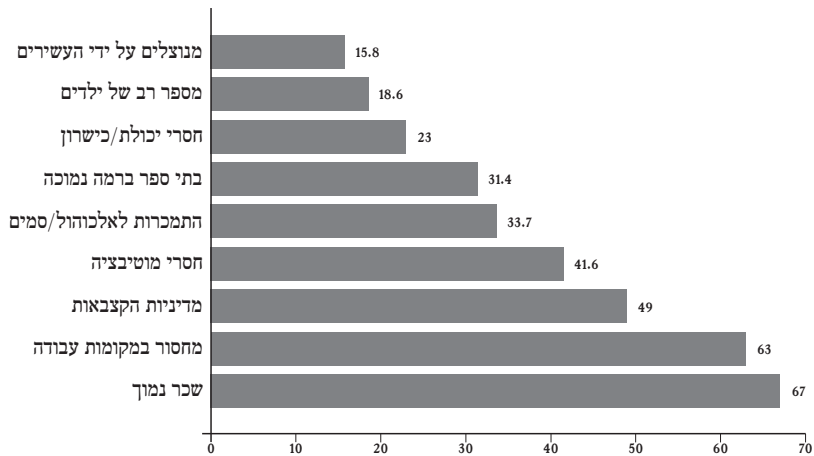
תפיסת הסיבות לעוני

מהנתונים עולה כי הסיבות שזכו בשיעורי התמיכה הגבוהים ביותר הן שכר נמוך ומחסור במקומות עבודה (67% ו-63% בהתאמה) – שתיהן סיבות מבניות. סיבה מרכזית נוספת אשר

14 בניתוחים מוקדמים נבחן משתנה הקדנציה – מספר שנות הכהונה של ראש הרשות – כמשפיע על עמדות ראשי הרשויות, ולא נמצא כבעל השפעה; לפיכך לא הוכלל במודלים השונים.

נתפסה בקרב כמחצית מראשי הרשויות כסיבה לעוני היא מדיניות קצבאות הרווחה של הממשלה. הסיבה המבנית אשר ייחסה את היווצרות העוני לניצול על ידי העשירים לא זכתה לתמיכה גבוהה – 15.8% בלבד. גורם נוסף לעוני אשר זכה לתמיכה מועטה יחסית הנו מספר רב של ילדים – רק 18.6% מראשי הרשויות ציינו כי הוא גורם לעוני בחברה הישראלית. תמיכה מתונה יחסית נמדדה באשר לסיבות ההתנהגותיות לעוני. הסיבות התמכרות לאלכוהול/סמים וחוסר יכולת או כישרון כגורמים לעוני זכו לשיעור תמיכה של 33.7% ו-23% בהתאמה. לעומת זאת, עמדת ראשי הרשויות ביחס לחוסר מוטיבציה כגורם לעוני זכתה לתמיכה גבוהה יותר – 41.6%. סיבה זו נמצאה במתאם גבוה עם הסיבה שלפיה מערכת קצבאות הרווחה גורמת לעוני.¹⁵

תרשים 1: תמיכת ראשי הרשויות בסיבות השונות לעוני¹ (באחוזים)

1. הנתון מציין את אחוז האנשים שתמכו או תמכו מאוד בהיגד (תשובות 4-5).

תפיסת דרכי ההתמודדות עם עוני

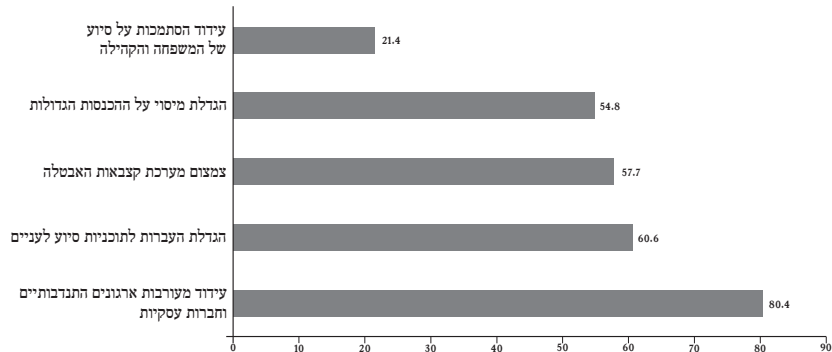
דרך ההתמודדות אשר זכתה לתמיכה הגבוהה ביותר היא עידוד מעורבותם של ארגונים התנדבותיים וחברות עסקיות בסיוע לאוכלוסיית העניים – 80.4%. עוד נמצא כי רבים מראשי הרשויות תומכים בהמשך מעורבותה של המדינה במאבק בעוני באמצעות הגדלת תקציבי הממשלה לטובת תוכניות לסיוע לאוכלוסיות העניות (60.6%) ובאמצעות הגדלת שיעורי המס על אוכלוסיות בעלות הכנסה גבוהה (54.8%). בין שתי חלופות אלה נמצא מתאם גבוה.¹⁶ בנוסף, כל אחת מן החלופות – הגדלת העברות והגדלת המיסוי – נמצאה במתאם גבוה עם החלופה המציעה לעודד ארגונים התנדבותיים וחברות עסקיות.

15. לבחינת המתאמים בין הסיבות לעוני ראו נספח.

16. לבחינת המתאמים בין דרכי ההתמודדות ראו נספח.

דרך התמודדות נוספת שזכתה לתמיכה גבוהה היא צמצום קצבאות האבטלה – 57.7% הביעו הסכמה להיגד כי יש לצמצם את קצבאות האבטלה. לעומתה, החלופה אשר הציעה לחזק את מעורבות הקהילה והמשפחה כדרך להתמודדות עם עוני לא זכתה לשיעורי תמיכה גבוהים (21.4%).

תרשים 2: תמיכת ראשי הרשויות בדרכי התמודדות עם עוני¹ (באחוזים)

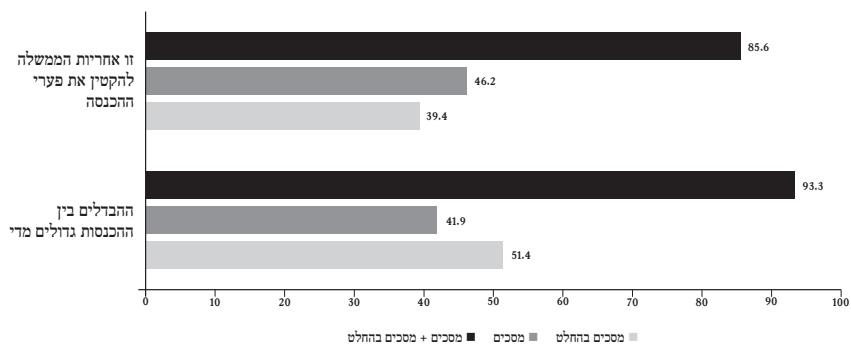

1 במשתני העמדה הנתון מציין את אחוז האנשים שתמכו או תמכו מאוד בהיגד (תשובות 4-5).

תפיסות ערכיות שוויוניות

הנתונים מלמדים כי מרבית ראשי הרשויות מסכימים כי הפערים בהכנסות בישראל גדולים מדי וכי הממשלה אחראית לצמצום פערים אלו (93.3% ו-85.6% בהתאמה). ואולם מהנתונים עולה עוד כי התמיכה בטענה שזו אחריות הממשלה להקטין פערים אלה נמוכה במקצת מההסכמה על עצם קיומם. המשך המחקר יעסוק בשאלה מהם הגורמים המסבירים תמיכה בעמדות אלה.

תרשים 3: תפיסה ערכית שוויונית של ראשי הרשויות¹ (באחוזים)

1 בשל התמיכה הגבוהה בתפיסות בשתי הקטגוריות (מסכים ומסכים בהחלט) מתארים הנתונים את התמיכה בציונים 4 ו-5 כל אחד בנפרד ואת כל התמיכה בשתי הקטגוריות יחד.

גורמים המשפיעים על תפיסת הסיבות לעוני

על בסיס המודל הקונספטואלי יוצגו להלן ארבעה מודלים של גרסיות אשר מתארים את השפעת המשתנים של מוצא, גיל, מספר שנות לימוד, תפיסה ערכית שווינונית, והשיוך לאשכול של הרשות המקומית שבה מכהן ראש הרשות, על הסבר התמיכה בסיבות השונות לעוני.

לוח 2: מקדמי גרסיה מטריים (B) ומתוקננים (β) לניבוי עמדות ראשי רשויות ביחס לסיבות לעוני

משתנים תלויים					
משתנים מסבירים	סיבות מבניות (1)	סיבות התנהגותיות ¹ (2)	מס' רב של ילדים כסיב לעוני (3)	קצבאות הרווחה כסיב העליוני ¹ (4)	
עמדה ערכית שווינונית	0.234** (0.111)	-0.033 (0.136)	0.344** (0.145)	-0.308* (0.180)	B
	β	-0.026	0.231	-0.187	
גיל	0.003 (0.010)	0.024* (0.012)	0.037** (0.013)	-0.007 (0.016)	B
	β	0.227	0.297	-0.048	
מספר שנות לימוד	0.009 (0.029)	0.024 (0.035)	0.047 (0.038)	0.001 (0.045)	B
	β	0.076	0.125	0.003	
מוצא ²					
אירופה אמריקה	-0.102 (0.181)	-0.233 (0.220)	0.217 (0.235)	-0.066 (0.292)	B
	β	-0.133	0.105	-0.029	
ישראל	-0.204 (0.208)	-0.187 (0.253)	-0.255 (0.270)	0.158 (0.335)	B
	β	-0.090	-0.103	0.058	
לא יהודי	0.313 (0.275)	0.258 (0.341)	0.760** (0.366)	0.000 (0.428)	B
	β	0.102	0.252	0.000	
אשכול	-0.057* (0.034)	0.004 (0.042)	-0.024 (0.045)	0.037 (0.055)	B
	β	0.011	-0.059	0.081	
קבוע	2.074 (0.838)	1.378 (1.019)	-1.776 (1.084)	4.770 (1.350)	
R ²	0.184	0.073	0.262	0.053	

* $P < 0.1$

** $P < 0.05$

1 לפי מבחן F המודל אינו מובהק.
2 קבוצת ההשוואה ילידי אסיה-אפריקה.

מהנתונים עולה כי הניתוח הרב־משתני נמצא מובהק רק ביחס לשניים מסוגי הסיבות: סיבות מבניות ($F=2.70, p=0.014$) והסיבה שלפיה מספר רב של ילדים גורם לעוני ($p=0.001, F=4.15$). המודלים אשר הובאו להסבר התמיכה בסיבות ההתנהגותיות לעוני ובמערכת קצבאות הרווחה כגורם לעוני לא נמצאו מובהקים.

באשר לסיבות המבניות ניכר כי התפיסה הערכית השוויונית של ראשי הרשויות והאשכול שאליו משתייכת הרשות סיעו בהסבר הנטייה לתמוך בסיבות אלו. ראשי רשויות אשר תמכו בכך שהפערים בהכנסות בין העניים והעשירים גדולים מדי וכי זו אחריות של הממשלה לפעול לצמצום פערים אלה נטו לתמוך בסיבות המבניות לעוני. ממצא זה תומך בהשערת מחקר (א1). כמו כן נמצא כי ככל שהאשכול שממנו הגיע ראש הרשות נמוך יותר כך הוא נטה יותר לתמיכה בסיבות אלה. ממצא זה תומך בהשערה (א6). המודל מספק הסבר ל-18% מהשונות של המשתנה התלוי.

מהממצאים עולה עוד כי ראשי רשויות מבוגרים יותר ואלה המצדדים בתפיסה ערכית שוויונית נטו לתמוך במשתנה של מספר רב של ילדים כגורם לעוני. כמו כן נמצא כי מרואיינים לא יהודים נוטים יותר מילידי אסיה-אפריקה לתמוך בסיבה זו. השוואה של המקדמים המתוקננים מעלה כי עוצמת ההשפעה של המשתנים דומה. מודל זה הסביר כ-26% מהשונות של המשתנה התלוי – מספר רב של ילדים כסיבה לעוני. השערות (א3), (א4) ו-(א5) אשר קשרו בין מאפייני ראש הרשות (גיל, מוצא ומספר שנות ההשכלה) ובין נטייה לתמוך בסיבות השונות לעוני לא אוששו במודלים שהובאו להלן.

גורמים המשפיעים על תפיסת דרכי התמודדות עם עוני

מהממצאים עולה כי שתי דרכי ההתמודדות – צמצום מערכת קצבאות האבטלה ($p=0.000, F=7.82$) והגדלת מיסוי על הכנסות גבוהות ($F=3.02, p=0.002$) – הוסברו על ידי המודלים. לא נמצאה השפעה של המשתנים להסבר התמיכה בשלוש החלופות אשר הציעו: (1) להגדיל העברות לסיוע לאוכלוסייה הענייה; (2) לעודד מעורבות של ארגונים ושל חברות עסקיות; ו-(3) להסתמך על המשפחה והקהילה ככלי להתמודדות עם עוני.

באשר לחלופה שהציעה לצמצם את מערכת קצבאות האבטלה ניכר כי לתפיסת הסיבות לעוני ולעמדה הערכית השפעה על תפיסת הפתרון. ראשי רשויות אשר תמכו בטענה שקצבאות הרווחה שמעניקה הממשלה ושמספר רב של ילדים מהווים מקור לעוני נטו לתמוך בקיצוץ מערכת קצבאות האבטלה. לעומתם, ראשי רשויות שנטו לתמוך בסיבות המבניות כגורם לעוני, קרי ראו בהסדרים המבניים-חברתיים "אשם" להיווצרות עוני בחברה הישראלית, לא תמכו בפתרון זה. ממצא זה מתיישב עם השערה (ב2). מהשוואת המקדמים המתוקננים ניכר כי מבין הסיבות השונות, לסיבה הרואה בקצבאות הרווחה גורם לעוני היה המשקל הרב ביותר בהסבר התמיכה בפתרון קיצוץ הקצבאות ($\beta=0.477$). עוד נמצא כי העמדה הערכית תרמה פחות להסבר התמיכה בחלופה זו בהשוואה לתפיסת הסיבות לעוני. מודל זה תרם להסבר של 52% מהשונות של המשתנה התלוי.

לוח 3 : מקדמי רגרסיה מטרניים (B) ומתוקננים (β) לניבוי עמדות ראשי רשויות ביחס לדרכי התמודדות עם עוני

משתנים תלויים						
משתנים מסבירים	צמצום קצבאות האבטלה (1)	הגדלת העברות לסיוע' (2)	מערובות ארגונים וחברות עסקיות' (3)	הגדלת מיסוי על הכנסות גבוהות (4)	הסתמכות על משפחה וקהילה' (5)	
עמדה ערכית שוויונית	-0.277* (0.139)	0.184 (0.169)	-0.036 (0.145)	0.575** (0.180)	-0.044 (0.186)	B
	β	0.123	-0.030	0.330	-0.028	
עמדות כלפי סיבות לעוני						
מבניות	-0.390** (0.130)	0.222 (0.158)	0.085 (0.138)	0.326* (0.168)	-0.030 (0.173)	B
	β	0.163	0.076	0.208	-0.021	
התנהגותיות	-0.115 (0.109)	0.264* (0.133)	0.088 (0.115)	-0.036 (0.142)	0.026 (0.146)	B
	β	0.222	0.092	-0.026	0.021	
מס' ילדים	0.357** (0.104)	-0.044 (0.126)	0.100 (0.109)	0.034 (0.135)	0.322** (0.138)	B
	β	-0.044	0.122	0.030	0.307	
קצבאות רווחה	0.476** (0.086)	-0.152 (0.104)	0.072 (0.092)	0.069 (0.112)	-0.019 (0.115)	B
	β	-0.163	0.094	0.064	-0.019	
גיל	-0.004 (0.012)	0.006 (0.015)	-0.009 (0.013)	0.040** (0.016)	0.004 (0.016)	B
	β	0.046	-0.086	0.278	0.031	
מספר שנות לימוד	-0.035 (0.034)	0.029 (0.041)	-0.015 (0.036)	-0.032 (0.044)	-0.008 (0.046)	B
	β	0.078	-0.051	-0.075	-0.019	
מוצא ²						
אירופה אמריקה	0.096 (0.213)	-0.269 (0.259)	0.185 (0.225)	-0.222 (0.279)	-0.384 (0.283)	B
	β	-0.129	0.110	-0.092	-0.176	
ישראל	0.175 (0.244)	-0.379 (0.297)	0.184 (0.266)	0.167 (0.316)	0.088 (0.331)	B
	β	-0.153	0.090	0.059	0.033	
לא יהודי	-0.247 (0.337)	-0.102 (0.410)	0.383 (0.353)	-0.002 (0.437)	-0.659 (0.449)	B
	β	-0.034	0.157	-0.001	-0.209	
אשכול	-0.055 (0.040)	0.032 (0.049)	0.072* (0.043)	-0.075 (0.052)	-0.036 (0.054)	B
	β	0.078	0.215	-0.160	-0.083	
קבוע	4.658 (1.149)	1.100 (1.398)	3.199 (1.206)	-1.429 (1.497)	2.304 (1.557)	
R ²	0.525	0.186	0.094	0.302	0.117	

* $P < 0.1$ ** $P < 0.05$

1 לפי מבחן F המודל אינו מובהק.
2 קבוצת ההשוואה ילידי אסיה-אפריקה.

התמיכה בדרך ההתמודדות עם העוני אשר הציעה להגדיל את המיסוי על ההכנסות הגבוהות הוסברה על ידי שלושה משתנים: עמדה ערכית שוויונית, גילו של ראש הרשות, והתמיכה בסיבות המבניות כגורם לעוני. ככל שראש הרשות תמך יותר בתפיסה ערכית שוויונית, בהתאם להשערה (וב), ראה בסיבות המבניות גורם לעוני, בהתאם להשערה (ב2), והוא מבוגר יותר, בשונה מהשערה (ב5), כך הוא נטה יותר לתמוך במדיניות המאפשרת הגדלת המיסוי. מהשוואת המקדמים המתוקננים נמצא כי לעמדה הערכית ($\beta=0.330$) השפעה מעט גבוהה יותר להסבר השונות במשתנה התלוי בהשוואה לגיל ראש הרשות ולתמיכתו בסיבות המבניות ($\beta=0.278$ ו- $\beta=0.208$). מודל זה תרם להסבר של 30% מהשונות של המשתנה התלוי.

משתני ההשכלה, המוצא והאשכול לא תרמו להסבר דרכי ההתמודדות עם עוני ולפיכך לא נתמכו השערות (ב3), (ב4) ו-(ב6). תמיכה בסיבות ההתנהגותיות לעוני לא תרמה להסבר דרכי ההתמודדות ולפיכך לא נתמכה השערה (א2).

דיון וסיכום

מטרת המחקר הנוכחי לעמוד על מאפייני תפיסות של ראשי רשויות בישראל ביחס למקורות העוני ולדרכי ההתמודדות עמו, על הגורמים המעצבים תפיסות אלה ועל הקשר בין התפיסות ביחס למקורות עוני ובין דרכים מועדפות להתמודדות עם עוני. נוכח תהליכי גידול בשיעורי העוני ואי־השוויון בישראל מצד אחד, ועליית חשיבותו של השלטון המקומי בזירת מדיניות הרווחה בישראל ובמקומות אחרים מצד אחר (קטן, 1997; מנחם, 2005; Hansen & Klausen, 2002), יש חשיבות רבה להבנת תפיסותיהם של ראשי הרשויות בסוגיה זו. חשיבות זו מתחזקת אף יותר נוכח מיעוט המחקרים שעניינם עמדות של ראשי רשויות בכלל ועמדותיהם בנושא העוני בפרט. השערות המחקר והמודל הקונספטואלי שביסוד עבודה זו התבססו על שילוב בין הגישה שלפיה ההבניה החברתית מצביעה על השפעת הסיפור הסיבתי על בחירות מדיניות ובין ספרות חקר העוני.

מהממצאים עלה כי קיימת תמיכה גבוהה בקרב ראשי הרשויות בישראל בסיבות המבניות לעוני, בעיקר אלה המקושרות לשוק העבודה. סיבה נוספת שזכתה לתמיכה בקרב מחצית מראשי הרשויות הנה התפיסה הרואה במערכת קצבאות הרווחה גורם המתמרץ עוני ומפחית את המוטיבציה להשתלבות בשוק העבודה. התמיכה בסיבה זו מתיישבת עם השיח הציבורי העכשווי המדגיש את התמריץ השלילי שיוצרת מערכת הקצבאות להשתלבות בעבודה, והקורא לצמצום ולשינוי תנאי הזכאות לקצבאות אלה, בישראל כמו גם במדינות רבות בעולם (ראו התייחסות לשיח זה: זוסמן ורומנוב, 2001; מורנגשטיין ושמלצר, 2000; קטן, 2000; גל ודורון, 2000).

סיבה מבנית אשר לא זכתה לתמיכה רבה של ראשי הרשויות היא זו הרואה ברמה הנמוכה של בתי הספר גורם לעוני. ממצא זה מעניין על רקע הממצאים בספרות המחקר בישראל המלמדים על רמת השכלה נמוכה כאחד הגורמים העיקריים בקביעת תעסוקה והכנסה בישראל, ועל ריכוז עוני בקרב בעלי השכלה נמוכה (שעזי ווקנין, 2000; פלוג וקסיר, 2001; סער, 2002; סבירסקי וקונוריאטיאס, 2005).

למרות שיעורי התמיכה הגבוהים בסיבות המבניות לעוני, נראה כי קיימת תמיכה לא מבוטלת גם בחלק מהסיבות ההתנהגותיות לעוני. 40% מראשי הרשויות טענו שעניים הם חסרי מוטיבציה, כ-30% מהם גרסו שהתנהגויות דוגמת התמכרות לאלכוהול וסמים הם גורם לעוני, ומעל ל-20% טענו שחוסר הכישרון והיכולת של העניים מהווה גורם לעוני. ייתכן כי ניתן לייחס שיעורי תמיכה אלה להתחזקות התפיסה האינדיווידואליסטית המדגישה את אחריות הפרט למעשיו, כפי שהיא משתקפת בעשורים האחרונים בחברה בישראל (דורון, 1999).

מתמיכת ראשי הרשויות בדרכי ההתמודדות לצמצום שיעורי העוני עולה כי מרביתם (80%) תמכו בחלופה אשר הציעה לשלב את המגזר העסקי וההתנדבותי בסיוע לאוכלוסיות החלשות. התמיכה במעורבות של מגזרים אלה עולה בקנה אחד עם המגמות המאפיינות את תהליכי השינוי המתרחשים בשלטון המקומי. מגמות אלה קוראות לשילוב של המגזר ההתנדבותי והעסקי כשותפים בתהליכי מדיניות כחלק מדרך הפעולה של המשילות המקומית החדשה (Andrew & Goldsmith, 1998; חסון, 1996; מנחם, 2005). בישראל ניתן ביטוי למגמות אלה בדמות תהליכים של שילול (מרג'ינליזציה) ומיקור חוץ של שירותי הרווחה (דורון, 1999; קטן, 2002ב).

על אף האמור לעיל, ראשי הרשויות בישראל עדיין מותירים למדינה תפקיד מרכזי בצמצום שיעורי העוני. יותר ממחצית מראשי הרשויות תמכו בהפניית משאבים לתוכניות לסיוע לאוכלוסיות החיות בתנאי עוני ובהגדלת נטל המס על השכבות האמידות. חשיבותה של המדינה כגורם האחראי לטיפול בסוגיית העוני עולה גם מהתמיכה הגבוהה (מעל ל-85%) במגמה שלפיה הממשלה היא הגורם האחראי להקטנת פערי ההכנסה בין העשירים לעניים בישראל. ממצאים אלה עשויים לקבל משנה תוקף, שכן המדגם הנוכחי אופיין בייצוג חסר של רשויות מקומיות קטנות שהרמה הסוציו-אקונומית שלהן נמוכה. ניתן לשער כי ראשי רשויות אלה היו מצדדים אף יותר בחלופות מדיניות אשר מדגישות את פעילות המדינה. מהממצאים עולה כי מבין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים שנבחנו, למוצא ראש הרשות ולהשכלתו לא הייתה השפעה על תפיסות העוני. יוצא מהכלל בהקשר זה הוא הממצא אשר הצביע על תמיכתם של ראשי רשויות לא יהודים במספר רב של ילדים כגורם לעוני. ניתן להניח כי תמיכה זו נובעת משיעורי העוני הגבוהים בקרב האוכלוסייה הערבית בכלל ובקרב ילדים בפרט (המוסד לביטוח לאומי, 2000). שיעורי העוני בקרב האוכלוסייה הערבית, המאופיינת גם במספר רב של נפשות למשק בית, מחדדים את הקשר בין תופעת העוני ובין הגורם הדמוגרפי בקרב אוכלוסייה זו. ואולם, מלבד ממצא זה ניכר כי מוצא ראש הרשות והשכלתו לא תרמו להסבר תפיסותיהם של ראשי רשויות בסוגיית העוני. ממצאים אלה עמדו בניגוד להשערות המחקר. ייתכן כי הדבר נובע מכך שראשי הרשויות, בשונה מהציבור הרחב, משויכים לקבוצת סטטוס דומה הן בשל תפקידם והן בשל הכנסתם; כך לדוגמה מרביתם (מעל ל-80%) בעלי רמת הכנסה בינונית-גבוהה וגבוהה. שיוך זה עשוי לעמעם הבדלים במוצא אתני ובשנות השכלה בין המרוויינים. עוד ייתכן כי מחקר שיעסוק במאפיינים נוספים מלבד המוצא (לדוגמה השכלת והכנסת ההורים) של ראשי הרשויות ילמד יותר על השפעת משתנים אלה.

גיל ראש הרשות הנו המשתנה המרכזי מבין המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של ראש הרשות, אשר תרם להסבר תפיסות המרוויינים. ראשי רשויות מבוגרים תמכו יותר במספר

רב של ילדים כגורם לעוני. ובאשר לדרכי ההתמודדות נמצא כי ראשי רשויות מבוגרים יותר צידדו בהגדלת שיעורי המס כדרך להתמודדות עם עוני. אחת הדרכים להסביר ממצא זה היא כי הגיל של ראשי הרשויות משקף מאפיינים של סוציאליזציה פוליטית. המושג יחידות דוריות, שהוגדר על ידי הסוציולוג קרל מנהיים (Mannheim, 1952), מתייחס לתפיסות פוליטיות וחברתיות המתעצבות בתקופה הפורמטיבית להתגבשות של ערכי הפרט (שרוב החוקרים נוטים למקמה בגיל ההתבגרות) ומתבטא בתפיסות ערכיות ייחודיות בבגרות המובחנות בין יחידה דורית אחת לאחרת. שפירא (1984) הצביע על יעילות הסבר זה להבנת תהליכים פוליטיים בישראל. ייתכן כי מושג היחידה הדורית מאפשר להסביר את התמיכה של ראשי הרשויות המבוגרים יותר בהעלאת שיעורי המיסוי כדרך להתמודדות עם העוני, בכך שהסוציאליזציה הפוליטית שלהם התרחשה בעידן שבו מעורבות נרחבת של המדינה גם על ידי מערכת המיסוי הייתה תפיסה דומיננטית (Shalev, 1999). אך הסבר זה דורש מחקר נוסף לשם ביסוסו.

דירוגה החברתי-כלכלי של הרשות המקומית שבה מכהן ראש הרשות הוגדרה כמשתנה נוסף להסבר עמדותיו. בשל מעמדם של ראשי הרשויות כנבחרים ציבור שיערנו כי להקשר היישובי שממנו מגיע ראש הרשות תהיה השפעה על עמדותיו. השפעה של ההקשר היישובי שבו פועלים ממלאי התפקידים לא נבחנה עד כה במחקרים קודמים. השערת המחקר נתמכה, שכן נמצא כי למיקום החברתי-כלכלי (אשכול) של הרשות השפעה על תפיסת העוני אצל ראשי הרשויות: ראשי רשויות אשר כיהנו ביישובים המדורגים באשכולות הנמוכים נטו יותר לתמוך בסיבות המבניות כגורם לעוני. לעומת זאת השיוך לאשכול לא השפיע על תמיכה בדרכי ההתמודדות עם עוני. ייתכן כי המפגש של קובעי המדיניות עם המציאות היישובית על בעיותיה הייחודיות מעצב את הסיפור הסיבתי ביחס לגורמי העוני. ואולם, העדפותיהם ביחס לפתרונות אינן מושפעות ישירות מההקשר היישובי אלא מעוצבות על ידי משתנים אחרים.

האם התפיסה הערכית של ראשי הרשויות אכן מעצבת את הסיפור הסיבתי בסוגיית העוני? והאם לסיפור הסיבתי תפקיד בהגדרת פתרונות המדיניות? ביחס לשאלה הראשונה, מהממצאים עולה כי ראשי רשויות אשר תמכו בעמדה ערכית שוויונית נטו לתמוך בהסברים המבניים לעוני. אך מעניין כי ראשי הרשויות האוחזים בעמדה שוויונית נטו לתמוך גם בטענה כי מספר רב של ילדים מהווה סיבה לעוני. ייתכן כי המקור לקשר בין העמדה הערכית ובין התמיכה בסיבה זו נעוץ בשכיחות הגבוהה של העוני בישראל בקרב משפחות מרובות ילדים (גוטליב וקסיר, 2004). ביחס לדרכי ההתמודדות נמצא כי ככל שראשי הרשויות נטו לתמוך יותר בעמדה הערכית השוויונית כך גדלה נטייתם לתמוך בהגדלת שיעורי המס על אוכלוסיות חזקות ופחתה נטייתם לתמיכה בצמצום קצבאות האבטלה, היינו הם העדיפו חלופה שעושה שימוש במנגנון המיסוי כמכשיר לצמצום פערים ולגיוס משאבים לפיתוחם של שירותי רווחה, והסתייגו מתוכניות לצמצום תוכניות רווחה.

באשר לשאלת הקשר בין הסיפור הסיבתי לפתרונות המדיניות, נמצא כי התמיכה בצמצום קצבאות האבטלה אכן הוסברה על ידי תפיסת הסיבות לעוני. ראשי הרשויות אשר ראו במספר רב של ילדים ובעיקר בקצבאות הרווחה סיבות לעוני, ואשר לא קיבלו את הטענה כי סיבות מבניות, קרי הסדרים חברתיים ותוצאותיהם, הם הגורמים לעוני, תמכו בצמצום קצבאות אלה. לפיכך נראה כי בהתאם להשערות המחקר לסיפור הסיבתי, האופן שבו הוגדרו

הסיבות לבעיית העוני אכן השפיע על הנטייה לתמוך בצמצום קצבאות האבטלה. קשר זה מתחזק נוכח הממצא שלפיו המצדדים בסיבות המבניות תומכים בחלופה של הגדלת המיסוי כדרך להתמודדות עם עוני.

השלכה תיאורטית מעניינת עולה מהמחקר הנוכחי ביחס לחלוקה הדיכוטומית, המצויה בספרות, בין סיבות התנהגותיות לסיבות מבניות – חלוקה זו נמצאה מתאימה למרבית הסיבות. ואולם, שתיים מהסיבות – הסיבה הרואה במספר רב של ילדים גורם לעוני והסיבה הרואה בקצבאות הרווחה גורם לעוני – לא נכללו בשתי קטגוריות אלה. ייתכן כי סיבות אלה כוללות מרכיבים המצויים על קו תפר, כלומר הן יכולות להיחשב בו־זמנית מבניות והתנהגותיות. ניתן להגדיר זאת כדפוסי מדיניות ציבורית שהופכים בחירות התנהגותיות מסוימות של יחידים ומשפחות לזמינות יותר, ואף מתמרצים אותן. הדבר מלמד כי מערכת קצבאות הרווחה נתפסת בישראל כמעודדת התנהגויות הגורמות לעוני.¹⁷ מהאמור לעיל ניתן לשער כי בעיקר במדינות שבהן קיימת מעורבות ארוכת שנים של תוכניות ממשלתיות יש מקום לפתח קטגוריה תיאורטית נוספת של משתנים מבניים־התנהגותיים. ביחס להיגדים אלה יש לבחון אם ראייתם כגורם לעוני היא תוצר של התנהגות הפרטים המנצלים את המערכת, או שמא "האשמה" מוטלת על רכיבים מבניים במערכת, היוצרים את הבעייתיות המיוחסת לה. במחקר הנוכחי אנו מציעים את המינוח גורמים התנהגותיים שמקורם במדיניות ציבורית וגורמים מבניים שמקורם במדיניות ציבורית כדי לזהות גורמים אלה.

ביחס למחקר זה ראוי לציין מספר מגבלות: ראשית יש להתייחס לממצאים ולפרשנות שהובאו לעיל במשנה זהירות בשל גודלו הקטן יחסית של המדגם, שכלל 105 ראשי רשויות. שנית, המדגם אינו מקרי אלא מתבסס על המשיבים מכלל האוכלוסייה של ראשי הרשויות בישראל, וקיימת הטיה במדגם לטובת יישובים שדירוגם גבוה בעיקר בשל שיעור הימנעות גבוה בקרב ראשי היישובים הערביים. שלישית, גם בשל נושא המחקר וגם בשל מעמדם של ראשי הרשויות, ועל אף הבטחת האנונימיות למשתתפים במחקר, יש להתייחס לאפשרות של רצייה חברתית כמרכיב העשוי להטות את תשובות המרואיינים. לאור האמור לעיל מרכיב התוקף החיצוני של המחקר הנוכחי מוגבל מטבעו. ואולם חשוב להדגיש כי מגבלות אלה מאפיינות במידה רבה מחקרי עלית המתבססים אף הם על מדגמים קטנים – הן מעצם הגדרת העילית והן בשל שיעורי היענות מוגבלים באוכלוסייה (Beck, Whitley & Wolk, 1999; Clarke & Sison, 2003).

על אף מגבלות אלה נראה כי נקודת החוזק של המודל הקונספטואלי שהוצע בעבודה זו עולה בעיקר מהקישור בין רמות שונות של תפיסות להסבר חלופות מדיניות. למאפייני הרשות שבה מכהן ראש הרשות השפעה על התפיסות ביחס לסיבות לעוני, אך לא על פתרונות המדיניות המועדפים. מאפייני ראש הרשות עצמו כמעט ולא תרמו להסבר התפיסות מלבד משתנה הגיל; משתנה זה מעלה שאלות חדשות ישונות באשר לחשיבותן האפשרית של יחידות דוריות בעיצוב עמדות בתחום המדיניות הציבורית.

17 במחקרם של סמית וסטון (Smith & Stone, 1989) בקרב ציבור בטקסס, ארצות הברית, ההיגד נוסח כך: "are not motivated because of welfare" ונכלל על בסיס ניתוח הגורמים בקטגוריית הסיבות ההתנהגותיות לעוני.

לסיכום, ניתן לומר שממצאי מחקר זה מצביעים על דואליות בתפיסות ראשי הרשויות. מחד גיסא ניתן לראות כי קיימת תמיכה ערכית גבוהה בעמדות הרואות בפערים החברתיים בעיה מהותית, ותמיכה וציפייה לכך שהמדינה תפעל לצמצם פערים אלה. תפיסות אלה מלוות בתמיכה גבוהה בסיבות מבניות לעוני, ובתמיכה בדרכי התמודדות המערבות פעילות של המדינה. מאידך גיסא ניתן להבחין בתמיכה לא מבוטלת, אם כי פחותה, גם בסיבות ההתנהגותיות לעוני ובדרכי התמודדות המבקשות לצמצם את מערכת קצבאות האבטלה ולפעול לשילוב מגזרים שונים בצמצום שיעורי העוני.

דואליות זו מתיישבת בהיבטים רבים עם תהליכים בחברה הישראלית, בהם הגידול בפערים החברתיים ובשיעורי העוני והתבססות של עמדות ניאוליברליות בתפיסת המדיניות הציבורית בישראל מאמצע שנות השמונים (Shalev, 1999). נוכח הממצאים שהובאו לעיל חשוב להמשיך ולבחון עמדות בקרב קבוצות המשפיעות על תהליכי קבלת החלטות. ישנן כמה שאלות חשובות שהמחקר הנוכחי לא עסק בהן ושעשויות לתרום לקידום ההבנה של תפיסות מקבלי החלטות בסוגיית העוני, והללו הן: האם קיימים הבדלים בין תפיסות של ראשי רשויות לבין תפיסת הציבור שהם מייצגים? האם להשתייכותו של ראש הרשות למפלגה המכהנת בשלטון השפעה על תפיסותיו בסוגיה זו? והאם ניתן להצביע על הבדלים בעמדות באשר לגורמים לעוני ולדרכי התמודדות עם בעיה זו בקרב ראשי הרשויות כדרג נבחר לבין בעלי תפקידים בכירים אחרים בצמרת הרשות המקומית?

נספחים

לוח 1 – קשרים (קורלציות) בין הסיבות השונות לעוני

קצבאות הרווחה	חוסר מוטיבציה	התמכרות לאלכוהול סמים	מספר רב של ילדים	בתי ספר ברמה נמוכה	שכר נמוך	מונצלים על ידי העשירים	מחסור במקומות עבודה	היעדר יכולת או כשרון להצליח
1	0.447*	-0.019	0.101	-0.095	-0.188	-0.221*	-0.207*	0.060
	1	0.341*	0.222*	-0.133	-0.067	-0.043	-0.142	0.365*
		1	0.253*	-0.026	-0.022	0.005	-0.022	0.306*
			1	0.172	0.327*	0.154	0.066	0.102
				1	0.332*	0.291*	0.150	-0.022
					1	0.361*	0.250*	0.023
						1	0.283*	0.060
							1	0.060

* מובהק לפי מתאם פירסון במובהקות $P < 0.05$

לוח 2 – קשרים (קורלציות) בין דרכי ההתמודדות עם עוני

משפחה וקהילה	הגדלת מיסוי על הכנסות	מעורבות ארגונים וחברות	הגדלת תקציבים לתוכניות סיוע לעניים	צמצום מערכת קצבאות האבטלה	צמצום מערכת קצבאות האבטלה
-	-	-	-	1	צמצום מערכת קצבאות האבטלה
-	-	-	1	-0.157	הגדלת תקציבים לתוכניות סיוע לעניים
-	-	1	0.381*	0.160	מעורבות ארגונים וחברות
-	1	0.310*	0.492*	-0.092	הגדלת מיסוי על הכנסות
1	0.107	0.171	0.104	0.090	משפחה וקהילה

* מובהק לפי מתאם פירסון במובהקות $P < 0.05$

מקורות

אחדות, לאה, כהן, רפאלה ואנדבלה, מירי (2005). ממדי העוני והפערים בהכנסות 2004, ממצאים עיקריים. המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.
 גוטליב, דניאל וקסיר (קלינר), ניצה (2004). העוני בישראל ואסטרטגיה מוצעת לצמצומו: הרחבת התעסוקה ושינויים במערכת הרווחה. ירושלים: בנק ישראל.
 גל, ג'וני ודורון, אברהם (2000). גמלאות הבטחת הכנסה ומלכודת עוני: הניסיון הישראלי. ביטחון סוציאלי 58: 113-131.
 ג'רבי, איריס ולוי, גל (2000). השסע החברתי-כלכלי בישראל. הוכן בהנחיית פרופ' רות גבינון. נייר עמדה 21. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 דהן, מומי (1998). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית: חלק א' – התחלקות ההכנסות בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
 דורון, אברהם (1997). בזכות האוניברסאליות – האתגרים של המדיניות החברתית בישראל. ירושלים: מאגנס.
 דורון, אברהם (1999). מדיניות הרווחה בישראל – ההתפתחויות בשנות ה-80 וה-90. בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 דורון, אברהם (2002). תגובות הממסד על דו"ח העוני בישראל. כיוונים חדשים 7: 177-196.
 דרי, דוד (1994). מי שולט בשלטון המקומי? תל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה / הקיבוץ המאוחד.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2001). אפיון הרשויות המקומיות וסיווגן לפי הרמה החברתית כלכלית של האוכלוסייה. באתר: http://www.cbs.gov.il/publications/local_authorities01

המוסד לביטוח לאומי (2000). סקירה שנתית 1999. מינהל המחקר והתכנון: ירושלים.

המוסד לביטוח לאומי (2006). ממדי העוני והפערים בהכנסות 2004/5: ממצאים עיקריים. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון [באתר הביטוח הלאומי <http://www.btl.gov.il>].

וייס, עידית (2004). עמדות סטודנטים לעבודה סוציאלית כלפי עוני – מבט בינלאומי משווה. ביטחון סוציאלי 66: 35-62.

ונטורה, רפאל ושמיר, מיכל (1991). "שמאל" ו"ימין" בפוליטיקה הישראלית. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 35: 21-50.

זוסמן, נעם ורומנוב, דמטרי (2001). הגמלה להבטחת הכנסה והשפעתה על היצע העבודה ועל העלמת הכנסות. הרבעון לכלכלה 48(4): 607-647.

זלצברגר, לוטה (1995). קיפוח חברתי-משפחתי לאורך זמן. ירושלים: אקדמון.

חסון, שלמה (1996). הסדר העירוני החדש – קואליציות ממשל בערי ישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

יוסטמן, משה וספיבק, אביה (2001). דינמיקה סוציו-כלכלית של רשויות מקומיות. רבעון לכלכלה 48(4): 572-606.

כספי-דרור, דפנה (2002). בין מיקום גיאוגרפי למיקום כלכלי: גורמים מבניים וגורמים ברמת הפרט בבחינת העוני בקרב ערבים ויהודים בישראל. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

לוי אפשטיין, נח, קפלן, עמית ולבנון, אסף (2002). הלגיטימציה של אי-שוויון: ריבוד חברתי ועמדות ביחס לצדק הקצאתי. המרכז לפיתוח עלי-שם פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל אביב.

מורגנשטיין, ברנדה ושמלצר, מרים (2000). השינויים באפיוני מקבלי הבטחת הכנסה בעשור האחרון: הפוטנציאל לתעסוקה. ביטחון סוציאלי 58: 28-53.

מלניק, רפי ושפרון, גד (2002). אסטרטגיה כלכלית-חברתית. בתוך: יעקב קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2002. המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים.

מנחם, גילה (2005). תל-אביב-יפו: העיר לפתחה של המאה החדשה – בין משילות לגלובליזציה. בתוך: גילה מנחם ודוד נחמיאס (עורכים), מחקרי תל-אביב-יפו – תהליכים חברתיים ומדיניות ציבורית כרך ג'. תל אביב: דיונון.

נחמיאס, דוד ונבות, דורון (2005). לקראת עיגון מעמדו של השלטון המקומי בחוקה. בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), מחקרי תל-אביב-יפו כרך ג'. תל אביב: דיונון.

סבירסקי, שלמה וקונור-אטיאס, אתי (2005). תמונת מצב חברתית – 2005. מרכז אדווה.

סדן, אלישבע (1997). העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

סטריראר, רוני (2002). עוני כמציאות רבת פנים: תפיסות בקרב עובדים סוציאליים ואנשים החיים בתנאי עוני בקהילות שונות בירושלים. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים.

סמוחה, סמי (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל אביב: הוצאת ברירות, עמ' 172-202.

סמיונוב, משה ולרנטל, תמר (1995). הפרופיל הכלכלי-חברתי של ערביי ישראל. בתוך: אלקנה מרגלית (עורך), יומה לצדק חברתי. גבעת חביבה: יד יערי, עמ' 123-134.

סער, רותי (2002). בת"א מצטיינים במתמטיקה פי 5 מבאופקים. הארץ, 7 באקטובר.

פלוג, קרנית וקסיר (קלינר), ניצה (2001). על עוני עבודה ומה שביניהם – סדרת מאמרים לדיון. מחלקת המחקר, בנק ישראל, אוגוסט 2001.

קטן, יוסף (1997). מגמות ביזור בשירותי הרווחה האישיים – מבט השוואתי על מטרופולין תל אביב. בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), מחקרי תל-אביב-יפו: תהליכים חברתיים ומדיניות ציבורית כרך ב', תל אביב: רמות.

קטן, יוסף (2000). מקבלת הבטחת הכנסה להשתלבות בעבודה: מעבר קל ובטוח או גשר צר מאוד. ביטחון סוציאלי 58: 151-172.

קטן, יוסף (2002א). בעיית העוני: מרכיבים, גורמים ודרכי התמודדות. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.

קטן, יוסף (2002ב). תהליכי הפרטה במערכת שירותי הרווחה לזקנים – תמונת מצב ולקחים ראשוניים. בתוך: יצחק בריק (עורך), הפוליטיקה של הזקנה – האוכלוסייה המבוגרת בישראל בסדר העדיפות הלאומי. תל אביב: הוצאת קו אדום, עמ' 77-110.

קלכהיים, חיים (2001). הרשות המקומית ומשרדי הממשלה: מקורות העצמה המקומית. בתוך: דניאל אלעזר וחיים קלכהיים (עורכים), השלטון המקומי בישראל. ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.

קרומרנבו, מיכל (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים.

קריסטל, אורית (1991). עוני בקרב נשים בלי בן זוג. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי מינהל המחקר והתכנון, מחקר מס' 47.

רם, אורי (2004). הפערים החדשים: קפיטליזם גלובלי, פוסט-פורדיזם ואישוויון. בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון – החברה הישראלית בעידן הגלובלי. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד / מכון ון ליר בירושלים.

שטייר, חיה ולוין, עליזה (1999). נשים עניות בישראל. שדולת הנשים בישראל, המרכז לחקר מדיניות, ירושלים.

שטייר, חיה (2005). עוני בין דיסציפלינות: תרומתה של הסוציולוגיה לחקר העוני. סוציולוגיה ישראלית ז(1): 9-22.

שעיו, משה וקנין, מיכאל (2000). עוני מתמשך בישראל – תוצאות ראשונות מהקובץ המזווג של מפקדי האוכלוסין והדיוור 1983 ו-1995. רבעון לכלכלה 47(4): 597-621.

שפירא, יונתן (1984). עילית ללא ממשיכים. תל אביב: ספרית הפועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.

Andrew, Caroline & Goldsmith, Michael (1998). From local government to local governance – and beyond? *International Political Science Review* 19(2): 101-117.

- Atkinson, Rob (2000). Combating social exclusion in Europe: the new urban policy challenge. *Urban Studies* 37(5–6): 1037–1055.
- Bar-Yosef, Rivka W. (1996). Israel: resistance of poverty to change. In: Else Qyen & S.M. Miller (Eds.), *Poverty: a global review*. Oslo: Scandinavian University Press, UNESCO Publishing, pp. 429–452.
- Barton, Allen H. (1974–1975). Consensus and conflict among american leaders. *The Public Opinion Quarterly* 38(4):507–530.
- Beck, Elizabeth L., Whitley, Deborah M. & Wolk, James L. (1999). Legislator's perceptions about poverty: views from the Georgia general assembly. *Journal of Sociology and Social Welfare* 26(2): 87–104.
- Berman, Sheri (2001). Ideas, norms and culture in political analysis. *Comparative Politics* (January): 231–250.
- Bradley, Cristopher & Cole, Dennis J. (2002). Causal attributions and the significance of self-efficacy in predicting solutions to poverty. *Sociological Focus* 35(4): 381–396.
- Carmon, Naomi (1985). Poverty and culture: empirical evidence and implication for public policy. *Sociological Perspectives* 28(4): 403–417.
- Clark, Charles M. A. & Kavanagh, Catherine (1996). Basic income, inequality, and unemployment: rethinking the linkage between work and welfare. *Journal of Economic Issues* 30(2): 399–405.
- Clarke, Gerard & Sison, Marites (2003). Voices from the top of the pile: elite perceptions of poverty and the poor in the Philippines. *Development and Change* 34(2): 215–242.
- Cozzarelli, Catherine, Wilkinson, Anna V. & Tagler, Michael J. (2001). Attitudes toward the poor and attributions for poverty. *Journal of Social Issues* 57(2): 207–227.
- Etzioni, Amitai (1993). *The spirit of community*. New York: Pantheon.
- Feagin, Joe R. (1972). When it comes to poverty, it is still “god helps those who help themselves”. *Psychology Today* 6: 101–129.
- Feather, N. T. (1974). Explanations for poverty in Australian and American samples: the person society, and fate. *Australian Journal of Psychology* 26: 199–216.
- Forma, Pauli (1999). Welfare state opinions among citizens, MP-candidates and elites: evidence from Finland. In: Stefan Svallfors & Peter Taylor-Gooby, (Eds.), *The end of the welfare state? responses to state retrenchment*. London: Routledge /ESA Studies in European society, pp. 87–105.
- Frankfort-Nachmias, Chava & Nachmias, David (2000). *Research methods in the social sciences* (Sixth Edition). New-York: Worth Publisher.

- Free, Lloyd A. & Cantril, Hadley (1967). *The political beliefs of Americans: a study of public opinion*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Furnham, Adrian (1982). Why the poor are always with us? explanations for poverty in Britain. *British Journal of Social Psychology* 21: 311–322.
- Goodin, Robert E., Headey, Bruce, Muffels, Ruud & Dirven, Henk-Jan (1999). *The real worlds of welfare capitalism*. New York : Cambridge University Press.
- Hansen, Tore & Klausen, Jan Erling. (2002). Between the welfare state and local government autonomy. *Local government Studies* 28(4): 47–66.
- Hine, Donald W. & Montiel, Christina Jayme (1999). Poverty in development nations: a cross-cultural attributional analysis. *European Journal of Social Psychology* 29: 943–959.
- Howlett, Michael & Ramesh, M. (1995). *Studying public policy: policy cycles and policy subsystem*. Toronto: Oxford University Press.
- Huber, Joan & Form, William H. (1973). *Income and ideology: an analysis of the American political formula*. New York: The Free Press.
- Hunt, Matthew O. (1996). The individual, society, or both? a comparison of black, latino, and white beliefs about the causes of poverty. *Social Force* 75(1): 293–322.
- Kasinitz, Philip & Rosenberg, Jan (1996). Missing the connection: social isolation and employment on the Brooklyn waterfront. *Social Problem* 43(2): 180–196.
- Kluegel, James R. & Smith, Eliot R. (1986). *Beliefs about inequality*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Korpi, Walter & Plame, Joakim (1998). The paradox of redistribution and strategies of equality: welfare state institution, inequality and poverty in the western countries. *American Sociological Review* 63: 661–668.
- Kreidl, Martin (2000). Perception of poverty and wealth in western and post-communist countries. *Social Justice Research* 13(2): 151–176.
- Lewin Alisa C. & Stier, Haya (2002). Who benefits the most? the unequal allocation of transfers in the Israeli welfare state. *Social Sciences Quarterly* 83(2): 488–503.
- Lewin Alisa C. & Stier, Haya (2003). Immigration, state support, and the economic well-being of the elderly in Israel. *Research on Aging* 25(3): 195–223.
- Lewis, Oscar (1963). The culture of poverty. *Society* 35(2): 199–203.
- Lewis, Oscar (1966). *La Vida: a Portorican family in the culture of poverty*. New York: Random House.
- Lister, Ruth (2004). *Poverty*. Polity Press. Cambridge, UK.

- Littrell, Jill & Diwan, Sadhna (1998). Attitudinal predictors of preferred policy options: contrasting AFDC with work program. *Journal of Sociology and Social Welfare* 25(2): 69–99.
- Mannheim, Karl (1952). The problem of generations. *Essays in the sociology of knowledge*. London: Routledge and K. Paul, pp. 276–322.
- Maloney, William, Smith, Graham & Stoker, Gerry (2000). Social capital and urban governance: adding a more contextualized top down perspective. *Political Studies* 48: 802–820.
- Menahem, Gila (1992). Public policy and political interpretations of socioeconomic environments. *International Journal of Sociology and Social Policy* 11(4): 37–62.
- Miller, S. M. (1996). The great chain of poverty explanation. In: Else Qyen & S. M. Miller (Eds.), *Poverty: a global review*. Norway: Scandinavian University Press, UNESCO Publishing, pp. 569–586.
- Murray, Charles A. (1984). *Losing ground: America social policy, 1950–1980*. New-York: Basic Books.
- Murray, Charles A. (1999). *The underclass revisited*. Washington D.C.: AEI Press.
- Myles, John & Quadagno, Jill (2002). Political theories of the welfare state. *Social Service Review* 76(1): 34–57.
- Pereira, Joseph A. & Van Ryzin, Gregg G. (1998). Understanding public support for time limits and other welfare reforms. *Policy Studies Journal* 26(3): 398–418.
- Pierson, Paul (1994). *Dismantling the welfare state? reagan, thatcher, and politics of retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Powell, Martin, Boyne, George & Ashworth, Rachel (2001). Towards a geography of people poverty and place poverty. *Policy and Politics* 29(3): 243–258.
- Rhodes, John Martin (1995). “Subversive liberalism”: market integration, globalization and the European welfare state. *Journal of European Public Policy* 2(3): 384–406.
- Rocheftort, David A. & Cobb, Roger W. (1994). Problem definition: an emerging perspective. In: D. Rocheftort & R. Cobb (Eds.), *The politics of problem definition – shaping the policy agenda*. U.S.: University Press of Kansas.
- Rodman, Hyman (1977). Culture of poverty: the rise and fall of a concept. *The Sociological Review* 25(4): 867–876.
- Ryan, William (1971). *Blaming the victim*. New York: Pantheon Books.
- Sabatier, Paul A. (1998). The advocacy coalition framework: revisions and relevance for Europe. *Journal of European Public Policy* 5(1): 98–130.

- Schon Donald A. & Rein, Martin (1994). *Frame reflection: toward the resolution of intractable policy controversies*. New York: Basic Books.
- Schram, Sanford F. & Soss, Joe (2001). Success stories: welfare reform, policy discourse, and the politics of research. *ANNALS, AAPSS*, 577(1): 49–65.
- Shalev, Michael (1999). Have globalization and liberalization normalized Israel political economy? In: David Levi-Faur, Gabriel Sheffer & David Vogel (Eds.), *Israel the dynamics of change and continuity*. London: F. Cass, pp.121–156.
- Shlonsky, Hagith R. (1984). Continuity in poverty along family lines: a reexamination of the intergenerational cycle of poverty. *Human Relations* 37(6): 455–472.
- Smith, Kevin B. & Stone, Lorene H. (1989). Rags, riches, and bootstraps: beliefs about the causes of wealth and poverty. *The Sociological Quarterly* 30(1): 93–107.
- Sommer, Robert & Sommer, Barbara (2002). *Behavioral research – tools and techniques* (Fifth Edition). New-York: Oxford University Press.
- Stier Haya & Lewin, Alisa C. (2002). Does women's employment reduce poverty? evidence from Israel. *Work, Employment and Society* 16(2): 211–230.
- Stone, Deborah A. (1989). Causal stories and the formation of policy agendas. *Political Science Quarterly* 104 (2): 281–301.
- Stone, Deborah A. (1997). *Policy paradox*. New York and London: W. W. Norton and Company, Inc.
- Verba, Sidney, Kelman, Steven, Orren, Gary R., Miyake, Inchiro, Watanuki, Joji, Kabashima, Ikuo & Ferree, Donald G. (1987). *Elites and the idea of equality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Waxman, Chaim I. (1983). *The stigma of poverty*. New York: Pergamon Press.
- Wilson, Julius William (1987). *The truly disadvantaged, the inner city, the underclass and public policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zucker, Gail Sahar & Weiner, Bernard (1993). Conservatism and perceptions of poverty: an attributional analysis. *Journal of Applied Social Psychology* 23: 925–943.

מתחם המגורים המגודר בישראל: שלב חדש של היבדלות במרחב

גלעד רוזן וערן רוזין*

תקציר. מתחם המגורים המגודר (gated community) הוא צורת מגורים חדשה, שבכוחה להשפיע באופן מהותי על הנוף העירוני ועל החברה הישראלית. לטענתנו, פיתוח מתחמי מגורים מגודרים מצביע על שלב חדש של היבדלות חברתית-מרחבית של קבוצות אוכלוסייה שונות, בראש ובראשונה על בסיס מעמדי ולא דווקא על בסיס אידיאולוגי, אתני או מתוך שאיפה לשיפור הביטחון האישי. טענה נוספת היא כי קיים פער ניכר בין השיח הציבורי והמקצועי בתחום לבין המצב בפועל – פער המשפיע על היעדרה של מדיניות מגובשת בתקופה שבה נקבעות עובדות בשטח. בשנת 2005 היו בישראל לפחות 26 פרויקטים, בהיקף של כ-6,000 יחידות דיור, שענו על ההגדרה הקשיחה ביותר של התופעה. בניגוד לדגש האתנו-ביטחוני שבלט בסיקור מקרה גבעת אנדרומדה, מניית עשרה מקרים המייצגים ארבעה דגמים של מתחמי מגורים מגודרים עולה כי ההיבט המעמדי הוא מאפיין משותף מרכזי של התופעה. התופעה מתאפיינת ביוזמה של המגור העסקי ובהיעדר כמעט מוחלט של מדיניות ציבורית, כאשר המגור השלישי מתפקד כגורם מאזן כמעט יחיד בתהליכי התכנון והפיתוח.

מבוא

מתחמי מגורים מגודרים (gated communities) מוגדרים כאזורי מגורים, שכונות או יישובים שהכניסה אליהם מותרת רק לתושביהם, למי שהוזמנו על ידם ולספקי שירותים לשכונה. שטחים שבשכונה רגילה נחשבים למרחבים ציבוריים פתוחים – כמו רחובות, מדרכות וגנים שכונתיים – הם חלק ממרחב שכונתי פרטי וסגור במתחם המגודר. מתחמים מסוג זה אינם תופעה חדשה. כבר בערים עתיקות ניתן היה להצביע על אזורים מגודרים ושמורים שהגישה אליהם הייתה מוגבלת לתושביהם בלבד, בדרך כלל בני קבוצה דתית/עדתית מסוימת (Blakely and Snyder, 1997).

נטייה להתגורר במתחמים סגורים אפיינה בעבר דווקא אוכלוסיות חלשות וקבוצות מיעוט, שנוקקו להגנה או שההיבדלות נכפתה עליהן על ידי בעלי עוצמה כלכלית ופוליטית (Marcuse, 1997; Herbert, 1999; Western, 2002). לעומת זאת, מתחמי מגורים מגודרים שהתפתחו בעשרות השנים האחרונות, בעולם המפותח ובעולם המתפתח, הם

* המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
המחקר נערך בתמיכת מרכז סילברט לחקר ישראל.

תופעה שמאפיינת דווקא את המעמד הגבוה ואת המעמד הבינוני. דפוס חדש זה של היבדלות במרחב יכול להתבטא במציאות שבה חלק ניכר מהפעילות של בני מעמדות אלה מתבצע במתחמים פרטיים מוגנים, מתבדלים ומדירים: מתחמי מגורים מגודרים, פארקי עסקים, קניונים ומתחמי פנאי. שינוי מהותי זה בגיאוגרפיה החברתית של המטרופולין מתבטא בהעמקת הקיטוב החברתי, בצמצום הזדמנויות חברתיות (Madanipour, 1998), ואפילו בפגיעה בחירויות אזרחיות של קבוצות אוכלוסייה (Giddens, 1998).

קיבוצים, מושבים, יישובים קהילתיים ושכונות דתיות-חרדיות הם דוגמאות מובהקות בישראל לצורות יישוב שהשתקעות בהן כרוכה מזה זמן רב בסלקציה ובמנגנונים המאפשרים היבדלות ואף הדרה מסוימת – במקרים אלה בעיקר ממניעים אידיאולוגיים ותרבותיים. עם זאת, המגבלה המרכזית בצורות יישוב אלו מתבטאת באפשרות המגורים במקום או ברכישת יחידות דיור, ולא ביכולת התנועה החופשית ברחבי היישוב או השכונה.

אפשר לטעון שגם דפוסים חדשים של היבדלות מרחבית בישראל, ובהם מתחמי מגורים מגודרים, קשורים בראש ובראשונה לדת, לאידיאולוגיה, כמו גם לשסע בין יהודים לערבים ולסוגיות הביטחון הכרוכות בו. על פי טענה זו, המעבר למרחבים פרטיים הוא לבוש חדש למגמות ותיקות של היבדלות ושל הדרה בחברה הישראלית.

ואולם מאמר זה מציג טענה שונה, ולפיה פיתוח מתחמי מגורים מגודרים בישראל משקף בראש ובראשונה את עליית המרכיב המעמדי לקו הפרדה מרכזי בחברה הישראלית. אין זו תופעה ותיקה בלבד, אלא שלב שונה בתכלית מקודמיו, שכן עתה מנגנוני ההיבדלות מתמקדים בעיקר במגבלות על נגישות חופשית למרחבים שהיו בעבר פתוחים, וזאת בראש ובראשונה על בסיס מעמדי. לטענתנו גם קיים פער תודעתי ניכר בין השיח הציבורי והמקצועי בתחום לבין המצב העובדתי; פער זה נובע בעיקר מזיהוי פרויקטים כמו גבעת אנדרומדה ביפו והיישוב ארסוף כמקרים בודדים וחריגים, ולא דווקא כמסמלים תהליך רחב.

מטרת המאמר היא אפוא להעריך את תופעת מתחמי המגורים המגודרים בישראל, לעמוד על היקפה, על מניעי הקמתם של מתחמים מגודרים ועל מנגנון הפיתוח המאפיין אותם. המחקר בוחן אם היקף התופעה אכן מצביע על שינוי מהותי במרחב העירוני ולא על תופעה שהיא אנקדוטית במהותה; אם המניעים להקמתם של המתחמים המגודרים מבטאים משקל הולך ורב של שיקולי סגנון חיים, מעמד ויוקרה ביחס לשיקולי ביטחון אישי והיבדלות על בסיס דתי ועדתי שהיו דומיננטיים בארץ בעבר; ואם התופעה מונעת על ידי יוזמה פרטית, או שמא קיימת מדיניות ציבורית מפורשת או סמויה המשפיעה עליה. התשובות לשאלות אלו עשויות להעיד גם על ההשלכות האפשריות של פיתוח מתחמי מגורים מגודרים על העיר ועל החברה הישראלית.

הפרטת המרחב הציבורי

הפרטת מרחבים ציבוריים היא היבט בולט של תהליכים גלובליים המשתקפים במטרופולין של תחילת המאה העשרים ואחת. ההבחנה בין שטחים ציבוריים ופרטיים אינה חד-משמעית: בקוטב האחד נמצאים מקומות ציבוריים לחלוטין שהם בבעלות הציבור ופתוחים לכול, ובקוטב האחר – מקומות פרטיים לחלוטין, הסגורים לכול, למעט לבעליהם ולמוזמנים על

ידם. ואולם בין שני קטבים אלה מצויים מצבי ביניים, הנבדלים זה מזה באופי המגבלות על הנגישות למקום, בזהות בעל השליטה על הנגישות ובהשלכותיהן של מגבלות הנגישות על קבוצות אוכלוסייה שונות (Benn and Gaus, 1983; McKenzie, 2003).

מרחבים פרטיים אינם תופעה חדשה, אולם במהלך המאות התשע-עשרה והעשרים הפכה הנגישות לתשתיות ולשירותים במרחב העירוני לאוניברסלית יותר. תפיסות של מדינת הרווחה הדגישו את הזכות האוניברסלית לשירותי בריאות, חינוך וסעד, והתגלמה בהן גם ההכרה בזכות לניידות חופשית במרחב, גם אם זו לא הייתה מוחלטת אלא לוותה בהכרה בזכות הקניין הפרטי ובזכות להגביל לעתים כניסה לשטחים פרטיים כמו פארקים רחבי ידיים ומוסדות, או בזכות לגבות דמי כניסה. היפוך המגמה, דהיינו מעבר ממרחבים ציבוריים למרחבים פרטיים, נובע משינויים חברתיים-כלכליים רחבים ומתבטא, לדוגמה, במעבר מרחובות מסחריים ציבוריים למרכזי קניות מתוכננים בבעלות פרטית (Crawford, 1992; Goss, 1993), מאזורי תעסוקה עירוניים לפארקי תעשייה ומשרדים פרטיים שהכניסה אליהם מבוקרת, מכיכרות ופארקים עירוניים למתחמי פנאי ובילוי פרטיים ומוגנים ולפארקים ולשמורות טבע שהכניסה אליהם מבוקרת וכרוכה בתשלום, וממערכות תשתית ציבוריות לכבישי אגרה (Boyer, 1992; Davis, 1992; Loukaitou-Sideris, 1993; Defilippis, 1997). בתהליך זה, גם כאשר הכניסה לאתרים פרטיים איננה נמנעת מהציבור הרחב ואיננה כרוכה בתשלום, בכל זאת היא נתונה לפיקוח וקיימת האפשרות למנוע את הכניסה מאנשים בלתי רצויים (על פי מראה חיצוני, חשש להתנהגות בלתי הולמת וכדומה).

הקמתם של מתחמי מגורים מגודרים מהווה מרכיב משמעותי בתהליך הפרדת המרחב ואולי מלמדת יותר מכול על עוצמת השינוי. מגמת המעבר ממרחבים ציבוריים למרחבים פרטיים זכתה לשני פירושים עיקריים: האחד מזהה מעבר חד וברור משטחים ציבוריים לשטחים פרטיים, שתוצאותיו הם למעשה קץ המרחב הציבורי (The end of public space) (Sennett, 1992; Sorkin, 1992), דהיינו מיליטריזציה (militarization) ודיסניפיקציה (disneyfication) של המרחב (Boyer, 1992; Goss, 1996), על היבטי ההדרה והפגיעה "בזכות לעיר" (the right to the city) הגלומים בהם (Mitchell, 2003); השני מזהה תהליך מורכב יותר של שינוי באופיים של מקומות ציבוריים, שמתבטא בשימוש הולך ורב במרחבים ציבוריים למחצה (מקומות פרטיים בעלי מאפיינים ציבוריים או מקומות ציבוריים המנוהלים באופן פרטי). תוצאה בולטת של תהליך שבו בקרה ותכנון של מרחבים ציבוריים מועברים למגזר הפרטי היא הענקת משמעויות שונות לאותם מקומות ציבוריים, ולעתים אפילו הוספת מרחבים ציבוריים חדשים, גם אם אלה מנוהלים באופן פרטי (Loukaitou-Sideris, 1993; Zukin, 1995). מרחבים מדירים יכולים גם להגן בנסיבות מסוימות על קבוצות אוכלוסייה שונות כמו קשישים ונשים (Mycoo, 2006).

מתחם המגורים המגודר

התפתחותם של מתחמי מגורים מגודרים הנה חלק מתהליך נרחב יותר של הפרדת מרחבים ציבוריים. פיתוח מתחמים אלה מתאפיין בשונות גבוהה בכל הנוגע לנסיבות הקמתם, להיקף התופעה, למנגנון הפיתוח ולמאפייני המתחמים. במדינות המערב מקובל לכנות את

המתחמים בשם gated communities; אלה משתלבים בארצות הברית בחלום האמריקאי של מגורים בפרבר (Low, 2003), בעוד שבבריטניה בולטת התופעה באזורים עירוניים ותיקים (Blandy, 2006). פיתוחם של מתחמי מגורים מגודרים במדינות מתפתחות כמו דרום אפריקה (Landman, 2004), אינדונזיה (Connell, 1999), ארגנטינה (Coy and Pohler, 2002) וסין (Miao, 2003) מבטא צורך ראשון במעלה לשפר את הביטחון האישי ולהגן על הקניין. הקמת מתחמים ביוזמת השלטונות בערב הסעודית ובסין מוסבר לעתים ברצון לבודד השפעות תרבותיות מערביות (Glasze and Alkhayyal, 2002; Wu and Webber, 2004). מניעי הגידור יכולים אף הם להשתנות לאורך זמן: כך בדרום אפריקה ביטול משטר האפרטהייד והסרת ההגבלות החוקיות שאכפו הפרדה מרחבית והדרה חברתית הביא לפיתוח מתחמים המציעים סביבת מגורים מבוקרת ומגוון אמצעי ביטחון (Jurgens and Gnad, 2002). מתחמים סגורים מהעידן הסוציאליסטי בסין וברוסיה הוקמו ביוזמת המדינה ושימשו כיחידות ארגון או ייצור חברתיות כלכליות. מתחמים מגודרים מודרניים במדינות אלו דומים אמנם במאפייניהם החיצוניים למתחמים המגודרים מהתקופה הקודמת, אולם הם מפותחים על ידי יזמים פרטיים ומערכות ממשל מקומיות, מסמלים היבדלות והדרה מעמדית, ומשקפים ביקוש של המעמד הגבוה למערך משופר של תשתיות ושירותים (Wu, 2005; Lentz, 2006).

מיון מקובל של מתחמים מגודרים, שהוצע על ידי בלאקלי ושניידר (Blakely and Snyder, 1997), מבחין בין שלושה טיפוסים: (1) קהילות של סגנון חיים (lifestyle communities), שבהן הדגש הוא על איכות חיים, שמתבטאת במערך משותף של שירותים ונכסים, כמו מתקני ספורט ונופש; (2) קהילות של יוקרה (prestige communities), שבהן הדגש הוא על מעמד כלכלי, דימוי אקסקלוסיבי, פרטיות והגנה מפני משוטטים וזרים; ו- (3) מתחמים מוגנים (security zone communities), ובהם הדגש הוא על הגנה מפני פשיעה ואלימות ועל הפחתת תנועת כלי הרכב בשכונה. מיון זה מדגיש בעיקר מניעים להסתגרות במתחם מגורים מגודר.

הבחנה אחרת מדגישה היבטים משפטיים של ניהול המתחם המגודר. בארצות הברית רווחת מסגרת של אגודות בעלי בתים (homeowner associations) בעלות תקנון המסדיר את ניהול הנכסים והשירותים וכללי התנהגות נוספים (McKenzie, 1994; 2003). אגודות אלו יכולות גם לעסוק בסינון רוכשים פוטנציאליים של יחידות דיור חדשות ודירות יד שנייה בפרויקט המגודר, בדומה למנגנונים הקיימים ביישובים קהילתיים בישראל. הבחנה נוספת מתמקדת ברמת הסגירות של המתחם – ממתחמים שאינם מגודרים ואין בהם אפילו שמירה אלא רק שילוט המבהיר שמדובר בשטח פרטי ושערים המשמשים כנקודת ציון, ועד מתחמים מגודרים ושומרים, שלא ניתן להיכנס אליהם ללא אישור. מיונים מפורטים יותר מתייחסים גם למאפיינים כמו מיקום, גודל, מאפייני בעלות (דיור עיקרי, בתי נופש, דיור לקשישים וכדומה) ומגבלות מדיניות (Grant and Mittelsteadt, 2004).

השפעותיה של תופעת השכונות המגודרות שנויות במחלוקת. חוקרים שונים נוטים לשלול את התופעה או לתמוך בה גם על סמך טיעונים ערכיים, שאינם מבוססים בהכרח על מחקר הערכה מסודר (Gooblar, 2002). הערכת השכונות המגודרות מתייחסת לכמה רמות: השפעה על תושבי המתחמים המגודרים, על הסביבה הקרובה, על הרשות המקומית ועל החברה בכללותה. השפעות חיוביות אפשריות כוללות יתרונות כלכליים לתושבי המתחמים

המגודרים ולרשויות המקומיות, ובהם התאמת סל שירותים לביקושים המאפיינים את תושבי המתחם שמשמש כמעין מועדון צרכנים משותף (the club realm) (Webster, 2001; 2002), מניעת האפשרות שתשתיות המיועדות עבור תושבי המתחם ישמשו גם "טרמפיסטים", יוקרה ושמירה על ערך הנכסים. מתחמים מגודרים המתוחזקים באופן פרטי צפויים גם להיות כדאיים מבחינת המשק המוניציפאלי (Glasze, 2005). מתחם המגורים המגודר אמור גם לתרום לביטחון האישי ולצמצם את הפשיעה בשכונה, אם כי מחקרים בנושא זה מצביעים בעיקר על תרומה לתחושת הביטחון, ואולי גם על צמצום הסיכון לתאונות דרכים, ולא דווקא על השפעה ממשית על שיעורי הפשיעה (Low, 1997; Wilson, 2000); מה גם שהשפעות חיוביות בתוך המתחם המגודר יכולות להסיט פשיעה ותנועה לאזורים סמוכים. השפעות שליליות אפשריות כוללות את פיצול המרחב ל"איים מנותקים" על בסיס כלכלי-חברתי (Jurgens and Gnad, 2002; Landaman, 2004), קיטוב חברתי-מרחבי גדל, התחזקות מגמות של הדרה חברתית (Connell, 1999; Coy and Pohler, 2003), פגיעה בחופש התנועה ופיקוח על התנהגות הפרט המנוגד לערכים דמוקרטיים (Davis, 1992; Calderia, 1996). לחיים במתחם פרטי יש גם מחיר כלכלי המתבטא בעלויות גבוהות לתושב, ומחיר זה צפוי גם להעמיק את הקיטוב המרחבי, כאשר הבוחרים לגור במתחם מגודר יהיו אלה המסוגלים לעמוד בעלויות הנוספות.

היבדלות, הדרה והפרטת המרחב בישראל

תופעות של היבדלות והדרה מאפיינות את העיר הישראלית מזה שנים רבות. ההיבדלות בין יהודים לערבים בערים מעורבות וההיבדלות המרחבית של האוכלוסיות החרדית והדתית הן קווי הפרדה ראשיים בגיאוגרפיה של המגורים בעיר הישראלית. היבדלות מוניציפאלית על רקע פוליטי-אידיאולוגי בלטה עוד לפני קום המדינה בין יישובי המחנה האזרחי, כמו קריית מוצקין, קריית ביאליק ורמת גן, לבין שכונות פועלים כמו קריית חיים וגבעתיים. שכונות מגורים אלו, שהוקמו בתקופת המנדט, כללו מנגנוני הדרה באמצעות ועדות סינון וקבלה, שמטרתן הייתה ליצור קהילות הומוגניות מבחינה אידיאולוגית-חברתית (חיות, 1989), אך לא דווקא להגביל את הגישה למרחבים הציבוריים בשכונה. מנגנוני הדרה שתכליתם סינון על רקע אידיאולוגי-חברתי בלטו גם בקיבוצים ובמושבים והופעלו מאז שנות השבעים גם ביישובים קהילתיים, למרות שמרכיב החיים השיתופיים ביישובים קהילתיים היה שולי. תהליכים מודרניים של הפרטת המרחב בלטו בישראל בעיקר מאז שנות השמונים, והמעבר של חלק הולך וגדל של פעילות הקניות והבילוי למרכזי קניות מתוכננים הוא מרכיב בולט שלהם (אודנהיימר, 2005), לצד פיתוח כבישי אגרה, גביית דמי כניסה בפארקים עירוניים, ונטייה גוברת לגבות דמי כניסה משמעותיים לגנים לאומיים, שמורות טבע וחופי ים. מתחמי מגורים מגודרים המיועדים לאוכלוסייה מבוססת ומשווקים כשכונות יוקרה פרטיות סגורות הם מרכיב חדש יחסית בתהליכי הפרטת המרחב בישראל, והוא בעל משמעות ייחודית (גרינברג, 2005; 2005). מתחמים אלה עלו על סדר היום בתחילת שנות האלפיים, ובהם גבעת אנדרומדה ביפו (מונטרסקו ופביאן, 2003; ליבנה, 2004; מקובר-בליקוב, 2004; דוין, 2005; Levine, 2001), סי אנד סאן בתל אביב (פטרסבורג, 2005),

כפר הים בגבעת אולגה (פפאי, 2000), שכונת פארק צמרת בתל אביב (ריילי, 2004) שכונת מגדלי תל אביב (גרינברג, 2004), מגדלי נאמן בתל אביב (ריילי ומירובסקי, 2004), פרויקט רובע לב העיר בתל אביב (גרינברג, 2005א) והיישוב ארסוף (פטרסבורג, 2005ב). ניירות עמדה מטעם ארגוני מגזר שלישי העלו היבטים של צדק סביבתי וחברתי הכרוכים בתופעה זו (מישורי ואחרים, 2005; פדן והרטמן, 2005), ואולם התופעה נתפסה על פי רוב ככוללת מקרים בודדים ולא דווקא כמבשרת שינוי אורבני רחב.

תופעה נוספת בעלת סממנים של גידור היא הקמת מכשולים בין יישובים, כמו בין קיסריה לג'סר א-זרקא (גלילי, 2003), בין מושב ניר צבי לשכונת פרדס שניר בלוד (גלילי, 2003; לוי, 2004; זינגר, 2004), בין שכונת ג'ואריש ברמלה לשכונת גני-היהודית (גלילי, 2004) ובין עומר לריכוז הברדווי תרביץ אל סנע. בכל המקרים מדובר במכשול – בדרך כלל מתלול עפר, גדר או קיר אקוסטי – שנועד להקשות על תושבים מאזור המצוקה הערבי להגיע ליישוב היהודי המבוסס (פדן והרטמן, 2005), בעיקר במטרה למנוע עבירות רכוש.

יפתחאל (1999) היה הראשון להשתמש במונח gated community בהקשר הישראלי, אולם התייחסותו הצטמצמה לסוגיית ההיבדלות האתנית והחברתית שאפיינה את ההתיישבות היהודית – מצפים וישובים קהילתיים – במהלך שנות השבעים והשמונים. לטענת ורצברגר (2004), המסתמך בעיקר על הניסיון הבין-לאומי, השכונה המגודרת היא תופעה בעייתית בגלל מאפייניה המדירים ותרומתה לבלקניזציה של המרחב ולהיעלמות המרחב הציבורי כמרחב חברתי ודמוקרטי. להבי (2005) רואה בקהילה העירונית הפרטית בישראל טיפוס חדש של קהילת מגורים, לצד הקיבוץ המתחדש והיישוב הקהילתי. הרציונל להקמת קהילות פרטיות הוא העדפות צרכנים בשוק הדיור, בראש ובראשונה ביקוש למתחמים המספקים תשתיות ושירותים משותפים למועדון צרכנים מצומצם המתבדל מסביבתו החיצונית, והיזומה להקמת שכונות אלו היא פרטית. לעומתו, צפדיה (2005) רואה בפיתוח צורות המגורים החדשות תוצר בלתי מוצהר של מדיניות ציבורית המקדמת עקרונות של ייחוד המרחב, הדרה במסווה של הפרטה והיבדלות החופפת קווי מתאר אתנור-מעמדיים.

לטענתנו, מתחמי המגורים המגודרים בישראל אינם לבוש חדש למנגנוני היבדלות והדרה מהסוג הוותיק, שהתאפיינו במניעים אידיאולוגיים, לאומיים-אתניים וביטחוניים. אין להפחית אמנם ממשקלם של מניעים אלה גם כיום, ובפרט ממקומו של המתח בין יהודים לערבים בשיקולים לגידור יישובים באזורי תפר, להקמת מכשולים בין יישובים יהודים ליישובים ערביים ולהדרות מרחביות מסוגים שונים. ואולם מתחמי המגורים המגודרים שונים מהותית בשלושה היבטים: אופי המגבלות על נגישות חופשית במרחב, מנגנון הפיתוח של המתחמים, ומניעי הגידור וההיבדלות.

שיטת המחקר

השלב הראשון של המחקר כלל אומדן של היקף תופעת מתחמי המגורים המגודרים בישראל, אפיון המתחמים וזיהוי פרויקטים העונים על ההגדרה הקשיחה ביותר של מתחם מגודר. על פי הגדרה זו מתחמי מגורים מגודרים הם אזורים מגורים שבהם שטחים ושירותים שבשכונה גיילה נחשבים לציבוריים ופתוחים מוגדרים כחלק ממרחב שכונתי פרטי והגישה אליהם

נמנעת מהציבור הרחב. המגבלה הייחודית לצורת מגורים זו היא באי האפשרות של האדם הזור לשהות בשטחים השכונתיים המשותפים, ולאז דווקא סלקציה של האוכלוסייה המורשתית לרכוש בית במתחם. המרחב הסגור אינו מוגבל אפוא רק ליחידות הדיור הפרטיות ולחדר המדרגות (בדומה למצב בכל בית משותף שבו אינטרקום), אלא כולל מערך תשתיות ושירותים נרחב – פארקים, רחובות, בריכות שחיה, ושטחים פתוחים. גבולות המתחם המגודר ברורים וגלויים לעין, נקבעים באמצעות גדר או חומה, ובשער הכניסה מוצב שומר המונע כניסת זרים. במתחמים המגודרים בנייה צמודת קרקע, קומפלקסים של בנייני דירות או שילוב של בניינים מטיפוסים שונים.

במסגרת השלב הראשון נסקרו דוחות מחקר, ניירות עמדה, תחקירים בעיתונות היומית, נערכו סיורים בפרויקטים שונים ונעשו בירורים טלפוניים. במקביל הופצו, בחודשים מאי-ספטמבר 2005, שאלוני דואר בקרב 113 מהנדסי הוועדות המקומיות לתכנון ולבנייה, במטרה להשלים את מיפוי התופעה ולעמוד על מדיניות התכנון ביחס אליה. מבין הוועדות נבחרו 38 המייצגות את כל אזורי הארץ ואת מגזרי האוכלוסייה השונים (יהודי עירוני, יהודי כפרי, ערבי), שעל סמך המידע שהיה בידינו ניתן היה לצפות שיימצאו בתחומן מתחמים מגודרים, ובוועדות אלה הושקע מאמץ מיוחד כדי להשיג שיעור היענות גבוה. שיעור היענות הכללי היה 47% (53 ועדות), ושיעורו בקרב הוועדות שהושקע בהן מאמץ מיוחד היה 82% (31 ועדות).

השלב הראשון הביא לאיתור של לפחות 26 פרויקטים העונים על ההגדרה הקשיחה של מתחם מגורים מגודר. מתחמים אלה סווגו לארבעה טיפוסים, על סמך המיון שהוצע על ידי בלאקלי ושוניידר (Blakely and Snyder, 1997): (1) יישובים פרבריים חדשים (ארסוף); (2) מתחמי נופש ופנאי (כפר הים, נאות גולף וסי אנד סאן); (3) כפרי גמלאים (אחוות פולג, מגדלי הים התיכון נורדיה, ופרטיאה בכפר); ו-(4) מתחמים עירוניים מסוגים שונים (גבעת אנדרומדה, הרובע, וחצרות יפו, מקבצים של מגדלי דירות, ומתחמים "מגודרים למחצה"). מן הראוי לציין שמתחמי נופש ופנאי וכפרי גמלאים הם חלק בלתי נפרד מתופעת מתחמי המגורים המגודרים, בשל היותם שכונות מגורים שבהן נמנעת מהציבור הרחב הגישה למרחבים ציבוריים כמו רחובות ופארקים, בהתאם להגדרה שפורטה לעיל, וכך הם מוגדרים גם בספרות המדעית הבינלאומית (Low, 2003; Grant et al., 2004). מתחמי נופש אמנם דומים בצורתם לכפרי נופש תיירותיים רבים, אך האחרונים אינם משמשים למגורים; כפרי גמלאים אמנם מתפקדים בצורה דומה ל"מגדלי גיל הזהב" בערים רבות, אך האחרונים אינם כרוכים בסגירות מתחמים שכונתיים הכוללים, כאמור, רחובות ושטחים פתוחים שאינם רק חצרות בניינים או מועדונים.

בשלב השני של המחקר נבחרו לבחינה מפורטת עשרה פרויקטים המייצגים את ארבעת הטיפוסים. הניתוח המפורט של המתחמים שנבחרו הורכב מיותר מ-35 ראיונות שנערכו בין יוני 2004 לאוגוסט 2005 וכללו מראיינים המייצגים כמה רמות: (1) הפרויקט – אדריכלים, דיירים, יזמים, מנהלי חברות ניהול ואחזקה, מנהלי פרויקטים, ממונים על הביטחון במתחמים וסוכני מכירות; (2) הסביבה הקרובה – מתווכים; (3) הרשות המקומית – מקבלי החלטות בחברות פיתוח עירוניות וברשויות מקומיות; (4) הרמה הארצית – אנשי מקצוע מארגוני המגזר השלישי.

זיהוי מניעי הגידור וההיבדלות התבסס על המאפיינים הבאים: (א) מיקום הפרויקט ומידת סגירותו כלפי קבוצות תושבים סמוכות (למשל קרבה לאוכלוסיה ערבית); (ב) מדיניות ההיבדלות וההדרה המוצהרת של המתחם (על פי קריטריונים כמו גיל והכנסה); (ג) נראות ציבורית, כפי שמתבטאת במשמעות סמלית שניתנה לגידור בעיתונות, בראיונות שנערכו, ובמחאה הציבורית (אם זו עלתה); (ד) זהות היזם ומניעיו; ו(ה) מטרת גידור המתחם על פי הערכות המרואיינים ומהנדסי הוועדות המקומיות. הסעיפים הבאים כוללים תיאור קצר של מאפייני מתחמי המגורים המגודרים שהתפתחו בישראל מאז שנות התשעים, בחינה של עמדת מוסדות התכנון כלפי התופעה, ודיון בטענות המחקר.

מאפייני מתחמי מגורים מגודרים בישראל

ממצאי המחקר מצביעים על כך שפיתוח מתחמי מגורים מגודרים אכן החל לתפוס תאוצה בישראל מאז שנות התשעים. בהתבסס על שאלוני הדואר שהופצו בקרב מהנדסי הוועדות המקומיות לתכנון ולבנייה, בירורים טלפוניים וסיורים בפרויקטים השונים, בשנת 2005 זוהו לפחות 26 פרויקטים מגודרים ב-10 רשויות מקומיות, ובהם כ-6000 יחידות דיור – למעט שניים כולם ממוקמים במרכז הארץ. על פי הגדרה רחבה יותר, המתייחסת גם למתחמים פרטיים שרמת השמירה והבקרה על הנכנסים אליהם נמוכה יותר, ניתן להעריך שקיימים בארץ כ-200 פרויקטים מגודרים ובהם כ-30,000 יחידות דיור בעשרות רשויות מקומיות. הגדרה רחבה זו מוסיפה בעיקר חלק נכבד ממערך הדיור המוגן למבוגרים ומקבצים של מגדלי דירות.

יישובים פרבריים חדשים

היישוב ארטוף, סמוך לקיבוץ שפיים ולמצוק החוף בתחום המועצה האזורית חוף השרון, הוא המקרה המובהק ביותר של ישוב כפרי-פרברי מגודר.¹ סגירתו בשנת 2002 באמצעות תעלות, גדרות, שער כניסה ושומרים, התרחשה זמן קצר לאחר שהמקום עבר פיתוח מואץ. היוזמה הייתה של התושבים, בראש ובראשונה במטרה למנוע פריצות וגניבות ולשמור על הפרטיות שהופרעה על ידי כתבים וסקרנים. סגירת היישוב הביאה להפרטה בפועל של מערך הרחובות הציבוריים ולמניעת גישה חופשית לחוף הים, לשמורת הטבע ולנוף הנצפה ישירות משטח היישוב. רבים מבין בעלי הבתים בארטוף גרים במקום באופן קבוע, אך יש גם תושבים שהבית משמש אותם כבית נופש לסופי שבוע ולחגים. המעמד חברתי-כלכלי הגבוה מאוד של תושבי המקום מתבטא גם במערך תשתיות פרטי, כולל מתקן להתפלת מים (לוח 1).

מיקומו המבודד של היישוב צמצם ככל הנראה את ההתנגדות הציבורית לגידורו, ואזכורים ביקורתיים של היישוב בתקשורת (פטרסבורג, 2005ב) היו מעטים. מראיונות עם חברי

1 קיימים יישובים כפריים מגודרים רבים באזורים רגישים מבחינה ביטחונית, אך ביישובים אלה הגידור לא נעשה במטרה למנוע כניסת זרים, אלא כאמצעי ביטחוני.

המועצה האזורית חוף השרון ומתשובות שהתקבלו לשאלון הדואר עולה שהמועצה האזורית אכן מודעת לתופעת מתחמי המגורים המגודרים ומתנגדת ברמה העקרונית להפרטת המרחב הציבורי, אולם אינה מזהה את ארסוף ואת פרויקט אחוזת פולג (ראו בהמשך) כמתחמים מגודרים.

היבדלות היישוב ארסוף היא בראש ובראשונה על בסיס מעמדי וגידורו נבע בעיקר משיקולי יוקרה, פרטיות ותחושת ביטחון. היישוב מתאים אפוא לטיפוס המכונה *the top gated new towns fifth communities* בקטגוריית שכונות היוקרה, או לטיפוס המכונה *gated new towns* בקטגוריית סגנון חיים על פי המיון של בלאקלי ושניידר (1997). עם זאת, בניגוד למצב השכיח בארצות הברית, ובו היוזמה לסגור את השכונה בפני זרים היא של היוזם המפתח, בארסוף יוזמת הסגירה עלתה מצד התושבים באמצעות הוועד המקומי.

פיתוח ארסוף עשוי להעיד על תהליך רחב יותר המתפתח במגזר הכפרי, ובו יישובים והרחבות קהילתיות יתקדמו יותר ויותר למודל של קהילות מגורים פרטיות מגודרות. בקרבת ארסוף אפשר להצביע על כמה יוזמות פיתוח בתחום המגורים שעשויות להיות מגודרות בהמשך. קיבוץ געש קידם פרויקט יוקרה בשם "געש על הים", שכלל שכונה סגורה ובה שטחים פתוחים ובריכה על אדמות פרטיות בקיבוץ, אך בנפרד ממנו. פיתוח הפרויקט עוכב בשל צו של בית המשפט (גלבוע, 2003; צפריד, 2004א). קיבוץ שפיים תכנן לבנות 100 וילות על קרקעות הקיבוץ סמוך לארסוף, שהוגדרו כהרחבה לבני הקיבוץ. יוזמה להקים יישוב וילות גדול (1,860 יחידות דיור) בשם ארסוף-קדם על קרקעות פרטיות סמוך לארסוף לא צלחה עד כה כיוון שבמקום מתוכנן גן לאומי ושמורת טבע (פטרסבורג, 2005ב). מושבים סמוכים כמו רשפון, בצרה, שדה ורבורג ובני ציון הפכו למוקדי משיכה עבור קבוצות אוכלוסייה מבוססות במיוחד (טל ופטרסבורג, 2005; פטרסבורג, 2005ב), כאשר בנוסף לשינוי חברתי יישובים אלה משתנים שינוי פיזי המתבטא בבניית אחוזות פרטיות ובמגמות של ביצור המרחב כגון סגירת שערים בשעות הערב – הללו עשויות להביא בסופו של דבר להסתגרות על פי מודל דומה לזה של ארסוף. סינון האוכלוסייה במרחב הכפרי ילבש אפוא צורה חדשה, וייעשה בעיקרו על ידי כוחות השוק, אך אמצעי הבקרה וההגבלות על התנועה החופשית ביישובים כפריים-פרבריים ירבו.

לוח 1: מאפייני מתחמי מגורים מגודרים נבחרים

שם המתחם	אכלוס ראשוני	שטח יחידות דיוור	ייזום וניהול	מאפייני המתחם	גורמי משיכה	נראות ציבורית
יישוב פרברי חדש						
ארטוף (מ.א. חוף השרון)	סביב שנת 2000	250 דונם 150-90 יח"ד	בעלי הקרקעות, ועד מקומי מוניציפלי	בנייה פרטית. מעמד חברתי-כלכלי גבוה מאוד. מתקן להתפלת מיס. ניסיון לקיים אסיפות תושבים ולחבר אמנה חברתית.	מיקום על קו המים. קרקע בבעלות פרטית. מועדון חברים יוקרתי. יישוב שמור ומוגן.	מיקום מבודד מצמצם ביקורת ציבורית על סגירה בפועל של מערך רחובות ציבורי ומניעת גישה חופשית לחוף הים, לשמורת טבע ולנוף.
מתחמי נופש ופנאי						
נאות גולף (קיסריה)	1994	120 דונם 515 יח"ד	יזמים פרטיים, חברת ניהול	בתי קיט יוקרתיים ומתקני גולף. כ-1/3 בעלי דירות קבועים, 1/3 שכירות ארוכת טווח, 1/3 שכירות קצרת טווח.	תשתית פנאי מיוקם ביישוב יוקרתי ביותר.	נראות נמוכה – שכונה סגורה בלב היישוב קיסריה, לאו דוקא במקום רגיש מבחינת ביטחון ופשיעה.
כפר הים (חדרה)	1997	44 דונם 522 יח"ד	יזמים פרטיים, חברת ניהול	קומפלקס שאמור לכלול גם בית מלון. 60% בעלי דירות והיתר בשכירות. דירת נופש בלבד ל-90% מהדיירים.	מיקום על חוף הים ומערך תשתיות פנאי נרחב.	מאבקים של ארגונים סביבתיים בסוגיית הנגישות לחוף הים ופיתוח רצועת החוף הסמוכה לקו המים. מחלוקת בעניין תשלומי ארגונה (דירות נופש או דירות מגורים).
סי אנד סאן (תל אביב)	1994	30 דונם 270 יח"ד	יזמים פרטיים, חברת ניהול	בנייה רוויה. 60% בעלי דירות והיתר במקום מגורים משני בלבד עבור רוב הדיירים.	מיקום על חוף הים ודימוי יוקרתי.	מאבקים של ארגונים סביבתיים בסוגיית הנגישות לחוף הים ופיתוח רצועת החוף הסמוכה לקו המים.
כפרי גמלאים						
אחוזה פולג (מ.א. חוף השרון)	1998	150-110 דונם 350-137 יח"ד	קיבוץ תל יצחק ויזמים פרטיים, חברת ניהול	בניין מרכזי, תמהיל של יחידות דיוור (בניינים בני 3-4 קומות) ובתים צמודי קרקע, שבילים להולכי רגל, כביש טבעת, תשתיות פנאי נרחבות וכניסה מבוקרת באמצעות שומרים.	דיוור מוגן פרטי המציע איכות חיים ורמת שירותים גבוהה לקבוצות אוכלוסייה מבוגרת בעלות אמצעים כלכליים, בשיטת הפיקדון.	לא מעורר התנגדות ציבורית ומשתלב בנוף הכפרי. פעילות המגזר השלישי בסוגיית הצדק החלוקתי (פסק דין בניץ בעתירת הקשת הדמוקרטית בנושא הקרקעות) מקשה על יוזמות פיתוח חדשות.
פרוטיאה בכפר (מ.א. לב השרון)	2000	60 דונם 267 יח"ד	מושב בני דרוור ויזמים פרטיים, חברת ניהול	מושב בני דרוור ויזמים פרטיים, חברת ניהול		
מגדלי הים התיכון נורדיה (מ.א. לב השרון)	2001	47 דונם 320-172 יח"ד	מושב נורדיה ויזמים פרטיים, חברת ניהול			
מתחמים עירוניים						
גבעת אנדרומדה (יפו)	1998	16.7 דונם 320 יח"ד	יזמים פרטיים, חברת ניהול	בנייה רוויה. המתחמים סבלו בשלבים שונים של פיתוחם מקשיים כספיים וכתוצאה מכך התחלפו היזמים ואף שונו התוכניות.	פרויקטים יוקרתיים שקודמו כחלק מתהליכי גיטרופיקציה של יפו. תשתיות פנאי ושירותים איכותיות. מערך אמצעי ביטחון מוגבר.	משבר אמון בין תושבי יפו לבין הכנסייה היוונית אורתודוקסית ומוסדות התכנון. מחאה ציבורית על רקע טענות להדרה אתנית. זכה לחשיפה תקשורתית על רקע פרשיות ואנוו והלית ישורן.
נגה (יפו)	1999	12 דונם 186 יח"ד	יזמים פרטיים, חברת ניהול			
הרובע (יפו)	2004	12 דונם 230 יח"ד	יזמים פרטיים, חברת ניהול			

מתחמי נופש ופנאי

שלושת המתחמים המגודרים בקבוצה זו ממוקמים על חוף הים (כפר הים וסי אנד סאן) או בסמיכות לו (נאות גולף), ומשלבים תשתיות פנאי נרחבות עם דימוי יוקרתי. מתחמים אלה הם מעין הכלאה בין בנייני מגורים לבין בתי מלון, ובשלושתם חלק משמעותי מהדירות מושכרות או מהוות מקום מגורים משני לבעלים (לוח 1). גידורם של פרויקטים אלה קשור בראש ובראשונה לסגנון חיים ולרצון לשמור על מסגרת של מועדון חברים סגור המציע מערך תשתיות ושירותים יוקרתי.

שלושת הפרויקטים שונים זה מזה בתדמית שיש להם ביחס לסביבתם. כפר הים בגבעת אולגה נחשב יוקרתי, ותרם לתנופת פיתוח בסביבתו, שסבלה קודם לכן מדימוי נמוך של שכונת מצוקה. לעומתו, דימויו של מתחם נאות גולף נחות בהשוואה לזה של שכונות הווילות הסמוכות בקיסריה, בין השאר בשל גודלן הקטן יחסית של הדירות ובשל יחסים מורכבים בין גורמים שונים בתוך המתחם. תשתית ביטחון מוגברת מהווה לרוב גורם משיכה חשוב של מתחם מגודר, אולם במקרה של נאות גולף, שכונות הווילות הסמוכות בקיסריה נהנות אף הן משירותי ביטחון שמספקות להן חברות אבטחה פרטיות, כולל שערים אלקטרוניים הנסגרים בשעות הערב וסיירי ביטחון. סוללת עפר שהוקמה לאחרונה בין קיסריה לבין ג'סר אזרקא היא מרכיב נוסף באבטחת היישוב (גלילי, 2003; פדן והרטמן, 2005). ייתכן שאמצעים אלה מסבירים מדוע האטרקטיביות של נאות גולף בהיבט הביטחון אינה משפרת באופן משמעותי את יוקרת הפרויקט. יש לציין גם שטיב היחסים בין היוזם ובין חברת הניהול, ובין שניהם לבין הדיירים, הוא מאפיין קריטי המשפיע על רמת התחזוקה של המתחם, על סל השירותים ועל מערכת החוקים והתקנות במקום, וכפועל יוצא על דימויו ועל הנכונות לשלם דמי אחזקה. ניגודי אינטרסים בין תושבים המתגוררים במקום בשכירות לבין התושבים שהם בעלי הדירות עלולים אף הם לפגוע בדימוי המקום.

כפי שמשתקף מהתשובות שהתקבלו מעיריית תל אביב, מעיריית חדרה ומהמועצה האזורית חוף הכרמל לשאלוני הדואר, לוועדות התכנון המקומיות לא הייתה מדיניות ברורה כלפי תופעת מתחמי הנופש והפנאי המגודרים. עם זאת, כפר הים וסי אנד סאן עלו על סדר היום הציבורי בעקבות מאבקים של ארגונים מהמגזר השלישי (אדם טבע ודין והחברה להגנת הטבע) על רקע עקרונות של צדק סביבתי, בפרט סוגיית הנגישות לחוף הים ופיתוח רצועת החוף הסמוכה לקו המים. במאבקים אלה נקבעו תקדימים בכל הנוגע לפיתוח מתחמי מגורים מגודרים על קו החוף. במקרה של סי אנד סאן הוסרו גדרות בעקבות המהלך המשפטי והוחל בפיתוח טיילת פתוחה לאורך החוף (פטרסבורג, 2005). במקרה של כפר הים נפתחה לציבור רצועת החוף, שהייתה כלואה קודם לכן ושמשה חוף פרטי בלתי נגיש. עוד נקבע כי תשלומי הארנונה במקום יחושבו על פי תעריף דירות נופש ולא על פי תעריף מגורים רגיל.

כפרי גמלאים

תהליכי קיטוב חברתיים-כלכליים מתבטאים בדיפרנציאציה גוברת גם בקרב האוכלוסייה המבוגרת, וצפויים להשתקף בהפרדה פיזית גדלה בין קבוצות גמלאים המתגוררות בדוור מוגן ציבורי לבין קבוצות המתגוררת בדוור מוגן פרטי, שהן על פי רוב בעלות אמצעים כספיים רבים יותר (קפלן, 2002). פיתוחם של מתחמי דוור מוגן בארץ מאז שנות התשעים

משקף שינוי מהותי בתפיסת המגורים של האוכלוסייה המבוגרת. מתחמים אלה משלבים מאפיינים של מגורים בבית דירות (condominium) עם שירותים המאפיינים בית מלון וקאנטרי קלאב, ומאפשרים לדייריהם דרגות חופש גבוהות יותר מהמקובל בבית אבות לנהל אורח חיים עצמאי ולצרוך סל שירותים על פי בחירה.

בולטים בייחודם כפרי הגמלאים, שנתפסים מעין ספינות דגל בכל הקשור לאיכות חיים ורמת שירותים, ואפשר לראות בהם מתחמי מגורים מגודרים מטיפוס סגנון חיים – קהילות מגורים פרטיות מוגנות (Blakely and Snyder, 1997). מתחמים מסוג זה כוללים את אחוות פולג בקיבוץ תל יצחק (מועצה אזורית חוף השרון), פרוטיאה בכפר במושב בני דרור ומגדלי הים התיכון נורדיה במושב נורדיה (שניהם במועצה האזורית לב השרון), ובמידה מסוימת גם גני עומר במועצה מקומית עומר, ונאות אחווה במושב ערוגות (מועצה אזורית באר טוביה) – כולם ממוקמים באזורים כפריים-פרבריים. שלושת הפרויקטים שנכללו בבדיקה המפורטת (לוח 1) פותחו כשותפויות בין מושבים וקיבוצים ובין יזמים פרטיים על שטחים חקלאיים. פיתוחם התבסס על מודל כפר הגמלאים האמריקאי, שבו מטרת הסגירה היא בראש ובראשונה סגנון חיים, פרטיות ויוקרה. מתחמים אלה מתאפיינים בתשתיות פנאי נרחבות – בריכת שחייה, חדרי כושר, מועדון חברים, ספריות, מסעדות ומדשאות נרחבות – ובאמצעי בקרה מוגברים (ביטחון ובטיחות) כמו גדר היקפית, תאורה, מצלמות מעקב, לחצני מצוקה, אינטרקומים, שערים מאוישים, שומרים, ומערך סוירים.

הקמתם של כפרי גמלאים מגודרים לא עוררה התנגדות או מחאה משמעותית והנושא לא עלה על סדר היום של מערכת התכנון הציבורית כסוגיית מדיניות. סגירתם של הכפרים נתפסה ככל הנראה כאמצעי יעיל לחזק את תחושת הביטחון של קבוצת אוכלוסייה בעלת צרכים מיוחדים. כפרי הגמלאים משתלבים בנוף הכפרי, תושביהם יוצרים קשרים עם האוכלוסייה המבוגרת במושבים ובקיבוצים הסמוכים, ובאחד משלושת הפרויקטים תשתיות הפנאי אף עומדות לרשות תושבי הסביבה תמורת תשלום.

כמו במקרה של מתחמי נופש ופנאי מגודרים על חוף הים, היה זה ארגון מהמגזר השלישי שהביא להאטה בהמשך פיתוחם של כפרי גמלאים. פסיקת בג"ץ משנת 2002 בעניין עתירת הקשת הדמוקרטית המזרחית בנושא הזכאות לפיצוי על שינוי ייעודן של קרקעות חקלאיות של המדינה, שהסתמכה על שיקולים של צדק חלוקתי (ברק-ארז, 2004), בלמה יוזמות פיתוח חדשות של כפרי גמלאים, שכן היא הגבילה את אפשרויותיהם של הקיבוצים והמושבים להרוויח ממהלך הסבתן של קרקעות חקלאיות שבחזקתם לבנייה למגורים.

מתחמים עירוניים

מאפייני מתחמי המגורים המגודרים משלושת הטיפוסים שתוארו לעיל, והשיח הציבורי שהתפתח סביבם, ממחיש את מרכזיותו של ההיבט המעמדי כמניע לגידור של הפרויקט. דווקא במתחמי המגורים המגודרים העירוניים שנבדקו בצורה מפורטת (לוח 1) – שלושת מתחמי היוקרה ביפו – אפשר לצפות למניעי גידור הקשורים ביחסים שבין יהודים לערבים, על ההיבטים הפוליטיים והביטחוניים הכרוכים בהם. בחינת המתחמים ביפו חשובה אפוא להערכת טענות שלפיהן היבטים פוליטיים של התיישבות יהודית במרחב ערבי והיבטי

ביטחון של מגורי יוקרה באתר אטרקטיבי הנמצא בלבו של אזור מצוקה (ערבי) הם עדיין מניעים בעלי חשיבות עליונה לגידורם של מתחמי מגורים.

יפו נתפסת עדיין כסביבת מגורים המתאפיינת ברמה סוציו-אקונומית נמוכה ובפשעה רבה. עיריית תל אביב־יפו נוקטת מאז אמצע שנות השמונים במדיניות של שימור, שיקום וקידום פרויקטים ביפו, כמו הקמת מכללה, פיתוח אזור הנמל, הסדרת תשתיות ושיפור מוסדות חינוך. יישום מדיניות זו העלה טענות על מניעים סמויים לייחוד המרחב (יהב, 2004), על ניסיון למחיקת הזהות הערבית (Levine, 2001) ועל פעילות המתעלמת מהציבור הערבי ורואה בו גורם "שקוף" (מונטרסקו ופביאן, 2003). אפשר אפוא לטעון שפיתוח מתחמי מגורים מגודרים ביפו נובע תחילה משאיפת היוזמים והדיירים להתבדל מהמקום על תושבי הערבים ולהתגונן מפני פשיעה הצפויה להעיק על מתחם יוקרה המוקם בלב אזור מצוקה, כאשר הסגירה נועדה לסייע בשיווק דירות לאוכלוסייה יהודית אמידה.

במקרה של פרויקט גבעת אנדרומדה, הנמצא במיקום אטרקטיבי סמוך לחוף הים, סגירת רחובות ציבוריים על ידי היוזמים – באופן חד־צדדי ובניגוד לתוכניות המאושרות, בעקבות קשיי שיווק שנבעו בעיקר מהאינתיפאדה ומגל פריצות – העמיקה את משבר האמון שהיה קיים מלכתחילה בין היוזמים לבין תושבי השכונות הסמוכות ביפו, ואת הניכור בין תושבי גבעת אנדרומדה לבין סביבתם (ליבנה, 2004; מקובר־בליקוב, 2004; דיין, 2005). עם זאת, אפילו במקרה זה, שבו בולט לכאורה הרצון להתבדל מאוכלוסייה ערבית חלשה ולהתגונן מפשיעה שמקורה באוכלוסייה שמסביב, הנטייה לראות בעירייה וביזמי גדל"ן בעלי אינטרסים זהים, ולראות בסגירת השכונה אמצעי שנועד לעודד יהודים מבוססים להשתקע באזור שמתגוררים בו ערבים היא פשטנית (מונטרסקו ופביאן, 2003). החלטות תכנוניות ביפו מושפעות מאינטרסים של מגוון שחקנים פרטיים וציבוריים, ישראלים וזרים, יהודים ונוצרים. במקרה של גבעת אנדרומדה, היוזמים – אנשי עסקים והכנסייה היוונית־אורתודוקסית – פעלו בעיקר מכוח אינטרסים כלכליים, ומכרו דירות לאזרחים יהודים, מוסלמים, נוצרים ואף לתושבי חוץ. משורת ראיונות שנערכו עם מתכננים בשני מוסדות תכנון ופיתוח מרכזיים של העירייה במרחב זה – המישלמה וצוות תכנון יפו – עולה שעיריית תל אביב־יפו אולי מתנגדת ברמה העקרונית לסגירת מתחמי מגורים, אך הכירה בפועל בקושי לתחזק תשתיות ציבוריות באזור מוקף במצוקה ובבעיות חברתיות, ולכן אפשרה לסגור גם מתחמים נוספים באזור כמו מתחם האוניברסיטה ברחוב יהודה מרגוזה.

בנוסף לכך, מתכננים מעיריית תל אביב־יפו ומתווכי דירות מסוכנות גדל"ן מקומית מזהים במרחב יפו דגמים שונים של מתחמים מגודרים, שמייצגים מידה שונה של השתלבות במרחב העירוני (לוח 1). פרויקטים כגון הרובע ונוגה אמנם נחשבים יוקרתיים ומתאפיינים במערך תשתיות פנאי ואמצעי ביטחון מוגברים, אולם הם נתפסים באופן חיובי. דימוי זה קשור לעיצובם – שיש בו סגירה מלאה של מרכיבי המגורים, אך שמירה על גישה חופשית לתפקודים אחרים כמו עסקים, מסחר, שטחים ציבוריים ומבנים לשימור – ולמיקומם, שהוא מרוחק יותר מנמל יפו. פיתוח מתחם אנדרומדה זוהה על ידי ארגון "במקום" עם תופעות ישנות של אפליה, גידור והפרדה (פדן והרטמן, 2005) ועל ידי חלק מתושבי יפו "כהתנחלות מסתגרת ומדירה". לעומתו, שני הפרויקטים האחרים לא עוררו ביקורת מסוג זה, והיו תושבים, מתווכים מקומיים ומתכננים שאפילו ראו בהם סמל לפתיחות ולשילוב עם הסביבה הקיימת. השונות בין המתחמים מחזקת אפוא את הטענה כי הפיתוח ביפו קשור למערכת

כוחות מרובדת ודינמית (מונטרסקו ופביאן, 2003; Goralay, 2005), אינו מייצג אינטרס אחד ויחיד כגון "ייהוד המרחב", משקף במידה רבה היבטים מעמדיים, ומושפע משיפוט ערכי המבטא למעשה ויכוח עקרוני על אופן פיתוחה של יפו ועל דמותה העתידית. מקבצים של מגדלי דירות המקרינים יוקרה ומעמד הם סוג נוסף של מתחמי מגורים מגודרים עירוניים. מקבצים מסוג זה רווחים יותר ויותר בעיקר באזור תל אביב, והם זכו בעיתונות לכינוי "מגדלים לוהטים" (גרינברג ומירובסקי, 2005; מולא, 2005; מרמור, 2005; צוריאל, 2005). בין הפרויקטים הקיימים או הנמצאים בשלבי פיתוח אפשר למנות את מגדלי תל אביב, מגדלי צמרת, מגדלי נאמן ומגדלי על (Yoo). הפרויקטים כוללים מערך תשתיות ושירותים נרחב – חדרי כושר, בריכות שחייה, מועדון דיירים, לובי, שירותי תחזוקה ושמירה (גרינברג ומירובסקי, 2005; מולא, 2005; מרמור, 2005; צוריאל, 2005). ההוצאות הגבוהות על תחזוקת מגדלי הדירות, כולל התשתיות והשירותים המשותפים במתחמים המגודרים (גרינברג, 2005), צפויים להגביל מתחמים מסוג זה למעמד בינוני גבוה (לדוגמה, צמרות בהרצלייה ומגדלי שרביב בחיפה) ולמעמד הגבוה (סביוני רמת אביב בתל אביב) (להבי, 2006).

מתחמי מגורים מגודרים למחצה (pseudo-gated communities) הם סוג נוסף של מתחמים עירוניים, שזוהה גם בספרד ובפורטוגל (Wehrhahn and Raposo, 2006). במתחמים אלה קיימת בתוכניות בניין עיר הגדרה חד-משמעית של שטחים ציבוריים ושטחים פרטיים, ושל שטחים שיש בהם או אין בהם זכות מעבר לציבור. אולם מיקום השטחים הפתוחים במתחם, עיצובם ודפוס פיתוחם יכול לנתק שטחים שיש בהם לכאורה זכות מעבר לציבור מסביבתם, על ידי מכשולים המקשים על כניסת אלה שאינם דיירי הפרויקט, על ידי הסתרת השטחים משדה הראייה של עוברים ושבים מחוץ למתחם ועל ידי עיצוב המקנה את הרושם שמדובר בשטחים שאינם מיועדים לציבור הרחב. מתחמים אלה מהווים אפוא בפועל מובלעות חברתיות-תרבותיות ותורמים לפיצול המרחב העירוני. שני פרויקטים שעשויים להתאים לטיפוס זה בירושלים הם שכונת הולילנד פארק (ששווקה כשכונת מגורים פרטית) ופרויקט ברוש הגבעה (ששווק כ-gated community). עיצוב הפרויקטים כמעין קומפלקסים מבוצרים של מגדלים, פיתוחם המסתגר סביב שטחים משותפים במרכז, תשתיות בקרה מוגברות ומערך האחזקה והניהול, מבודדים אותם מסביבתם ומבססים את ייחודם כנקודות ציון פיזיות וחברתיות בולטות.

עמדת מוסדות התכנון

סקר עמדות המתכננים ביחס לתופעת מתחמי המגורים המגודרים מצביע על כך שהתופעה הייתה מוכרת לרוב מהנדסי הוועדות המקומיות לתכנון ולבנייה (כ-70%), אם כי מתחמים מגודרים זוהו רק ב-12 מרחבי תכנון, שהם כ-23 מסך כל מרחבי התכנון שנענו לסקר. חלק ניכר ממהנדסי הוועדות גילו חוסר עניין ואדישות כלפי פיתוח מתחמים מגודרים, לכ-40% הייתה עמדה שלילית כלפי פיתוחם, אך אחוז דומה היה אדיש ו-20% ראו את פיתוחם בחיוב. תמיכה רבה יותר הייתה בכפרי גמלאים מגודרים, שזוהו כבעיה רק על ידי 20% מהמשייבים (לוח 2).

לוח 2: עמדות מהנדסי ועדות מקומיות לתכנון ולבנייה כלפי מתחמי מגורים מגודרים, 2005

עמדת המתכננים כלפי:	ציון ממוצע	סטטיית תקן	מספר משיבים	ניתוח קצוות שהתבסס על חלוקת הדירוג לשלוש קבוצות על: תומכים (1-3), ניטרליים (4-6) ומתנגדים (7-9)
תופעת מתחמי המגורים המגודרים	5.61	2.271	49	20% תומכים 41% ניטרליים 39% מתנגדים
תופעת מתחמי דיור מוגן מגודרים	4.16	2.577	49	45% תומכים 35% ניטרליים 20% מתנגדים

1 דירוגי המתכננים נעו בין תמיכה רבה מאוד (ציון 1) לבין התנגדות חזקה מאוד (ציון 9).

ועדות התכנון המקומיות לא קיבלו הנחיות בנושא מדרגי תכנון מחוזיים או ארציים, כך שאין מדיניות ברורה כלפי מתחמי מגורים מגודרים ברמה העל-מקומית. ברמה המקומית רק בתל אביב-יפו עלה נושא זה על סדר היום התכנוני, וזאת בעקבות מחאתם של תושבי יפו. במקומות שונים, כמו לוד, נתניה, ראשון לציון, רהט, שוהם ותל אביב התקיימו דיונים על סגירת הגישה לשטחים ציבוריים פתוחים במתחמים מסוימים וסביב הגדרתם התכנונית כשטח ציבורי פתוח או כשטח פרטי פתוח, אולם למעט מקרה יחיד (שוהם) לא נקבעה מדיניות ברורה בתחום. סקר העמדות מצביע אפוא על פער תודעתי בין השיח הציבורי והמקצועי בתחום לבין המציאות, והמופקדים על התכנון מאחרים לגלות עניין בתופעה התופסת תאוצה, שצפויות להיות לה השלכות משמעותיות על המרקם העירוני והאזורי.

דיון

השיח המדעי הבין-לאומי בסוגיית מתחמי המגורים המגודרים מתמקד בשני כיוונים עיקריים: האחד עוסק בתיאור ובניתוח התופעה, בראש ובראשונה במיון המתחמים לטיפוסים שונים על פי מניעי הגידור וסוכני הגידור. שאלה מרכזית בכיוון זה עוסקת במשקלם של מניעים הקשורים בהדרה של קבוצות אוכלוסייה מסוימות ובשיקולי ביטחון אישי המתייחסים לעתים קרובות להגנה מפשיעה המזוהה עם בני אותה קבוצה, לעומת משקלם של מניעים הנוגעים ליוקרה, מעמד וסגנון חיים. שאלה נוספת מתייחסת למשקלה של יוזמה שלטונית ישירה או עקיפה בסגירת שכונות לעומת משקלה של היוזמה הפרטית. הכיוון השני בשיח המדעי עוסק במשמעויות ערכיות של המתחמים המגודרים ובהשפעותיהם המרחביות. יש השוללים באופן מוחלט את התופעה, המבטאת הדרה, קיטוב, פיצול המרחב העירוני, הגבלת חופש התנועה ופגיעה ב"זכות לעיר", ויש המבטאים ראייה מורכבת יותר, המדגישה גם יתרונות כלכליים, עקרונות של חופש בחירה, יצירת מרחבים חדשים התורמים לרווחת הכלל גם כאשר הם מוגדרים כמרחבים פרטיים מבוקרים, והגנה על קבוצות אוכלוסייה מסוימות.

היקף התופעה

המחקר הנוכחי מצביע על כך שפיתוח מתחמי מגורים מגודרים החל לתפוס תאוצה בישראל – מתחמי מגורים מגודרים סגורים לחלוטין ומתחמי מגורים שיש בהם סממנים של גידור וסגירה חלקית מתפתחים בהיקף משמעותי ואינם תופעה המוגבלת למקומות ספורים. מתחמים אלה כוללים יישובים כפריים-פרבריים, מתחמים עירוניים מסוגים שונים, מתחמי נופש ופנאי וכפרי גמלאים, ומתקבל הרושם שהביקוש לגידור בשכונות מסוגים אלה הולך וגדל. מנגנוני הדרה שתכליתם יצירת קהילות הומוגניות על רקע אידיאולוגי, חברתי ודתי אמנם קיימים בארץ מזה שנים רבות. ואולם החידוש הוא בהפעלת מנגנוני הדרה שמתמקדים במגבלות על גישה חופשית לרחובות ולשטחים פתוחים נרחבים, כמו גם בגידור מתחמי מגורים שאינם יישובי ספר מבודדים.

מניעי הגידור: ביטוי חדש לשסע מעמדי מעמיק או לבוש חדש לשסעים ותיקים?
 בחינת המתחמים המגודרים שהתפתחו בישראל מאז שנות התשעים מלמדת על כך שאין בסיס מוצק לטענות כי התפתחות זו משקפת מדיניות שלטונית שמניעה כרוכים במאבק הטריטוריאלי בין יהודים לערבים או מניעים אידיאולוגיים אחרים. היוזמה להקמתם של המתחמים המגודרים היא פרטית, מונעת על ידי שיקולים כלכליים, והתופעה מבטאת שלב חדש של היבדלות מרחבית של קבוצות אוכלוסייה, בראש ובראשונה על רקע מעמדי. המעורבות הציבורית בנושא מתאפיינת בעיקר באדישות, ופיתוח מתחמי מגורים מגודרים איננו חלק ממדיניות שלטונית, כפי שהייתה הקמתם של יישובים קהילתיים באזורי שוליים לאומיים, שנועדה לקדם יעדים של התיישבות יהודית, או הקמת שכונות סגורות בסין ובערב הסעודית שנועדו גם למטרות שליטה ופיקוח על האוכלוסייה המקומית. המודל הישראלי של מתחמי מגורים מגודרים דומה אפוא יותר ויותר במאפייניו לזה המאפיין את העולם המפותח, ובו הדגש מושם על יוקרה וסגנון חיים, ופחות למודל של העולם המתפתח, שבו שיקולים של ביטחון אישי, הגנה על הקניין ולעתים גם בקרה ושליטה של השלטון ממלאים תפקיד מרכזי.

אף אחד מ-26 מתחמי המגורים המגודרים שהוקמו מאז שנות התשעים – למעט שלושת הפרויקטים ביפו – אינו נמצא בנקודת חיכוך בין יהודים לערבים, או במיקום שההתיישבות בו נחשבת יעד לאומי. רוב מתחמי המגורים המגודרים בישראל הוקמו באזורים הנחשבים ממילא אזורי יוקרה, כמו חלקי הצפוניים של מטרופולין תל אביב (לוח 3), והקמת מתחמי מגורים מגודרים כמובלעות יוקרה אטרקטיביות בלב שכונות ואזורים שאוכלוסייתם חלשה איננה דפוס נפוץ בישראל. גבעת אנדרומדה ביפו וכפר הים בגבעת אולגה הם דוגמאות בודדות ל"מודל" של פרויקט יוקרה מגודר שהוקם באתר אטרקטיבי, אך באזור מצוקה – דפוס שהוא ככל הנראה שכיח יותר במדינות אחרות, למשל בצרפת. מאפייני מתחמי היוקרה שהוקמו ביפו גם מצביעים על שונות בדפוסי השתלבותם הפיזית והחברתית של הפרויקטים בסביבה עירונית דומה – דהיינו על גיוון בדרכי ההתמודדות, כולל היבט הגידור, של פרויקטים יוקרתיים שהוקמו באזורי מצוקה.

ככל מתחמי המגורים המגודרים שנבדקו נבעה סגירת המתחם בראש ובראשונה משאיפה לבסס לפרויקט דימוי יוקרתי ולתת מענה לשאיפותיה של אוכלוסייה אמידה להסתגר ולזכות בפרטיות מרבית. אמנם, קשה להפריד מניעים אלה מהיבטים של ביטחון אישי, ואין להפחית ממשקלו של שיקול ההגנה מפשיעה – בעיקר פשיעת רכוש – במניעי הסגירה של חלק מן

המתחמים. אולם למעט ארסוף ושלושת המתחמים ביפו לא היה זה שיקול עיקרי, למרות הדימוי הרווח. הדרת אוכלוסייה ערבית לא זוהתה כמניע לסגירת המתחמים שנבדקו, אם כי אפשר לטעון שבמקרה של מתחמי יוקרה שאינם מציעים יחידות דיור ברמות מחירים נמוכות, מנגנון השוק כשלעצמו הוא מדיר ואין אפוא צורך במנגנונים נוספים להדרת אוכלוסיות חלשות.

לוח 3: מתחמי מגורים מגודרים בישראל לפי רשות מקומית, 2005

שם היישוב	מספר פרויקטים	אשכול סוציו-אקונומי ¹
עיריות ומועצות מקומיות		
באר שבע	1	5
הרצליה	3	8
חדרה	1	5
חיפה	1	7
עומר	1	10
תל אביב-יפו	12 ²	8
מועצות אזוריות		
באר טוביה	1	7
חוף הכרמל	2	7
חוף השרון	2	8
לב השרון	2	7

- 1 סטטוס סוציו-אקונומי של הרשות המקומית, על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1 – הנמוך ביותר, 10 – הגבוה ביותר.
2 מתוכם שלושה ביפו.

משקלה של יוזמה שלטונית לעומת יוזמה פרטית בתהליך הפיתוח

היוזמה לסגירת מתחמי מגורים למעבר חופשי היא ברוב המקרים של יזמי הפרויקטים, כחלק מאסטרטגיה שיווקית, ובמקרים מסוימים של הדיירים, כאמצעי להתמודדות עם פשיעת רכוש ולשמירה על פרטיות. לשלטון המרכזי ולשלטון המקומי לא היה תפקיד משמעותי בייזום ובקידום דפוס פיתוח זה, אך גופי שלטון אלה גם לא שללו עקרונות פיתוח מתחמי מגורים מגודרים ולא העלו את התופעה על סדר היום לצורך גיבוש מדיניות תכנון מתאימה.

הרשויות המקומיות אמנם לא יזמו את הקמתם של מתחמי מגורים מגודרים, אך גם לא מצאו לנכון להתנגד להם. בתנאים של תחרות עזה בקרב רשויות מקומיות על פיתוח כלכלי, בסיס מס ודימוי יוקרתי (רוון ורוזין, 2004), השכונות המגודרות אטרקטיביות עבור הרשות המקומית, שכן הן עשויות לשדר יוקרה שתשפיע באופן חיובי על סביבתה, כיוון שתושביהן אינם מהווים נטל משמעותי של הוצאות מוניציפליות על חינוך ורווחה וכיוון שסגירת שכונה גם חוסכת לרשות המקומית הוצאות על תחזוקת רחובות, שטחים פתוחים ושירותים שכונתיים.

ארגונים מהמגזר השלישי היו אלה שפעלו נגד תופעת המתחמים המגודרים. שיקולים של צדק סביבתי היו מרכזיים והניעו ארגונים אלה לפעול לקידום זכות הציבור לגישה אל חוף הים בהתבסס על העיקרון שחוף הים הוא משאב השייך לכלל הציבור. ארגונים סביבתיים וארגונים של צדק סביבתי פעלו דרך מערכת התכנון הסטוטורית להגביל גידור חופי ים ולמנוע הפיכת שטחים ציבוריים פתוחים לשטחים פרטיים פתוחים. השיח הציבורי ביוזמת ארגוני המגזר השלישי לא התמקד בהכרח בסוגיית גידור מתחמי מגורים, אלא עסק בה מסגרת התנגדויות שנשענו לעתים על מניעים אחרים, ובהם פגיעה בשטחים פתוחים והיבטים של צדק חלוקתי הכרוכים בהפשרת קרקע חקלאית, שעמדו לדוגמה במוקד מאבק משפטי שניהלה הקשת הדמוקרטית המזרחית. פסק דין משנת 2006, בעתירה מנהלית נגד הקמת קיר בין שכונת פרדס שניר הערבית בלוד לבין מושב ניר צבי, שהוגשה בסיוע עמותת במקום – מתכננים למען זכויות תכנון, קבע כי טענות בדבר אפליה, גזענות וגטואיזציה הן טיעון תכנוני לגיטימי שראוי להישקל על ידי ועדות התכנון בבואן להחליט אם לאשר בניית חומות הפרדה מעין אלה (בית המשפט המחוזי תל אביב יפו, 2006). פסק דין זה אמנם אינו כופה על ועדות התכנון שלא לאשר גדרות וקירות הפרדה מעין אלו, אך קובע תקדים שעל פיו ועדות התכנון הסטוטוריות צריכות להתייחס גם לסוגיות של צדק חברתי בבואן לרדן בגידור חלקי או מלא של מרחבים, ובעצם העובדה שבית המשפט נדרש לנושא זה ובחר להתערב בו, גם אם המקרה הספציפי לא עסק במתחם מגורים מגודר אלא ברצונו של המושב להגן על עצמו מתופעות עברייניות שמקורן בשכונה הסמוכה.

השיח הערכי וההשלכות המרחביות והחברתיות

הוויכוח הערכי בסוגיית מתחמי המגורים המגודרים נמצא אפוא בראשיתו, ובפרסומים שהופיעו עד כה בעיתונים בולט העיסוק בהיבטים סביבתיים או בשאלה אם סגירת מתחמים קשורה להדרת אוכלוסייה ערבית או לאסטרטגיית התיישבות במרחב הערבי. סוגיית מתחמי המגורים המגודרים תעלה באופן מפורש על סדר היום של מדיניות התכנון בישראל אם וכאשר יהיו גורמים בעלי עניין מהמגזר השלישי שיעסקו בה, ולאוו דווקא כתוצאה מזיהוי אינטרס של גורמים בשלטון המרכזי בהתערבות בתהליכי שוק לצורך הסדרת דפוס פיתוח חדש זה.

להמשך התפתחותם של מרחבי מגורים מגודרים, כחלק מתופעה רחבה יותר של הפרטת המרחב, יכולות להיות השלכות מרחיקות לכת על דפוסי היבדלות בין קבוצות אוכלוסייה שונות, לא רק במקומות מגורים אלא גם במערך הפעילויות והתנועות במרחב שמאפיין את המשתייכים לקבוצות השונות. התופעה גם יכולה להשפיע על היבטים כמו הגיאוגרפיה של הפשיעה והמערך המרחבי של שירותי פנאי.

במקומים עירוניים צפופים ייתכן פיתוח של יותר ויותר שטחים פתוחים פרטיים אטרקטיביים – כולל פארקים ומערך רחובות במתחם מסוים – שיהיו סגורים לציבור הרחב, לפעמים במקום בולט ואטרקטיבי כמו גבעת אנדרומדה, אך סביר שבדרך כלל במקום נחבא מן העין לציבור הרחב, מוקף גדר או במרכזו של קומפלקס סגור של מגדלי מגורים. תמורה בולטת יותר, עם זאת, צפויה דווקא במרחב הכפרי-הפרברי, שם ממילא קיימים סממנים של גידור וסגירה בצורות ההתיישבות הוותיקות של הקיבוץ, המושב והיישוב הקהילתי. המשך

מגמת ההפרטה והתחזקות תהליכי הקיטוב החברתי עשויות להביא לשילוב בין עקרונות ותיקים של היבדלות מרחבית-חברתית לבין מגמות חדשות של פיצול המרחב והדרה. שילוב זה יכול להתבטא בהסבת הרחבות קהילתיות של קיבוצים ומושבים למתחמים מגודרים, ואפילו להפיכתם של יישובים ותיקים שאיבדו את אופיים השיתופי לפרברים צמודי קרקע מגודרים שהכניסה אליהם מבוקרת ומוגבלת. הרעיון של פיתוח מותאם קהילה (tailor-made community planning) ששימש הצדקה לסינון אוכלוסייה ביישובים קהילתיים (Carmon, 1994) – ממניעים קהילתיים וגיאופוליטיים – ילבש אפוא צורה חדשה, כאשר סינון המתיישבים ייעשה בעיקרו על ידי כוחות השוק, והבקרה תהיה על עצם האפשרות לבקר בחופשיות באותם המרחבים.

מדיניות ציבורית כלפי מתחמי מגורים מגודרים יכולה לאמץ דגם אמריקאי שמאפשר פיתוח פרברי חופשי יחסית, כולל בשאלת הגידור והסגירה של שכונות חדשות ושכונות קיימות, או דגם המטיל מגבלות על הפרטת רחובות ושטחים פתוחים ועל סגירתם לציבור. ההכרעה בשאלות אלה היא במידה רבה ערכית. התבדלות בשכונות סגורות יכולה להגביר מטרדי תחבורה ופשיעה בשכונות סמוכות, להאיץ את פיצול המרחב ואת הפיצול החברתי והקיטוב החברתי. תהליך זה יתבטא באינטראקציה פוחתת בין קבוצות חברתיות שונות גם בפעילויות נוספות בתחומי התרבות, החינוך, הצריכה והפנאי. מנגד, במתחמים המגודרים גלומים גם יתרונות כמו אספקה יעילה של שירותים, תחזוקה ראויה של מרחבים עירוניים, הקרנה חיובית של מתחם מגודר איכותי על סביבתו הקרובה ועצמאות נרחבת יותר של הפרט לעצב את חייו ואת סביבת מגוריו הקרובה על פי רצונו. מדיניות אפשרית כלפי התופעה איננה חייבת להיות צבועה בצבעים של שחור ולבן. ישנם שטחים שסגירתם חסרת משמעות לכלל, ולעומתם שטחים שגידורם וסגירתם פוגעים "בחופש לעיר", באיכות החיים העירונית ובנגישות למשאבים הראויים לשרת את כלל הציבור. שלילה גורפת של תהליך, שהוא חלק ממגמה גלובלית, עלולה שלא לעמוד מול כוחות השוק, לעודד בפועל תופעות של "גידור וזחל" או "גידור פיראטי", ולחזק בהיעדר רגולציה יעילה ניצול קשרים בעייתיים שבין הון לשלטון. ייתכן שמהלך שיאפשר דפוסי סגירה מינימליסטיים עם התחשבות בעמדת התושבים הגרים בשכונות הסמוכות וניצול הפיתוח למינוף פרויקטים לרווחת הכלל הוא אסטרטגיה סבירה בנסיבות מסוימות.

מקורות

- אודנהיימר, מיכה (2005). כיכר השוק אינה קיימת עוד. ארץ אחרת 29: 36-40.
 בית המשפט המחוזי תל אביב-יפו (2006). עת"מ 1253/05, פסק דין 4.5.
 ברק-ארוז, דפנה (2004). צדק חלוקתי במקרקעי ישראל: בעקבות בג"ץ הקרקעות החקלאיות. המשפט 18: 54-63.

- ג'ורגי, ענת (2005). חזרו מהחופשה: שוק דירות הנופש מתאושש. הארץ, 26 בספטמבר. גלבוץ, חגי (2003). חוף געש לעשירים בלבד. Ynet (ידיעות אחרונות), 1 בדצמבר. גלילי, לילי (2003). יש"ע זה כאן. הארץ, 19 בדצמבר. גלילי, לילי (2004). הנדנדה, המנהרה ושיחי ההפרדה. הארץ, 10 בספטמבר. גרינברג, צלי (2004). מורמים מהעם. הארץ, 6 באוגוסט. גרינברג, צלי (2005א). בנייה תחת השפעה זרה. הארץ, 22 באפריל. גרינברג, צלי (2005ב). הקרב על הוועד הוכרע. הארץ, 28 באפריל. גרינברג, צלי (2005ג). התושבים רצו פארק פרטי עכשיו הם צריכים לדאוג לתחזוקת הרחוב. הארץ, 18 באוגוסט. גרינברג, צלי ומירובסקי, אריק (2005). מגדלים לוהטים. הארץ, 4 בפברואר. דיין, אריה (2005). שהיפואים ייהנו מהנוף לים? לא בגבעה שלנו. הארץ, 6 בנובמבר. ורצברגר, אליה (2004). הפרטת המרחב הציבורי: שכונות מגודרות וממשל פרטי בחו"ל השלכות לישראל. תכנון 21(2): 110-115. זינגר, רוני (2004). המשטרה נלחמת בסמים, והשכונות הערביות בלוד בסגר. הארץ, 10 במאי. חיות, יהודה (1989). הקמת הקריות במפרץ חיפה. בתוך: מרדכי נאור, ויוסי בן ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה 1918-1948. ירושלים: יד בן צבי. טל, רוני ופטרסבורג, עופר (2005). עשירי ציון. ידיעות אחרונות, 15 בספטמבר. יהב, דן (2004). יפו, כלת הים מעיר ראשה לשכונת עוני, דגם לאי שוויון מרחבי. תל אביב: תמוז. יפתחאל, אורן (1999). החברה הישראלית וההשלמה היהודית-פלסטינית – אתנוקרטיה וסטרטגיה הטריטוריאליות. בתוך: אורי רם, ואורן יפתחאל, "אתנוקרטיה" ו"עולמקומיות": גישות חדשות לחקר החברה והמרחב הישראלי. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי. להבי, אמנון (2005). קהילות מגורים חדשות בישראל – בין הפרטה להפרדה. דין ודברים ב: 63-140. להבי, אמנון (2006). עלייתה של הקהילה העירונית הפרטית. הארץ, 9 במרץ. לוי, גדעון (2004). יצחק רבין פינת צלאח אדין. הארץ, 28 במאי. ליבנה, נרי (2004). קללת אנדרומדה. הארץ, 5 במאי. מולא, ש' (2005). המגדל הלוהט. ידיעות אחרונות, 29 ביולי. מונטרסקו, דניאל ופביאן, רועי (2003). כלוב הזהב – ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה. תיאוריה וביקורת 23: 141-178. מירובסקי, אריק (2005א). דירות הנופש נפלו, ועכשיו הן קמו לתחיה. הארץ, 18 באוגוסט. מירובסקי, אריק (2005ב). הפצצה המתקתת של רבי הקומות. הארץ, 26 באוגוסט. מישורי, דניאל, חננאל, רות והנסון, מאירה (2005). נחלת הכלל בישראל – אתגר של צדק סביבתי וחברתי. בתוך: כרמית לובנוב (עורכת), דו"ח (אי) הצדק הסביבתי. תל אביב: ועדת המעקב לצדק סביבתי. מקובר-בליקוב, שרי (2004). צרות של עשירים – קווים לדמותה של גבעת אנדרומדה, המקבילה היפואית לרמת אביב ג'. זמן תל אביב (מעריב), 29 באפריל.

- מרמור, דרור (2005א). המגדל הלוהט. nrg (מעריב), 23 באפריל.
 מרמור, דרור (2005ב). חומה ומגדל. nrg (מעריב), 26 ביולי.
 פדן, יעל והרטמן, שולי (2005). גדרות, חומות וצדק סביבתי. בתוך: כרמית לובנוב (עורכת),
 דו"ח (אי) הצדק הסביבתי. תל אביב: ועדת המעקב לצדק סביבתי.
 פונדמינסקי, קותי (2005). יוקרה עד השמיים. עיתון ירושלים, 23 בספטמבר.
 פטרסבורג, עופר (2005א). המהמרים על המרינה. ידיעות אחרונות, 29 במרץ.
 פטרסבורג, עופר (2005ב). סוגרים את הים: איך הפכה ארסוף לשכונת העשירים היקרה
 במדינה על חשבונכם. ידיעות אחרונות, 12 ביוני.
 פטרסבורג, עופר (2005ג). המושבניקים החדשים. ידיעות אחרונות, 5 ביולי.
 פטרסבורג, עופר (2005ד). פותחים את הים. ידיעות אחרונות, 20 בספטמבר.
 פפאי, ניר (2000). חופי ישראל 2000, דו"ח החברה להגנת הטבע על מצב חופי הים התיכון.
 תל אביב: החברה להגנת הטבע.
 צוריאל, נאוה (2005). מגדלים לוהטים. מעריב, 1 ביולי.
 צפדיה, ארו (2005). במסווה הפרטה וקהילתיות – עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בנושא
 קהילות מגורים חדשות בישראל. דין ודברים ב: 141-157.
 צפרייר, רינת (2004). בית המשפט: להפסיק עבודות הפיתוח והבינוי בפרויקט היוקרה געש
 על הים. הארץ, 18 בינואר.
 צפרייר, רינת (2004ב). אם כבר בונים גדר, התושבים משני העברים חייבים להסכים על
 מיקומה. הארץ, 5 במאי.
 צפרייר, רינת (2004ג). מאבק סביבתי שהפך למאבק חברתי. הארץ, 20 באוקטובר.
 קפלן, אביבה (2002). נוכחים נפקדים באואזיס: פרדוקסים קיימים במרכזי מגורים עכשוויים
 של זיקנה. בתוך: יצחק בריק (עורך), האוכלוסייה המבוגרת בישראל בסדר העדיפות
 הלאומי. תל אביב: קו אדום.
 רוזן, גלעד ורוזין, ערן (2004). המרוץ אחר המכללה: תחרות בין רשויות מקומיות בישראל על
 מוסדות להשכלה גבוהה. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
 ריילי, מירי (2004). מעצב העל פיליפ סטארק משווק דירות בתל אביב. הארץ, 3 במרץ.
 ריילי, מירי ומירובסקי, אריק (2004). בולטים בשטח. הארץ, 27 ביוני.
 Benn, Stanley I. & Gaus, Gerald F. (1983). *Public and private in social life*.
 Canberra: Croom Helm.
 Blakely, Edward J. & Snyder, Mary G. (1997). *Fortress America – gated communities
 in the United States*. Washington: D.C, Brookings Institution Press.
 Blandy, Sarah (2006). Gated communities in England: historical perspectives
 and current developments. *GeoJournal* 66: 15–26.
 Boyer, Christine M. (1992). Cities for sale: merchandising history at south street
 seaport. In: M. Sorkin (Ed.), *Variations on a theme park – the new American
 city and the end to public space*. New York: Hill and Wang.
 Calderia, Teresa P.R. (1996). Fortified enclaves: the new urban segregation.
Public Culture 8: 303–328.

- Carmon, Naomi (1994). Achieving population dispersal through tailor-made community planning: an Israeli experiment in the Galilee region. *Environment and Planning A* (26): 639–656.
- Connell, John (1999). Beyond Manila: walls, malls, and private spaces. *Environment and Planning A* (31): 417–439.
- Coy, Martin & Pohler, Martin (2002). Gated communities in Latin American megacities: case studies in Brazil and Argentina. *Environment and Planning B* 29(3): 355–370.
- Crawford, Margaret (1992). The world in a shopping mall. In: M. Sorkin (Ed.), *Variations on a theme park – the new American city and the end to public space*. New York: Hill and Wang.
- Davis, Mike (1992). Fortress Los Angeles – the militarization of urban space. In: M. Sorkin (Ed.), *Variations on a theme park – the new American city and the end to public space*. New York: Hill and Wang.
- Defilippis, James (1997). From a public re-creation to private recreation: the transformation of public space in south street seaport. *Journal of Urban Affairs* 19(4): 405–417.
- Giddens, Anthony (1998). *The third way – the renewal of social democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Glasze, Georg & Alkhayyal, Abdallah (2002). Gated housing estates in the Arab world; Case studies in Lebanon and Riyadh, Saudi Arabia. *Environment and Planning B* 29: 321–336.
- Gooblar, Aron (2002). Outside the walls: urban gated communities and their regulation within the British planning system. *European Planning Studies* 10(3): 321–334.
- Goraly, Shira (2005). *Living in close communities or in a closed community? new groups in deprived neighborhoods towards sustainable development* (M.A. thesis). Rotterdam, Erasmus University.
- Goss, Jon (1993). The magic of the mall: an analysis of form, function, and meaning in the contemporary retail built environment. *Annals of the Association of American Geographers* 83(1): 18–47.
- Goss, Jon (1996). Disquiet on the waterfront: reflections on nostalgia and utopia in the urban archetypes of festival marketplaces. *Urban Geography* 17(3): 221–247.
- Grant, Jill (2004). Why planners are ambivalent about gated communities. *Paper presented at the Canadian Institute Planners Conference*, 30 May.
- Grant, Jill & Mittelsteadt, Lindsey (2004). Types of gated communities. *Environment and Planning B: Planning and Design* 31: 913–940.

- Grant, Jill, Greene, Katherina & Maxwell, Kristin (2004). The planning and policy implications of gated communities. *Canadian Journal of Urban Research* 13(1): 70–88.
- Herbert, David (1999). Segregation and discrimination. In: M. Pacione (Ed.), *Applied geography: principles and practice*. London and New York: Routledge.
- Jurgens, Ulrich & Gnad, Martin (2002). Gated communities in South Africa – experiences from Johannesburg. *Environment and Planning B* 29(3): 337–353.
- Landman, Karina (2004). Gated communities in South Africa – the challenge for spatial planning and land use management. *Town Planning Review* 75(2): 151–172.
- Leisch, Harold (2002). Gated communities in Indonesia. *Cities* 19(5): 341–350.
- Lentz, Sebastian (2006). More gates, less community? Guarded housing in Russia. In: G. Glasze, C. Webster & K. Frantz (Eds.), *Private cities: global and local perspectives*. London: Routledge.
- Levine, Mark (2001). The new old Jaffa: tourism, gentrification, and the battle for Tel Aviv's Arab neighborhood. In: N. Alsayyad (Ed.), *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage*. New York: Routledge.
- Loukaitou-Sideris, Anastasia (1993). Privatisation of public open space – the Los Angeles experience. *Town Planning Review* 64(2): 139–167.
- Low, Setha M. (1997). Urban fear: building the fortress city. *City and Society Annual Review*: 52–72.
- Low, Setha (2003). *Behind the gates: life, security, and pursuit of happiness in fortress America*. New York and London: Routledge.
- Madanipour, Ali (1998). Social exclusion and space. In: A. Madanipour, G. Cars & J. Allen (Eds.), *Social exclusion in European cities: processes, experiences, and responses*. London: Jessica Kingsley.
- Madanipour, Ali (2003). *Public and private spaces of the city*. London and New York: Routledge.
- Maio, Pu (2003). Deserted streets in a jammed town: the gated community in Chinese cities and its solution. *Journal of Urban Design* 8(1): 45–66.
- Marcuse, Peter (1995). Not chaos, but walls: postmodernism and the partitioned city. In: S. Watson & K. Gibson (Eds.), *Postmodern cities and spaces*. Cambridge and Oxford: Blackwell.
- Marcuse, Peter (1997). The ghetto of exclusion and the fortified enclave; new patterns in the United States. *The American Behavioral Scientist* 41: 311–326.

- McKenzie, Evan (1994). *Privatopia: homeowner associations and the rise of residential private government*. New Haven and London: Yale University Press.
- McKenzie, Evan (2003). Common-interest housing in the communities of tomorrow. *Housing Policy Debate*: 14(1–2): 203–234.
- Mitchell, Don (2003). *The right to the city – social justice and the fight for public space*. New York and London: Guilford Press.
- Murie, Alan & Musterd, Sako (2004). Social exclusion and opportunity structures in European cities and neighborhoods. *Urban Studies* 41(8): 1441–1459.
- Mycoo, Michelle (2006). The retreat of upper and middle classes to gated communities in the poststructural adjustment era: the case of Trinidad. *Environment and Planning A* 38: 131–148.
- Sennett, Richard (1992). *The fall of public man*. New York and London: W.W. Norton.
- Sorkin, Michael (1992). *Variations on a theme park*. New York: Hill and Wang.
- Webster, Chris (2002). Property rights and the public realm: gates, green belts, and Gemeinschaft. *Environment and Planning B* 29: 397–412.
- Webster, Chris J. (2001). Gated cities of tomorrow. *Town Planning Review* 72: 149–170.
- Wehrhahn, Rainer & Raposo, Rita (2006). The rise of residential neighborhoods in Portugal and Spain: Lisbon and Madrid. In: G. Glasze, C. Webster & K. Frantz (Eds.), *Private Cities: Global and Local Perspectives*. London and New York: Routledge.
- Western, John (2002). A divided city: Cape Town. *Political Geography* 21: 711–716.
- Wilson-Doenges, Georjeanna (2000). An exploration of sense of community and fear of crime in gated communities. *Environment and Behavior* 32(5): 597–611.
- Wu, Fulong (2005). Rediscovering the “gate” under market transition: from work-unit compounds to commodity housing enclaves. *Housing Studies* 20(2): 235–254.
- Wu, Fulong & Webber, Klare (2004). The rise of “foreign gated communities” in Beijing: between economic globalization and local institutions. *Cities* 21(3): 203–213.
- Zukin, Sharon (1995). *The cultures of cities*. Oxford: Blackwell.

רב־תרבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד

ארז צפדיה* וחיים יעקובי**

תקציר. בשנים האחרונות משמשת האופציה הרב־תרבותית כמודל נורמטיבי בקרב פרנסי העיר אשדוד. המבנה הפיזי של העיר, תוצר תכנונה המודרניסטי, והרכבה הדמוגרפי מהווים לכאורה את התשתית לכינונה של אופציה רב־תרבותית זו. מאמר זה בוחן באופן ביקורתי את שאלת היותה של אשדוד עיר רב־תרבותית. בעזרת גיוס וחיבור בין תובנות תיאורטיות מגוף הידע על הסדרים רב־תרבותיים ומגוף הידע על פוליטיקה ותכנון עירוני המאמר מתחקה אחר תכנונה של העיר ובנייתה כחלק מחזון בינוי אומה ומדינה, כמו גם אחר יצירת החפיפה בין אתניות, מעמד ומקום מגורים ויצירת מערכת היחסים בין הקהילות בעיר. ממצאיו של המחקר מציבים סימני שאלה לגבי היותה של אשדוד "עיר רב־תרבותית", אף שמוסדות השלטון המקומי מכירים בשונות ובייחוד של כל קהילה, מטפחים את הקהילות השונות ומפגינים נדיבות בתחום התרבות הקהילתית.

הקדמה

אחת הסוגיות המרכזיות הנדונות כיום בספרות העוסקת בפוליטיקה של העיר היא העובדה כי ערים רבות הפכו למרחבים רב־תרבותיים (Sandercock, 1998; Watson, 2006). אך בעוד העמדה הליברלית מבקשת לראות בעיר מרחב פתוח ומאפשר הטומן בחובו הזדמנויות רבות ושוות לפרטים החיים בו ללא הבדלי דת, מין או שייכות אתנית (Katznelson, 1995), הרי גוף הידע הביקורתי מצביע על האופן שבו העיר המשוחזרת לכאורה מכבלי הפרויקט הלאומי ממשיכה לשעתק את יחסי הכוחות ומהווה אתר מרבד המקיים דפוסי אפליה, הדרה והיבדלות (ראו לדוגמה Taylor, 2000; Marcuse and Kempen, 2000). על פי ביקורת זו, רק העיר הרב־תרבותית, המקנה לגיטימציה לשונות וחותרת אחר חלוקת משאבים צודקת, מסוגלת להוות מרחב פתוח ומאפשר. מתח זה בין העיר כמרחב מאפשר לבין שעתוקו של הריבוד החברתי־לאומי הוא שעומד במרכז המאמר, המבקש לבחון את האפשרות לייצורו

* המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר

** המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן גוריון

תודנתו למאיה זוהר על העזרה באיסוף הנתונים, ליזי יונה, לאורן יפתחאל ולשתי הקוראות מטעם סוציולוגיה ישראלית על הערותיהן המועילות לגרסה מוקדמת של מאמר זה. המאמר נכתב באדיבות עיריית אשדוד במסגרת אירועי חמישים שנה להקמת העיר. אנו מודים ללאה שמיר ולמשה דרוור, עובדי עיריית אשדוד, על העזרה הרבה שהושיטו לנו.

של מרחב עירוני רב־תרבותי בישראל. באופן מפורט יותר, במאמר זה נדון במקרה של העיר אשדוד, שבה האופציה הרב־תרבותית כביכול מתממשת:

אשדוד מונה כיום כ־212,500 תושבים (כ־58,000 בתי אב) והיא העיר החמישית בגודלה בישראל [...] אשדוד [קלטה] יהודים מכל תפוצות ישראל כך שכל אדם מישראל יכול לחוש בה כבביתו – בתרבות ארץ מוצאו ובשפת אמו, במנהגים ובאורחות חיים המיוחדים לקהילתו. יחד עם זאת, אשדוד מתאפיינת בחברה סובלנית ופתוחה החיה בהרמוניה וביחסים יפים בין כל קהילותיה (מתוך אתר עיריית אשדוד: www.ashdod.muni.il).

תיאור זה של היחסים האתניים באשדוד מצביע על מצב שבו אורחות עירונית מובחנת (differentiated citizenship) מאפשרת את קבלתו של "האחר" כשותף בחברה דמוקרטית. זהו אחד מביטוייה של הפוליטיקה של השונות, התובעת את הסרתם של מנגנונים שנועדו ליצירת קולקטיב הומוגני ומבקשת להיאבק בהם תוך הכרה בצרכים ובאינטרסים של קבוצות בעלות ייחוד תרבותי, אתני או חברתי (יונה וספורטא, 2000). עניין זה מרכזי לעבודתה של יאנג (Young, 1990), הגורסת כי אחד מן העקרונות המרכזיים למרחב רב־תרבותי הוא מתן לגיטימציה לשונות חברתית אך לא להדרה. לדבריה, התופעה של קבוצות המגדירות עצמן כשונות חברתית ותרבותית הולכת ומתעצמת, וזאת בניגוד לפרדיגמה המודרניסטית שחזתה את דעיכת תחושות ההשתייכות האתנית, והעצמת זהויות מונוליות המכוונות על ידי התערבותה של המדינה. עיקרון נוסף שמנסחת יאנג הוא יצירת מגוון (diversity), קרי מפגש בין קבוצות שונות בעיר המתרחש גם כתוצאה מעירוב שימושים המאפשר פעילות ועניין במרחב הציבורי, ומושך את תושבי העיר לצאת אל מרחב זה. המרחב הציבורי הופך למקום שבו ניתן מענה למגוון הצרכים של תושבי העיר, ולמקום מפגש עם האחר; סוגיית המפגש עם האחר עומדת במידה רבה בלב ההווה העירונית. יאנג מייחסת למפגש זה ממד ארוטי, במובן של משיכה ל"אחר" ובהתרגשות הקיימת במפגש עם הזר, המפתיע, המוציא אותנו ממעגל ההיכרות היום־יומי (Young, 1990, p. 239).

כיצד באים היבטים אלו לידי ביטוי באשדוד? מהו מקומו של המרחב בארגון היחסים החברתיים הרב־תרבותיים, וכיצד אלו, בתורם, מייצרים את המרחב? סוגיות אלו הן שיידונו במאמר, שייפתח בתיאור ובניתוח השיח התכנוני שליווה את הקמתה של העיר אשדוד. כפי שנראה, שיח זה, המושתת על הגישה הרציונלית־כוללנית בתכנון ערים, מקודד היבטים רבים של הפרויקט המודרני־לאומי בישראל שביקש לייצר "מכל מרחבי" (Taylor, 1994), שווינוי לכאורה, שבו יעברו המהגרים היהודים בעיר תהליך הטמעה אל תוך הזוהר הלאומית. ברם, חלקו השני של המאמר ילמדנו כי זמן קצר לאחר הקמתה של העיר אותגר החזון המודרניסטי־לאומי בידי המציאות הדמוגרפית והגיאוגרפית שטמנה את זרעי האופציה הרב־תרבותית בעיר, ובחלק השלישי נצביע באופן ביקורתי על האופן שבו היחסים האתניים באשדוד בהווה ממשיכים לקיים את דפוסי הריבוד הנגזרים מן ההיגיון הלאומי. בשל כך נמנע מימושה המלא של האופציה הרב־תרבותית, שאינה כוללת רק לגיטימציה לשונות אלא אף חלוקת משאבים וכוח שווינוי החורגת מן הריבוד האתנו־מעמדי שמכתיבה הלאומיות. אשדוד אוזנת אפוא במקל בשני קצותיו: מצד אחד היא מונעת בידי תכנון מודרניסטי והיגיון לאומי, ומצד אחר

רשויותיה קשובות לזהויות השונות בעיר, שהתאפשרו הודות לתכנון המודרניסטי וההיגיון הלאומי; מתח זה הוא הציר המרכזי העומד בבסיס המאמר.

תכנון העיר

בכלל צפויה סכנה שכל העם היהודי יתרכז בתל-אביב. אם נקים את הנמל ליד תל-אביב, אנו מעבירים את היהודים כולם לתל-אביב (בן גוריון, פרטי כל ישיבת הממשלה, 24.02.1952, בתוך: אפרת, 2005, עמ' 921).

ב־15 במאי 1956 קיבלה "קבוצת בוני ערים" אישור מממשלת ישראל להקים את העיר אשדוד. לאחר מספר חודשים נחתם החוזה בין "חברת אשדוד בע"מ" – חברת בת של קבוצת בוני ערים – לבין מדינת ישראל, ולפיו לידי החברה יימסר שטח לפיתוחה של העיר.¹ על פי החוזה, ובשונה מהקמת ערי הפיתוח הוותיקות יותר, האחריות לתכנון ולפיתוח העיר החדשה שתקום הוטלה אף היא על החברה הפרטית קבוצת בוני ערים.² ביולי 1957 הודיעה ממשלת ישראל על הקמתה של אשדוד, תוך הענקת זיכיון על שטח של 40,000 דונם (רענן, 1990).³ במבט עכשווי דומה שהכנת תוכנית המתאר הראשונה לאשדוד, אשר הופקדה בידי המתכננים יצחק פרלשטיין ואריה דודאי (1957-1959) ואשר משמשת עד היום,⁴ היוותה הזדמנות למימוש מניפסט לאומי-מרחבי שאימץ כלים טכנולוגיים "מדעיים" ומודרניים – כדוגמת התכנון העירוני – לשם ביסוס התביעה הלאומית לזכויות טריטוריאליות, ותוך

1 חשוב לציין שהיזומה להקמת עיר נמל חדשה עלתה כבר ב־1949, אולם מסיבות פוליטיות ותכנוניות הקמתה נדחתה. מחלוקת עמדה בין המתכננים שצידדו בהקמת הנמל באשדוד לבין הפוליטיקאים שביקשו למקמו בתל אביב. המתכננים הצליחו לגייס לצדם את הצבא, ואחר גם את חברת החשמל, על מנת להצדיק הקמת הנמל באשדוד; התפיסה התכנונית צידדה בהגבלת התפשטותה של תל אביב ובחזיון מפת הערים החדשות יותר (שכטר, 1990, אצל שרון, 2004). בתחילה נבנו מגורים לעובדי חברת החשמל ובשלב מאוחר יותר החלו להגיע מהגרים, בעיקר מצפון אפריקה (אפרת, 2004, עמ' 903-908).

2 שבהמשך הפכה לחברה ציבורית.

3 בקשתה של החברה נתמכה בידי אגף התכנון ומשרד האוצר. אולם כפי שטוען אליעזר ברצקוס (1969), שטח הזיכיון של החברה כמו גם התחייבויותיה המעטות בתכנון ופיתוח הותירו לממשלת ישראל את מטלת הפיתוח והבנייה – דבר שהוביל בסופו של דבר לשינוי החוזה והזיכיון: "כשם ששטח הזיכיון היה מופרז כך היתה מופרזת גם הפרוגרמה לתכנון העיר, שנקבעה על ידי יוזמי הקמת העיר. היעד הדמוגרפי שנקבע לצורכי התכנון – 250 אלף תושבים – חרג הרחק מכל מסגרת דמוגרפית סבירה [...] התוצאות של מעוף-יתר והפרזה ביעד מורגשים היטב בתכנית העיר – בין אם בתפיסה של שטחים מיותרים כעתודה לפיתוח העירוני, בין אם במיקום של מרכזו הראשי של העיר במרחק ניכר מן הנמל ומן העיר הקיימת בפועל" (ברצקוס, 1969 [2004], עמ' 928).

4 בסוף שנות השמונים הוכנה תוכנית מתאר חדשה לעיר – ד/2000. מאז הכנתה לא נדונה התוכנית בוועדה המחויית, וממילא לא הופקדה ולא אושרה. תוכנית נוספת, שהוכנה ב־1995 אף היא לא אושרה, מהווה רוויזיה ל־ד/2000 על רקע גל ההגירה.

פתרון לבעיות חברתיות בוערות (Yifachel, 1998). במילים אחרות, ברצוננו להצביע על כך שסיפור תכנונה של אשדוד מבטא את רתימתה לפרויקט הלאומי, שמטרתו אינה רק פיתוח כלכלי ומתן פתרון מגורים ותעסוקה למהגרים, אלא אף אמצעי ליצירת תמורה תודעתית במרחב. מודרניות ועירוניות בהקשר זה אינן חלק ממהלך אבולוציוני בלתי נשלט, אלא שכתופעות סוציולוגיות ופוליטיות הן מזדחלות, ולרוב פורצות, באמצעות סוכניהן – התיישבות, לאומיות, הגירה, מומחים מקצועיים והון – והבטחתן היא תמורה תודעתית וחברתית שתוביל, כבוא היום, אל עתיד "טוב יותר" שהוא גם בלתי נמנע (Taylor, 1999). אכן, המודרניות, כפרויקט חברתי, כוללת דוקטרינה של התקדמות (progress) המלווה בייצורו של סובייקט חדש – סוכן המודרניות המשוחרר מכבלי המסורת ופועל לממש את עצמו כפרט (Taylor, 1999; Enwezor, 2001). ראיית המודרניות כתהליך ניטרלי מעצימה את הדומיננטיות של התרבות המערבית והופכת אותה לברירת מחדל יחידנית שיש לשאוף אליה על מנת לזכות בתואר "מודרניים" (Taylor, 1999); תואר זה מהווה תנאי להנאה מחלוקה של זכויות וטובין.

זוהי אפוא נקודת המפגש הפוליטית בין המודרניות, הלאומיות והתכנון המרחבי. בהקשר למאמר זה נטען כי הגישה התכנונית המודרניסטית הלמה את הצורך "לביית" את המהגרים שהגיעו לישראל כדי שלא יישארו "זרים" במדינה החדשה (שנהב, 2002). לתפיסה זו שני ביטויים מרכזיים: האחד הוא האזרחי־זהותי והאחר הוא המרחבי. ביחס להיבט האזרחי־זהותי – התוכנית המודרניסטית של העיר אשדוד ביקשה "לגהץ" את הגיוון האתנו־תרבותי ולייצר תחתיו הומוגניות אתנו־לאומית, כחלק מפרויקט מיווג הגלויות של מדינת ישראל (Gorny, 2001). השאיפה להומוגניות לא הייתה ייחודית לעיר אשדוד או למדינת ישראל: היא השתלבה בשאיפותיהן של מדינות מערביות רבות לקדם את פרויקט בנייה האומה והמדינה באמצעות קליטת מהגרים המדומיינים כמקורבים על בסיס אתני, דתי וגזעי, והטמעתם אל חיק הלאומיות "המודרנית" (Kennedy, 2001). גישה זו התעלמה מן הגיוון האתנו־תרבותי שהביאו עמם המהגרים, וראתה בו תופעה זמנית שתיעלם עם היטמעותם של המהגרים (Brubaker, 2001; Kymlicka, 2000; Gordon, 1964). מדיניות רווחה, ובכללה תכנון אינטגרטיבי ואספקה של אמצעי דיור נוחים, שימשה במאמץ הטמעת המהגרים (Bommes, 2000).

במקביל לשאיפה להטמיע את המהגרים ולטשטש את זרותם, כחלק מפרויקט בנייה האומה, שורה של כוחות חברתיים, מוסדיים, תרבותיים וכלכליים במדינות הקולטות דחקה את המהגרים אל שולי הקולקטיב הלאומי (Soysal, 1994) וצרבה הדרה זו במרחב. התוצאה היא שבמישור האזרחי־זהותי מהגרים חוו תהליכי הכללה והדרה ברו־זמניים, והללו הציבו אותם בשולי הלאומיות הנבנית (Brubaker, 1992).

הארגון המרחבי משלים את המישור האזרחי־זהותי ונותן לו ביטוי מעשי; לארגון המרחב תפקיד חברתי המגדיר את אופן החיים במרחב על היבטיו השונים: מבנים קהילתיים, שטחים פתוחים ומבני מגורים (Watson, 2006; Sandercock, 1998); ובהקשר של אשדוד: אהרון־גוטמן, 2005). תפיסת המגורים המודרניסטית שמה לה למטרה לא רק לספק מגורים אלא גם לשחרר את המשפחה מתפיסות דומסטיות מסורתיות (יעקובי, 2007) ולעצב את זהותה הפרטית והלאומית (קלוש ולו־יון, 2000). משטר אדריכלי־תכנוני זה נשען על תפיסות

תכנוניות שרווחו בעולם המערבי באותה תקופה ואף זכה לתמיכה נלהבת של כתבי העת האדריכליים בעולם.⁵

אשדוד תוכננה בשטח ריק, ובכך צעדה את צעדיה הראשונים במימוש החזון המודרניסטי של ערים חדשות (אהרון-גוטמן, 2005), אך לא פחות מכך במימוש החזון הציוני של כיבוש השממה. התכנון המודרניסטי המשיך לשמש גם בקביעת עקרונות הבסיס לתוכנית המתאר של העיר אשדוד, אשר אורגנה על פי הפרדת שימושי קרקע ואיזור (zoning). אזור התעשייה מוקם צפונית לאזורי המגורים ובסמוך לנמל, ושטח נוסף הוקצה בדרום-מזרח העיר המתוכננת עבור תעשייה קלה ואחסנה.⁶ שטחים לתחנת הרכבת, למוסכים ולשוק סיוטנאי הוקצו בסמוך לכניסה הראשית מדרום וממערב. מערכת הכבישים שתוכננה יצרה שתי וערב של דרכים עורקיות ראשיות, התוחמות ומקשרות את 17 רובעי המגורים; רבעים אלו תוכננו כיחידות שכונת בגודל 500-1200 דונם, והיו אמורים להכיל 3,200-5,700 יחידות דיור לאוכלוסייה בת 12,000-21,500 תושבים. בכל רובע הותוותה רשת דרכים פנימית והוקצו שטחים למרכזי משנה הכוללים מבני ציבור ובהם בדרך כלל שני בתי ספר יסודיים, גני ילדים, בית כנסת, מרפאה ומועדון נוער, וכן בתי מסחר ושירותים עירוניים בקנה מידה רובעי. רובעי העיר תוכננו ונבנו בשלבים, וכל שלב נועד להקנות לתושבים איכות חיים עירוניים ברובע, בין השאר באמצעות תכנון מרכזי מסחר ושירותים משניים בכל רובע (ישראל, 2006), כלומר כל רובע תוכנן לשמש כיחידה כלכלית וחברתית עצמאית. בנוסף לרשת הדרכים הוגדר מערך תנועת הולכי רגל ושטחים ציבוריים. הדרך העורקית ממזרח למערב אף קושרת את מרכז העיר עם האזור שיועד למוסדות ושירותים מיוחדים – בין היתר בית חולים, אוניברסיטה ואצטדיון מרכזי – אשר הוצבו במקומות שונים בעיר (גרייצר ואחרים, 1976).

פרלשטיין ודודאי, אדריכלי התוכנית, מיקמו את המרכז העירוני בטבורה הגיאוגרפי של אשדוד, בכפל טופוגרפי בין רובעי המגורים המערביים, שם גם נפגשים צירי התנועה העיקריים: ציר צפון-דרום, המחבר את אזור התעשייה והנמל לעיר ומהווה את הכניסה הראשית, וציר מזרח-מערב, המוביל ממרכז התחבורה לעיר. מרכז העיר, כך על פי המתכננים, אמור היה להיות גולת הכותרת של העיר החדשה. המודרניות במרכז העיר החדשה דומיינה ככרך הומה שבו "יהיה גם ריכוז מגורים גדול, שיבטיח קצב חיים למרכז בכל שעות היום והלילה" (אצל אפרת, 2004, עמ' 910). האוטופיה התכנונית כללה גם היבטים מוטוריים, קרי "העברת כל התנועה הממונעת והחניות למפלס התחתון, ואילו המפלס העליון ישמש את הולכי הרגל. כמו כן דובר על חנייה למסוקים, תחנות חדישות למוניות, ואולי גם תחנה סופית לרכבת מהירה" (בנימין פרנקל, אצל רענן, 1990, עמ' 24-25). השירותים העירוניים במרכז והפעילות שדומיינה בו אמורים היו למצות את טעמה של המודרניות הישראלית:

במרכז יפעלו: תחנת האוטובוסים המרכזית, תחנת המשטרה המרכזית, בית הדואר המרכזי ומרכזי טלפונים, בתי המשפט, משרדי הממשלה, מוסדות העירייה, ומשרדים ציבוריים אחרים. המוסדות הבנקאים [כך במקור] ומוסדות הביטוח ירכו

5 דוגמה לכך היא כתב העת *Architecture d'aujourd'hui* שבשנת 1963 הוציא לאור גיליון מיוחד (106) שכלל מחווה ללה קורבוזיה והצגת פרויקטים ישראליים.

6 ההקצה בדרום-מזרח העיר לא באה לידי ביטוי עד עתה.

כאן את משרדיהם הראשיים בכנייני ייצוג. אולמות התיאטרון, היכלות הקונצרטים וכן בתי קולנוע ברמה גבוהה [...] גם מקומם של מוזיאונים ואולמות תערוכה לא ייפקד מה"סיטי" וכן ימוקמו בו [...] המועצה הדתית, לשכת העבודה, לשכת הסעד, מגן דוד אדום, הביטוח הלאומי, בתי הכנסת המרכזיים ומשרדיהן של אגודות חברתיות ופוליטיות (בנימין פרנקל, אצל רענן, 1990, עמ' 24-25).

על תכנון המרכז העירוני של אשדוד הוכרזה תחרות בין־לאומית והשתתפו בה אדריכלים בכירים מרחבי העולם. אפרת (2004, עמ' 910) טוען שהחשיבות הרבה לפיתוח המרכז של אשדוד נבעה מהחשש מ"צלה של האחות הגדולה, תל אביב" ומהרצון להדגיש את ייעודה של אשדוד כ"עיר נמל ותעשייה עצמאית אשר תהווה מוקד חשוב לאזור ולמדינה כולה ולא מקום מגורים ועבודה לתושבי תל אביב" (חברת אשדוד בע"מ, 1976). לפיכך, המסר הפרוגרמטי שהועבר למתחרים הדגיש את תפיסת המרחב הריק המאפשר לממש כל חזון:

שטח התחרות הינו דיונות חול, ריק ממבנה ופתוח. כל השטח, ככל העיר, נמצא בידי הגורמים המפתחים את אשדוד. אין כל הגבלות על הקרקע ולמתחרה ניתנת יד חופשית בניצול ובתכנון השטח לפי הבנתו (חברת אשדוד בע"מ, 1976, עמ' 59).

ההצעה הזוכה הוגשה על ידי שלושה אדריכלים צרפתים: ז'אן גינסברג, פייר ואגו ומרטין ואן טריק. השלושה הגשימו בתוכניתם למרכז העיר אשדוד את סיכום העקרונות שהתקבל בכנס השמיני של CIAM בשנת 1951 (אפרת, 2004, עמ' 911).⁷ הדבר בא לידי ביטוי בזיהוי הצורך ביצירת בינוי צפוף, בביקורת של הזוכים על האורבניות המונומנטלית שאפיינה את התכנון המודרניסטי בראשיתו, כגון זה של העיר ברזיליה, ובהדגשת הצורך בייצור ליבה עירונית. התוכנית הזוכה אופיינה בגמישות שלבי ביצוע ובמגוון חללים ציבוריים שמטרתם הייתה לייצר בקרב תושבי העיר "תחושת דינמיות וחופש רבה" (L'architecture d'aujourd'hui, 1967, p. 97). מבחינת התכנון, האדריכלים ריכזו פונקציות שונות באתר – מסחר, תרבות, תעסוקה ושירותים עירוניים – תוך מתן קדימות להולכי רגל והפרדתם מהתנועה המוטורית. בסופו של דבר, תוכניתם של גינסברג, ואגו וואן טריק לא יצאה אל הפועל. אמיל ישראל מסביר מדוע:

המרכז העירוני הראשי שתוכנן התאים יותר לעיר בוגרת ובשלה, בעלת אוכלוסייה גדולה. תכנון העיר לא לקח בחשבון את שלבי הביניים של פיתוח העיר, העשויים היו להימשך עשרות שנים. תפיסת התכנון לגבי המע"ר הייתה נייחת ומקובעת על המצב ה"סופי" של העיר ולא על מצב דינאמי, שעמד בבסיס הגידול הריאלי של העיר. המרכז העירוני, למעשה, לא צמח יחד עם העיר עצמה (ישראל, 2006, עמ' 19).

7 הכנס החמישי של CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) בעיר הוסדון (Hoddesdon) באנגליה התמקד בתכנון מרכזי הערים באירופה שלאחר מלחמת העולם השנייה וביקורת על הגישה הביזורית בתכנון ערים. להרחבה ראו (Mumford, 2000).

בשל דינמיות הפיתוח, אילו המע"ר היה נבנה בשנותיה הראשונות של העיר, בתוך כמה עשרות שנים הוא היה ממוקם בשוליה הדרומיים, שכן עד שנות השמונים נבנו רק הרבעים הצפוניים של העיר. המע"ר החדש, ברובע ה"סיטי", הכולל שירותים ברמה הגבוהה ביותר, הוקם בסופו של דבר בשנות התשעים על בסיס שיתוף פעולה עסקי בין העירייה לבין יזמים פרטיים (חסון וחזן, 1997), שעה שגודל האוכלוסייה הצדיק, כך נטען, הפעלת שירותים כאלה, ושעה שנבנו הרבעים הדרומיים של העיר (הרץ ופוגל, 1990). חשוב להדגיש כי דחיית הקמת המע"ר תרמה לעיבוי הפעילויות בתוך הרבעים, ובמיוחד מרכז רובע א', הסמוך לנמל מבין כל מרכזי הרובע; מרכז זה שימש כמע"ר הספונטני של העיר (ישראל, 2006). להתפתחות זו של מרכזי הרובע, לצד הדינמיקה של הגירה לישראל בכלל ולאשדוד בפרט, הייתה השלכה חשובה בהתגבשות התנאים ליצירת עיר רב-תרבותית "מלמטה".

תכנון העיר השפיע אפוא על המבנה הפיזי והדמוגרפי שלה, ובמקרה הנדון לתכנון העיר מקום מרכזי בהכשרת התנאים לפרויקט רב-תרבותי. היבט נוסף בעל השפעה הוא חוסנה הכלכלי של הרשות המקומית; חוסן כלכלי עירוני הוא בחלקו תוצר של מדיניות תכנון והקצאת שטחים מוניציפליים, שמאפשרת לרשות המקומית הכנסות ממיסים עירוניים. חוסן זה מהווה להבנתנו אמצעי לתמיכה וקידום מדיניות מקומית של רב-תרבותיות. ההחלטה להקים מתקני תשתיות לאומיים בעיר אשדוד, כדוגמת נמל ימי ותחנת כוח, וההחלטה לכלול אותם בתחומיה המוניציפליים של העיר, תרמו לריכוז של פעילות עסקית מכניסת ארנונה. בשנת 2002 אשדוד נמנתה עם חמש הרשויות המקומיות המובילות בארנונה שאינה למגורים (רוזין וחזן, 2006). בשנת 2003 גבתה העירייה ארנונה בסך 324 מיליון ש"ח, 190 מיליון מתוכם ארנונה שאינה למגורים. סך הכנסות העירייה, ובכלל זה תשלומי העברה לחינוך ורווחה וגביית תשלומי מים, נאמדו בכ-900 מיליון ש"ח. על נתונים אלה של הכנסות העירייה, שעשויות לסייע בקידום הפרויקט הרב-תרבותי, מעיב הנתון של סך ההכנסות לנפש, הנמוך ב-20% מן הממוצע בישראל. פער זה מועצם בשל השתתפות הממשלה הנמוכה ב-34% מן ההשתתפות הממשלתית הממוצעת לנפש בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הפנים, 2005).⁸ נתונים אלה מהווים עדות למקומה של אשדוד בהיררכיה העירונית-מעמדית שנוצרה בישראל, בין היתר בעזרת ההיגיון הלאומי שמומש בתכנון. על כך נרחיב עתה.

רב-תרבותיות "מלמטה"?

על רקע הדברים הללו ניתן היה לטעון כי תכנונה של העיר החדשה, כמו גם מטרת התחרות לתכנון מרכז, מקפלים בתוכם גישה שוויונית המאפשרת את הגשמת הזכות לעיר לתושביה; במינוח "הזכות לעיר" (the right to the city) אנו מכוונים להמשגה הלפבריאנית הכוללת את הזכות לציריכתה של העיר, לחופש בה, לתביעת נוכחות בעיר, לזכות שלא להיות מודה, לזכות לקיומם של זהות ואורח חיים אינדיבידואליים וקולקטיביים, ולזכות להשתתפות

8 לא מצאנו הסבר משכנע ביחס להשתתפות הממשלתית הנמוכה. רוזין וחזן (2006) מצביעים על כך שישנו שוני רב בהשתתפות הממשלתית בין רשות לרשות מבלי שקיימות אמות מידה ברורות. הם גם לא הצליחו למדוד את הקשר בין ההשתתפות הממשלתית לבין חוסן של הרשויות המקומיות.

בקבלת החלטות (Lefebvre, 1996). זוהי זכות המוקנית מטבעה לכלל החווים את העיר, ללא כל קשר לזיקותיהם התרבותיות. למרות שהעמדה הלפבריאנית של ההתנסות המרחבית כביטוי ליחסי כוחות וכהבניה של שונות נטועה בחשיבה המרקסיסטית, הרי היא מאפשרת להבין את הפוליטיקה של המרחב גם בהתייחס לשדות ביקורת אחרים, כגון זה הפוסט־קולוניאלי, שכן היא מתבטאת לא רק בשינוי המערך המעמדי אלא גם ברבדים אחרים שיחסי כוח חברתיים כגון אתניות והגירה באים בהם לידי ביטוי (יעקובי, 2006). אלו, כך מתברר, מסיטים את תשומת הלב מדילמות של חלוקה גרידא במרחב העירוני, ומכוונים אל דילמות הכרוכות בהכרה בשונה, בור, במהגר (Vertovec, 1998). כמוכן, הדיון בזכות לעיר שהציע לפבר איננו מהווה פרוגרמה תכנונית אלא שער לפוליטיקה חדשה, הרואה בעיר מרחב מפגש והחלפה בין מגוון רחב של שונויות (McCann, 2002).

אך האם ניתן לדון בזכות לעיר כאשר זו עומדת אל מול פרויקט לאומי־טריטוריאלי של ארגון מרחבי המנציח היררכיות חברתיות (יונה, 2005) באמצעות כלים מודרניים של תכנון? לצד הפן החיובי של ארגון המרחב, מסתבר שהוא מסייע בשעתוק הריבוד החברתי, המבטא את האינטרס ההגמוני של קבוצות השואפות לעצב את פרויקט בניו האומה והמדינה כך שיבטיח את שליטתן (McGarry, 1998). במילים אחרות, ארגון המרחב הוא הכלי למימוש של הפן האפל של המישור האזרחי־זהותי: בזמן שמדינות לאום שואפות להטמיע אל תוכן קהילות מהגרים המדומיינות כמקורבות ללאום הקולט, הרי הן דוחקות את המהגרים לשוליים החברתיים, בין היתר באמצעות ארגון מרחבי שמרחיקים גיאוגרפית ממרכזי הכוח וההון. המערכת התכנונית היוזמה והמאורגנת בידי מוסדות מדינת הלאום, ולאחריה מערכות התכנון בחסות "השוק החופשי", תרמו ליצירת סגרגציה עירונית בין ותיקים ומהגרים, ולעתים אף להרחקת המהגרים אל ערים חדשות ופרברים מרוחקים. הלאומיות והמודרניזם, אם כן, תרמו תרומה נכבדה לדחיקת המהגרים, לכאורה כתופעה המעוגנת בהגיון כלכלת שוק – שלפיו צורכי הפיתוח המרחבי, לצד יכולות כלכליות מוגבלות של המהגרים, עומדים בבסיסה של הסגרגציה – ותוך התעלמות מן השאיפה לשמירת דומיננטיות והיררכיה חברתית (Sibley, 1995).

כפי שנטען, ההיגיון של ההון הסווה היטב את ההיבטים האתניים והלאומיים של הקמת העיר אשדוד ואכלוסה, שהרי זו נועדה לשרת את המפה הכלכלית של מדינת ישראל, ולבור את פעילותה לשם פיתוח כלכלי (ברוצקוס, 1969). אולם זמן קצר לאחר הקמתה של אשדוד, בשנת 1967, עת הסתיימה בנייתם של הרבעים הצפוניים של העיר החדשה, התבררו כמה בעיות שנבעו מהקשרים אתניים ולאומיים של הכללת מהגרים בלאום והדרתם במרחב. בין היתר, הרוב המוחלט של תושבי אשדוד בשלהי שנות השישים היה מהגרים, ורק כ־10% היו ילידי הארץ. רק 13% מן המהגרים היגרו לישראל לפני 1948 (פלדי, 1967). מבין המהגרים 48% יוצאי צפון אפריקה, 15% יוצאי אסיה והשאר יוצאי אירופה־אמריקה. מחצית המהגרים הגיעו היישר אל אשדוד מארץ בואם, ואחרים הגיעו אליה ממקומות שונים בארץ (גרייצר ואחרים, 1976; פלדי, 1967). במילים אחרות, כ־40% מתושבי אשדוד בראשית שנות השבעים מדווחים שההגעה לאשדוד לא נעשתה מבחירה; בסקר שנערך באותה שנה התברר שרק 10% מן התושבים בעיר הגיעו אליה כי המקום מצא חן בעיניהם. יתרה מזאת, כמחצית מן הישראלים הוותיקים תושבי העיר הביעו רצון לעזוב את העיר – לעומת כרבע מן המהגרים (פלדי, 1967).

התבוננות במצבם הכלכלי של תושבי העיר מחזקת את דברינו בעניין ההיבטים האתנו-לאומיים של קליטה והטמעה של מהגרים אל תוך הלאום הדומיננטי, אך גם של הפנייתם לשוליים הגיאוגרפיים במסווה של היגיון כלכלי. מדירוג הרשויות המקומיות של ישראל לשנת 2001 על פי משתנים חברתיים וכלכליים של תושבי העיר דורגה אשדוד באשכול הרביעי,⁹ לצד רשויות ערביות וערי פיתוח. דירוג זה מציב את אשדוד נמוך ביחס לרשויות מקומיות יהודיות, אך גבוה ביחס לרשויות מקומיות ערביות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2004).¹⁰ נתונים אלו נתמכים בהשוואת נתוני שכר ורווחה בין אשדוד ובין הממוצע בישראל: בשנת 2002 השכר הממוצע באשדוד (שכירים ועצמאים) היה נמוך ב-13% מן השכר הממוצע בישראל; אחוז השכירים המשתכרים עד שכר מינימום היה גבוה ב-6% מן הממוצע בישראל; ושיעור מקבלי דמי אבטלה באשדוד היה גבוה בכ-30% מן הממוצע בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הפנים, 2005). כל אלה מתייבים הוצאה ממוצעת למשק בית באשדוד, הנמוכה ב-8% מן ההוצאה הממוצעת בישראל. אל מול נתונים אלו מסתמנת שורה של נתונים חיוביים: שיעור הזכאים באשדוד לבגרות גבוה ב-11% מהממוצע הארצי, והוא גדל בהדרגה משנה לשנה, ושיעור הבעלות על דירות גבוה ב-7% מן הממוצע הישראלי (אם כי מחיר דירה באשדוד נמוך ביחס לערים הגדולות בישראל) (עיריית אשדוד, 2005).

מציאות חברתית-כלכלית זו משקפת את כלל תושבי העיר, ואינה מתחשבת בהבדלים ובהיררכיות פנים-עירוניות. היווצרותה של היררכיה מעמדית בעיר אשדוד הופיעה כבר בשנים הראשונות לאחר הקמתה. פלדי (1967) מציין בהקשר זה שמרבית יוצאי צפון אפריקה נמצאים בתחתית הסולם המעמדי בעוד מרבית האוכלוסייה הוותיקה נמצאת מעל הממוצע הארצי. מסקנה זו מגובה בנתוני הכנסה על פי מוצא: בשנת 1970 עמד השכר הממוצע של שכיר לחודש בישראל על 686 ל"י, ובאשדוד הממוצע היה 652 ל"י. כמחצית מבין תושבי העיר ילידי הארץ השתכרו יותר מ-1000 ל"י, ורק 9% מהם השתכרו פחות מ-600 ל"י. תמונה הפוכה התבררה כאשר נבחנה הכנסתם של יוצאי צפון אפריקה בעיר: כ-60% מהם השתכרו פחות מ-600 ל"י, ורק 3.5% מהם השתכרו מעל 1000 ל"י. בקרב ילידי אירופה-אמריקה, כרבע השתכרו מעל 1000 ל"י, וכ-30% מתחת ל-600 ל"י (גרייצר ואחרים, 1976). לפנינו אפוא התשתית ליצירת היררכיה אתנו-מעמדית באשדוד.

לקיטוב הניכר בין קבוצות התושבים נמצאו הדים רבי-משמעות במישורים שונים – בראש ובראשונה בפרישה הגיאוגרפית: רובעיה הצפוניים של העיר, שהוקמו בשלהי גל ההגירה הגדול מצפון אפריקה, אוכלסו עד סוף שנות השמונים בעיקר ביצאי צפון אפריקה מחתך כלכלי-חברתי נמוך יחסית. בין היתר מצב זה נתן את אותותיו בשיבוש "כללי המשחק הדמוקרטי" באמצעות מאבקי הכוח הפנימיים, ובחפיפה הגוברת של המערכות המפלגתיות המקומיות לקווים של מוצא עדתי בקרב מהגרים המהווים את הריכוז הדומיננטי מבחינה מספרית. זאת ועוד, פלדי (1967) מצביע גם על הבעיות שעלו בעקבות קצב הבנייה המזורז שאיכותו ירודה. מעניין לציין כי הדו"ח מעלה כבר בשלב מוקדם זה את אחת התופעות שניתן

9 מתוך עשרה אשכולות. האשכול העשירי מעיד על דירוג חברתי-כלכלי גבוה, והראשון על דירוג נמוך.

10 דירוג הרשויות המקומיות בישראל מתבסס על שקלול של מגוון נתונים חברתיים-כלכליים לכדי יצירת מדד המעיד על הסטטוס החברתי-כלכלי של תושבי הרשות. עוד פרטים על הדירוג: http://www.cbs.gov.il/publications/local_authorities01/pdf/h_mavo.pdf

לראותן עד היום באשדוד, בצינו כי ברבעים א' ו-ב' נצפתה תופעה מתגברת והולכת של שינויי־יעוד "מלמטה", הסותר את כוונות המתכננים שביקשו הפרדת שימושים ופעילויות בתחומי הרובע. שינוי זה כלל, לדוגמה, התפתחותו של מסחר בלתי מתוכנן המתבסס על רוכלות, וזאת בניגוד לשימושי הקרקע המקוריים. ניתן לשער כי מקור החריוגות מן התכנון הראשוני הוא במצבם הכלכלי של המהגרים שגרו ברבעים השונים ובהרגלי הצריכה שלהם, שנגזרו ממערכת הקשרים החברתית ומתרבותם (אהרון־גוטמן, 2005). עניין זה יכול להתפרש כתביעה "מלמטה" – גם אם בלתי מודעת – לתכנון אחר המתאים לצורכי המשתמשים, ומכל מקום הוא ודאי מעורר את השאלה בדבר הפער הקיים בין החזון התכנוני לבין צורכי המשתמשים.

מן הדברים שהצגנו עד כה עולה הקשר בין התשתית התכנונית המודרניסטית של העיר לבין הדינמיקה החברתית: החזון התכנוני, ששאף לשטח שונות לכדי יצירת זהות לאומית אחידה, גייס את האידיאל של סדר וארגון במרחב, לא רק במישור הארצי שבו דנו קודם לכן, אלא גם במישור הפנים־עירוני. באשדוד התבטא הדבר בהקמה מדורגת של רבעים, כתגובה ל"ביקוש" מטעם אוכלוסיית המהגרים שהופנו אל העיר כחלק מחזון פיזור אוכלוסין. בארגון המרחבי של העיר, בדמות החלוקה לרבעים, היה פוטנציאל למימוש חזון רב־תרבותי המפר את ההיגיון הלאומי של האחדה והכללה תרבותית, אולם בה בעת הבנייה והאכלוס המדורג זרעו את זרעי הסגרגציה על בסיס אתני, וזו הועצמה בעזרת הגיון החלוקה הבלתי שוויוני, עד לכדי יצירת עיר מרובדת גיאוגרפית־אתנית־מעמדית.

אין בדברים אלה כדי לשלול מן היסוד את התכנון המרחבי: זה עשוי לשמש כלי יעיל למימוש הזכות לעיר, בתנאי שבנוסף להתייחסות לצרכים תכנוניים אוניברסליים יובאו בחשבון צרכים הנגזרים ממאפייני השונות התרבותית ומצב הכלכלי של קבוצה מסוימת. שתי זהויות אלו – האתנית והאזרחית – נמצאות במתח מתמיד, בעיקר כאשר מדובר בהקשר הלאומי שבו הזהות האתנית של קבוצות שוליים "מסכנת" את האידיאל התרבותי־חברתי שהפרייקט הלאומי שואף אליו.

יש שיטענו כי בהבחנה זו בין ההשתייכות האתנית ובין ההשתייכות האזרחית בהקשר התכנוני יש משום התנשאות, משום שהתייחסות לזהות האתנית אמורה להיות חלק בלתי נפרד מהגדרת זכויותיה של קהילה. אך המציאות בחברות רב־אתניות, ומרבית מערכות התכנון הפועלות על פי עקרונות התכנון הרציונלי־כוללני, מוכיחות כי יש צורך בהבחנה זו, שהרי התכנון הכוללני מעצים – כפי שמלמד המקרה של אשדוד – את צורכי המדינה תוך הגדרתם כצורכי הכלל (public interest) ותוך התעלמות מצרכים הקשורים בזהותן של קבוצות מיעוט (Sandercock, 1998).

לקראת הסדר רב־תרבותי?

ההבדלים המעמדיים שאותרו בשנות השישים מאפיינים גם את ההווה, אם כי מגוון השונות בעיר גדל. ההבדלים האתנו־מעמדיים מקבלים ביטוי, בין היתר, בדפוסי ההצבעה לפוליטיקה הלאומית. אך בכל הנוגע לקהילות המהגרות בעיר, החלוקה האתנית איננה חופפת את גבולות החלוקה המעמדית, כלומר לא ניתן לאתר היררכיה מעמדית בין הקבוצות המהגרות

השונות. אל החלוקה לתושבים ותיקים ותושבים מהגרים – בעיקר יוצאי צפון אפריקה – התווספה חלוקה נוספת במשך השנים: חרדים ושאינם חרדים. גם חלוקה זו איננה מנותקת מן התוכנית העירונית המבוססת על הקמת רבעים באופן מדורג: מרבית האוכלוסייה החרדית של העיר אשדוד גרה ברבעים הצפון-מזרחיים; חלקו הצפוני של רובע ג', שבנייתו הסתיימה בשנות השבעים, ושל רובע ז', שנבנה בשנות השמונים, הוגדרו בידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004) כאזורים חרדיים הומוגניים, דהיינו כאלו המתאפיינים באורח חיים ובסממנים חרדיים מובהקים כגון ישיבות רבות, חלוקה לחצרות לפי פלגים חרדיים ושיעורי הצבעה גבוהים למפלגות חרדיות.¹¹ אלו גם השנים שבהן החלה להגיע אוכלוסייה חרדית אל העיר, וברבות השנים התפשטה אל רובע א' (חלק צפון-מזרחי), רובע ב' (חלק דרום-מזרחי), רובע ד' (חלק דרום-מזרחי) ורובע ח' (חלק צפון-מערבי). שנבנה בשנות התשעים וקלט אליו משפחות חרדיות מחסידות גור. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגדירה אזורים אלו כריכוזי חרדים מינוריים בעלי הומוגניות נמוכה יחסית.¹² ואכן, רובע ח', בשל העובדה שנבנה בשנות התשעים, מאכלס לצד החרדים גם אתיופים ורוסים. להבדיל מהיעדר החפיפה בין אתניות ובין מעמד, המאפיין את הקהילות המהגרות בעיר, בכל הנוגע לדיכטומיה חרדים-לא חרדים קיימת היררכיה מעמדית ברורה: החרדים מהווים את האוכלוסייה הענייה בעיר.

לדינמיקה הדמוגרפית-מרחבית הזו – שמבוססת מצד אחד על תכנון העיר כמקבץ של רבעים, ומצד אחר על תזמון בניית הרבעים בהתאם למועד הצטרפותן של קבוצות תרבותיות מובחנות אל העיר – ניתן ביטוי בקונפליקטים רבים בין הקהילות. בולט בהם הקונפליקט בין האוכלוסייה החילונית ובין זו החרדית, שעניינו לא רק אורחות החיים של הקבוצות השונות אלא אף שוק הדיור, שבו מתנהלת תחרות בין שתי האוכלוסיות. תחרות זו איננה מבטאת סובלנות והכרה בצורכי הדיור של הקהילות השונות, כמצופה מדגמים עירוניים רב-תרבותיים, אלא דווקא אגרסיביות מרחבית, המזכירה ערים שסועות על בסיס אתני וגזעי שבהן מתנהלת תחרות על משאבים (Shanahan and Olzak, 1999). בתחרות זו רבני הקהילה החרדית מכריזים על אזורים בעיר הראויים למגורי חרדים, ואלה הופכים באחת ליעדים לאוכלוסייה חרדית מקומית מבני ברק ומירושלים. באופן זה הפכו בשנים האחרונות חלקיו המזרחיים של רובע ו', וכן חלקים מרבעים ב', ג', ח' ו-ט' לחרדיים. מתן הכשר בידי הרבנים גורר בעקבותיו עלייה של עד 20% במחירי הדירות (קפלן, 2005א). ואולם התחרות איננה מוגבלת רק לשוק הדיור, אלא מתקיימת בזירות שונות, כמו זו הפוליטית; כך לדוגמה הרב אפרים וובר, חבר מועצת עיריית אשדוד מטעם יהדות התורה, הצהיר שעד שנת 2015 יהיה ראש עיר חרדי באשדוד, ותיקף את הצהרתו באמצעות ניתוח מספר הילדים הלומדים במוסדות חרדיים ביחס למספר התלמידים במוסדות חילוניים. על פי הערכות העירייה, בשנת 2005 היוותה האוכלוסייה החרדית כ-15% מתושבי העיר, אולם במערכת החינוך החרדית

11 הערכות לגבי אוכלוסייה חרדית שנעשו בידי הלמ"ס נשענות על דפוסי הצבעה, שיעורי ריבוי טבעי וסקרים חברתיים שוטפים שעורכת הלמ"ס.

12 קיימת אי-ודאות מסוימת ביחס לשאלה אם בריכוזי החרדים המינוריים אכן גרה אוכלוסייה חרדית. כך למשל ממידע שנמסר לנו מעיריית אשדוד במסגרת אימות ממצאי המחקר שלנו עולה שבחלק הדרום-מזרחי של רובע ד' גרה בעיקר אוכלוסייה מסורתית תומכת ש"ס, ודפוסי הצבעה של אוכלוסייה זו יוצרים רושם שמדובר באזור חרדי.

לומדים כ-30% מסך התלמידים בעיר. בכיר בעירייה, שהתייחס מעל גבי העיתון המקומי **אשדוד News** לדברי הרב וובר, הוסיף ממד מרחבי לדברי הרב:

אני יותר זהיר ואומר שרק ב-2020 יהיה ראש עיר חרדי. זה היה יכול לקרות הרבה קודם אילולא העלייה הגדולה של יוצאי חבר העמים בשנות ה-90 שדחתה את ההשתלטות החרדית בשנים אחדות. אני לא רואה באופק עליה גדולה נוספת שתשנה את המצב הדמוגרפי, לא הצרפתים ולא הדרום אמריקאים [...] אני מעריך שהם יסיימו להשתלט על רובע ח' והם ישתלטו גם על רובע ט' שיהפוך לרובע חרדי. כל מזרח העיר יהיה חרדי. 55 אחוזים מכלל הקשישים בעיר הם היום יוצאי חבר העמים. אם המשיח לא יבוא עד 2020 הם כבר לא יחיו ואז יתבצע המהפך. מספיק שהרבנים יקראו בעוד כמה שנים לחסידים שלהם לבוא לגור באשדוד והסיפור הדמוגרפי נגמר עוד קודם לכן (קפלן, 2005ב).

כדבריו, בשנים 1989-2005 התווספה לעיר אוכלוסיית מהגרים המונה 71,500 תושבים, ורובה המכריע יוצאי ברית המועצות לשעבר. בשנת 2005 הפכה אשדוד לעיר שבה גרה קהילת דוברי הרוסית הגדולה ביותר בישראל – 61,259 תושבים, ואשר מהווה 27% מאוכלוסיית העיר (המשרד לקליטת עלייה, 2006). בדומה למדיניות קליטת המהגרים של שנות החמישים, גם זו של שנות התשעים הונעה מאינטרסים אתנו-לאומיים ברורים של שימור הרוב היהודי ביחס לערבים, יצירת רוב אירופי ביחס למזרחים, וכפי שרמזו הבכיר בעירייה, שימור הדומיננטיות החילונית ביחס לחרדים (להרחבה ראו קימרלינג, 2004; יעקובי וצפדיה, 2004). בנוסף, גם בשנות התשעים פעלו המוטיבציות המדירות ביחס למהגרים, וארגון המרחב היווה את הזרוע הביצועית למימושן: בערי פיתוח ובערים פריפריאליות באזור המרכז כדוגמת נתניה, אשדוד, לוד, רמלה ובת ים שיעור יוצאי ברית המועצות לשעבר גבוה באופן משמעותי מן הממוצע בישראל. תופעה זו מיוחסת בטעות לפעילות השוק החופשי, אולם קשה להתעלם מן ההכוונה הממשלתית לניתוב הבנייה לאזורי פריפריה, ומתנופת הקמת השכונות החדשות באזורים אלו ביוזמה ממשלתית ובמימון ציבורי חלקי (צפדיה ויפתחאל, 2004; יעקובי וצפדיה, 2004).¹³ כך נוצר באשדוד פסיפס חברתי שבו שיעורם של המהגרים וצאצאיהם – משנות החמישים בעיקר מצפון אפריקה, משנות השבעים מברית המועצות, בשנות השמונים והתשעים מאתיופיה, משנות התשעים מברית המועצות לשעבר, ובשנים האחרונות אף מצרפת – רב ביחס לשיעורם באוכלוסייה היהודית בישראל.

המרחב באשדוד לא נותר אדיש להגירה האינטנסיבית בשנות התשעים ובראשית שנות האלפיים, אך בדומה לתקופות קודמות, החזון התכנוני המודרניסטי כשל במשימת השטחת

13 בעקבות גל ההגירה החליטה ממשלת ישראל ביולי 1990 לשנות את חוק התכנון והבנייה במסגרת הוראות שעת חירום, ולמסד פעילות של ועדות לבנייה למגורים (ול"ל). תפקידן לאשר בהליך מזורז פרויקטים של בנייה למגורים בני 200 יחידות דיור ומעלה. ועדות אלו, שסמכותן הוקבלה לסמכות הוועדות המחוזיות, הבטיחו רוב לנציגי הממשלה, ובכך הצליחו לכפות החלטות להקמת שכונות מגורים שלמות על רשויות מקומיות, מבלי להידרש להסכמת ראשיהן. להרחבה ראו Alterman, 2002; Tzfadia, 2005.

הזהויות, ואלו אף השתמרו בשל מרכיב הבנייה המדורגת של הרבעים, שתכליתו, כאמור, יצירת סדר וארגון מרחבי. בתקופה זו נבנו הרבעים ט', י, י"א, י"ב, י"ג, ט"ו, י"ז, הסיטי והמרניה – רובם בהתאם לתוכנית הראשונה של הקמת העיר ובהתאם לעיקרון של בניית רבעים עבור מתיישבים חדשים. חשוב לציין כי חלק מהרבעים, כגון רובע ט', רובע י"ג, רובע הסיטי, רובע י"ז, חלק מרובע ט"ו, והרחבתו של רובע ז', אושרו בהחלטות ול"לים. שלושה מן הרבעים הללו הוקמו בחמש השנים האחרונות בבנייה רחבת ההיקף המשקפת גידול שנתי ממוצע של כ-8,000 תושבים מאז ראשית שנות התשעים. האוכלוסייה הרוסית פרושה על פני כל רובעי העיר, אולם במספר רבעים ישנה דומיננטיות רוסית, ובכלל זה רבעים א', ב', ו', ח', ט', י, י"ג. בכל אחד מהם מהווה אוכלוסיית הרוסים לפחות 40% מתושבי הרובע:¹⁴

כה גורף היה הכיבוש הרוסי ברבעים החדשים, שלא הותר כמעט סימנים כלשהם של ישראליות ותיקה [...] תושבי אשדוד נוהגים להזהיר מבקרים – ספק בצחוק ספק ברצינות – שאם הרוסית אינה שגורה בפיהם, אל להם להיקלע לרבעים הללו. וזה אכן כך. חוץ משמות הרחובות הכתובים בעברית, אין כמעט זכר לשפתה הרשמית של המדינה. גם דוכני העיתונים משופעים בעיתונים ובמגזינים בשפה הרוסית [...] "פה אתה יכול לקום בבוקר וללכת לישון בלילה בלי לדבר מלה אחת בעברית ולהרגיש עשר", אמר צביקה לוטן, מנהל המתנ"סים בעיר (בן סימון, 2002).

ברם, אין לטעות בתיאור מציאות רבת-רבותית זו; היווצרות המתחם הרוסי ברבעים י"ו וי"ג סיכמה שני תהליכים דמוגרפיים המעידים על טיב היחסים בין הרוסים ובין האוכלוסייה הוותיקה, בעיקר יוצאי צפון אפריקה: הראשון היה כניסת הרוסים אל שכונות אלו, שהיו בתהליכי בנייה והוצעו לרוסים בתנאים מפתים ובסיוע נדיב של המדינה, כפי שניתן לכלל המהגרים באותן שנים (צפדיה ופיתחאל, 2004), השני היה עזיבה של התושבים הוותיקים, שרכשו ברובע דירות חדשות כחלק משאיפה לשפר את תנאי המגורים, ועזבו את הרובע עם הגעת הרוסים. כפי שמתארת יוצאת ברית המועצות תושבת רובע י"ג באומרה כי "המרוקאים שונאים אותנו. כל המרוקאים בשכונה כאן מכרו את הדירות שלהם וברחו מפה ברגע שהגענו" (גבירץ, 1999). תהליך זה מאיר את המתח בין החזון הרבת-רבותי ובין המימוש של תוכנית העיר: בניית הרבעים החדשים, שהופיעו בתוכנית העיר הראשונה, מתוזמנת להגעתו של גל הגירה המשרת את בניין האומה והמדינה, ולא בהכרח כדי לשפר את תנאי המגורים של הוותיקים. הפער בין שאיפת התושבים הוותיקים לשיפור תנאי המגורים לבין

14 4,000 מתושבי אשדוד מהווים גשר טרנס-לאומי לפוליטיקה הרוסית, בזכות היותם בעלי זכות הצבעה לפרלמנט במוסקבה – הדומא, והם אכן מממשים זכות זאת בקלפי שנפתחת במיוחד עבורם (אסולין, 2003). יום הניצחון ב"מלחמה הגדולה על המולדת" נחגג בידי הוטרואנים באשדוד, סביב מצבות וזכרון שהוצבו בשכונות הרוסיות (זילברג, 2002). חג המולד ברובע י"ג נחגג כהלכתו מדי שנה בשנה (בן סימון, 2000), ובסופי שבוע פוקדים הכליניים יוצאי ברית המועצות לשעבר את אחד משלושת מוקדי הביולוי שבהם הניחוח, המוזיקה, והאוכל מהמולדת הגדולה: קורונה, יורמלה וקרייזי (שרון, 2000). אין טעם לחפש במקומות אלו ישראלים ותיקים.

ההיגיון הלאומי המנחה את עיתוי מימוש התוכנית העירונית תורם להיווצרות קונפליקטים בשוק הדיור.

עד מהרה החלה בעיר גם תחרות על משאבים נוספים, והראשון שבהם הוא תעסוקה. הגידול המהיר באוכלוסיית העיר, שנבע בעיקר מכניסת יוצאי ברית המועצות לשעבר, לצד פיתוח בלתי מספק של מקורות תעסוקה ונטישה של ענפי תעשייה מסורתית לאזורי עדיפות א' או אל מחוץ למדינה (על פי ישראל, 2006, עד שנות התשעים 34% מכוח העבודה בעיר הועסק בתעשייה), הציבו את אשדוד ברשימה המפוקפקת של ערים מוכות אבטלה (בוהדנה, 2000). האבטלה היכתה בראש ובראשונה ברוסים, אך לא רק בהם: היא פגעה גם בוותיקים, ואלה הפנו אצבע מאשימה אל הרוסים (טל־שיר, 1999). גם תשומת הלב העירונית הפכה למשאב בתחרות: ותיקים טענו נגד ראש העיר ששורשיו מרוסיה ולכן הוא מתייחס רק למתיישבים החדשים ומזניח את הוותיקים (טל־שיר, 1999). תלונות דומות נשמעו גם מן התושבים החדשים בעיר: "אף אחד בעירייה לא מדבר רוסית והכסף הולך רק לישראלים ותיקים" (גבירץ, 1999).

אולם שיאה של התחרות היה בזירה הפוליטית־מקומית. בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו בשנת 1993 לא נבחרו נציגים רוסים למועצת העיר, כלומר הם נעדרו מעמדות בשלטון המקומי. בבחירות בשנת 1998 הקים כצנלסון, בעצמו מהגר מברית המועצות לשעבר, את רשימת "אשדוד ביתנו" בעלת הזיקה ל"ישראל ביתנו" בראשות אביגדור ליברמן. מעבר למשמעות הסמלית של "אשדוד ביתנו", המדגישה את זיקתה של הקהילה הרוסית לאשדוד ואת בעלותה על העיר, היא היוותה את הזרוע הפוליטית רבת־העוצמה של הרוסים באשדוד לאחר שזכתה בתשעה מתוך עשרים וחמישה מושבים במועצת העיר. כך מתאר תושב העיר את ההוויה בעירייה חודשים ספורים לאחר הבחירות: "כולם שם רוסים, כולם מדברים רוסית, ומתייחסים אלי כאילו אני לא קיים" (טל־שיר, 1999).

לכאורה לפנינו ביטוי לרב־תרבותיות שאיננה מצטמצמת לביטויים סמליים אלא מעוגנת בחלוקת העוצמה בעיר, ובמידה מסוימת במבנה העירוני המאפשר לכל קבוצה לשמר תרבותה במסגרת גיאוגרפית מוגדרת. אך לא כך הדבר: התנאים ההכרחיים לקיומה של מציאות רב־תרבותית שעליהם מצביעה יאנג נעדרים מן המציאות הפוליטית באשדוד. אחד מהם הוא קיומו של הסדר מוסדי שיתמוך במימושה של אופציה רב־תרבותית, ויחתור לקיומו של צדק חברתי במישור החלוקתי וההכרתי. יאנג (Young, 2005) מציעה מסגרת של הגדרה עצמית ללא דומיננטיות, המתאימה למסגרות מרחביות שבהן חיות קבוצות שונות ביחד ובנפרד. הסדר זה, הנשען ביסודו על מערכות מוסדיות קהילתיות של ניהול עצמי, שואף להסדיר עניינים משותפים למגוון הקהילות באמצעות מנגנוני הידברות לא היררכיים, וללא קיומה של סמכות מוסדית העומדת מעל הקהילות. רק עניינים מסוימים, ובהסכמת הקהילות, יועברו לסמכותו של גוף מוסדי מרכזי כדוגמת העירייה. לשיטתה של יאנג, הענקת עוצמה לקהילות בניהול ענייניהן, תוך כדי ניהול מגע מתמיד עם קהילות אחרות על בסיס לא דומיננטי, הם תנאים להמחשתה של ההכרה בהן, ובה בעת מאפשרים לממש חלוקה שוויונית יותר, ואלו, כפי שמדגישה פרייזר (Fraser, 2003) מהותיות בחתירה לצדק חברתי־מרחבי.

את מקומם של הסדרים מוסדיים מעין זה תופסת פוליטיקה של מאבק בין הקהילות השונות המרכיבות את העיר, השוללות זו מזו הן את עניין ההכרה והן את הזכות לחלוקת משאבים שוויונית. ניקה לדוגמה את המאבק בין "רוסים" ל"מרוקאים". מאבק זה, כך

טענו תושבים רוסים ומרוקאים באשדוד בראיונות לעיתונות, עומד מאחורי דפוסי ההצבעה האתניים בעיר. כך, כשתושבת ותיקה נשאלה בריאיון שנושאו הרוסים באשדוד והבחירות הקרבות "איך חילונית כמוך מצביעה ש"ס?" היא השיבה: "בגלל שאני לא רוצה פה גויים וזונות" – רמז לסלידתה מהרוסים באמצעות ביטויים סטריאוטיפיים המיוחסים לקהילה זו. במובן זה אשדוד איננה חריגה: בערי הפיתוח שבהן נקלטו רוסים רבים נמצאו דפוסי דומים של עוינות הוותיקים כלפי הרוסים על רקע הבחירות (Tzfadia and Yiftachel, 2004), ועם זאת מטען תרבותי של גילוי עוינות בקרב הרוסים ביחס למזרחים (שומסקי, 2005). מתיחות זו איננה מקרית, והיא מקודדת, כאמור, בתוכנית העיר ובמימושה: היא יוצרת מעין גטאות קהילתיים, מבלי שתיווצרנה אופציות למפגש במרחב.

באשדוד גם צמחו גטאות אתיופיים, אם כי קטנים יותר, בעיקר ברבעים החלשים בעיר – ב', ג', ו' ו-ח'¹⁵. מצבם הכלכלי של האתיופים חמור במיוחד, כפי שתיאר זאת אחד ממנהלי בתי הספר: "גילינו שההפרעות וחוסר הריכוז בקרב בתלמידים האתיופים נובעים מרעב" (קפלן, 2000). האתיופים אינם הולמים את חזון הרב-תרבותיות האשדודי: ראש העיר איים בשנת 2000 לסגור את העיר בפני האתיופים (הוא התנצל על דבריו לאחר מכן). מתגובת האתיופים בעיר התברר שהם עצמם אינם שמחים לחיות באשדוד (קפלן, 2000ב), שכן החזון הרב-תרבותי פוסח מעליהם: נכון לשנת 2002 לא הוקם מרכז קהילתי אתיופי באשדוד, ולטענת האתיופים אף לא אורגן ערב קהילתי (קפלן, 2002).

מסתבר שלמרות שהשונות החברתית והתרבותית באשדוד הולכת ומתעצמת, והיא נתמכת במרחבים מופרדים יחסית, ולמרות שתכנונה של העיר מקפל בתוכו פוטנציאל למימוש אופציה רב-תרבותית, זו אינה מתקיימת בעיר; תחתיה מתקיימת תחרות על משאבים, שבה כל קבוצה מנסה לצבור עוצמה על מנת ליהנות מחלוקת משאבים נדיבה עבור עצמה ומקפחת עבור האחרות. התנאי של יאנג בעניין יצירת מגוון (diversity) המתרחש במפגש בין קבוצות שונות בעיר כתוצאה מעירוב שימושים חלקי המעודד פעילות ועניין במרחב העירוני מתקיים באשדוד באופן מוגבל. צורכי הקהילות מאבדים מאופיים ההטרוגני, והתושבים הולכים ומתכנסים במרכזים המובחנים – אתיופים במספר בתי ספר דתיים-ממלכתיים, רוסים במרכזי הרבעים באזורי המגורים שלהם, וחרדים ברובעיהם. המפגש בין חלק מן הקהילות מתקיים במידה מוגבלת ברובע "הסיטי" ובקניונים – במיוחד ב"לב אשדוד" שברובע ה' (ישראל, 2006). במידה מסוימת אלה האחרונים מהווים היום את מרחבי המפגש לחלק מן הקהילות בעיר.

דיון

על רקע הנאמר עד כה ברצוננו לבחון את ייצור המרחב באשדוד ביחס לריבוי התרבויות בה באמצעות שתי קטגוריות: הראשונה מתייחסת לצרכים תכנוניים-אזרחיים – תשתיות, תעסוקה ושירותים עירוניים – קרי, צרכים הנענים כאשר קבוצות שונות (אתניות או מגדריות

15 בדצמבר 2005 חיו באשדוד 3,708 תושבים שנולדו באתיופיה והיגרו לישראל בין השנים 1989-2005 (המשרד לקליטת העלייה, 2006). לנתון זה יש להוסיף את יוצאי אתיופיה שהיגרו לישראל בראשית שנות השמונים, ואת הצאצאים שנולדו בארץ.

לדוגמה) זוכות ליחס זהה במצבים דומים, כלומר כאשר ממומש עקרון השוויון. הקטגוריה השנייה מתייחסת לצרכים תכנוניים-אתניים. אלו זוכים למענה הולם כאשר קבוצות אתניות שונות מקבלות יחס שונה לאור מארג תכונותיהן התרבותיות-חברתיות, למשל מערכות יחסים פנים-קהילתיות, יחסים מגדריים או בין-דוריים ותבניות מסורתיות של בעלות קרקע (Fenster, 1996).

כפי שהראינו, התכנון הרציונלי-כוללני של אשדוד ביקש לטשטש את השונות האתנית-תרבותית באמצעות דגשים אוניברסליים (לדוגמה הרבעים השוויוניים והאחידים), אולם נבקש לטעון כי למרות עוצמתה האדריכלית-מרחבית של גישה זו, המתעלמת בשם פרויקט המודרניזציה הלאומי משונות ובכך שואפת לייצר זהות אוניברסלית, השונות בכל זאת צרובה בחיי היום-יום של המשתמשים בעיר – מצורכיהם הנגזרים ממעמדם הכלכלי והחברתי כמו גם מתרבותם (תהא זו המזרחית, הרוסית או החרדית).

עניין זה מרכזי לדיון ברב־תרבותיות בעיר. כפי שנטען על ידי אחרים (Young, 1998; 1990; Watson, 2006; Sandercock, 1998), במקום שקיימת בו שונות במעמד, בתרבות, בערכים ובאופני התנהגות בין קבוצות, הקפדה מחמירה על עקרונות של שוויון עשויה דווקא להנציח את הדיכוי ואת המצב הנחות של "האחרים". כפי שהראינו, כבר בשנים הראשונות הכויבה נוכחות המהגרים בעיר המודרנית את חזון כור ההיתוך. יתר על כן, דווקא התבנית התכנונית-מרחבית המודרניסטית, המבקשת לשטח את מגוון הזהויות, הפכה למסמן של האופציה הרב־תרבותית שצמחה "מלמטה" ומאפשרת לדון באשדוד כפרויקט של מודרניות אלטרנטיבית (alternative modernity). מושג זה מתמקד במשמעות המודרניות בחיי היום-יום בקרב חברות ומרחבים שאינם נמנים על "העולם הראשון". מודרניות מסוג זה דוחה את האתוס הבורגני של המודרניות ומבקשת, תחת זאת, להכיר בכך שפרויקטים שונים של מודרניזציה לא הובילו לתוצאות אחידות (Appadurai, 1996). בבסיס תיאוריה תרבותית זו ניצבת ההכרה בריבוי המבעים של המודרניות; הכלכלה הקפיטליסטית, הטכנולוגיה, והארגון הביורוקרטי של המדינה הם מרכיבים אינהרנטיים למודרניות, אך הם מובילים לריבוי אופנים של מודרניות החורגים מהעמדה הבינרית של מודרניות מול מסורתיות (Taylor, 1999). אכן, התבוננות פוסטקולוניאלית זו, שראוי לאמצה בבואנו לבחון את הפוליטיקה של העיר בישראל, מערערת את ראייתה של העיר מרובת התרבויות כעיר רב־תרבותית, שהרי זו, כפי שהראינו, עדיין נענית לפרויקט המודרני-לאומי (שנהב, 2002). יתרה מזאת, בחיי היום-יום קהילתיותה, שגבולותיהן ותכולותיהן הן ביטוי לקטגוריות הנפוצות ומיצרות בתהליכי כינון הלאומיות (מזרחים, רוסים, אתיופים וחרדים), מתחרות זו בזו על משאבים. במילים אחרות, ברצוננו להצביע על הבעייתיות שבהגדרת יחסי חברה-מרחב באשדוד כמונחים של רב־תרבותיות, שהרי משמעה של זו הוא "ראיית ההיסטוריה של העולם וחיי החברה בהווה מפרספקטיבה של שוויון רדיקלי בין קבוצות מבחינת מעמד, זכויות, נגישות ופוטנציאל. הרב־תרבותיות עורכת דה-קולוניזציה לייצוגים האירופוצנטריים, לא רק במישור של קנונים ספרותיים, תערוכות, פסטיבלי סרטים – אלא גם במישור של יחסי כוח בין הקהילות השונות" (שוחט וסטאם, אצל יונה, 2005).

ביקורת זו מכוונת אפוא לשאלה המרכזית: האם ניתן לכונן ספרה רב־תרבותית תחת מערכת תכנונית ואזרחית הפועלת תחת היגיון לאומי אתנו-צנטרי? לדידו של הולסטון (Holston, 1999) הדבר אפשרי, לפחות במישור הפוליטי: בניסיונו להציע אפשרויות

פוליטיות ישימות לזכות לעיר, הוא מצביע על האופן שבו העיר מהווה מרחב שתושביו מתנגדים וחותרים באופן מודע תחת שיחים דומיננטיים של המדינה ושל ההון. במקביל מייצרות הקהילות בעיר שיחים מקומיים חלופיים שאינם בהכרח מקבלים את ההיגיון הלאומי ואת ההיגיון הכלכלי, לא את ההיררכיות החברתיות ולא את יחסי הכוח המייצרים אותן. ניתן להרחיב דיון זה ביחס לעיר מרובת התרבויות; ככל שהעיר מכילה אוכלוסייה מגוונת יותר ומרובת שונות, החותרת בכיוונים של פוליטיקה של זהויות, שונות והכרה והיא חלשה יחסית מבחינה כלכלית, כך גוברת מידת האתגור של ההיגיון הלאומי והנטייה להיפרד ממנו (Holston and Appadurai, 1999).

משטרים עירוניים בערים כאלו נוטים להיענות לאתגר השונות, ולגלות רגישות רבה יותר לנושא מאשר מוסדות המדינה. רגישות זו בממד העירוני מזוהה עם רב־תרבותיות, דהיינו עם מדיניות עירונית שאיננה מסתפקת רק בממד התיאורי של השונות, או בניהול השונות, אלא מקנה לשונות ערך אידיאולוגי הראוי לשימור והכרה, כאלטרנטיבה החותרת תחת ההיגיון הדכאני של ההון והלאומיות (Inglis, 1996). הכרה זו, מדגישה פרייזר (Fraser, 2003), איננה יכולה לבוא במקום או בנפרד ממשאלות חלוקתיות, ואל לה להסיט את תשומת הלב מנושאים חלוקתיים (Parekh, 2004), שהרי אז תיפול העיר למלכודת של שימור דפוסי ההיררכיות – כפי שאלו מוכתבים באמצעות ארגון המרחב בידי המדינה – וכך תימנע האפשרות למימוש הזכות לעיר (McCann, 2002).

אלא שמאמר זה מצביע על כך שאשדוד, למרות הביטויים הרב־תרבותיים הרבים הקיימים בה, איננה מאורגנת מוסדית לייצר אלטרנטיבה רב־תרבותית כדוגמת הארגון שהציעה יאנג (Young, 2005). יתר על כן, המקרה של אשדוד מצביע על הקושי לגייס את השונות לשם יצירת אלטרנטיבה רב־תרבותית המאתגרת את ההיגיון הלאומי: ריבוי התרבויות באשדוד הוא ביטוי להתפתחות על ציר הזמן של פרויקט בינוי האומה והמדינה בישראל, שהתבסס בין השאר על קליטת מהגרים ויצירת מרחבים של סגירות בין האוכלוסייה הוותיקה לבין אוכלוסיית המהגרים. במקרה של אשדוד אל הגיון הסגירות הצטרפה גם האוכלוסייה החרדית. אשדוד בהקשר זה היא מרחבן של הקבוצות האתנו־תרבותיות המודרות בחברה היהודית בישראל, וכאן, לכאורה, טמון פוטנציאל רב־תרבותי, אלא שנראה כי העיר לא קראה תיגר על הפרויקט הלאומי ועל ההיגיון המנחה שלו, ורבים מגלי ההגירה מצאו דרכם אל אשדוד, תוך כדי הדגשת החשיבות הלאומית שבדבר. כך למשל עיריית אשדוד שוקדת על פסטיבלי עולים שבהם מושם דגש הן על מוטיבים תרבותיים ייחודיים לכל קהילה והן על תרומת העיר לקליטת עלייה, שהיא פרויקט לאומי ביסודו. גם סמלי התרבות של הקהילות השונות עוברים מהלך דומה: הטיפוח הוא של סמלי תרבות קהילתיים, שגם אם ביקשו לפלס להם מקום שוויוני יותר בתוך המכל הלאומי, הרי אומצו על ידי הלאומיות – כך ההחלטה להקים בלב "רוסיה הקטנה" באשדוד אתר הנצחה לזכר הנספים בפוגרום קישנייב, או ההחלטה להקים יד לנספים באסון האונייה "אגוז" שהובילה יהודים מצפון אפריקה.

נדמה אפוא שמעבר לעניין התכנוני שהצבענו עליו, גם עתה אשדוד מנסה לאחוז בלאומיות וברב־תרבותיות בה בעת, מבלי ליישב את המתח ביניהן: פרנסי העיר נענים לחזון הלאומי של קליטת עלייה ובניית זיקה של המהגרים לסמלים הציוניים, ובמקביל אינם בונים מסגרת מוסדית התומכת ברב־תרבותיות. השילוב הזה מהווה נדבך למציאות מרובת התרבויות בעיר בצל הלאומיות, שאיננה מסוגלת להפוך לפרויקט רב־תרבותי.

מעבר לעניין אתגור הלאומיות עולה שאלת ההפרדה והמגע בין הקהילות בעיר: בסיוע מבנה הרבעים והתנועה הפנים־עירונית של התושבים, נשמרה מידה רבה של סגירות בין הקהילות המהגרות, בעיקר בין זו הרוסית ובין יתר הקהילות. חריגה מן הסגירות וההפרדה המרחבית בין הקהילות מתקיימת ברבעים הישנים של העיר, שבהם הדירוג החברתי־כלכלי נמוך יחסית, דהיינו מתאפשרת בהם אינטגרציה מרחבית של מעמדות נמוכים. ברבעים החדשים יותר של העיר נשמרת סגרגציה גבוהה בין יוצאי צפון אפריקה לבין יוצאי ברית המועצות לשעבר, כאשר הקהילה הוותיקה יותר נהנית לרוב ממגורים ברבעים שהסטטוס החברתי־כלכלי שלהם גבוה במעט מזה שבהם דומיננטיות לאוכלוסייה רוסית. יוסי יונה דן בהקשר המרחבי שהפרויקט הרב־תרבותי אמור להתממש בו. לטענתו, המקרה שבו רמת הפתיחות התרבותית של הקבוצות ומידת הקרבה ההדדית ביניהן גבוהות משקף מציאות חברתית שבה הייחוד התרבותי של קבוצות מסוימות ושל אורח החיים שלהן אינו כה עמוק, והן מוצאות מכנה תרבותי משותף רחב שבא לידי ביטוי ביכולתן לחלוק מרחבים ציבוריים משותפים. ואולם "ככל שרמת הסגירות התרבותית של הקבוצות ומידת הריחוק ההדדי ביניהן יהיו גבוהות, כך הפרויקט הרב־תרבותי יבוא לידי ביטוי במספר רב יותר של הסדרים ציבוריים נפרדים – ולהפך" (יונה, 2005).

המקרה של אשדוד מאמת את חלקו השני של טיעון זה – כך עולה בעיקר מבחינת הסגרגציה במגורים, ממאבקי הכוחות בין הקבוצות השונות (חרדים, רוסים, ותיקים), מן ההתחרות על משאבים שהן מנהלות זו כנגד זו, ומהיעדר שיטה מוסדית המאפשרת מצד אחד הקניית עוצמה לקהילות, ומצד אחר קיום של מרחב של הידברות לשם ניהול עניינים משותפים. ביטוי סגרגטיבי זה של רב־תרבותיות מעלה סימני שאלה לגבי היותה של אשדוד "עיר רב־תרבותית", אף על פי שמוסדות השלטון המקומי מכירים בשונות ובייחוד של כל קהילה, ואף מטפחים אותם במאמץ רב ובהשקעות נדיבות בתחום התרבות הקהילתית.

מקורות

- אהרון־גוטמן, מירב (2005). שקט יהיה לנו מספיק כשנמות – עכשיו הזמן לחיות: בין תכנון העיר המודרנית והחיים בה. תכנון (1): 55-74.
- אסולין, יוסי (2003). אשדוד מצביעה קרמר. זמן דרום, 12 בדצמבר.
- אפרת, צבי (2004). הפרויקט הישראלי בנייה ואדריכלות 1948-1973. מוזיאון תל אביב לאמנות.
- בוהדנה, אלי (2000). גם אשדוד נכנסה לרשימת האבטלה למרות התשתית הטובה. מעריב, 15 באוגוסט.
- בן סימון, דניאל (2000). חוששים מויתורים, לא מאמינים לאיש. הארץ, 29 בדצמבר.
- בן סימון, דניאל (2002). מיליון בוחרים מחפשים כוח. הארץ, 26 בפברואר.

- ברוצקוס, אליעזר (1969). אשדוד: רעיון והגשמתו. בתוך: צבי אפרת (עורך) (2004). הפרויקט הישראלי בנייה ואדריכלות 1948-1973. מוזיאון תל אביב לאמנות, עמ' 925-928.
- גבירץ, יעל (1999). שרנסקי איש חלש. יאכלו אותו כמו שאכלו את גרגורי לרנר. ידיעות אחרונות, 21 בינואר.
- גרייצר, א', צילקר, צ', קדמון, נ' ורון, צ' (עורכים) (1976). אשדוד: קובץ מאמרים. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- דגני, אבי ודגני, רינה (2006). סקר ישוב – מאפייני שוק המגורים באשדוד והמלצות למדיניות שיווק קרקעות בעיר. תל אביב: מכון גיאוקרטוגרפיה ומשרד הבינוי והשיכון.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004). אפיון רשויות מקומיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה 2001. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004). החרדים: תפוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל, 1996-2001. סדרת ניירות עבודה מס' 5. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הפנים (2005). הרשויות המקומיות בישראל 2003. ירושלים.
- המשרד לקליטת העלייה, האגף למערכות מידע (2006). עולים לפי ישוב מגורים במשרד הפנים: תאריך עליה מ-1.1.1989 עד 31.12.2005. (דו"ח פנימי).
- הרץ, יעקב ופוגל, אורי (1990). תוכנית המתאר החדשה לעיר אשדוד. בתוך: בעז רענן (עורך), אשדוד. אשדוד: החברה להגנת הטבע, עמ' 29-30.
- זילברג, נארספי (2002). יהודי רוסיה בירושלים: קודים תרבותיים והפגנת האתניות. יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות 20-21: עמ' 162-187.
- חברת אשדוד בע"מ (1976). תכנית אב. בתוך: גרייצר ואחרים (עורכים), אשדוד – קובץ מאמרים. תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב.
- חסון, שלמה וחזן, אנה (1997). שותפויות בין המגזר הפרטי והמוניציפלי בפיתוח מקומי, דגמים סיכויים וסיכונים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- טל-שיר, ענת (1999). המהפכה הרוסית. ידיעות אחרונות, 4 במאי.
- יונה, יוסי (2005). לקראת רבת-תרבותיות בישראל: היבטים מרחביים. בתוך: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית – מקום, ייצוג, גוף. תל אביב: רסלינג, עמ' 137-176.
- יונה, יוסי וספורטא, יצחק (2000). מדיניות קרקע ודירור: מגבלותיו של שיח האזרחות. תיאוריה וביקורת 16: 129-151.
- יעקובי, חיים (2006). משכונת הרכבת לנווה שלום: תכנון, שונות והזכות לעיר. מכאן 1: 21-34.
- יעקובי, חיים (2007). המקום השלישי: ארכיטקטורה, לאומיות והמבט הפוסטקולוניאלי. תיאוריה וביקורת 32.
- יעקובי, חיים וצפדיה, ארו (2004). מקום במאבק: על גיבוש זהות טריטוריאלית בקרב מהגרים בעיר המעורבת לוד. תיאוריה וביקורת 24, עמ' 45-71.

- ישראל, אמיל (2006). מדיניות תכנון המסחר במרחב העירוני בישראל – מע"ר אל מול שוליים: התכנון הסטטוטורי אל מול מגמות השוק בקביעת פריסת המסחר המרחבית בעיר אשדוד. הוגש כסמינר במחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- עיריית אשדוד (2005). אשדוד במספרים ינואר 2005 – עולים. (דו"ח פנימי).
- פלדי, ע' (1967). תכנון ומציאות בעיר מתוכננת – סקר אורבני באשדוד. ירושלים: משרד השיכון.
- צפדיה, ארו ופתחאל, אורן (2004). מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי־מרחבי. בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון. ירושלים: ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 197-221.
- קימרלינג, ברוך (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות. תל אביב: עם עובד.
- קלוש, רחל ולו־יון, יוברט (2000). הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב. תיאוריה וביקורת 16: 153-180.
- קפלן, ראובן (2000א). רעבים, דחויים ומושפלים. זמן דרום, 8 בספטמבר.
- קפלן, ראובן (2000ב). מה קרה כשצילקר הביט בראי. זמן דרום, 15 בספטמבר.
- קפלן, ראובן (2002). טרנספר ומהר. זמן דרום. 1 בנובמבר.
- קפלן, ראובן (2005א). רובע ו' מתחרד ומחירי הדירות עלו ב־20 אחוזים. אשדוד News, 20 ביולי.
- קפלן, ראובן (2005ב). הרב אפרים וובר: ב־2015 ראש עיריית אשדוד יהיה חרדי. אשדוד News, 3 בספטמבר.
- רזין, ערן וחזן, אנה (2006). חלוקת העושר המוניציפלי בישראל: צמצום פערים בהכנסות הרשויות המקומיות. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שומסקי, דמיטרי (2005). אוריינטליזם ואיסלמופוביה בקרב האינטלגנציה דוברת הרוסית בישראל. תיאוריה וביקורת 26: 89-117.
- שנהב, יהודה (2001). זהות בחברה פוסט־לאומית. תיאוריה וביקורת 19: 5-16.
- שנהב, יהודה (2002). יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים במחוזות הזיכרון הלאומי. בתוך: חגן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפיה־הלר (עורכים), מזרחים בישראל. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 105-151.
- שרון, סמדר (2004). "לבנות ולהבנות בה": תכנון המרחב הלאומי בשנים הראשונות למדינת ישראל. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- שרון, רונן (2000). הו, מאמא רוסיה. זמן דרום, 19 במאי.
- Alterman, Rachele (2002). *Planning in the face of crisis: land use, housing and mass immigration in Israel*. London: Routledge.
- Appadurai, Arjun (1996). *Modernity at large*. University of Minnesota Press.
- Bommes, Michael (2000). National welfare state, biography and migration: labour migrants, ethnic Germans and the re-ascription of welfare State membership. In: Micheal Bommes & Andrew Geddes (Eds.), *Immigration and welfare: challenging the borders of welfare state*. London: Routledge, pp. 90-107.

- Brubaker, Roger (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. London: Harvard University Press.
- Brubaker, Roger (2001). The return of assimilation? changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. *Ethnic and Racial Studies* 24(4): 531–548.
- Enwezor, Okwui (2001). The short century: independence and liberation movements in Africa, 1945–1994: an introduction. in: Okwui Enwezor (Ed.), *The short century: independence and liberation movements in Africa, 1945–1994*. New York: Prestel.
- Fenster, Tovi (1996). Ethnicity and citizen identity in planning and development for minority groups. *Political Geography* 15(5): 405–418.
- Fraser, Nancy (2003). Social justice in the age of identity politics: redistribution, recognition, and participation. In: Nancy Fraser & Axel Honnet, *Redistribution or recognition? a political-philosophical exchange*. London: Verso, pp. 7–109.
- Gordon, Milton M. (1964). *Assimilation in American life*. N.Y: Oxford University Press.
- Gorny, Yosef (2001). The “melting pot” in Zionist thought. *Israel Studies* 6(3): 54–70.
- Holston, James (1999). Spaces of insurgent citizenship. In: James Holston (Ed.), *Cities and citizenship*. Durham, NC.: Duke University Press, pp. 155–173.
- Holston, James & Appadurai, Arjun (1999). Introduction: cities and citizenship. In: James Holston (Ed.), *Cities and citizenship*. Durham, NC.: Duke University Press, pp. 1–18.
- Inglis, Christine (1996). *Multiculturalism: new policy responses to diversity* (policy paper No. 4). Paris: united nations educational, scientific and cultural organization.
- Katznelson, Ira (1995). Social justice, liberalism and the city. In: Andy Morrifield & Erik Swyngedouw (Eds.), *The urbanization of injustice*. London: Lawrence and Wishart, pp. 45–64.
- Kennedy, Ellen J. (2001). *No Asians allowed: The “white Australia” and “white Canada” immigration policies*. Unpublished PhD. dissertation. University of Minnesota.
- Kymlicka, Will (2000). Nation-building and minority rights: comparing west and east. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26(2): 183–212.
- Lefebvre, Henri (1996). *Writings on cities*. London: Blackwell.
- Marcuse, Peter & Van Kempen, Ronald (Eds.) (2000). *Globalising cities: a new spatial order?* London: Blackwell.
- McCann, Eugene J. (2002). Space, citizenship, and the right to the city: a brief overview. *GeoJournal* 58: 77–79.

- McGarry, John (1998). Demographic engineering: the state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation. *Ethnic and Racial Studies* 21(4): 613–638.
- Mumford, Eric (2000). *The CIAM discourse on urbanism, 1928–1960*. Cambridge: MIT Press.
- Parekh, Bhikhu (2004). Redistribution or recognition? a misguided debate. In: Stephen May, Tariq Modood & Judith Squires (Eds.), *Ethnicity, nationalism, and minority rights*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 199–213.
- Sandercock, Leonie (1998). *Towards cosmopolis*. Wiley.
- Shanahan, Suzanne & Olzak, Susan (1999). The effects of immigrant diversity and ethnic competition on collective conflict in urban America: an assessment of two moments of mass migration, 1869–1924 and 1965–1993. *Journal of American Ethnic History* 18(3): 40–64.
- Sibley, David (1995). *Geographies of exclusion*. London: Routledge.
- Soysal, Yasmin N. (1994). *Limits of citizenship: migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Taylor, Charles (1999). Two theories of modernity. *Public Culture* 11(1): 153–174.
- Tzfadia, Erez & Yiftachel, Oren (2004). Between urban and national: political mobilization among mizrahim in Israel's "development towns". *Cities* 21(1): 41–55.
- Vertovec, Steven (1998). Multicultural policies and modes of citizenship in European cities. *International Social Science Journal* 50(156): 187–199.
- Watson, Vanessa (2006). Deep difference: diversity, planning and ethics. *Planning Theory* 5(1): 31–50.
- Yiftachel, Oren (1998). Planning and social control: Exploring the dark side. *Journal of Planning Literature* 12(4): 395–406.
- Young, Iris M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Young, Iris M. (1998). Polity and group difference: a critique of the ideal of universal citizenship. In: Gershon Shafir (Ed.), *The citizenship debate – a reader*. University of Minnesota Press, pp. 263–290.
- Young, Iris M. (2005). Self-determination as non-domination: ideals applied to Palestine/Israel. *Ethnicities* 5(2): 139–159.

גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור

ליאורה שיאון* ואיל בן ארי**

תקציר. מאמר זה עוסק בדרך שבה השירות במילואים מכונן, מדמיין ומתמודד עם תפיסות של גבריות "נכונה" דרך הומור והתבדחות אצל הגבר היהודי בן המעמד הבינוני. לאחר שערכנו מחקר אתנוגרפי שליווה ארבעה גדודי מילואים קרביים לאורך זמן, אנו דנים בארבעה נושאים: הראשון הוא הקשר המורכב בין מגדר לגיל. בעוד שמחקרים על גיל אכן מכירים בחוויות השונות שחווה הפרט לאורך חייו, מעט מאוד נכתב על האופן שבו גברים בני גילים שונים מתקשרים ביניהם סביב נושאים הקשורים לגבריות – למשל העיסוק של גברים בגופם המתבגר (עיסוק בשומן, יכולת פיזית ומינית ומראה) מועצם מעצם ההשוואה הבלתי פוסקת בין חיילים מבוגרים וצעירים; הנושא השני מתקשר לאישוש התקופתי והבעייתי של גבריות לאורך מסלולי החיים. השקפה על שירות המילואים של פרטים לאורך ציר זמן מאפשרת לנו לראות שבעוד שיציאה למילואים היא חזרה מסוימת לעצמי בן ה-19 או ה-20, אותו הפער בין עצמי זה לבין ההווה הופך את אישוש הגבריות למורכב ואף בעייתי; הנושא השלישי מתמקד ביחס המורכב לנשים שניתן למצוא במסגרות המכוננות על טהרת הגבריות. במקרה הנדון כאן היחס לנשים אינו רק כאל אובייקטים מיניים, מאחר שלחץ רב מופעל על החיילים הרווקים להינשא ולהקים משפחה נורמטיבית; ולבסוף, כיצד גברים אינם רק מופעלים על ידי הומופוביה אלא משתמשים בנשים ובגברים הומוסקסואלים כדי למפות ולפרש יחסי כוח ותחרות בינם לבין עצמם.

מאמר זה עוסק בדרך שבה השירות במילואים מכונן, מדמיין ומתמודד עם תפיסות של גבריות "נכונה" דרך הומור והתבדחות. מחקרים רבים מלמדים על דמותו ההגמונית של הגבר היהודי האשכנזי והחילוני בישראל ועל ביטוייה באידיאלים של הצבר והחלוץ (למשל אלמוג, 1997). במאמר זה אנו עוסקים בממשיכו – הגבר היהודי בן המעמד הבינוני המשרת במילואים ובמיוחד ביחידות קרביות. אין ברצוננו לטעון שחיילי המילואים הם השתקפות של החברה הישראלית; אדרבה – מבחינות רבות מדובר ב"עולם הולך ונעלם" הן משום שגברים רבים – כגון פלסטינים אזרחי ישראל וחרדים – פטורים משירות סדיר ושירות מילואים והן משום שמרבית הגברים הישראלים ששירתו בסדיר אינם משרתים במילואים (בומס, 2005). כך למשל בשנת 2000 מספרם הכולל של חיילי המילואים עמד על כ-425,000, מתוכם

* The Department of Sociology, Northwestern University

** המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
אנו רוצים להודות לקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות.

כ־100,000, המהווים כ־12% מכלל אוכלוסיית הגברים היהודים בגילאי 21-45, שירתו בפועל ארבעה ימים או יותר (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2003). אפילו מלחמת לבנון השנייה, שהובילה להערכה מחודשת באשר לחשיבותו האסטרטגית של מערך המילואים, לא הביאה לגידול משמעותי במספר המשרתים במילואים.

במאמר קודם (Sion & Ben-Ari, 2005) הראינו כיצד ההומור וההתבדחות מעניקים לשירות המילואים את אופיו המיוחד והופכים אותו לסוג ייחודי של שירות צבאי. במאמר זה אנו אנחנו מנתחים את ההומור כדי להראות כיצד הוא זורה אור על תמות הקשורות לגבריות ומיניות. הלוחם הוא במידה רבה עדיין סמל מפתח לגבריות בחברה המערבית (Arkin & Dobrofsky, 1978; Cameron, 1994; Morgan, 1994), אולם מחקרים סוציולוגיים ואנתרופולוגיים העוסקים בקשר שבין צבא לגבריות נוטים להתמקד במגוונים צעירים או בחיילים מקצועיים (ראו לדוגמה, Barrett, 1975; Eisenhart, 1975; Arkin & Dubrofsky, 1978; Winslow, 1999; Ben-Ari, 2001). מרבית המחקרים הללו מתמקדים באופן שבו אופיו המיוחד של הצבא כארגון כוללני קשור בתהליך הסוציאליזציה של המגויסים הצעירים, בהשפעת חיי הצבא על הגוף הגברי או באופני הגבריות הבאים לידי ביטוי בתפקידים הצבאיים השונים.

דבר לא נכתב כמעט על חוויית שירות המילואים ועל הדרכים שבהן הוא מתקשר לדימויים ולפרקטיקות של גבריות בכלל, ולהבניה של גבריות הגמונית בחברה הישראלית בפרט. מאפייניהם של חיילי המילואים ייחודיים ושונים מאלו של החיילים הסדירים; אף שבשני המקרים מדובר במסגרות גבריות, הרי חיילי מילואים מגויסים כל שנה לתקופה המוגבלת בזמן, ולמעשה הם חיים "בין עולמות" (Lomsky-Feder et al., 2004): הם "מהגרים תמידיים" בין הצבא ובין החיים האזרחיים. המשמעות הסוציולוגית של מערך המילואים היא שיחידותיו נוצרות ומתפרקות כל פעם מחדש ואינן הומוגניות מבחינת גיל ומעמד אישי: יש בהן גברים נשואים בשנות הארבעים לחייהם, לצד גברים רווקים בשנות העשרים; בעלי מקצועות חופשיים לצד עובדי צווארון כחול; דתיים לצד חילונים. כמו כן, בהשוואה ליחידות סדירות, יחידות המילואים אינן מתאפיינות במשמעת קשה, והאווירה בהן נוטה להיות רגועה יותר מאשר בצבא החובה ובצבא המקצועי. ולבסוף, כיוון ששירות המילואים הוא מסגרת חיצונית לזמן ולחלל האזרחי, התנהגותם של הגברים שונה בו מהתנהגותם היום-יומית ה"נורמלית" (Ben-Ari, 1989).

המפגשים החוזרים וההודקנות בצוותא הם תופעות ייחודיות לשירות המילואים, וכל מפגש ברצף רב-השנים מתחיל בסדרה של "אירועים אוטוביוגרפיים" שבהם החברים מספרים על חייהם האזרחיים ומעלים חוויות מהשירות הקודם. הגסויות, ההתנהגות האגרסיבית והבדיחות תורמות ליצירת שפה פנימית המוכרת רק לחברי היחידה ויוצרת רצף מעבר למפגשים המקוטעים המהווים השהיה בזמן ובמרחב. משום כל אלה, אנו טוענים כי יחידות המילואים מהוות שדה עשיר למחקר של סוגיות אחדות שטרם נחקרו לעומק ובאופן שיטתי בספרות העוסקת בגבריות.

באופן קונקרטי, אנו נתמקד בארבעה נושאים: (1) הקשר המורכב בין מגדר לגיל; בעוד שמחקרים על גיל אכן מכירים בחוויות השונות של הפרט לאורך חייו, מעט מאוד נכתב על האופן שבו גברים בני גיל שונה מתקשרים ביניהם סביב נושאים הקשורים לגבריות. כך למשל העיסוק של גברים בגופם המתבגר (בשומן, ביכולת פיזית ומינית ובמראה) מועצם

מעצם ההשוואה הבלתי פוסקת בין חיילים מבוגרים וצעירים; (2) האישוש התקופתי והבעייתי של גבריות לאורך מסלולי החיים; השקפה על שירות המילואים של פרטים לאורך ציר זמן מגלה כי בעוד שיציאה למילואים היא חזרה מסוימת לעצמי בן ה-19 או ה-20, אותו הפער בין עצמי זה לבין ההווה הופך את אישוש הגבריות למורכב ואף בעייתי; (3) היחס המורכב לנשים המתקיים במסגרות המכוננות על טהרת הגבריות; במקרה שלנו היחס לנשים אינו רק כאל אוביקטים מנייים, שכן לחץ רב מופעל על החיילים הרווקים להינשא ולהקים משפחה נורמטיבית; (4) האופן שבו גברים אינם רק מופעלים על ידי הומופוביה, אלא משתמשים בנשים ובגברים הומוסקסואלים כדי למפות ולפרש יחסי כוח ותחרות בינם לבין עצמם. מאין נובע הרעיון לעסוק דווקא בהומור? הומור הוא חלק בלתי נפרד מהווי של כל קבוצה או ארגון (Coser, 1960; Douglas, 1968; Fine, 1984), ומלבד זאת שעשוע ומשחק מאפשרים לעתים קרובות לעסוק בנושאים המוגדרים כטאבו, שקיומם סמוי במציאות החברתית. ברנדס (Brandes, 1980, p. 9) טוען כי תרבות אקספרסיבית היא אתר מרכזי לעיסוק בנושאים הקשורים בגבריות, וכי בדיחות, התבדחות ומתיחות מהוות "שסתום ביטחון" תרבותי המאפשר לגברים לבטא רגשות ולעסוק בנושאים שהפוטנציאל שלהם מסוכן והרסני. לימן (Lyman, 1987) מקשר בין ההומור המאפיין מסגרות גבריות לבין החרדות והדילמות הגבריות. הומור יכול לספק לנו תובנות על חיי המילואים ועל הגבריות הישראלית "הנכונה", בשל חשיבותו של השירות הצבאי כזירה להשגת גבריות. כפי שנראה, שירות המילואים מאשר את הקשר גבריות-שירות צבאי כל פעם מחדש, בעיקר על רקע החששות מפני הזדקנות ובגידת הגוף. הניתוח המוצג אינו מסתפק רק בהיבטים פונקציונליים של ההומור, אלא ההתמקדות בהומור מאפשרת לנו לחקור כיצד הוא קשור בעת ובעונה אחת לשחרור לחצים, לביטוי חרדות, ליצירת עולם גברי אלטרנטיבי ולאישוש חשיבותה של הגבריות ההגמונית בחברה הישראלית.

מילואים כזמן אחר מדומיין: פנאי, רפלקסיה ושינוי חברתי

שירות המילואים הקרבי, בהיותו מסגרת גברית הממוקמת מחוץ לזמן ולחלל האזרחי ה"נורמלי", הוא אתר מרכזי לחקר הזהות הגברית של הישראלי בן המעמד הבינוני. בפרק זה בכוונתנו לשרטט ביתר פירוט את המבט הסוציולוגי של שירות זה. לטענתנו, משנות התשעים ואילך, עבור גברים ישראלים רבים שירות במילואים אינו נתפס עוד כמצב נורמטיבי אלא הפך לפעולה מעין "התנדבותית". נשאלת אפוא השאלה מה בכל זאת מניע חיילים להתגייס לשירות מילואים קרבי. כמובן שלא ניתן להתעלם ממניעים של אידיאולוגיה ציונית וקונפורמיות למערכת, או כורח חוקי, אך מניעים מרכזיים נוספים – ועבור חלק מהחיילים כנראה מרכזיים ביותר – הם המרכיב החברתי והמרכיב ההנאתי. כפי שניסח זאת אחד המרואיינים: "עושים מילואים בגלל החברים", וכפי שאחרים הדגישו, שירות המילואים נתפס כעמידה באתגרים פיזיים, "ניקוי ראש" ו"יציאה משגרה". חייל אחר אמר: "הבסיס החזק ביותר פה הוא בסיס ההווי [...] אני לא מכיר הרבה אנשים שהיו באים לצאלים באמצע הקיץ בחום יולי-אוגוסט אם לא היה להם נחמד". עדויות מסוג זה מצביעות

על החלפת רטוריקת השליחות ברטוריקה המדגישה את שירות המילואים כמרכיב בקשרים החברתיים ובתרבות הפנאי של החיילים.

למרות הקושי והסכנה שבשירות המילואים – או דווקא בגללם – השירות הקרבי נתפס כמעין תרבות פנאי שבמהלכה נהנה החייל מחברה גברית, מאתגרים פיזיים, מנהיגה אתגרית בגיפים, מהתעסקות עם מכשור מתקדם ומשהייה בשטח. עיסוקים אלה אפופים הילה של יוקרה, שכן לא כל גבר מסוגל לעמוד באתגרים הללו. בנוסף, בניגוד לחיי האזרחות, חייל המילואים אינו נושא באחריות רבה מעבר למשימות המוטלות עליו (דבר שרבים ציינו כיתרון). כפי שהציג זאת חייל:

היכולת שלך להתפרק מהמערכות הקיימות שלך לתקופת זמן ידועה. היכולת שלך לחוות חוויות גבריות [...] המילואים יכולים להיות הרפתקה של אזור מהיום-יום האפרורי שלך או הכמעט אפרורי שלך. איזשהו מפגש עם אנשים שחווית אתם אי-אלו חוויות, איזשהו מפגש עם בני גילך, איזשהי מדידה של היכולות שלך הן ברמת השטח, ההתמודדות עם השטח, והן ברמה האישית [...] היום-יום של האדם אם הוא נשוי ויש לו ילדים הוא די אפרורי אם נשים את זה על השולחן. הוא הולך לעבוד, הוא חוזר הביתה, יש לו לגדל ילד, לחנך אותו, להשכיב אותו, לרחוץ אותו, ללכת לישון, לקיים מערכת ביתית ולמחרת הוא קם עוד פעם לעבוד. המילואים זה איזשהו פתח להתפרק בכל המובנים.

את תפיסת המילואים כתחביב, כתרבות פנאי של המעמד הבינוני, ניתן לראות בציטוטים הבאים:

אני נהנה לעשות מילואים. נהנה, זה כמו בשבילי, אני לא יודע מה, משחק כדורסל טוב. זה כמו בשבילי ללכת לטיול, כי יש פה שטח, יש פה התמודדות, יש פה הישג. כשאתה יורה ופוגע זה הישג. כמו שאתה קולע לסל, יש פה טכנולוגיה מאוד מעניינת.

פה אתה מתנתק מקטע של החיים האזרחיים וזה אומר מהעבודה, מכל מיני בעיות בבית [...] אתה פשוט עושה לך ניתוק כללי. בכל אופן ככה זה אצלי. אני בשבילי זה לשבור את השגרה. לצאת מהשגרה שלי, לבוא בוא נגיד לחופש. חופש לא חופש, עובדים בו אבל שינוי. שינוי טוב. אני חושב בזמן זה בא לי.

שימת הדגש על תרומת השירות לפרט מסבירה למה מרבית החיילים שנחקרו אינם תופסים עצמם כ"פראירים" לעומת מי שכלל אינו משרת במילואים, אלא כמנוצלים לעומת חברים לפלוגה המשתמטים מביצוע משימות או מהתייצבות למילואים: "פראיר הוא לא מושג שהייתי נתפס עליו יתר על המידה. מילואים זה דבר שאתה צריך להעביר אותו בנוחות מסוימת תוך הקפדה על זה שאתה ממלא בסך הכול משימות שצריך לעשות אותן ולנצל את המקסימום לעניין ולהווי". מי שבוחרים לא להתגייס למילואים מתוארים כמי ש"התבניות שלהם שונות", או במילים אחרות, הם אינם רואים במילואים אפשרות לסיפוק עצמי.

לטענתנו, על רקע שינויים בחברה, במעבר שלעיתים ממושג כמעבר מקולקטיביזם לאינדיווידואליזם (איזנשטדט, 1985; ליסק והורוביץ, 1990; רוניגר ופיגה, 1993), הקהילה הנוצרת במילואים, על ההווה המיוחדת לה, היא השתקפות של האופן שבו גברים ישראלים בני המעמד הבינוני המשרתים במילואים היו רוצים לראות את עצמם על רקע התערערות מעמדו של הגבר, התערערות התא המשפחתי והיווצרותם של מתחים על רקע כלכלי. כלומר, ניתן לראות את שירות המילואים כיותר ממכניזם פשוט לשחרור מתחים כפי שניתוח פונקציונלי של פנאי או של יצירת קבוצת תמיכה חברתית היה מציע; לניתוח חד-ממדי זה אנו מוסיפים את ההתמקדות בתקופות המילואים כזמנים מיוחדים שבהם ניתן לחקור וריאציות של גבריות ישראלית עכשווית.

וכך, לטענתנו, שירות המילואים מאפשר לבחון את הזהות הגברית הישראלית ולנהל עמה דיאלוג דרך ההומור ודרך הדמיון של הגברים עצמם את הערכים הבטוחים והמוכרים. ייתכן שבהיבטים אלה טמון בין היתר קסמו של שירות המילואים עבור הגברים הממשיכים להתגייס אליו ומבקשים להתנסות מחדש במעין מובלעת של "עולם הולך נעלם" של גבריות עבור גברים, עולם שאין להם אפשרות להתנסות בו בחיי היום-יום.

אנו מדברים על גבריות מדומיינת, משום שלמרות ההגמוניות שלה היא אינה מתקיימת באמת באופן נרחב בחברה הישראלית, אלא יותר בדמיונם של אלה השואפים להשתייך אליה. גבריות זו מתאפיינת בגוף הישראלי הנכון (או ה"נבחר" לפי מאירה וייס, 2002): גוף צעיר, רוה, שרירי, אתלטי וחזק, ובהשפעת תרבות הצריכה העכשווית גם אסתטי וחלק. הגבריות המדומיינת מתאפיינת גם במיניות הנכונה, ההטרסקסואלית, שבה הגבר דומיננטי ואקטיבי ואילו האישה נכונה למלא את כל צרכיו – פיזיים, רגשיים וחומריים. היא מתאפיינת גם במפלט אל עבר ערכים מסורתיים של משפחה יציבה: נישואים בגיל צעיר לבת זוג תומכת והולדת ילדים; וזאת למרות העלייה בגיל הנישואין הממוצע עבור גברים בני המעמד הבינוני. הגבריות המדומיינת היא גם בת המעמד הבינוני וככזו מתאפיינת בחתירה להצלחה כלכלית ולהישגים חומריים; אמנם זה"ל אינו מפרסם נתונים על מצבם הסוציו-אקונומי של אנשי המילואים, אך להתרשמותנו מרבית החיילים בכל היחידות הנחקרות משתייכים למעמד הבינוני.

לבסוף, בעוד שגבריות זו ייחודית לחברה הישראלית משום שהיא באה לידי ביטוי במוסד פרטיקולרי (שירות המילואים), יש בה מן המשותף לתוכני המעמד הבינוני בחברה המערבית. קימל וקאופמן (Kimmel & Kaufman, 1994, pp. 259–261) טבעו את המושג "weekend warriors" – גברים המצטרפים לסדנאות, משחקי מלחמה וסופי שבוע בצפון אמריקה כדי להתחבר מחדש ל"לוחם שבתוכם" או ל"איש הפרא". תנועות אלה מושכות גברים על רקע משבר גובר בזהות הגברית בעשורים האחרונים ובלבול לגבי מובנה של גבריות זו. הגברים נוטים לייחס את המשבר לשינויים הגלובליים הגיאוגרפיים והכלכליים, ולשינויים החלים במקום העבודה. לטענתם, הגדרות מסורתיות של גבריות בחברה המערבית נשענו על אוטונומיה כלכלית של הפרט; הספּרה הציבורית שבעבר גברים הוכיחו בה את גבריותם הייתה הומוגנית מבחינה מינית וגזעית והיותה מערכת הומו-חברתית שבה גברים לבנים הטרסקסואלים יכלו להיות הם עצמם, מבלי לחשוש מה"אחר". אוטונומיה כלכלית ופטריארכליות ציבורית העניקו לגברים תחושת ביטחון בגבריות שלהם. ואולם עולם זה נעלם אט-אט, והשינויים בשוק העבודה גורמים לכך שגברים לבנים הטרסקסואלים רבים

בני המעמד הבינוני – כלומר אלה המשתייכם לקבוצה בעלת הפריבילגיות הרבות ביותר בחברה – אינם מרגישים חזקים עוד. למעשה, הם חשים כמעט מותקפים (קימל וקאופמן, שם, עמ' 262). בהשאלה למציאות הישראלית, אנו טוענים כי שירות המילואים, מעבר להיבט הלאומי והאידיאולוגי שלו, יכול למלא בדיוק את הפונקציות החסרות הללו עבור הגבר היהודי בן המעמד הבינוני.

מבחינה זו, השימוש שאנו עושים במושג "גבריות מדומיינת" אינו טוען להיווצרותה של קהילה גברית מסוג מסוים בחברה הישראלית, אלא הניתוח מתייחס לשלוש סוגיות מהותיות: (1) עובדה היא כי רק מיעוט מהגברים משרתים במילואים, ואולם קהילת הגברים שחיילי המילואים מדמיינים לעצמם הנה רחבה בהרבה מכפי שהיא בפועל; (2) אין אנו טוענים להיווצרות זהות קולקטיבית גברית אלא לפעולתו של עולם נפרד שבו מוכנים ובאים לידי ביטוי היבטים רגישים בזהות הגברית כגון גוף מזדקן, מיניות בעייתית ובעיות כלכליות; (3) ניתן להבין גבריות מדומיינת זו רק לאור השינוי האטי ביחסי כוח הגמוניים וחוסר שוויון בחברה.

היחידות

המחקר המוצג כאן כלל תצפית משתתפת וראיונות בארבע יחידות חיל רגלים. יחידה אחת נחקרה מסוף שנות השמונים ועד לתחילת שנות התשעים, ושלוש היחידות האחרות נחקרו בשנים 1997-1998, תקופה שבה שירות המילואים היה עדיין מקיף וארוך יותר מאשר ברוב שנות האינתיפאדה השנייה. המחקר האתנוגרפי כלל תצפיות לאורך זמן בעת תעסוקות מבצעיות ואימונים, וכן כל הבדיחות המצוטטות במאמר נאספו בעת עבודת השדה.

ארבע היחידות הנחקרות הן גדודים "אורגניים", או במילים אחרות מסגרת קבועה שאנשי המילואים משתייכים אליה וחוזרים אליה יחד כל שנה. המונח "אורגני" מתייחס גם לרמת הלכידות הגבוהה יחסית של הגדודים המורכבים מקבוצות ראשוניות וחולקים ביניהם עבר משותף. גדודי המילואים מתאפיינים באווירה בלתי פורמלית יחסית, ולמרות שיש הבחנה בין קצינים לחוגרים, הרי שלדרגות יש חשיבות מועטה בהשוואה לחשיבותן בשירות הסדיר (Levin & Halevy, 1983, p. 17): החיילים והקצינים משרתים באותם התנאים, לובשים אותם מדים ומשתמשים באותו ציוד. השוויון הזה בולט על רקע ההטרורגניות של הגדודים, שכן אף שמרבית החיילים בהם הם גברים יהודים, הרי יש בהם אחוז גבוה יחסית של מזרחים, ובחלקם יש גם חיילים דתיים. הגברים גם באים מרקע מקצועי מגוון: צווארון כחול, סטודנטים, בעלי עסקים, בעלי מקצועות חופשיים ומנהלים, אם כי מרביתם משתייכים לבני המעמד הבינוני עד בינוני-נמוך.

ארבע יחידות חיל הרגלים במילואים שבהן נערך איסוף הנתונים למחקר הן בעלות אופי צבאי שונה: שתי יחידות משתייכות לגדוד חיל רגלים מובחר (חיר"מ), יחידה אחת שייכת לגדוד מילואים שרמתו המקצועית בינונית (חיל רגלים או חיר"ר), ופלוגת לוחמים מבוגרים שכושרם נמוך באופן יחסי (חיל משמר או חיר"מ). היחידות מייצגות לא רק רמת קרבות שונה אלא גם מעמד סוציו-אקונומי שונה, שכן יש קשר ברור בין רמת הקרבות של היחידה ובין הרמה הסוציו-אקונומית של חבריה. וכך, בעוד שמרבית החיילים ביחידות

הקרביות המובחרות הם צעירים יחסית, בעלי מקצועות חופשיים וסטודנטים בני המעמד הבינוני-גבוה, הרי שחיילים רבים בפלוגת החי"מ שרמת הקרביות שלה נמוכה הם אנשי צווארון כחול בני המעמד הבינוני עד בינוני-נמוך.

ההומור בחיי היחידות

כמו במסגרות ארגוניות אחרות, ביחידות בעיקר שני סוגים של הומור: סיטואציות "מאורגנות" שבהן הגברים מספרים בדיחות, וסיטואציות חופשיות של התבדחות, המלוות כמעט כל פעילות. בעוד שהסוג הראשון מתרחש בעיקר במצבים שבהם הגבולות החברתיים הזמניים קבועים, הרי שלסוג השני אין גבולות ברורים והוא יכול להתפתח בכל סיטואציה כמעט. המשותף לשניהם הוא הפומביות, ומובן שההבחנות ביניהם אינן חד-משמעיות.

בטרם נפרש ונגתח את ביטויי ההומור האלה, נרצה להדגיש כי למרות הרומנטיזציה והגלורייפיקציה של הצבא בתרבות הפופולרית, הרי שהשירות הצבאי הוא לעתים קרובות משעמם, מונוטוני, קשה ומתיש, וחלק מן המשימות שחיילי חיל הרגלים נאלצים לבצע דומות לעבודת צווארון כחול. לכן טענתנו הראשונה היא שההומור מאפשר לחיילים להימלט לרגע קט מהמתח והדאגות של חיי היום-יום (Coser, 1960, p. 81) וכן להשתחרר מהשעמום, השגרה והמונוטוניות של משימותיהם. מחקרים מראים כי בקבוצות על טהרת הגברים ישנה מידה רבה של הקנטה המלווה את מרבית הפעילויות: גברים מספרים בדיחות גסות, ומותחים ומקניטים זה את זה ללא הפסקה (ראו למשל Fine, 1987, p. 134).

אפשר לטעון כי החיילים נהנים מההתבדחות וההשתובכות כשלעצמה: שירות המילואים מהווה אתר של בדיחות גסות, וישנם מי שאוספים בדיחות כדי שיהיה להם מה לספר במילואים. פעילות זו, שבה מרכז ההתרחשות הוא התהליך ולא המטרה, הוא מה שמולקיי (Mulkay, 1988) מכנה "הומור טהור": פעילות מתמשכת ומהנה הממלאה את המשתתפים בה חיוניות ושמחת חיים. התהליך אינו מיועד להשיג מטרה מסוימת אלא הוא מתפתח באופן התנדבותי, ספונטני וברזומני, ולכן אין זה פשוט לתעד את ההתבדחות המתרחשת בכל מקום וזמן בהווה הצבאית; לעתים קרובות נערכות התכנסויות ספונטניות ומשפטים נקטעים באמצע, השיחה יכולה לקפוץ מנושא אחד לאחר ללא חוט מקשר, כל דובר בוחר נושא בהתאם לגחמתו ובמהירות כזו שתקשה על הצופה מבחוץ לתפוס אפילו את הרעיון הכללי של השיחה. התגובות באירוע מהירות ומופרעות על ידי בדיחות המובילות לפרצי צחוק מידיים. ואולם "הומור טהור" ישנן משמעויות נרחבות יותר; מולקיי (שם, עמ' 215) טוען כי ההומור עוזר לנו להתמודד עם מתח ולחצים מכיוון שהוא מהווה מקור להנאה וטוען אותנו באנרגיות וחיוניות. ההומור מתפקד במשולב כשסתום ביטחון (בדומה לקיטורים אצל כתריאל, 1991) וכהפסקה קצרה משגרת היום.

אין משמעו של ההומור פונקציה וזה אצל כל החיילים או שכל החיילים מספרים בדיחות. בכל יחידה ישנם כמה חיילים בעלי תפקיד חברתי של מספרי בדיחות מומחים, וחיילים אחרים מספרים בדיחות מדי פעם, מתפקדים כקהל אוהד או מעדיפים שלא להשתתף כלל. כך שהשיח שנוצר בעזרת ההומור אינו השיח היחיד, אולם הוא השיח הדומיננטי ובמידה רבה גם ההגמוני.

להומור יש גם תפקיד מרכזי בגיבוש קבוצה – פונקציה מרכזית מאוד כאשר מדובר ביחידה הצבאית (Ingraham & Manning, 1981; Gabriel, 1987, p. 120; Greenbaum, 1979). לפיכך, המפקדים ביחידות הנחקרות הדגישו את החשיבות שביצירת אווירה חברית ביחידה במטרה לגרום לחיילים להתנדב מרצון לשירות המילואים וכן במטרה להבטיח את ביצוע המשימות. ההומור הוא אחד הגורמים המרכזיים המבטיחים את הסולידריות ביחידה; השימוש בו נפוץ גם כדרך לביטוי קבוצתי של אגרסיביות כלפי זרים או חברים שאינם מצייתים לנורמות הקבוצה, והוא מהווה את אחת הדרכים המרכזיות שבהן הקבוצה יכולה להתגבר על מתחים פנימיים ולאשר מחדש את הסולידריות ואת הגבולות החברתיים שלה (Lyman, 1987, p. 150).

הפגנת אגרסיביות כלפי פרטים בקבוצה מכוונת בדרך כלל כלפי החלשים. מצאנו כי ביחידות השונות הופעלה אותה אסטרטגיה של הפיכת חברים שוליים יחסית בקבוצה לשק חטות ומושא לכדיחות. בשוליות יחסית אנו מתכוונים לאותם חברים בקבוצה שבדרך כלל לא היו מסוגלים להגיב להתבדחות על חשבונם, אך ככל הנראה הבינו כי המחיר שהם משלמים בהפיכתם למושא ללעג הוא המאפשר את חברותם בקבוצה. לדוגמה, בעודם צופים בסרט פורנוגרפי באחת מיחידות החיר"מ, שימש אחד החיילים כאובייקט השלכה לחוסר הנוחות של חבריו. הוא כל הזמן נשאל לדעתו על נושאים כגון הטכניקות שמציג הסרט וגודל איברי המין של השחקנים. על ידי הסתת חוסר הנוחות שלהם אל שעיר לעזאזל יכלו הגברים לצפות יחדיו בקבוצה בסרט פורנוגרפי. אולם בניית לכידות חברתית אינה נעשית רק על ידי הפניית אגרסיביות כלפי חברים חלשים בקבוצה; מרבית הבדיחות בעלות המוטיבים האגרסיביים (אם לא כולן) מופנות כלפי כל חברי הקבוצה. במילים אחרות, חלק מתהליך יצירת אווירה טובה ביחידה כולל התבדחויות בלתי פוסקות זה על זה, מתיחות ולגלוג. לימן (Lyman, 1987, p. 160) טוען כי ישנם שני סוגים של חברות גברית – קומרדיות וחברות (comradeship and friendship). בקומרדיות כוונתו לתחושה מועצמת (מה שאנו מכנים "ארוטיות") של סכנה משותפת, ואילו חברות מבוססת על קשר אינטלקטואלי ורגשי בין גברים: "In friendship one's sense of self is heightened; in comradeship a sense of self is replaced by a sense of group membership" (Lyman 1987, p. 160) ביחידות לחומות בצבא הקשרים בין החברים נוצרים באמצעות פעילויות משותפות שיש בהן אלמנטים של סיכון, סכנה משותפת ושבירת חוקים. במובן זה, בדיחות גסות או התבדחות אגרסיבית הן מרכיב נוסף בחוויה הצבאית, שממילא יש בה מרכיבי סיכון וריגוש. למרות שחברות צומחת במסגרת הצבאית, התכיפות והפומביות של התרבות האקספרסיבית ושל ההומור תורמות באופן ניכר ליצירת קומרדיה. בסעיפים הבאים נעמוד על סוגי הבדיחות, ההתבדחויות והמתיחות בעזרת חלוקתן לקטגוריות אנליטיות.

הגוף הנכון

גיל ובגידת הגוף

רבות מהבדיחות וההתבדחויות עוסקות בגוף הגברי ובחשש מפני הזדקנות ובגידת הגוף. הפגישה המחודשת מדי שנה עם אותם גברים, הגעתם של חיילי מילואים צעירים, והאימונים

הפיזיים – כל אלה יוצרים בסיס להשוואה בין הגברים ומדגישים את השפעות הגיל. גילם של מרבית אנשי המילואים בגדודים אלה נע בין שנות העשרים המוקדמות לסוף שנות השלושים שלהם. בסביבה כזו, חייל בן 35 נחשב מבוגר מאוד ואילו בן 40 הוא כבר זקן תשוש שסיים את תפקידו. החיילים גאים ביכולת הפיזית שלהם וביכולתם לעמוד בדרישות הפיזיות של שירות המילואים, אך הם גם מודעים לבגידת הגוף, שאינם מסוגל לעמוד במעמסה הפיזית כמו בעת שירות סדיר, וכן בחולשתו בהשוואה לחיילים צעירים שכושרם טוב יותר. בדיחות רבות מדגישות ומעצימות את נושא הגיל, כך שבני 30 פלוס מתוארים כזקנים ובני 20 פלוס כפעוטות זבי חוטם. למרות שההגזמה נעשית לצורך ההתברחות היא משרתת את ההיגיון הפנימי של המילואים, שם בן 20 הוא בתחילת דרכו ובן 30 כבר מצוי בסופה.

לדוגמה, כפרפראזה על אגדה בדואית סיפר אחד החיילים: "אשתי מורטת לי שערות שחורות כדי שאיראה מבוגר, ואילו המאהבת שלי מורטת את הלבנות כדי שאראה צעיר, וככה אני נשאר קירח מכאן ומכאן". חיילים לקראת גיל 40 מכונים לא פעם "הזקנים" או "סבא". בעת אימון גדודי התלוצץ מפקד גדוד חיר"מ ואמר שמאחר שמדובר בתרגיל יבש (ללא ירי), מקסימום הפגיעה תהיה התקפי לב ולא יותר. בעת אימון צניחה בגדוד חיר"מ צחקו החיילים: "כן, זה הגיל, כבר כואב בקטטר", והתברחו כי בגילם "העצמות כבר לא מה שהיו פעם". בנוסף, חיילים לקראת סוף שנות השלושים לחייהם עוברים לפעמים למחלקת הפינוי, שתפקידה בקרב לפנות פצועים והשירות בה קל יותר מבחינה פיזית. החיילים צחקו ש"יש השולחים את זקניהם למות במדבר. אנחנו שולחים אותם לפלוגת הפינוי". במקרה אחר שאל חייל מבוגר "איפה המים? בגיל שלי אני יכול להתייבש פה מיד". ענה לו קצין צעיר: "בגיל שלך אתה בכלל לא צריך להיות פה".

החיילים מוטרדים מאוד באשר ליכולתם לשלוט בגופם. החשש מפני בגידת הגוף אמנם מאפיין גברים באשר הם, אך מתחדד אצל חיילים קרביים שעבורם הגוף הוא נשק (Morgan, 1994, P. 167). משטור ושליטה בגוף והחשיפה לסכנות הם המבחינים בין חיי צבא לחיי אזרחות. הגוף הצבאי הנכון צריך להיות שרירי וכשיר, והשירות הדורש יכולת פיזית טובה מדגיש אצל החיילים את הידרדרות הגוף בהשוואה לתקופת השירות הסדיר ולחיילים הצעירים. כושר גופני טוב הוא גם מושא לתחרות, לעתים סמויה אך לעתים מלווה בהומור עצמי ובלגלוג גלוי על מי שאינם מצליח לעמוד בסטנדרט הקבוצתי. למשל בעת אימון חיר"מ צחקו על אחד החיילים שכרע על הקרקע שהוא "יושב כאילו כבר עשה ארבעים קילומטר".

וכפי שהזקנה מועצמת, כך גם מדגישים החיילים באופן מוגזם את האינפנטיליות של בני ה-20 פלוס. לדוגמה, כאשר התקשרה ליחידה אמו של קצין בן 25 כדי לשאול לשלומו, ענה לטלפון קצין כבן 30, ולצחוקם של החיילים האחרים אמר לאם כי בנה חש בטוב ואכל יפה את כל ארוחת הצהריים שלו. בשיחה המבודחת שהתפתחה לאחר מכן פקפקו החיילים בזכותו של קצין כה צעיר לשתות אלכוהול והציעו להאכיל אותו כמו פעוט על ידי "הטסת" המזלג אל פיו בקריאות "אווירון אווירון". במקרה אחר, למראה חיילי מילואים חדשים בני 20 פלוס שהצטרפו אל היחידה נאנח חייל בתחילת שנות השלושים שלו: "תסתכלו עליהם, היום כולם צעירים. אתה רואה אותם ישרים, זקופים, אקטיביים".

וכך, לצד החרדות מפני השפעת הגיל והתחרותיות המתפתחת בין החיילים, עמידה בקשיים הפיזיים שמציב שירות המילואים מעוררת בחיילים גאווה ומאשררת מחדש את גבריותם. לדברי חייל בן 33:

אני באופן אישי רואה בזה אתגר לעמוד במשימות של שטח [...] ככל שהשנים עוברות האתגר הוא יותר גדול, הוא יותר גדול לדעת שאני עברתי את השלושים ואני עדיין מסוגל לעשות את זה. זה בשבילי מאוד חשוב [...] עצם זה שאני פה עושה לי סיפוק מאוד גדול. עצם זה שאני מסוגל עדיין לשים עדיין את האפוד הזה ולירות [...] כשאני עושה איפוס נשק ופוגע זה סיפוק אדיר.

תחושה זו תקפה במיוחד עבור אותם אנשי מילואים צעירים אשר השתחררו לא מכבר משירות סדיר. עבור אלה, ההתבדחות וההומור העצמי הם תוצאה של גבריות נינוחה (ועדיין) לא של חרדות.

הגוף המעוצב

הגוף הנכון אינו רק צעיר אלא הוא גם רזה ושרירי, או במילותיהם של חיילים: "קנה המידה לוותיקות הוא הכרס". ככל הנוגע לשומן הגוף ניתן לדבר על כמעט אובססיה אצל החיילים; הללו מנהלים שיחות לא מעטות על דיאטות וממטרים בעזרת הומור ולגלוג את אלה מביניהם הזקוקים להפחית משקל: לדוגמה, לחייל ותיק השוכב על מיטת השדה טופחים על הבטן החשופה: "מה זו הכרס הזאת?".

בארבע היחידות שחקרנו נמצא קשר בין מעמד סוציו-אקונומי לגוף: ביחידות החיר"מ מרבית הגברים היו בכושר טוב, מרביתם צעירים יחסית ומשתייכים למעמד סוציו-אקונומי בינוני עד גבוה. ביחידות אלה מעטים הם בעלי עודף משקל והם מהווים מושא ללגלוג והערות שמטרתן למשטרם למשקל ה"נכון" ולגוף ה"נכון"; למשל לפני יציאה לאימון באחת מיחידות החיר"מ לא הצליח בחור עגלגל למדי לסגור את האפוד שלו, ובתגובה לגלג עליו אחד החיילים והציע לו שיעשה דיאטה. חייל אחר כונה "נהג מונית" בשל כרסו וכושרו הגופני הלקוי. על חייל כרסתן אחר צחקו: "אתה גדל יפה, בעיקר לצדדים".

אידיאל הגוף ה"נכון" הוא שילוב של תפיסות צבאיות, מגדריות וחברתיות. ראשית, מוצקות הגוף היא ערך דומיננטי בצבא, הזקוק לגוף לוחם. שנית, הגוף המעוצב הוא מגדרי מכיוון שהוא מעיד על שליטת הגבר בגופו, ושומן נתפס כחולשה נשית שהגבר אינו יכול להרשות לעצמו (Bordo, 1999, pp. 55–57). מדובר כאן גם בערך של המעמד הבינוני בישראל, המעריך, כמו יתר החברה המערבית, רזון, חלקות וכושר. כך למשל, אלמוג (2004, עמ' 990–992) סוקר את מה שהוא מכנה "גבריות מרוככת, פוסט-ציונית בעליל" ומציין שבישראל הולך ורב מספר הגברים המטפחים את גופם, בין אם הם פוקדים מספרות, קונים מוצרי קוסמטיקה ובגדים או מסירים שיער גוף. מרביתם גברים בני 18 עד 35 ממעמד סוציו-אקונומי ממוצע ומעלה. לדוגמה, בעת אימון ניהלו כמה חיילים שיחה ערה בנושא שיער גוף: "היום שיער על החזה זה כבר לא אופנתי. מורידים בלייזר". במקרה אחר חייל הוריד חולצה וחשף חזה שיער. החיילים הצופים במחזה התלוצצו על "הסוודר הטבעי" שלו. אנו עדים לעוצמה שיש לשירות המילואים בכפיית ערכים אסתטיים – כמו במלתחות גברים,

הקרבה הפיזית מאפשרת להיחשף לגוף על כל "פגמיו" ובכך למשטר אותו. השליטה הנורמטיבית בגוף בעזרת השיח על טיפוח הגוף מתאימה למבני הכוח הפוסט־מודרניים אשר אינם דורשים צייתנות בעזרת פקודות, אלא מצטיירים כעזרה, תמיכה או עצה מחבר קרוב (Bauman, 1992).

לטענתה של מאירה וייס (1997) הגוף הרזה והשרירי הוא תוצאה של משטר כפול: הצורך הצבאי בגוף לוחם רזה ושרירי, והחברה שמעריכה גוף כזה; כלומר הגוף האזרחי והגוף הצבאי הם תוצאה של שליטה בגופו של הפרט: הראשון הוא תוצאה של חברה קולקטיביסטית ואילו השני, שהוא הבניה של החברה הצרכנית, הופך גם הוא לערך קולקטיביסטי כי המאפיינים המשותפים רומזים לאידיאל משותף של הגוף (Ewen & Ewen, 1982).

המיניות הנכונה

איבר המין

הגוף הנכון נמדד גם במיניות "נכונה": ביכולתו המינית ההטרסקסואלית של הגבר המתקשרת הן לחששות הקשורות לגיל והן לכושר הגופני. אמנם בניגוד לכושר גופני ושומן, בעת שירות המילואים לא נמדדים ביצועים מיניים, אולם אין חלק אחר בגוף שהוא כה גלוי וכה גחמני כמו איבר המין המסוגל לעבור באופן דרמטי מפסיביות לעוררות מוגברת (Bordo, 1999, p. 43). הבדיחה שלפנינו מלמדת על תפיסת הקשר בין איבר המין ובין החשש מגיל:

קשיש חזר הביתה מביטוח לאומי עם בוחטה של כסף. אשתו שואלת אותו מה זה כל כך הרבה כסף? הוא אומר לה: "פתחתי את החולצה, ישר באו ונתנו לי קצבת זקנה".
אומרת לו אשתו: "לו היית פותח את המכנסיים היית מקבל גם קצבת נכות".

לטענתם של ארקין ודוברובסקי (Arkin & Dobrofsky, 1978) ערכים הקשורים ליכולת מינית מועצמים באווירה הכה גברית של הצבא, וכפי שמציין גוטמן (Gutman, 1997, p. 369) למרות שאתנוגרפים רבים מציינים כי מעטים הגברים המקשרים בין איבר המין שלהם לבין גבריותם, הרי מחקרים רבים מראים כי איבר המין הוא בהחלט בסיס להשוואה בין גברים. השיח על איבר המין, גודלו ויכולתו נפוץ בין חיילים כמו בין גברים אחרים (למשל נחקריו של ברנדס, 1980, עמ' 92-93). חשיבותן של הבדיחות טמונה בהקשר שלהן: באמצעות בדיחות אלה הגברים לא רק חושפים וחולקים חרדות ומאשרים לעצמם כי איבר מינם אינו כה קטן כפי שהם חוששים (Legman, 1968, p. 292), אלא הם גם יוצרים תחושה של אינטימיות ואחוזה שאינן יכולות להיווצר בדרכים פתוחות וישירות יותר.

אחוות גברים והומופוביה

נושא נוסף שחוזר ועולה בבדיחות, בהקנטות ובהתבדחויות החיילים הוא הומוסקסואליות והומופוביה. התבדחות על הומוסקסואלים אמנם נושאת אופי מעודן לעומת יחסו של הצבא האמריקאי או ההולנדי (למשל Sion, 2004), אך הנושא שריר וקיים ומעסיק את הגברים והוא חשוב לעניינינו משתי בחינות: ראשית, הומוסקסואליות והיחס אליה הם כלים

חשובים במיפוי יחסי הכוח בין הגברים, ושנית, ההתבדחות על הומוסקסואליות מדגישה את ההטרנסקסואליות הכמעט מובנת מאליה של החיילים, הנתפסת כמיניות ה"נכונה". חברות בין גברים ומה שסדוויק (1985) מכנה הומו־סוציאליות זכו לתשומת לב מחקרית אך לא מספקת (גוטמן, 1997, עמ' 393). לטענתו של מסנר (1992, עמ' 227) יחסים קרובים ואף ארוטיים בין גברים הופכים ל"ניטרליים" דרך הומופוביה גלויה. מחקרנו מחזק טענה זו ומראה שהומו־ארוטיות הולכת יד ביד עם הומופוביה. חיילים שהיו מעורבים יותר ביחסים הומו־ארוטיים נטו גם להיות יותר הומופובים והיו אחוזי אובססיה לגבי הומוסקסואליות. השיח על הומוסקסואליות והומוסקסואלים בא לידי ביטוי כמעט אך ורק בעזרת התבדחות וקנטור, לדוגמה חייל נכנס בפתאומיות לחדר המבצעים ומחבק חיבוק חם ועוֹטף את סמל המבצעים. למעשה הוא נצמד אליו. סמל המבצעים אמר: "מרוב חיבוקים פה אני אצא הומו בסוף המילואים". בדיחה אחרת המדגימה את היחסים המורכבים בין גברים, אינטימיות והומופוביה: חייל אחד שם את ידו סביב כתפו של חייל המבשל קפה, ומספר בדיחה: "מה ההבדל בין הומו לפנתר שחור? פנתר שחור לא היה נותן שישימו עליו ככה יד". ההומור מאפשר לגברים לעסוק בנושא הנחשב לטאבו ובה בעת לאשר מחדש את גבריותם. ההתבדחות על הומוסקסואל הופכת אותו ל"אחר" ויוצרת לכידות קבוצתית, אך בניגוד לאישה, ההומוסקסואל מהווה איום על חברת הגברים, משום שהוא יכול להיות חלק ממנה ובכך לאיים על החברות והאינטימיות הנוצרת בין גברים הטרנסקסואלים. לכן ההתבדחות עליו מסמנת גבולות חברתיים וחיזוק הנורמות ההטרנסקסואליות; ההומו מצטייר בדרך כלל בבדיחות כרפה שכל ותמים, שכן גבריות הומוסקסואליות מתקשרת עם פסיביות וחולשה:

שני חברים עלו על סירה בנהר. אחד אומר לשני: תנווט את הסירה כי אני רוצה להשתין. משתין ויש לו זין ענקי. שואל אותו החבר מאיפה זה? עונה: היה לי קטן אבל יש מקום מיוחד בנהר בו יש פיה וברגע שאתה טובל את הזין במים הפיה הופכת אותו לגדול. החבר רוצה להגיע לשם אבל הוא אומר לו רק תמורת זה שקודם אני אדפוק אותך בתחת. ההוא מסכים כי אומר שתמורת זין גדול זה שווה. תוך כדי הדפיקה אומר, אני לא מאמין שאני נותן לך לדפוק אותי בתחת. עונה החבר: ואני לא מאמין שאתה מאמין בפיות.

אולם בדיחה זו מטשטשת את ההבדלים בין גבר הומו לגבר הטרנסקסואל. מיהו ההומו בבדיחה זו? האם הוא הגבר החכם והאקטיבי בעל איבר המין הגדול, או חברו הפסיבי והתמים בעל איבר המין הקטן? הבדיחה מתייחסת לחשש שהגבר אינו יכול לסמוך אפילו על חברו שלא ינצל אותו מינית. נראה שהבדיחה עוסקת יותר ביחסי כוח בין גברים מאשר בהומוסקסואליות. אולם אם נתבונן בהיבטים ההומוסקסואליים שלה, נראה כי הם משקפים נאמנה את החלוקה לאקטיבי ופסיבי. הגבר הפסיבי ביחסי המין המשמש כאובייקט לחדירה מתוויג באופן שלילי מכיוון שתכונות אלה מזוהות עם נשיות. בתרבויות רבות (למשל בדרום אמריקה), בן הזוג האקטיבי אינו מתוויג כהומוסקסואל, מאחר שמכל הבחינות הוא נחשב לגבר נורמלי והתגמולים החברתיים שהוא זוכה בהם זהים לאלה שמהם היה נהנה לו היה מפתה אישה ולא גבר (Bordo, 1994, p. 289), בדיוק כמו בבדיחה זו.

לבדיחות על הומוסקסואלים ונשים יש ערך מוסף, שכן הן מלמדות אותנו על היחסים בין גברים הטרוסקסואלים בתוך המערכת הצבאית (שיאון, 1997). בנסיבות אלה משתמשים הדוברים בכוח הגברא, בנחיתותן החברתית של נשים, ובהומוסקסואליות כבאמצעי לדון ביחסים בין הגברים עצמם. למרות הרומנטיזציה של אהוות הלוחמים, גברים בצבא הישראלי, כמו נחקריו של ברנדס (Brandes, 1980), אמביוולנטיים כלפי נשים. ברבות מהדינמיקות הבין-אישיות ביחידות ישנו מוטיב מרכזי אם כי סמוי של תחרות על דומיננטיות וכפיפות. ביטוי של רגשות אינדיווידואליים מתחרה בהתנהגות הקבוצתית, המועדפת. מכאן שביצוע התפקיד הצבאי מחייב הגבלה של הזהות האישית ואי מתן ביטוי להתנסות הרגשית (Katz, 1990, p. 468). מבחינה זו, ההומור יכול לשרת כאמצעי לשחרור בטוח יחסית של רגשות עוינים ותחרותיים, ולכן, כאשר הגברים משווים עצמם ברמה הסמלית לנשים ולהומוסקסואלים הרי שהשוואה זו מספקת לנו עולם דימויים עשיר לציון אקטיביות, פסיביות, כוח והיררכיה. ברנדס (1980, עמ' 95) טוען כי:

Men show themselves to be constantly aware that the anus can be used in homosexual encounters, in which case the passive partner is perceived as playing the feminine role and indeed of being converted symbolically into a woman. It is this sexual transformation that men fear.

אכן, רבים מהגברים שחקרנו נהגו לבטא חולשה במונחים של חדירה אנאלית פוטנציאלית, ואחד הביטויים הנפוצים ביותר של שליטה היה "לזיין (מישהו) בתחת". כפי שמולקיי (1988, עמ' 129) ולימן (1987, עמ' 158) מציינים, הגסות בבדיחות אלה יכולה להסתיר מידע אימיני על הקבוצה והיחסים בה: סולידריות, גבולות או היררכיה. אין אנו טוענים שלבדיחות גסות אין מטען דימויים מגדרי או הומוסקסואלי, אלא שהן משרתות גם כאמצעי להבניה ולהבניה מחדש של הקבוצה והארגון שהן מסופרות בהם. לכן, כאשר ממקמים את הגברים במצבים של כוח לא שווה מבחינת מראה, השכלה והכנסה, אזי מתיחות ובדיחות גסות יכולות להדגים שוויוניות מהותית ולכן אחדות חברתית בין המעורבים.

נשים ומשפחה

בנוסף לגוף הנכון ולמיניות הנכונה ישנו דגש רב על המשפחה הנכונה. נשים הן נושא המעסיק מאוד את הגברים בגלל או למרות היעדרן משירות המילואים. אחד הנושאים הנפוצים הוא החרדה מפני בגידתה של בת הזוג: הנשים לא פעם מתוארות בתרבות הצבאית כחסרות אחריות, בעלות פוטנציאל לבגידה ומתפתות בקלות לגברים אחרים כאשר בן זוגן אינו בסביבה (שיאון, 1997). כך למשל כאשר אחד הגברים מתקשר הביתה ומגלה כי אשתו אינה שם, אחד מחבריו יגיד לו ש"היא בטח מבלה אצל השכן". כאשר חיילים מתקשרים לבנות זוגן להודיע שהם בדרך הביתה, ימצא מישהו שיגיד להם שאין טעם לעדכן אותה, שכן עדיף לתפוס אותה על חם.

ברנדס (1980, עמ' 113) טוען כי על ידי האזנה וסיפור בדיחות על בגידות הגברים זוכים בשני סוגי הנאה: השגת קטרוזיס מדיון פתוח בחרדות מפני אפשרות לבגידה מצד האישה, וכן התרברבות פומבית דרך השתתפות בהתבדחות הקבוצתית. הבדיחה הבאה משרתת מטרת אלה:

לאחר מותן עולות נשים למרומים וצריך לחלק אותן לגן עדן ולגיהנום. המלאך מעמיד אותן ואומר: "כל מי שבגדה בבעלה בין 4 ל-10 פעמים צעד אחד קדימה". תשע בחורות צועדות קדימה ואחת נשאר. המלאך אומר לעוזר שלו, "מיכאל קח את כל התשע וגם את החירשת".

בבדיחות הגסות ביותר תיאור הנשים דומה לתיאור פורנוגרפי: הן אובייקטים המציעים לגבר הנאה מינית. וכך, בעוד הגברים המופיעים בבדיחות גסות מוצגים כמעוניינים בנשים אך ורק לשם הנאה מינית, הנשים מתוארות כנגישות מבחינה מינית גם כאשר הן מעמידות פנים שאינן כאלה (Mulkey, 1988, p. 134). הנה אחת מן הבדיחות הנפוצות במילואים:

מי היא האישה האידיאלית? מטר שישים, בלי שיניים ועם ראש שטוח. מטר שישים כדי שתגיע עד לאיבר המין, בלי שיניים כדי שתוכל למצוץ בלי שיכאב וראש שטוח כדי להניח עליו בירה.

הנשים בבדיחות אלה מתוארות כפסיביות לנוכח האקטיביות והתאוה הגברית. הבדיחות משפילות נשים על ידי הפיכתן ל"אבזור" מיני המיועד לסיפוק צורכי הגבר. בורדו (Bordo, 1994, pp. 276–277) טוענת כי פורנוגרפיה הטרוסקסואלית מבנה עולם שבו נשים נמצאות במצב תמידי של מוכנות מינית ואינן מאיימות על הגברים באמצעות ביקורת, דחייה, שליטה או ציפייה לתמורה מהם. בפורנוגרפיה הנשים חשקניות, אך עם זאת תמיד מרוצות ממה שהגבר מספק להן. הבדיחה הבאה מדגימה מוטיבים אלה ומדגישה את תמימות האישה לנוכח עליונותו של הגבר:

בחורה אחת באה לחברה שלה ואמרה לה: אין לי אף אחד, אני לא יודעת מה לעשות. ענתה לה החברה: תשמעי, אני מכירה מישהו, יסדר לך משהו לא נורמלי. הבחורה הולכת אליו והוא אומר לה: יש לי בשבילך איזה צב, משהו לא נורמלי, יהיה לך תענוג לא נורמלי. תתקלחי, תשכבי במיטה עירומה, שימי את הצב פה ויהיה בסדר, וזה \$1000. הבחורה מתקלחת, מתפשטת, שוכבת, שמה את הצב, מחכה. הוא לא עושה כלום. היא בעצבים, מתקשרת אל הבחור, אומרת לו אתה רמאי אתה, גנב, מכרת לי ב-\$1000 משהו שלא זו בכלל. הוא אומר לה, הכי אל תזוזי, אני כבר בא. בא בריצה, מתפשט, קופץ עליה, דופק אותה, אומר לצב: פעם אחרונה שאני מראה לך איך עושים את זה.

הבחורה בבדיחה אינה רק תאוותנית עד שלא אכפת לה מה יספק אותה, אלא היא גם פתיה. למרות שהיא מנסה להשתמש בגבר כאובייקט לסיפוק צרכיה, הרי הוא זה שמשתמש בה

לסיפוק צרכיו המיניים והכלכליים. ניתן לראות דמיון בין ההומו לבין האישה: שניהם תאוותנים אך בריבזמן תמימים עד כדי טיפשות, ואולם ההומו מהווה איום ישיר יותר על הגבריות ה"נכונה". כמו כן, בעוד שנשים מתוארות כאובייקטים לסיפוק צורכי הגבר, בחינה מדוקדקת של כמה מהבדיחות מראה סיטואציה מורכבת יותר שבה הגברים תלויים בנשים לצורך מילוי צורכיהם. גברים אשר נשותיהם בהיריון נשאלים לא פעם אם הם בתקופת הכלב או השועל. הבדיחה שעליה מבוססת השאלה היא כדלקמן:

אישה בהיריון ובעלה ניגשים לרופא לשאול איך מקיימים יחסי מין בזמן ההיריון. הרופא אומר, "בשלושת החודשים הראשונים עושים בצורה רגילה, בשלושת החודשים האמצעיים כמו כלב ובשלושת החודשים האחרונים עושים את זה כמו שועל". הבעל שואל למה הכוונה והרופא עונה, "עומדים ליד החור ומייללים".

כפי שכבר צוין במחקרים קודמים, לסולידריות בין גברים ולאחווה הלוחמים ממד ארוטי ונשים, הקבוצה יוצרת מכנה משותף המבוסס על הטרוסקסואליות, וכך מתלכדת סביב האובייקטיביזציה של ה"אחר" – במקרה זה האישה הנתפסת כגוף אנונימי ללא אישיות. על ידי הפיכת מין ומיניות לנושאי שיחה פומביים, החיילים יכולים לתהות על משמעותה של המיניות הטרוסקסואלית שלהם, להביע חרדות ולמצוא מנוחה מלחצי הצבא. לשיח על מין ונשים מקום כה מרכזי במילואים כחוויה מלכדת עד כי, כפי שטען חייל:

גם מי שאין לו [בת זוג] חייב להיכנס לתוך זה כי כולם מדברים על [נשים] אז הוא חייב גם לדבר על זה אחרת אולי הוא לא ירגיש נוח [...] זה מן קטע כזה שכאלו הוא מרגיש מחויבות לדבר [...] הוא ישב שעה שעתיים יראה שרוב הנושאים הם על זה, אז לא תהיה לו ברירה, הוא ייכנס לזה.

אמנם רוב הנשים המוזכרות בבדיחות הן אנונימיות, אך בניגוד לאנונימיות המופשטת של האובייקט המיני, בת הזוג זוכה לאנונימיות מסיבות הפוכות: בנות זוגם של החיילים כמעט אף פעם אינן מוזכרות בשמותיהן בעת השיחות וההתבדחויות הקבוצתיות. תחת זאת הגברים נוטים לדבר על עצמם בגוף ראשון ולהצניע את הנשים. למשל, חייל שחזר מירח הדבש שלו שיתף את החיילים בפרטי הטיוול ליוון – איך הוא טס לאחד האיים, שכר חדר צופה לים במלון והקיף את האי בנ"פ. החוקרת, שלא יכלה להתאפק, שאלה אותו, "מה, טיילת לבד?", ואז הודה החייל הנבון כי טייל עם אשתו הטרייה. הסתרת בנות הזוג אינה תופעה ייחודית רק לאנשי צבא ישראלים. כאשר בת הזוג נתפסת על ידי הגבר כרצינית, הוא יזכיר אותה רק בשיחות פרטיות, כפי שמתאר זאת גם קרי (Curry, 1991) במחקרו על המתרחש בחדרי הלבשה של גברים בשתי מכללות אמריקאיות. הוא מצא כי כאשר הגברים דיברו באופן מיני ואגרסיבי על נשים, השיחה הייתה פומבית ורועשת. אולם כל שיחה רצינית בין גברים על יחסיהם עם נשים נערכה בשקט, בקצה חדר ההלבשה ובין שני גברים בלבד. במחקרה על מהנדסים אמריקאים בשנים 1870-1945, מצאה אולדנזיל (Oldenzil, 1999, p. 104) כי הגברים מחקו נשים ובעיקר את רעותיהם מהנרטיבים שלהם באופן שהדגיש את

עולמם ההומו־סוציאלי. טענה דומה העלה טוולייט (Theweleit, 1987) במחקרו על חיילי SA בגרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה.

בחזרה לעניינינו, נראה כי עבור החיילים עצם אזכורה של בת הזוג בנוכחות הקבוצה, על גלגליה ובדיחותיה הגסות על נשים, הוא דבר שלא ייעשה, שכן מהלך זה יש בו משום הנמכתה למקומן של הנשים האלמוניות המהוות מושא ללגלוג. במובן זה, החיילים דנים בפומבי רק בנשים שאין להם מערכת יחסים רצינית עמן, כגון בנות זוג ללילה או מאהבות. יתר על כן, פרקטיקה זו היא תוצאה של יצירת עולם חוויות גברי שאליו שום אישה קונקרטיית אינה יכולה להיכנס, ולכן אזכורה של בת הזוג מהווה בגידה בקבוצת הגברים. זאת ועוד, זהו מנגנון העוזר לשמר את היחידה ומונע פעפוע של המשפחה אל שירות המילואים; התעלמות מהמשפחה מחזירה את איש המילואים אל חוויית השירות הסדיר שבה היה רווק חופשי מדאגות. בנות הזוג של החיילים הן מושא לאהבה ולרגשות משפחתיים. לפיכך, בניגוד ל"קדשות", אותן נשים אנונימיות ואבסטרקטיות המשמשות בבדיחות הגסות, בנות הזוג, ה"קדשות", זוכות לכבוד. לטענתה של הייסט (Haste, 1993, p. 172) בת הזוג נתפסת באופן יחסי כאימינית: היא נאמנה לגבר שלה ומהווה אובייקט להערצה, אך המיניות שלה מתקשרת לפוריות. דימוי זה הולם את השמרנות היחסית של קהילת המילואים, המעלה על נס את ערכי המשפחה.

בכל היחידות הודגשה החשיבות שבהקמת המשפחה או לכל הפחות בקיום זוגיות יציבה בגיל צעיר. כך למשל אחד הסמלים שהתעתד להתחתן עם חברתו ההרה אמר לחבריו ליחידה, "זה גיל טוב להתחתן, 31". "קצת מאוחר מדי", ענה לו הרב סמל הפלוגתי.

משפחתיות היא אחד המאפיינים המרכזיים של החברה הישראלית, המייחסת מקום מרכזי למשפחה הנורמטיבית בחיי הפרט והכלל (פרס וכץ, 1980; שמגר-הנדלמן ובר-יוסף, 1991; פוגל-ביז'אוי, 1999). בכל היחידות היה עיסוק רב במשפחתיות ובמשפחה נכונה, דהיינו נישואים בגיל צעיר והולדת ילדים, וכל מי שסוטה מהדגם הזה ממושטר בעזרת שיחות, בדיחות, לגלוג והצגתו כבעיה שיש לפתור. אצל החיילים, גבר בן 30 ובחורה בת 25 כבר נחשבים זקנים. עובדה זו מפתיעה בעיקר לאור העלייה בגיל הנישואים הממוצע בחברה הישראלית. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 1999 היה גיל הנישואים הממוצע של נשים 24.7 ושל גברים 27.3.

אחד החיילים, רווק לקראת סוף שנות השלושים לחייו, היה נושא תמידי לבדיחות. צחקו עליו שהוא רווק זקן ולגלגו על איך העמיד פנים שהוא מדבר בטלפון עם חברתו. צחקו עליו שכל שנה הוא מבטיח שהוא עומד להתחתן. רווקותו המתמשכת הפכה גבר זה לכישלון בעיני חבריו ליחידה. רווק אחר אשר רווקותו הפכה לנושא לדיון קבוצתי באחת היחידות הקרבות יותר היה בן 32. חבריו המודאגים שאלו כיצד יכיר בחורה באורח החיים שלו (הוא אמן). אחד מחבריו סיכם את הנושא באומרו, "בעיה, בעיה חמורה אתו. הוא כבר לא ילד". בעת אימון נשק הצהירה מדריכת חי"ר בת 20 באוזני החיילים שהיא לא תהיה אף פעם בטוחה שהיא רוצה להתחתן. אחד המפקדים ענה לה "חכי עד גיל 25 כשתחילי להיות בלה ואז תחשבי אחרת". ככלל, נישואים וחתונות העסיקו את החיילים בכל היחידות עד מאוד, ולא פעם החל שירות המילואים בשיחות עדכון על מי מתחתן ומתי. אלה שהספיקו להתחתן מאז המילואים הקודמים נהגו להחליף חוויות על חתונות ולהראות תמונות. בנוסף, החוקרת נשאלה פעמים רבות לאורך עבודת השדה אם היא נשואה, ונאמר לה שיש הרבה רווקים ביחידה

שמחפשים, "ככה שאפשר לסדר משהו". היא גם נשאלה אם יש לה חברות רווקות להכיר לכמה מהחיילים.

על אלה שכבר התחתנו מופעל לחץ להביא ילדים לעולם. באחד המקרים שאל מפקד היחידה את אחד החיילים, "ליאור, כבר יש צאצאים, נכון?" ליאור: "לא". המ"פ: "מה?! ליאור (בטון מתנצל): "לא, עובדים, עובדים". מפקד המחלקה מתערב בשיחה: "טרם הספיקו?". במקרה זה מפקד היחידה נמצא על תקן מורה המעיר לליאור הסורר, שמתנצל, ואילו מפקד המחלקה מחזק את הדימוי הזה כשהוא משתמש בתירוץ השתמטות מקובל "טרם הספיקו". לא רק במקרה זה אלא ברבים נוספים שימשו מפקדי היחידות כמחנכים הראשיים לערכים הנכונים – ערכי המשפחה. אחד ממפקדי היחידה אמר, "אני אומר לחיילים שלי שסדר העדיפויות הוא קודם כול משפחה, אחר כך עבודה ורק בסוף המילואים". המשפחה הנכונה שחיילי המילואים מעלים על נס היא משפחה שמרנית שבה מצופה מהאישה לתמוך בגבר ולהיות עזר כנגדו. תפיסה זו באה לידי ביטוי בבדיחה הבאה:

אישה יוצאת מהמטבח, חוצה כביש במעבר חצייה, מסתכלת ימינה ושאלה ונדרסת על ידי מכונית. מי אשם? האישה, כי היא יצאה מהמטבח.

באחד המקרים צחקו על אשתו של אחד החיילים שהגיע למילואים הראשונים שלאחר הנישואים בלי תחתונים ארוזים. חבריו סיפרו בגאווה כי הם הסבירו לה מה לעשות, ובמילואים הבאים "הוא הגיע מצויד כמו שצריך". כלומר, מרגע נישואיו האחריות לרווחתו של הגבר עוברת לבת זוגו, והוא שהיה עד כה עצמאי תלוי עתה לגמרי בתושייה של אשתו. במקרה אחר, לאחר שחיילים השתעשעו בזריקת שלג בחדר המבצעים, החלו סגן מפקד היחידה ומפקד המחלקה לנקות את הרצפה עם מגב. החיילים שהביטו במתרחש בעניין צחקו על סגן מפקד היחידה: "רואים שאתה מקצועי לפי תנועת המגב". "הכול מהצבא", הוא ענה, "בבית בעיקרון אני לא נוגע בשום דבר".

לסיכום, נראה כי לנוכח תהליכי האינדוידואליזציה, אובדן מרכזיותה של המשפחה (פוגל-ביז'ארי, 1999, עמ' 107) וכתוצאה מכך העלייה הניכרת במקרי הגירושים בחברה הישראלית, המילואים מהווים מעין מפלט המספק לחיילים לא רק חברה גברית אוהדת אלא גם מסע אל עולם אחר שבו מתקיימים אותם הערכים הנושנים של משפחתיות, חשיבות הנישואים המוקדמים וגידול ילדים. על רקע זה, האישה נתפסת כמושא תשוקה להקמת משפחה וסיפוק ביטחון, אך לתוך מציאות מדומיינת זו מחלחלת בה בעת ההכרה בהתפוררותו של התא המשפחתי ובערעור מעמדו של הגבר, הבאה לידי ביטוי באמצעות דיון פומבי בחשש מפני בגידתה של האישה.

הצלחה כלכלית

נושא נוסף המתקשר לענייננו הוא הצלחה כלכלית המהווה – כמו הגוף הנכון, המיניות הנכונה והמשפחה האידיאלית – מדד להצלחתו של הגבר. אולם בניגוד לנושאים האחרים שדנו בהם, תחרות כלכלית וחרדת סטטוס זוכות ליחס מרומז ועדין יותר. אין זה אומר

שהצלחה כלכלית אינה נמצאת ברקע רוב הזמן, אלא שבדרך כלל היא אינה באה לידי ביטוי ישיר בבדיחות ובהתבדחויות, אלא נוכחת בהן באופן עקיף:

בחורה אחת עוצרת טרמפים. עוצר לה אחד מזיכרון יעקב באוטו ענק ולוקח אותה. בדרך הוא אומר לה: אצלנו בזיכרון הכול הכי גדול. לוקח אותה לביתו הענק והמאוד מפואר ואומר לה: אצלנו בזיכרון הכול הכי גדול. אחר כך הוא לוקח אותה לחדר השינה הענקי שלו עם מיטה שמספיקה לחמישים איש ואומר לה: אצלנו בזיכרון הכול הכי גדול. הם מתפשטים ואז היא מסתכלת עליו ואומרת: אתה לא מזיכרון, נכון?

בדיחה זו מחדדת את הקשר בין גודל איבר המין ובין סמלי סטטוס וכוח, ומרמזת לתחרות כלכלית ולחרדות הנלוות אליה, אולם הנושא אינו הופך להתבדחות גלויה הן משום שלעוצמה כלכלית ישנו ממד ציבורי גלוי בלאו הכי והן משום רגישותו של הנושא, המותירה אותו רק ברקע הדברים.

החיילים רגישים מאוד לסוג המכוניות שהם נוהגים בהן למפגש המילואים. למשל, בעקבות לידת בתו של אחד ממפקדי היחידות, הוא הגיע למילואים עם מכוניתו של חמיו. מרבית החיילים שמו לב לרכב החדש ובאו לשאול אותו לגביו, אולם איש לא התעניין בתינוקת החדשה. אחד מסמלי הסטטוס הבולטים בתקופה שערכנו בה את עבודת השדה היו טלפונים ניידים; הללו היו אז מוצר נדיר יחסית. לא ניתן היה להתעלם מהחיילים שבעלותם היה המוצר הנחשק שחך מהם את השימוש בטלפון ציבורי ואפשר להם לגלות נדיבות כלפי חבריהם. היבט נוסף היה ארוחות; בעוד שהחיילים המבוססים יותר העדיפו לא פעם מסעדות על פני אוכל צבאי, חבריהם הפחות מבוססים נאלצו להסתפק במטבח הצה"לי. כמו כן, לא כל החיילים יכלו לתרום מכספם לארוחות החגיגיות שנערכו בעיקר בסוף המילואים. גם לינה הצביעה על מעמד כלכלי – בימים הראשונים של המילואים, שהוקדשו לגיוס והכנה, העדיפו חלק מהחיילים ללון מחוץ לבסיס, ולחיילים חולקו דפי פרסומת של מלונות שונים באזור. כמו כן, מקצועו של האדם ומקום מגוריו מהווים אף הם מדד להצלחתו הכלכלית, כמו גם הסיפורים על טיולים בעולם. החיילים המצליחים יותר כלכלית סייעו לא פעם למובטלים ולמתקשים במציאת עבודה.

סיכום

תרבות המילואים הגוססת – ואולי כבר מתה – הייתה חובקת כול. שפה, לבוש, אוכל, יחסים עם הסביבה, ערכים, זהות. "המילואימניק" היה אזרח ישראלי שעבר מטמורפוזה ביום שבו יצא למילואים, וחזר למצב הצבירה הקודם שלו ביום השחרור [...] המילואים היו סיפור אהבה. גברים שהלכו למילואים באותם עשורים אהבו את זה. חיכו לזה [...] המילואים העניקו את הריגוש, את השינוי, את האשליה שעדיין לא התמסדנו לגמרי, שיש עוד אופציה, גם אם יש לה טעם של לוף ושמן רובים. המילואים השתלבו בכל מה שהיה בארץ ישראל "היפהפייה והנשכחת". פשטות,

שווינויות, סולידריות [...] אולי מותה של תרבות המילואים הוא עוד סימן לתהליך הכואב של המסע הישראלי לעבר השפיות (רוביק רוזנטל, 1989).

במחקר זה בחנו את שירות המילואים בשנות התשעים כקהילה שחלק מקסמה עבור אותם הגברים המשרתים בה נובע ממה שקימל וקאופמן (1994) מאפיינים כמשבר גובר בזהות הגברית בעשורים האחרונים, ובלבול לגבי מובנה של הגבריות. מבחינה זו שירות המילואים, אף שבמידה רבה הוא עולם הולך ונעלם, יכול להתפרש כמעין תגובה לשינויים חברתיים מרכזיים בחברה הישראלית כגון תמורות כלכליות, תביעת נשים לשוויון זכויות ופתיחת מקצועות צבאיים רבים בפני נשים. כך שירות המילואים הופך למרכיב בתרבות הפנאי של הגבר הישראלי בן המעמד הבינוני, בדומה למקבילו הצפון אמריקאי התר אחר גבריות מסורתית במחנות גברים. בכך אין ברצוננו לטעון כי לשירות המילואים אין היבטים אינסטרומנטליים ולאומיים, אלא שבנוסף עליהם, ולעתים גם תחתם, מתפתחת רטוריקה המדגישה את תרומת השירות לפרט וקושרת בין המילואים לבין תרבות פנאי גברית. וכך, בעוד אנו מדברים על תופעה ישראלית פרטיקולרית, הרי שההקשר שאנו עוסקים בו הוא גברי אוניברסלי – בגידת הגיל, מיניות, קרבה בין גברים, היחס לנשים והקמת משפחה – ומבחינה זו אין הבדלים רבים בין הגבר הישראלי בן המעמד הבינוני למקבילו בחברה המערבית.

אנו טוענים כי הומור קשור לגבריות ולחרדות הקשורות בגוף הגברי. ההומור כאן הוא גם אמצעי לעסוק בנושאים הנחשבים לטאבו, כגון אוביקטיביזציה של נשים וההזדקקות להן, ומאבק לדומיננטיות. קוסר (Coser, 1960, p. 88) טענה כי מבחינה פונקציונלית הומור והתבדחות עושים דרמטיזציה להפרת נורמות, אך באותו זמן גם מאשרים אותן מחדש, וכך ההומור הוא גם אמצעי לשימור וחיזוק נורמות חברתיות. אנו מרחיבים את הניתוח שלה וטוענים כי הומור קשור גם לכוח; נורמות אינן רק מסדירות התנהגות אלא גם מלמדות את יחסי הכוח וההנחות הגמוניות לגבי המבנה החברתי, ומשכפלות אותם. כפרפראזה ללימן (1987, עמ' 150). יש לנתח התבדחות, מתיחות ובדיחות לא רק כאמצעי לשימור הסדר החברתי אלא כמכניזם המקיים את מבני הכוח. מנקודת מבט זו, בחינת ההומור מגלה את הדרך שבה הארגון הצבאי יוצר היררכיות, מגדר וסדר חברתי. מבחינה זו אנו מדגישים את תפקידו של ההומור כמכניזם, כאמצעי ליצירה ולשעתוק אי-שוויון ויחסי כוח.

יש בכך כדי לענות על השאלה מדוע ההומור כה מרכזי ביחידות הנחקרות. אנו טוענים כי חשיבותו גם ביצירת עולם משמעות משותף עבור החיילים שהרקע שלהם הטרוגני למדי מבחינת השכלה, תעסוקה ודרגה צבאית. קונל (Connell, 1995) מדבר על גבריות שונות, ובדומה לכך ביחידות אלה אי-אפשר לדבר על גבריות אחת אלא על סוגים שונים המושפעים בראש ובראשונה ממעמדו הסוציו-אקונומי ומגילו של החייל, אך גם ממקצועו הצבאי ומדרגתו.

אולם לצבא יש אינטרס להסוות את ההבדלים וליצור מראה של אחידות (Kovitz, 2000); השיח הפומבי והבדיחות הם חלק מיצירת מכנה משותף שמטרתו למסך הבדלים סוציו-אקונומיים, ולפיכך ההומור המנותח במאמר זה הוא אמנם השיח הדומיננטי ביחידות הנחקרות אך אינו היחיד – מרבית החיילים הדתיים בפלוגת החיר"ם למשל לא נטלו חלק בשיח זה. אין אנו טוענים כי לא קיימים הבדלים בין חיילי מילואים המשתייכים למעמד הבינוני, לצווארון כחול, עצמאים או כאלה המועסקים על ידי ארגונים גדולים, וכן בין קבוצות אתניות

שונות. אולם לאור מיעוטו של המחקר העוסק בשירות המילואים ולאור מוגבלותו של מאמר זה אין באפשרותנו להתייחס להיבטים אלה. תחת זאת במחקר זה התמקדנו בעיקר במה שחיילים אלה חולקים ביניהם.

ההומור הוא כלי מרכזי ביצירת "אחוות לוחמים", לכידות סנטימנטלית בין חבורת גברים. בדיחות והתבדחות יוצרות שפה משותפת עבור החיילים ככלל, ועבור גברים המשתתפים בלחימה בפרט, והן מטשטשות את ההבדלים ביניהם ובמקביל מחדדות את ההבדלים בינם לבין קבוצות אחרות. "לעשות כיף" במשותף פירושו לסמן את גבולות הקבוצה ולהעביר מסר כללי יותר: "כולנו אנשי צבא כיוון שכולנו נהנים מבריחות צבא". בעוד שהקבוצה הנוצרת ומתקיימת כאן היא קבוצה ראשונית (כיתה, מחלקה, יחידה), הרי בכך שהם לוקחים חלק בהתבדחות (ובאופן כללי יותר בשירות המילואים), הגברים מאשרים את חברותם ב"קהילת זרים" נרחבת יותר של יחידות קרביות במילואים (Helman, 1999). לטענת הלמן, מה שנוצר כאן אינו רק אפשרות לתקשורת ישירה בין גברים המשרתים יחדיו, אלא חשוב יותר – קהילה מדומיינת של גברים המשרתים יחדיו בצבא. לפיכך, מחד גיסא קהילת הזרים המבוססת על תקשורת ישירה נוטה לייצר ולכפות השקפות הגמוניות נרחבות יותר: חשיבות השירות הצבאי, מרכזיותה של הזהות הגברית ההטרנסקסואלית, דימוי הגוף ה"נכון", חשיבותה של המשפחה, וההדרה של נשים, ומאידך גיסא הממד הפיזי של המילואים, המלווה בהגירה תמידית מהעולם האזרחי לעולם הצבאי ובחזרה, יוצר עבור אנשי המילואים עולם דמיוני המקיים דיאלוג מתמיד דרך ההומור עם העולם האזרחי אך במידה רבה גם מונע דיפוזיה בין שני העולמות.

מקורות

- אלמוג, עוז (1997). הצבר – דיוקן. תל אביב: עם עובד.
- אלמוג, עוז (2004). פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית. חיפה: אוניברסיטת חיפה / זמורה ביתן.
- בומס, ניר (2005). של מי הצבא הזה? מעריב, 13 בפברואר.
- הורוביץ, דן וליסק, משה (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר. תל אביב: עם עובד.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה (2003). כל העם צבא? שירות מילואים בישראל. פרויקט צבא-חברה.
- לוי, יגיל (2003). צבא אחר לישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד.
- פוגל-ביז'ואי, סילביה (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך: דפנה יזרעאלי ואריאלה פרידמן (עורכות), מין מגדר פוליטיקה. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פרס, יוחנן וכץ, רות (1980). משפחה ומשפחתיות בישראל. מגמות (כו): 37-56.

רוזנטל, רוביק (1989). הקסם המסתורי מת. מעריב, מוסף ראש השנה.
 רוניגר, לואיס ופייגה, מיכאל (1993). תרבות הפראייר והזהות הישראלית. אלפיים 7: 118-136.

שיאון, ליאורה (1997). דימויי גבריות אצל לוחמים: השירות בחטיבות חיל הרגלים כטקס מעבר מנערות לבגרות. מחקרי עיון מס' 3. המרכז ע"ש שיין למחקרים במדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
 שמגר-הנדלמן, לאה וברייסוף, רבקה (עורכות) (1991). משפחות בישראל. ירושלים: אקדמון.

Arkin, William & Dobrofsky, Lynne R. (1978). Military socialization and masculinity. *Journal of Social Issues* 34(1): 151–168.

Bauman, Zygmunt (1992). *Morality, immorality, and other life strategies*. Cambridge MA: Polity Press.

Ben-Ari, Eyal (1989). Masks and soldiering: the Israeli army and the Palestinian uprising. *Cultural Anthropology* 4(4): 372–389.

Ben-Ari, Eyal (with the assistance of Galeet Dardashti) (2001). Test of soldierhood, trials of manhood: military service and male ideals in Israel. In: Daniel Maman, Eyal Ben-Ari & Zeev Rosenhek (Eds.), *War, politics and society in Israel: theoretical and comparative perspectives*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, pp. 239–268.

Bordo, Susan (1994). Reading the male body. In: Laurence Goldstein (Ed.), *The male body*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 265–306.

Bordo, Susan (1999). *The male body*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Brandes, Stanley (1980). *Metaphors of masculinity: sex and status in Andalusian folklore*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Cameron, Craig M. (1994). *American samurai: myth, imagination and the conduct of battle in the first marine division, 1941–1951*. Cambridge: Cambridge University Press.

Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.

Coser, Rose Laub (1960). Laughter among colleagues: a study of the social function of humor among the staff of a mental hospital. *Psychiatry* 23: 81–95.

Curry, Timothy J. (1991). Fraternal bonding in the locker room: a profeminist analysis of talk about competition and women. *Sociology of Sport Journal* 8: 119–135.

Douglas, Mary (1968). The social control of cognition: some factors in joke perception. *Man* 3: 361–376.

Eisenhart, Wayne R. (1975). You can't hack it little girl: a discussion of the covert psychological agenda of modern combat training. *Journal of Social Issues* 31(4): 13–23.

- Eisenstadt, Smuel N. (1985). *The transformations of Israeli society: an essay in interpretation*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ewen, Stuart & Ewen, Elizabeth (1982). *Channels of desire: mass images and the shaping of American consciousness*. New York: McGraw-Hill.
- Fine, Gary A. (1984). Humorous interaction and the social construction of meaning: making sense in a jocular vein. *Studies in Symbolic Interaction* 5: 83–101.
- Fine, Gary A. (1987). One of the boys: women in male-dominated settings. In: Michael S. Kimmel (Ed.), *Changing men: new directions in research on men and masculinity*. Newbury Park: Sage, pp. 131–147.
- Gabriel, Richard A. (1987). *No more heroes: madness & psychiatry in war*. New York: Hill and Wang.
- Greenbaum, Charles W. (1979). The small group under the gun: uses of small groups in battle conditions. *Journal of Applied Behavioral Science* 15: 392–405.
- Gutmann, Matthew C. (1997). Trafficking in men: the anthropology of masculinity. *Annual Review of Anthropology* 26: 385–409.
- Haste, Helen (1993). *The sexual metaphor*. New York: Harvester/Wheatsheaf.
- Helman, Sarit (1999). Militarism in the construction of the life-world of Israeli males: the case of the reserves system. In: Edna Lomsky-Feder & Eyal Ben-Ari (Eds.), *The military and militarism in Israeli society*. Albany: State University of New York Press, pp. 191–221.
- Ingraham, Larry L. & Manning, Frederick J. (1981). Cohesion: who needs it, what is it and how do we get it to them? *Military Review* 61(6): 2–12.
- Katriel, Tamar (1991). *Communal webs: communication and culture in contemporary Israel*. State University of New York Press.
- Katz, Pearl (1990). Emotional metaphors, socialization, and roles of drill sergeants. *Ethos* 18: 457–480.
- Kimmel, Michael S. & Kaufman, Michael (1994). Weekend warriors: the new men's movement. In: Henry Broad & Michael Kaufman (Eds.), *Theorizing masculinities*. London: Sage Publications, pp. 259–288.
- Kovitz, Marcia (2003). The roots of military masculinity. In: Paul Higate (Ed.), *Military masculinities identity and the state*. London: Praeger.
- Legman, Gershon (1968). *The rationale of dirty jokes: an analysis of sexual humor*. New York: Grove Press.
- Levin, Marlin & Halevy, David (1983). Israel. In: Gabriel Richard (Ed.), *Fighting armies: antagonists of the Middle East – a combat assessment*. Westport, Conn.: Greenwood, pp. 3–25.
- Lomsky-Feder, Edna, Gazit, Nir & Ben-Ari, Eyal (2004). Notes on the study of military reserves: between the military and civilian spheres. In: Kristina

- Spoehr-Readman (Ed.), *Building sustainable and effective military capabilities: a systematic comparison of professional and conscript forces*. Amsterdam: IOS Press, pp. 64–78.
- Lyman, Peter (1987). The fraternal bond as a joking relationship: a case study of the role of sexist jokes in male group bonding. In: Michael S. Kimmel (Ed.), *Changing men: new directions in research on men and masculinity*. Newbury Park: Sage, pp. 148–163.
- Maman, Daniel, Rosenhek, Zeev & Ben-Ari, Eyal (forthcoming): The study of war and the military in Israel: an empirical investigation and reflective critique. *International Journal of Middle Eastern Studies*.
- Messner, Michael (1992). Like family – power, intimacy and sexuality in male athletes' friendships. In: D. M. Nardi (Ed.), *Male friendships*. New York: Sage, pp. 215–238.
- Morgan, David H. J. (1994). Theater of war: combat, the military and masculinities. In: Harry Brod & Michael Kaufman (Eds.), *Theorizing masculinities*. Thousand Oaks: Sage, pp. 165–182.
- Mulkay, Michael (1988). *On humour: its nature and its place in modern society*. London: Polity.
- Oldenziel, Ruth (1999). *Making technology masculine: men, women and modern machines in America, 1870–1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sedgwick, Eve K. (1985). *Between men: English literature and male homosocial desire*. New York: Columbia University Press.
- Sion, Liora (2004). *Changing from grey to blue beret: Dutch peacekeepers in Bosnia and Kosovo*. PhD Dissertation, Amsterdam: Free University.
- Sion, Liora & Ben-Ari, Eyal (forthcoming): Weary, hungry and horny: joking and jesting among Israel's combat reserves. *Israeli Affairs*.
- Theweleit, Kurt (1987). *Male fantasies*. Cambridge: Polity Press.
- Turner, Victor (1985). *On the edge of the bush: anthropology as experience*. Tucson: University of Arizona Press.
- Vidich, Arthur J. & Stein, Maurice R. (1960). The dissolved identity in military life. In: Maurice R. Stein, Arthur J. Vidich & David Manning White (Eds.), *Identity and anxiety*. New York: The Free Press, pp. 493–506.
- Weiss, Meira (1997). War bodies, hedonist bodies: dialectics of the collective and the individual in Israeli society. *American Ethnologist* 24(4): 813–832.
- Weiss, Meira (2002). *The chosen body: the politics of the body in Israeli society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Winslow, Donna (1999). Rites of passage and group bonding in the Canadian airborne. *Armed Forces and Society* 25(3): 429–458.

לזכרו של ברוך קימרלינג

ברוך קימרלינג: שולי במרכז

יהודה שנהב*

לפני כחמש שנים, בכינוס במכון ון ליר בירושלים, טען סוציולוג מן הדור הוותיק כי ישנם שני מושגים שאינם רלוונטיים להבנת החברה בישראל: קולוניאליזם ומיליטריזם. אמירה זו נשמעה אז תמוהה גם למי שאינו מחשיב את עצמו בהכרח סוציולוג רדיקלי. כיצד אפשר להכחיש מושגים אלה כאשר המציאות החברתית והפוליטית מעוצבת על ידי "גדר הפרדה", "כבישים עוקפים", "סיכולים ממוקדים" ומאות אלפי פלסטינים הסגורים מאחורי גדרות ובריחים? מציאות שבה המלחמה וכוח הזרוע משמשים כלים פוליטיים ממוסדים של פתרון קונפליקטים; מציאות של גזענות מוסדית בוטה כלפי ערבים ולא יהודים אחרים (אני מעדיף לכנות זאת: אנטישמיות יהודית); מציאות של הפקעת קרקעות "כפנים" ו"בחוץ", ושימוש בשירותי הביטחון לעיצוב מערכות הכלכלה, החינוך והפוליטיקה של הפלסטינים בישראל? תופעות אלו אינן תוצר של 1967 כפי שהשמאל הפוליטי נוהג לטעון לעתים; הן מלוות אותנו מאז כינונה של ריבונות ישראלית עצמאית. מחקרים, ספרים וסרטים חושפים יותר ויותר את הטיהור האתני שביצע הצבא בשנת 1948; את המנגנונים של הממשל הקולוניאלי-צבאי שנמשך בצורתו זו עד 1966; את מלחמות הברירה של 1956, 1982, 2007 (ונניה לרגע לשאלת 1967); או ההתעלמות מן הקריאות למשא ומתן מדיני בשנים שלפני 1973, כמו גם לאחר מלחמת לבנון השנייה.

הסוציולוג שהזכרתי בתחילת דבריי אינו יחיד בעמדה זו. את טענתו יש להבין בתוך הקשר של מאבק אידיאולוגי בין-דורי חריף בתוך הסוציולוגיה עצמה – בין סוציולוגים מן הדור הוותיק שרבים מהם ראו עצמם כחלק מפרויקט פוליטי של בניוי אומה ומדינה והנרטיבים הנגזרים מכך, לבין סוציולוגים מן הדור הצעיר יותר שלא ראו עצמם מחויבים לפרויקט זה, לפחות לא בגרסתו הגולמית. מי שהציב לראשונה את קו השבר האידיאולוגי והאפיסטמולוגי הזה בתוך הסוציולוגיה היה ברוך קימרלינג, שנפטר לאחר מחלה קשה בחודש מאי השנה. היה זה קימרלינג שייצא בחריפות כנגד עמדותיהם של מוריו באוניברסיטה העברית וניסח מחדש את קווי המתאר של הסוציולוגיה בישראל, כשבמרכזם אותם שני מושגי מפתח שנשללו על ידי הדור הקודם: קולוניאליזם ומיליטריזם.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

אני מבקש להודות לחנה הרצוג, אדריאנה קמפ וריבי גיליס על הערות ותיקונים חשובים לגרסאות קודמות של הטקסט.

גרסה מוקדמת ומצומצמת יותר התפרסמה במוסף ספרים של עיתון הארץ בתאריך ה-18.7.2007 (הערת מערכת).

בחודשים האחרונים לחייו כתב קימרלינג ספר אוטוביוגרפי בשם שולי במרכז.¹ מי שיקרא את הספר המרגש הזה ילמד שהוויכוח הבין-דורי הנו אכן אידיאולוגי, אולם הוא מקבל ביטוי "גשמי" במאבקי כוח יצריים במסדרונות האקדמיה עצמה. בין דפיו תמצאו לא רק סיפור אוטוביוגרפי מרגש ועצוב, אלא גם תשוקות, קנאה, אהבות ושנאות של סוציולוגים בשר ודם. בה במידה שהספר חשוב להבנת הסוציולוגיה של החברה, הוא חשוב להבנת הסוציולוגיה של הסוציולוגיה בישראל. אין מושג שמייצג את מקומו של קימרלינג בתוך הסוציולוגיה ובתוך החברה בישראל יותר מאשר צמד המושגים האוקסימורוני שהוא עצמו בחר ככותרת לספר: "שולי במרכז". ביטוי זה מטשטש את ההבחנה הבינארית בין מרכזיות ושוליות, ומאפשר מרווח של פעולה ביניהם. הוא מסמן את העובדה שגם בתוך מיקומים סוציולוגיים פורמליים שונים מתקיים מנעד של עמדות אפיסטמולוגיות ואידיאולוגיות.

לא סללתי כבישים ולא ייבשתי ביצות. לא הייתי חלוץ ולא לוחם מלחמות ואף לא קצין צבא. לא הקמתי יישובים ולא בניתי מפעלי תעשייה. לא הייתי ממש ניצול שואה ולא סוכן חשאי. לא הקמתי או הרסתי מפלגות פוליטיות, ואפילו לא הייתי מימי חבר מפלגה או איש ציבור. לא הייתי כוכב פופ, גיבור תרבות, או שחקן בתיאטרון או באצטדיון. גם אינני משורר, סופר, פסל או צייר ובוודאי לא רקדן.

כך מעיד קימרלינג על עצמו בפתח לספרו. אולם קימרלינג לא היה כלל וכלל אדם שולי. הוא היה אינטלקטואל, חוקר ומורה שפעל בתוך-תוכם של מרכזי הכוח הממוסדים: האוניברסיטה העברית, האגודה הסוציולוגית האמריקאית, או עיתון הארץ. הוא ערך את ספריית אשכולות בהוצאת מאגנס, פרסם בהוצאות ספרים מן השורה הראשונה בחו"ל, השפיע על קידומים, חלוקת מלגות ופרסים באקדמיה והעמיד דור של תלמידים. למרות זאת, וזו אולי הנקודה המרכזית, כתב כמעט תמיד מן השוליים הסוציולוגיים.

אין זה מפתיע. גם לאחר שנים רבות בישראל ולמרות פועלו הענף בליבה האינטלקטואלית שבה, קימרלינג דבק בתודעה של מהגר ופליט, שאותה הפך לסימן ההיכר של חשיבתו הסוציולוגית. כמו מהגרים רבים אחרים נדחה אנדרה-רוברט-ברוך-צבי-קימרלינג על ידי הממסד האינטלקטואלי והתרבותי וחווה את חוויית ההתנשאות הגלויה והסמויה שבה החזיקו גם לא מעטים ממוריו ועמיתיו.

בספר המונח לפנינו אנו מתוודעים לפן האישי שהניע את חותמו האינטלקטואלי. בכנות יוצאת דופן קימרלינג כותב על חוויית הפליטות שלאחר המלחמה, על חיי היום-יום בעיר טורדה שבטרנסילבניה, שם גדל, על הדוד יאנצ'י באצ'י, על הדודה אווה הקטנה שנשארה באושוויץ, על רכבות שיוצאות בזמן, על נוצרים טובים ורעים, על מעברת "שער עלייה" ועל ויאצרה נואסטרה שקראו בני המשפחה בדירה קטנה בשיכון דורה ליד נתניה, או על האב המהגר שנרדף על ידי נושים על לא עוול בכפו. קימרלינג מספר בהתרגשות שלא כהתה עם השנים על ידיעה קטנה בעמוד הראשון של מעריב שבישרה ש"התעשיין מארקו קימרלינג הסתבך בחובות ונמלט מן הארץ". הייתה זו טעות. אביו לא היה אותו תעשיין, ושמך לא היה

1 קימרלינג, ברוך (2007). שולי במרכז: סיפור חייו של סוציולוג ציבורי. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

מארקו. היה זה דודו ברקו שנמלט עם הסחורות. "ואז החלו להגיע הביתה גם הנושים", הוא מספר, "זה היה המפגש הראשון שלי עם החיים האמיתיים. הם כינו את אבי רומני גנב, רמאי ושקרן". דן הורוביץ, שקימרלינג הגדירו כחבר קרוב ומי שתמך בו במהלך קידומו המקצועי, ניחם אותו שהוא בעצם יותר הונגרי מאשר רומני. כאשר נדחתה פעם סדרה של שלושה מאמרים שכתב לעיתון הארץ, שלח אותם קימרלינג לעיתון דבר. עורכת דבר דאו חנה זמר התקשרה לדן הורוביץ כדי לברר "מי זה הקימרלינג הזה?". הורוביץ "העניק לי הכשר פוליטי, משהו דומה ל'הנ"ל מאנשי שלומנו", מספר קימרלינג (עמ' 199).

למרות יחסי החברות עם הורוביץ, אין זה מפתיע שאחד מן הספרים הפולמוסיים ביותר שלו נשא את הכותרת קץ שלטון האחוס"לים (2001), המייצגת את מה שהוא זיהה כדעיכת האליטות הוותיקות, "אדוניה הבלתי מעורערים של הארץ הזאת" בלשונו, שמרכיבות את ההגמוניה הישראלית: אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים, לאומיים. היה זה ניסיון לא מוצלח לדעתי להמציא ולשוות משמעות למושג המקביל למושג ה-WASP האמריקאי. הזדמן לי לשוחח עם קימרלינג על התזה המרכזית של הספר. טענתי באוזניו שהוא מייצר טעות אופטית, שכן התזה שלו נגזרת ממה שהתרחש בזירה הפוליטית, אולם היא אינה מביאה בחשבון את העובדה שסדר היום של הפוליטיקאים לא השתנה בהכרח, בייחוד נוכח העובדה שבמובנים מסוימים האליטות הוותיקות התחזקו דווקא. העובדה שיותר מזרחים או מהגרים פועלים בזירה הפוליטית אינה בהכרח משנה את קווי המתאר של הפוליטיקה המדינתית, ובוודאי שאינה משנה את העובדה שזירות נוספות כמו אקדמיה או משפט נותרות נעולות בפני מזרחים, מהגרים, נשים ובוודאי ערבים. מכל מקום, כאשר כתב על האחוס"לים ועל ריבוי התרבויות המרכיבות את החברה בישראל, סיפר במונחים אנליטיים גם את סיפורו האישי, שהוא סיפור קולקטיבי של קהילת מהגרים דחויה. עמדתו האישית והפולמית הזו הסתכמה לכדי מסכת סוציולוגית היסטורית-אנליטית מקיפה בספרו מהגרים, מתיישבים, ילדים (2004).

קימרלינג היה לא רק מהגר אלא גם נכה – הוא אובחן כלוקה ב"שיתוק מוחי" – תרגום לא מוצלח של Cerebral Palsy – שנבע מלידה מוקדמת והתבטא בפגיעה במרכז הקואורדינציה במוח. בהמשך חייו נעתקו שתי חוליות מתוך עמוד השדרה בצוואר העליון שלו ולחצו על מערכת העצבים המרכזית. מי שהסתובב בבניין מאירסדוף באוניברסיטה העברית יכול היה לראות את קימרלינג מזוגג במהירות מסחררת על קלנועית לאורך מסדרונות הפקולטה. אולי אין זה מפתיע שמתוך נכותו כתב הרבה על צבא, על כוח ועל מיליטריזם. לא יכולתי שלא להיזכר ברוברט לואי סטיבנסון, שמנכותו צמחו הסיפורים על ג'ון סילבר, קפטן קוק, וחבריהם הפיראטים. כותב קימרלינג: "נולדתי עם שיתוק מוחי, שהתבטא בעיקר בתנועות בלתי רצוניות, בקשיי דיבור, בקשיי הליכה ובכלל בעיותים לא אסתטיים של הפנים, הנראים לעתים כמעין חיוך לגלגני, הפוגע לא אחת באנשים שלא מכירים אותי" (עמ' 111). הוא מספר על אנשים שנמנעו ממגע פיזי עמו בשל נכותו, על אנשים שניגשו אליו והושיטו כסף בחמלה, ועל ילדים שהשתרכו אחריו ברחובות ירושלים וקראו לעברו קריאות גנאי. אחדים ממתנגדיו הפוליטיים והאידיאולוגיים ניצלו את מצבו הפיזי כדי לערוך דה-לגיטימציה לדעותיו. מישהו כתב: "קימרלינג הוא נכה קשה וכפי שהיה צפוי במקרה כזה הוא אדם מר נפש. לרוע המזל הוא שופך את מרירותו על עמו, ועשה לעצמו שם כקוויזלינג וכיהודי-ישראלי בעל שנאה עצמית" (עמ' 114).

התיאור של קימרלינג את ההופעה העצמאית הראשונה שלו בפני כיתה הוא מרגש במיוחד. שימו לב לתשוקה, לכנות, לשפה הבלתי אמצעית שלא רבים מעמיתיו הסוציולוגים מסוגלים לחלוק עמו: "היו לי רגשות מעורבים [...] לעמוד מול כיתה עם דיבורי שהיה קשה להבנה ולעיתים מגומגם ועם צורת גופי ה'לא אסתטית', נראה לי כלא אפשרי". והוא ממשיך, "אחרי המשפט הראשון, כאילו הפכתי לאדם אחר. האדרנלין שטף את כל ישותי. הרגשתי ביטחון עצמי, שהיה מנת חלקי רק אחרי סקס מוצלח". תלמידים מתקדמים מספרים שהעושר הסוציולוגי שלו והמחשבה המאתגרת שלו הפכו אותו למרצה מרתק, שמחקו כמעט לגמרי את הנראות של הנכות האובייקטיבית.

הקריאה בספר שופכת אור רב גם על האופן שבו חשבו "סוציולוגיה" באוניברסיטה העברית בעשורים הראשונים לקום המדינה. קימרלינג מתאר בפרוטרוט כיצד השתלטה תפיסת העולם האידיאולוגית המכונה "מודרניזציה" על האופן שבו הגדירו בסוציולוגיה את המושג "חברה", וכיצד זו הזינה וניזונה מן הפרקטיקה הממסדית של קליטת ההגירה בישראל. באותה עת הפעילו סוציולוגים באוניברסיטה העברית את תפיסת המודרניזציה לא רק על המהגרים המזרחים בישראל אלא גם על ארצות אפריקה ואמריקה הלטינית. רק אירוני הוא שבשעה שמדינות "העולם השלישי" היו בעיצומו של תהליך הדה-קולוניזציה הפעילו הסוציולוגים הישראלים פרקטיקות של מודרניזציה אשר שיקפו את האופן שבו חשבו האימפריות הקולוניאליסטיות, והמשיגו באמצעותן את מערכת היחסים בין השלטון ובין הילידים בקולוניות. בהשראת הממסד הישראלי שפעל בארצות אלה באותן שנים (למשל חברת סולל בונה ומנגנוני הביטחון הישראליים) הם חקרו את גאנה, חוף השנהב, או אוגנדה. כל אחד ממשתתפי פרויקט המחקר על אפריקה קיבל "מדינה משלו", חלקם מבלי שיכירו את השפה ואת החברה הנחקרת. היה זה "החור השחור" שמתוכו צמחה החשיבה האנטי-קולוניאלית של קימרלינג, הבאה לביטוי כבר בעבודת הדוקטורט שלו.

ספרו ציונות וטריטוריה, שפורסם בהוצאת אוניברסיטת קליפורניה בשנת 1983 על בסיס עבודת הדוקטורט, הפך לאבן דרך ולמעשה לעיגון הראשון (יחד עם אבישי ארליך ועם גרשון שפיר בהמשך) של הפרדיגמה הקולוניאלית. קימרלינג לא היה אנטי-ציוני. הוא כתב מתוך כאב על מסלול הציונות, ומעולם לא הוציא עצמו מן הקולקטיב. בעבודה זו הוא שם דגש על הפרקטיקות הציוניות להשגת קרקעות, ומראה כיצד הושג בינוי אומה "באמצעות התיישבות באזורי ספר והרחבה מתמדת של גבולות השליטה הטריטוריאלית תוך הכללת מינימום של אוכלוסיה ערבית בתוכם" (עמ' 171).

אולם קימרלינג לא העז עדיין, בשנות השבעים, לעסוק באידיאולוגיה התרבותית שהנחתה מהלכים אלה. הוא "הסתפק" בשרטוט האנטומיה של הפרקטיקה הקולוניאלית ואפינונה. דיונים באידיאולוגיה התקיימו אז רק בקרב קבוצות קטנות ומודרות כמו "אתגר" או "מצפן". רק בסיומו של אותו מחקר העמיד לראשונה את השאלה אם ישראל היא חברה מיליטריסטית. גם עבודותיו האחרות על הסכסוך, וביניהן ספר חשוב שכתב עם ג'ואל מגדל על הלאומיות הפלסטינית (1993), הן חלק מאותה צורת חשיבה. הוא העתיק את הסכסוך מן המישור הפסיכולוגי והאפולוגטי כפי שדנו בו עמיתיו אל הזירה המבנית וההיסטורית שלו, והשתמש בתובנות תיאורטיות שהיו אמיצות מאוד לזמנו.

את הביקורת הנוקבת ביותר עליו עורר דווקא כאשר פרסם בשנת 1992 מאמר באחד מכתבי העת המרכזיים בסוציולוגיה האמריקאית – *American Sociological Review*. במאמר

זה הוא מנסח את מה שאף אחד מעמיתיו לא הצליח לראות, ויש רבים שלא רואים עד היום: המסקנה החשובה ביותר העולה מן המאמר הזה היא שמבחינה סוציולוגית לא ניתן להפריד בין ישראל ופלסטין, וששתי הישויות הללו מתקיימות כתאומים סיאמיים, ככלים שלובים המזינים זה את זה. מסקנה זו אינה מובנת מאליה, במיוחד בקרב הסוציולוגים האמונים על מחשבת תנועת העבודה. רוב עמיתיו ומוריו של קימרלינג מיינו את ישראל בגבולות 1967. הכיבוש נתפס כסרח עודף, משהו זמני, תאונה בהיסטוריה הפוליטית של ישראל. אחד ממוריו המובהקים אף גרס שהכיבוש – והאלימות שהוא מייצר – יולגו אל תוך החברה בישראל ויביאו לברוטליזציה שלה (עמ' 221), משל הכיבוש הנו חיצוני לחברה בישראל.

כפי שאנו יודעים היום, זוהי תפיסה סלחנית ומקוטעת של ההיסטוריה אשר רואה בכיבושים שלאחרי 1967 ובהתנחלויות בגדה המערבית ובעזה את אם כל הרעות. תפיסה זו באה לידי ביטוי למשל במה שאפשר לכנות "הנוסטלגיה החדשה", מעין תפיסת רטרו המבטאת געגוע לישראל של לפני 1967. המדינה של אז נתפסת בתוך פרספקטיבה זו כ"ישראל היפה", מעין תור הזהב של מדיניות נוסח העולם המערבי "התקני". תפיסה זו בולטת לא רק בכתיבתם של סוציולוגים אלא גם בקרב פוליטיקאים ועיתונאים. יוסי ביילין מתגעגע למשל אל "העשור היפה בחיינו", ומסכם: "כל מה שאני מנסה לעשות הוא לגרום לכך שנכדי יוכלו לחיות בארץ הזאת כפי שאני חייתי בה בעשור היפה והשקט ביותר בחייה 1957-1967". (האם הוא היה יפה לפלסטינים בתוך תחומי הקו הירוק שחיו תחת כיבוש צבאי פנימי? או למזרחים אשר נזרקו להתגורר מחוץ למוקדי הכוח האורבניים והפכו ל"ישראל השנייה"?). גם עיתונאי כמו תום שגב גורס בספרו המרתק 1967 ש"הארץ שינתה את פניה" ומבריש את ההיסטוריה עם כיוון הסיבים כשהוא מאמץ ללא ביקורת את נרטיב תנועת העבודה. הוא אמנם מבטיח היסטוריה של יום-יום אבל מספר היסטוריה של אליטות אשר מתעלמת לחלוטין מן האפיסטמולוגיה של המיעוטים הסוציולוגיים (נשים, מזרחים, ערבים) שהציבו סיפורים אלטרנטיביים, ומעגנת את הרע בשבר של 1967. כך גם ארי שביט אשר מביט בערגה אל ישראל שהייתה לדעתו "רפובליקה מצומקת וצודקת".

עמדות אלו, אשר ניוונו לעתים גם את נקודת המבט של הסוציולוגיה הביקורתית, מתכחשות לכך שפרדיגמת הכיבוש הייתה ועודנה מעוגנת במנגנונים פנימיים של הציונות עצמה, כמעט בכל גרסאותיה. הן מטשטשות את העובדה שהכיבוש הטריטוריאלי לא החל בשנת 1967, וכי הוא אינו מופנה רק החוצה אלא גם פנימה, אל המרחב המדינתי שבו אין אלימות צבאית אבל מופעלת בו אלימות אחרת: אדמיניסטרטיבית או משטרתית. די להתבונן באופן שבו שולטת המדינה במאגר הקרקעות שלה ובאופן הקצאתן על ידי מנהל המקרקעין ועל ידי גופים יהודיים על-מדינתיים כמו הסוכנות או הקרן הקיימת; או במועצות האזוריות המהוות מנגנון אימפריאלי של שליטה יהודית במרחב, וכלי מדינתי להדרתם של מי שאינם יהודים. כל אלה מתקיימים בתוך הקו הירוק, לא רק מחוצה לו. התשוקה הישראלית לקרקע, היעדרם של גבולות קבועים, הכשרתן של ההתנחלויות, הקמת מכללות בשטחים, מחיקתו של הקו הירוק מספרי הלימוד, ודיכוי הלאומיות הפלסטינית הן בגדה המערבית והן בתוך ישראל עצמה – כל אלה אינם מקריים והם צריכים להיחקר ככפייה אחת. הם מלמדים שהכיבוש אינו גחמה של רגע, אלא הוא חלק מחוון אוטופי שהתממש באופן נסיבתי ומקרי בשנת 1967.

אני מבקש להדגיש שאינני גורס כי יש זהות מוחלטת בין המנגנונים שמופעלים מעבר לקו הירוק ובין אלה המופעלים בין גבולותיו, אלא שיש לבחון אותם במבט משווה שיעמוד על הדומה והשונה ביניהם. אני עוד מבקש לטעון, וזו עמדתי שלי בלבד ולא של קימרלינג, שבשל סיבות אלה המושג "כיבוש" אשר שגור בשיח הפוליטי הוא מושג מתעתע. האגודה לזכויות האזרח קבעה בעקבות החוק הבין-לאומי כי "כיבוש הנו מצב שבו בעקבות פעולה לוחמתית נשאתר השליטה על השטח בידי צבא זר. מדובר במצב המוגדר מעצם טבעו כמצב זמני, שצריך לבוא לידי סיום בהסדרת מעמדו של השטח במסגרת הסכם שלום, אשר יביא לסיימה של המלחמה". המושג "כיבוש" מניח מדינה עם גבולות ברורים וריבונות רציפה וכיבוש שאפשר לתחמו באופן ברור על פי החוק הבין-לאומי; תחת זאת מה שאנו רואים הוא ריבונות מחוררת, גבולות עמומים, ותביעות להגדרה עצמית של פלסטינים "בפנים" ו"בחוץ".

העובדה הסוציולוגית היא שהמושג "סיום הכיבוש" אינו מתארגן לכדי תמונה ברורה. האם משמעותו חזרה לגבולות 1967? פינוי ההתנחלויות בעוטף ירושלים, מעלה אדומים או אריאל? האם משמעותו המשך דיכוי התביעה של הפלסטינים בישראל לזכויות קיבוציות? ברור שהמושג "יהודית ודמוקרטית" נכשל כישלון חרוץ בלהכיל את כל אלה. במאמרו משנת 1992 קימרלינג אינו עוסק בכל השאלות הללו בצורה זו, אולם הוא מניח לפנינו תיאוריה סוציולוגית שמשלימה את הטענה הקיימת כבר במחקר הביקורתי על כך שהתיאולוגיה הפוליטית בציונות הכרחית להבנת הדינמיקה של הכיבוש, וכי המשיחיות והאסכטולוגיה היהודית היו בבסיס התנופה ההתיישבותית לא רק של תנועת גוש אמונים אלא גם של תנועת העבודה עצמה. על כך לא סלחו לו מוריו ועמיתיו, וקידומו לדרגת פרופסור חבר ואחר כך פרופסור מן המניין עוכב למשך שנים.

מהלך מקביל עשה קימרלינג בתחום ה"סוציולוגיה של הצבא". החוקרים שאתם התווכח המשיגו את החברה בישראל כמערכת. מספר על כך קימרלינג: "החברה – מעין ישות מסתורית-מטפיזית – תוארה כפועלת כמעין מכונה משוכללת או אורגניזם חי שיש לו מטרות מוגדרות היטב שהיא חייבת למלא למען המשכיות קיומה" (עמ' 100). גרסה זו, אשר הייתה נפוצה בסוציולוגיה האמריקאית, גויסה לצורך המשגתה של החברה בישראל כחברה אינטגרטיבית וככזו המוזהה בקשר חד חד ערכי עם המדינה. צריך לסייג ולומר שאין זה אומר שהסוציולוגיה הישנה לא התווכחה עם מוסדות השלטון, אלא שוויכוחים אלה היו ויכוחים שבתוך המשפחה, בוודאי לא על בסיס אפיסטמולוגי עמוק. עוד יש לסייג ולומר שהסוציולוגיה הישנה עצמה עידנה תפיסות אלה וכיום אין משתמשים בה יותר בצורתה הגולמית, גם לא אלה שקימרלינג מבקרם, אבל שייריה – אלה המכונים בסוציולוגיה של היום כ"ניאו-פונקציונליסטיים" – מצויים בתפיסת עולמם הסוציולוגית. למשל, ליסק והורוביץ (בספרם המשותף מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר (1990) הציגו את החברה בשפה הנדסית-משהו כ"חברה בעומס יתר", משל היו מהנדסים העוסקים בחוץ חומרים ואיכות הבניין. ממה נובע עומס היתר? כדאי לשים לב לשפת הכותבים – עומס היתר נובע מ"חוסר איזון בין משימות קולקטיביות ובין אמצעים למימושן" שמקורו ב"קונפליקט חיצוני מתמשך" (הורוביץ וליסק, עמ' 37), משל הקונפליקט נתון כעובדה של הטבע. את היחסים בין מזרחים ואשכנזים או פלסטינים ויהודים הציגו ליסק והורוביץ (ואתם דור שלם

של סוציולוגים מן הזן הקודם) כ"שסעים" ה"פוגמים בלכידות החברה", משל היו מאבטחים של הסדר החברתי.

הדיבור על "שסעים" גם הפך את החיבורים ביניהם למלאכותיים ומכנים. כך הצליחו מנסחי תורת "השסעים" הפופולרית עד היום בסוציולוגיה לייצר תפיסת חברה מאוחדת (שבה יש למרבה הצער "שסעים") ולהפריד בין סוגיות שההפרדה ביניהם אינה תמימה, אלא מנטרלת חומר נפץ פוליטי מסוכן (למשל השאלה אם יש מכנה משותף בין "הבעיה המזרחית" ו"הבעיה הפלסטינית"). יותר מכך, במקום לדבר על דיכוי של עניים, מזרחים או נשים, הם העתיקו את נקודת המבט של הממסד ודיברו על "תחושות קיפוח" (שם, עמ' 26). הם כתבו על יחסי חברה-צבא ועל מידת חדירות הגבולות ביניהם, משל היה הצבא חיצוני לחברה ולא חלק אינטגרלי ממנה. בניגוד לטענותיהם של בני הדור הסוציולוגי החדש – בעיקר ברוך קימרילינג ואורי בן אליעזר, ובעקבותיהם שרה הלמן, אייל בן ארי, או יגיל לוי – הסוציולוגים הוותיקים התעקשו ללמד אותנו שאין מיליטריזם בישראל. במקום זאת השתמשו במושגים המכובסים של "עם במדים" ו"התפשטות תפקודית" (שם, עמ' 37). קימרילינג מסביר לנו ש"חוקרים והוגים שחרדים לשמה הטוב של ישראל כמדינה דמוקרטית מציינים בדרך כלל לשבח את מעורבותו של הצבא ושל כלל מערכת הביטחון כמעט בכל תחומי החיים בישראל", במתכונת של "כל העם צבא" (עמ' 9).

בניגוד לחשיבה זו הציב קימרילינג (במקביל לעבודתו של אורי בן אליעזר באוניברסיטת תל אביב) את סוגיית המיליטריזם הישראלי כאובייקט מזוהה של ידע. הבעיה אינה בזה שהצבא מיליטריסטי, הסיביר, שהרי זה טיבו ומהותו של כל צבא. הבעיה היא בכך שמרבית חלקי החברה שנמצאת לכאורה מחוץ לצבא "חושבים צבא". קימרילינג ניסח שני סוגי של מיליטריזם בישראל: המיליטריזם התרבותי, זה ההופך את הצבא על סמליו לחלק מרכזי מן התרבות והזהות הלאומית, והמיליטריזם הקוגניטיבי, זה הגורם לאנשים לחשוב במושגים צבאיים וכוחניים מבלי שאף יהיו מודעים לכך. שני סוגים אלה של מיליטריזם קשורים ביניהם בקשר שאינו ניתן להתרה והפכו לצופן תרבותי של החברה האזרחית עצמה.

קימרילינג הגדיר את עצמו גם כאינטלקטואל ציבורי. אינטלקטואל ציבורי יכול להיות מוגדר כאדם הממיר את ההון הסימבולי שצבר בשדה הפעולה שלו (סוציולוגיה, ספרות, פיזיקה, משפט, תיאטרון, שירות ציבורי בכיר, או עיתונות) כדי לבטא את עמדתו במישור הפוליטי והמוסרי. כדי "לייצר" את עצמו כאינטלקטואל צריך אדם להיות מסוגל לחצות את השדה שלו, לעזוב את הווקטורים המוכרים בשדה זה, שבו הוא פועל מתוך שגרה, ולשוטט בשדות אחרים, מכוח ההון הסימבולי העומד לרשותו. אדם הוא אינטלקטואל לא בשל היותו בעל סמכות בשדה הפוליטי, אלא בשל ההון הסימבולי שצבר בשדה אחר. משום כך גם אין הוא מחויב בדין וחשבון לפוליטיקה, או בתכלית אינסטרומנטלית כלשהי. קימרילינג היה כזה, וגם חלק ממוריו היו כאלה. אלא שבניגוד להם, שדיברו מגרונה של הלאומיות (תופעה שג'וליאן בנדה גינה בספרו המפורסם בגידת האינטלקטואלים). קימרילינג דיבר מן השוליים שלה וכך גם בחר תמיד להתבונן בה.

קימרילינג מעיד על כך שעמדותיו החריפות והבוטות סגרו בפניו גם את שערי עיתון הארץ בשנים האחרונות לחייו. אינני יודע אם זו אכן הסיבה, שהרי הוא עצמו מודה בכנות שעשה טעויות של אתיקה בהתנהלותו מול העיתון (עמ' 193). אולם כתיבתו החריפה מאפיינת את

עמדת השוליים שבתוכה ניצב ומתוכה כתב. אנו יודעים שעדינות ואנינות הן פריבילגיות של מי שאינו חייב להילחם על עמדותיו.

במסגרת כתיבתו כאינטלקטואל ציבורי פרסם קימרלינג ספר חריף בשם פוליטיסייד (*Politicide*) (2003) ובו תיאר את מלחמתו של שרון בפלסטינים. במונח זה לא התכוון קימרלינג לכך ששרון ביצע רצח עם; הוא הסביר שפוליטיסייד משמעותו שלילת הלגיטימיות של המאבק הפלסטיני, חיסול שיטתי של המנהיגות שלה ושל תשתיותיה החומריות, ומניעת ההגדרה העצמית של הפלסטינים כישות אתנו־לאומית. מה שישראל מבקשת מן העולם לעצמה, מסביר קימרלינג, שרון והממסד שייצג במשך עשרות שנים שללו מן הפלסטינים. קימרלינג היה גם הסוציולוג הראשון לכתוב על תוכנית ד' של צה"ל לטיהור אתני ועל הטבח שחילי צה"ל ביצעו בטנטורה בשנת 1948. היו מי שגרסו שקימרלינג אינו ציוני (אלה שביקרו אותו מבלי לקרוא את כתביו), אך לדעתי כתיבתו של קימרלינג מורכבת יותר. למשל, הוא כותב על מעשים אלה: "התיזה הייתה [אמיתית], היהודים ביצעו מעשה זוועה וטבח (כולל בטנטורה), אנסו ואף טבחו [...] אך זו טבעה של מלחמה ובעיקר מלחמת קיום" (עמ' 160). בסופו של דבר, קול מאוד ציוני בוקע מן הספר הזה, אך עובדה זו לא מנעה את ההתקפות עליו בידי שומרי החומות – בין שהיו אלה מוריו לשעבר ובין שהיו אלה אחרים המחשיבים עצמם אנשים ליברליים.

שנות התשעים בישראל היו שנים מתעתעות. בעוד רבים מביעים געגוע נוסטלגי לימים שבהם נחתמו הסכמי אוסלו ונחקקו חוקי יסוד ליברליים מתקדמים, יש רבים אחרים (ואני ביניהם) הגורסים כי בחסות שיח זכויות האדם והאידיאולוגיה המיטיבה של אוסלו התרחשו מספר תהליכים רעים, וביניהם העמקת הקולוניאליזם הישראלי בישראל ובשטחים, יישום מואץ של האידיאולוגיה הניאו־ליברלית, הרחבת מעגל המוחלשים והעמקת הגזענות המוסדית. את פירות הבאושים של תהליכים אלה אנו אוכלים בימים אלו ממש. עוד לא נכתבה היסטוריה מקיפה של הסוציולוגיה בישראל החל משנות התשעים, שנות אוסלו, אבל כבר מתקיים ויכוח מעניין בשאלה אם הסוציולוגיה שהתפתחה בעשור זה הייתה פורייה ורלוונטית. בתשובה לשאלה שהעמיד ויקטור עזריה בכנס ה־35 של האגודה הסוציולוגית הישראלית (2004) היה משה ליסק הראשון לטעון שהיו אלה "השנים האבודות של הסוציולוגיה הישראלית". הוא הצביע על פיצול "מדאיג" בקרב הקהילה הסוציולוגית הקטנה בישראל ועל בריחה ממה שהוא מכנה הנושאים המרכזיים של הסוציולוגיה בעבר: קליטת עלייה, הסוציולוגיה של המפלגות הפוליטיות, או חקר האליטות. מולו טען אורי רם כי "העשור האחרון היה מן הפוריים, המגוונים והמעניינים בתולדות הסוציולוגיה בישראל".² מלמדת למשל פריחתו של כתב העת סוציולוגיה ישראלית, שמספר המאמרים בו וגיוונם מצביעים על קהילה סוציולוגית פורייה ומגוונת. מה שמטריד את ליסק אינו רק ההבדל שבין "חברה ישראלית" (ניסוח שמניח הווייה ישראלית מאוחדת) לבין "חברה בישראל" (ניסוח שמניח ביזור וגיוון), אלא בעיקר הפיצול האפיסטמולוגי שהניחה לפתחנו פוליטיקת הזהויות: אפיסטמולוגיה פמיניסטית, מזרחית, חרדית, פלסטינית, או קווירית. צריך להדגיש: גם לפני שנות התשעים עסקה הסוציולוגיה המסורתית בנשים (ולא בגברים), במזרחים (ולא באשכנזים), בחרדים

2 רם, אורי (2005). הזמן של ה"פוסט": הערות של הסוציולוגיה בישראל מאז שנות התשעים. תיאוריה וביקורת 26: 241-254.

(ולא בחילונים), אלא שעתה נשיות, מזרחיות, פלסטיניות, מיניות, או חרדיות משמשות לא רק כתיאור מייצג של קבוצת מיעוט אלא כנקודות מבט אפיסטמולוגיות רחבות על החברה והתרבות בישראל. מכאן נובעת בין השאר ההתנגדות העזה של הגורדיה הוותיקה לתפיסות המכונות "פוסטיות". נקודות מבט אלה מעמידות את קהילת הגברים היהודים-אשכנזים בעמדת התגוננות, שכן הן מאתגרות את תוקפו של הידע הסוציולוגי שייצרו במשך עשורים מספר ללא הפרעה כמעט ובשיתוף פעולה של בני קבוצות מיעוט. מתוך עמדת התגוננות זו הם מגדירים את הסוציולוגיה הביקורתית של שנות התשעים כפוליטית, אידיאולוגית, לא אמפירית, ולא אוניקטיבית. כפי שאמר לאחרונה יצחק לאור, "להם" אין אידיאולוגיה. רק ל"אחרים" יש אידיאולוגיה. בהקשר זה כדאי לזכור את מסע הדה-לגיטימציה שעשו סוציולוגים לשלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין אשר בשנות השמונים חקרו וכתבו במחברות למחקר ולביקורת שלא במסגרת קווי המתאר אשר היו מקובלים באותה עת בסוציולוגיה. יש להדגיש: הסוציולוגיה לא הייתה חיל-החלוח של הגישות החדשות; הללו התפתחו והוצעו קודם לכן במסגרות אקטיביסטיות (למשל של נשים פמיניסטיות או מזרחים מודעים. אלה שילמו על כך מחיר כבד, שלא לדבר על פלסטינים שחיפשו דרך לבטא את מעמדם הלאומי). בשנות התשעים הבשילו סדרי היום החדשים גם בתוך הסוציולוגיה (כמו גם בתוך לימודי תרבות, או היסטוריה), לא בלי קשר להתפתחויות דומות באקדמיה העולמית. שני מסמנים עיקריים של שינוי זה הם ספרו של אורי רם החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (1993) והקמת כתב העת תיאוריה וביקורת בשנת 1990. מה שמטריד את הדור הממסדי הוא אובדן העולם הישן שהכירו: הדמוקרטיזציה הבלתי נסבלת של האפיסטמולוגיות החדשות, העובדה שחשפו את העמדת הפנים הקולקטיבית כאילו הסוציולוגיה היא אוניברסלית ונטולת פניות, ובעיקר: העתקתו של "הפוליטי" (בניגוד ל"פוליטיקה") מאחורי הקלעים של הסוציולוגיה אל קדמת הבמה. העתקתו של הפוליטי חשפה את מה שהומי באבא כינה: "עריצותו של השקוף". קימרלינג פתח את הפתח לחשיפה זו כאשר מסגר את החברה בישראל כאוסף של תרבויות המקיימות דיאלוג פוליטי ותרבותי, ולא כתרבות לאומית קוהרנטית המכונה "חברה ישראלית".

חנה הרצוג ניסחה את קו השבר הזה במונחים סוציולוגיים.³ היא הסבירה שההיסטוריוגרפיה והסוציולוגיה שהתעצבו בשנות החמישים והשישים התבססו על ניסיון החיים של הקבוצות ההגמוניות, אלה שקימרלינג כינה "אחוס-לים". לדידה ניתן לזהות שני הסדרי זמן נרטיביים דומיננטיים: הנרטיב הראשון הוא הנרטיב הציוני של בניין אומה וגלי העליות. זהו סיפור המתכונן סביב הלאומיות היהודית ומדבר את שפתה. הדור הסוציולוגי הזה, היא טוענת, המשיג את מה שכינה "החברה הישראלית" (כישות מאוחדת אחת) בדמותו ובצלמו של נרטיב-על זה. הנרטיב השני הוא הסדר הזמן שנבנה והתארגן סביב המלחמות שנתפסו כמלחמות אין ברירה. זהו הנרטיב של דור שגדל בישראל ודחק את המבוגרים יותר ממרכזי

3 הרצוג, חנה (2000). כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה. תיאוריה וביקורת 17: 149-154. לפיתוח טענות אלו ראו גם: הרצוג, חנה (עומד להתפרסם). "דור לדור יביע אומר": הדיאלקטיקה של יחסי דורות חברתיים ופוליטיים בישראל. בתוך: חנה הרצוג, טל כוכבי ושמרון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים על בינוי של חברה ותרבות בישראל. תל אביב: הקבוץ המאוחד.

הכוח הפוליטיים באמצעות הצבא והביטחון, מוסדות שעיצבו את חוויות החיים הפורמטיביות שלהם – כגברים אשכנזים, אנשי תנועה העבודה, הקיבוצים והמושבים. בשנות התשעים החל להישמע קולם של בני הדור השלישי, אלה שמייצגים קבוצות שנדחקו לשוליים: מזרחים, ערבים, נשים, חרדים או הומוסקסואלים. האפיסטמולוגיות החדשות שנוצרו אינן תוצאה של פתיחת ארכיונים או ממצאים סוציולוגיים חדשים, מסבירה הרצוג, אלה הן תוצאה של ניסיון חיים של חברי הקבוצות השונות. אפיסטמולוגיות אלה מבקשות להציג את שנות החמישים והשישים כמסך שעליו ניתן לסמן מחדש את קווי המתאר הסוציולוגיים של "החברה בישראל". כמובן שיש קבוצות שוליים נוספות שאינן יכולות להילחם על האתוס של שנות החמישים – למשל האתיופים, הרוסים ומהגרי העבודה – הנרטיבים שלהם עדיין בתהליך של ניסוח. אני מבקש להבהיר: אין אני טוען שהאמיתות של הדור החדש אינן בנות-מחלוקת. ידע יש לראות כתוצר היסטורי נסיבתי ולא כמשהו על-זמני. חילוקי דעות בין-דוריים בתוך קהילות אפיסטמיות הם דבר שכיח. אין לי ספק שיקום (וכבר קם) דור חדש של סוציולוגים אשר יקראו תיגר על עמדות הדור שאני משתייך אליו. ובדין יעשו כן. בהדרגה אף מתגלעים חילוקי דעות חריפים בקרב אלה המכונים "ביקורתיים". וגם זה בדין. אולם למרות שכל ויכוח הוא לגיטימי, האופן שבו הוא התארגן בתוך הסוציולוגיה היה לצערי באמצעות מנגנונים של דה-לגיטימציה. שולי במרכז מתכתב עם שלילת הלגיטימיות הזו ומוסיף פרק חשוב בסוציולוגיה של הסוציולוגיה בישראל, אולם בראש ובראשונה זהו סיפור אישי מאוד.

יום מותו של קימרלינג היה רגע עצוב לא רק לדיאנה אשתו ולמשפחתה, אלא גם לנו – עמיתיו ותלמידיו. ברוך עצמו לא פחד מן המוות. הוא מתאר את הספר האוטוביוגרפי הזה כמסדרון המוביל אל המוות, כתהליך של פרידה. הוא כותב: "כתיבת אוטוביוגרפיה מעין זו היא מעין התחלת תהליך, שאני מקווה שיאריך עוד זמן מה של פרדה מן העולם", אולם "אין המוות מפחיד אותי" (עמ' 16). תהליך הפרידה היה קצר מכפי שציפה ומכפי שקיוונו.

ביקורת ספרים

דני פילק. פופוליזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג, 2006. 261 עמודים

זאב רוזנהק*

חקר התמורות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות שחלו בישראל בשני העשורים האחרונים, ובייחוד הבחינה של יחסי הגומלין המורכבים ביניהן, התפתח בשנים האחרונות לאחת הסוגיות המרכזיות שבה עסקה הסוציולוגיה הפוליטית הישראלית. ספרו של דני פילק פופוליים והגמוניה בישראל הוא בבחינת תרומה חשובה לדיון בתמורות הללו, בעיקר בשל המערך המושגי המקיף שהוא מציע. השאלה העיקרית שעומדת במרכז הניתוח היא סוגיית המקורות הפוליטיים של המעמד ההגמוני שהשיג הפרויקט הניאו-ליברלי בישראל. אם כי פילק ממצב את ניתוחו בהקשר הרחב של ההגמוניה הניאו-ליברלית ברמה הגלובלית, הוא רחוק מלהתייחס לקשר שבין גלובליזציה ובין התמורות בפוליטיקה ובכלכלה הפוליטית ברמה המקומית באורח מכניסטי ודטרמיניסטי. תחת זאת, הספר מבקש לבחון את השינויים היסודיים שחלו בפוליטיקה ובכלכלה הפוליטית של ישראל בעזרת שני מושגים אנליטיים מרכזיים המתייחסים בראש ובראשונה לדינמיקות חברתיות מקומיות: הגמוניה ופופוליזם. שני הפרקים הראשונים של הספר מציגים באופן בהיר ומאלף את התשתית התיאורטית של הניתוח. הראשון מציג את גלגולו של מושג ההגמוניה אגב דיון מעניין ומעמיק באופן שבו מושג זה והשימושים השונים בו מגלמים את המתח הקיים בחשיבה הניאו-מרקסיסטית בין השאיפה להיחלץ מרדוקציוניזם מעמדי-כלכלי ובין הרצון להימנע מרדוקציוניזם שיחיי-תרבותי בניתוח של דינמיקות וקונפליקטים חברתיים ופוליטיים. הפתרון, ולו החלקי, שמציע פילק למתח הזה הוא להתייחס באופן מובחן מבחינה אנליטית לשלושה ממדים שקיימים בכל פרויקט הגמוני: הממד החלוקתי-חומרי, הממד ההכרתי-סמלי והמדד הפוליטי. היחסים בין הממדים אינם קבועים וא-היסטוריים, ולכן אין לקבוע תיאורטית לאיזה מהם יש מעמד של ראשוניות אנליטית, כפי שגישה רדוקציוניסטית מסוג זה או אחר הייתה גורסת. היחסים בין הממדים הם תלויי הקשר, ולכן השאלה החשובה היא בדבר הדפוסים השונים והמשתנים של היבור (articulation) ביניהם בתוך פרויקט הגמוני נתון. פילק אינו מציין זאת, אך קו אנליטי זה מזכיר במידה רבה גישה ובריאנית לחקר ההיררכיות החברתיות והפוליטיקות שנוצרות סביבן.

הפרק השני בספר מציג את מושג הפופוליזם כצורה של פוליטיקה קונטרה-הגמונית, ומציע הבחנה אנליטית חשובה ביותר בין "פופוליזם מכיל" ל"פופוליזם מדיר". הבחנה זו תשמש כלי מרכזי לבחינת הטרנספורמציה של הפרויקט הפופוליסטי הקונטרה-הגמוני בישראל: מהליכוד של מנחם בגין כפרויקט פופוליסטי מכיל – אם כי הכלה מוגבלת ביותר

* המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

על פי עקרונות אתנולאומיים – לליכוד של בנימין נתניהו כפרויקט פופוליסטי מדיר המקדם משטר כלכלי-פוליטי ניאוליברלי.

שלושת הפרקים הבאים בספר עוסקים במקורות ובדינמיקה של הפוליטיקה הפופוליסטית בישראל, מבגין ועד נתניהו, בניסיון להסביר את הצלחת הפרויקט הפופוליסטי בגיוסו של המעמד הנמוך המזרחי לתוך הבלוק ההיסטורי הקונטרה-הגמוני. נוכח האופי המכיל (אם כי מוגבל ליהודים) של הפופוליזם הבגיניסטי, הצלחתו בגיוס התמיכה של המזרחים אינה מפתיעה. כאן פילק מדגיש כי תמיכתם של המזרחים בליכוד אינה יכולה להיות מוסברת כמבוססת על אי-רציונליות ועל מניפולציות גסות של רגשות בידי המנהיג הפופוליסטי, כפי שנטתה לטעון חלק מהסוציולוגיה הפוליטית הישנה בישראל, אלא היא פרי העובדה שהפרויקט הפופוליסטי המכיל אכן ענה, ולו חלקית, על האינטרסים שלהם. ברם, פילק מצביע, ובצדק, על כך שההכלה שהליכוד הציע בממד החלוקתי-חומרי הייתה מוגבלת ביותר. בסופו של דבר, ההכלה החשובה הייתה זו שבממד הסמלי, ועל בסיסה נוצר מה שהמחבר מכנה "הליכוד כזהות", כלומר התמיכה העמוקה והיציבה של המעמד הנמוך המזרחי בפרויקט הפופוליסטי. כך חוזר פילק במידה מסוימת להסברים תרבותיים לתמיכת המזרחים בליכוד – אותם הסברים שהוא ביקש להפריך. בעיה זו מתגלה כחריפה במיוחד כשהוא מנסה להסביר את המשך התמיכה הזאת בפרויקט הניאוליברלי המדיר של נתניהו, אשר פגע קשות באינטרסים החלוקתיים של אותו אתנולאומי.

המשך הניתוח מתייחס ישירות לתמורות בפוליטיקה ובכלכלה הפוליטית של ישראל מאמצע שנות השמונים של המאה העשרים. ראשית, פילק סוקר את המודל הניאוליברלי כמשטר כלכלי-פוליטי הגמוני ברמה הגלובלית, ומפרט את ביטוייו ואת ההשלכות הקונקרטיות שלו בהקשר של הכלכלה הפוליטית הישראלית, בעיקר במישורים של שוק העבודה, מבנה הכלכלה, מדינת הרווחה ומבנה חלוקת העושר בחברה. לאחר מכן הוא פונה לניתוח היסודות הפוליטיים של אותו פרויקט הגמוני ניאוליברלי, בעיקר בגרסתו הפופוליסטית, כלומר הפופוליזם המדיר של נתניהו. בפרק הזה עולים הטענות התיאורטיות והאמפיריות ביותר מעניינים ומאתגרים, ולכן גם היותר שנויים במחלוקת, של הספר.

הטענה המרכזית בפרק, ובעצם בספר כולו, היא שמקור עיקרי של המעמד ההגמוני של הפרויקט הניאוליברלי במישור החלוקתי-חומרי הוא יכולת ההיבור שלו עם מגוון פרויקטים חלופיים ומתחרים במישור ההכרתי-סמלי ובמישור הפוליטי. ליכולת זו יש תפקיד מרכזי ביציבות הפוליטית של הפרויקט הניאוליברלי. כאן פילק מציע הסבר חלופי לזה שהעלו יואב פלד וגרשון שפירי כשטענו לקשר בל ינותק בין הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית הישראלית ושילובה בסדר הניאוליברלי הגלובלי ובין הליברליזציה במישור הפוליטי וסיוס הכיבוש. לדיון של פילק, אין הכרח שתתקיים הלימה בין הממדים השונים של המאבקים על ההגמוניה, והפרויקט הניאוליברלי במישור החומרי יכול להתהדר היטב עם פרויקטים אנטי-ליברליים ואתנולאומניים במישורים הסמלי והפוליטי. במישור הסמלי והפוליטי מתנהלים בישראל מאבקים על ההגמוניה, ואילו העקרונות האידיאולוגיים של הפרויקט הניאוליברלי מוסכמים על כל הכוחות הפוליטיים הנאבקים ביניהם. המחשה ברורה לסוג

זה של היבור המבוסס דווקא על אי-הלימה היא הפופוליוזם המדיר של נתניהו, המשלב ניאורליברליזם רדיקלי עם פוליטיקה אתנו-לאומנית המובילה להמשך הכיבוש והקונפליקט הלאומי.

חיוק לטענותיו של פילק בדבר חוסר הלימה בין הממדים השונים של המאבקים על ההגמוניה ניתן למצוא בעובדה שהצלחותיו הגדולות של נתניהו בקידום הפרויקט הניאורליברלי, בייחוד בנוגע לצמצום ניכר של מדינת הרווחה, התרחשו כשהוא כיהן כשר האוצר בשנים 2003-2005, דווקא בשיא האינתיפאדה השנייה, כאשר נעצר לחלוטין תהליך הדה-קולוניזציה שהחל בשנות התשעים, וכאשר התחזקו מחדש בישראל המגמות האתנו-לאומניות והאנטי-ליברליות במישורים הסמלי והפוליטי.

אף על פי כן כמה שאלות חשובות עולות באשר ליציבות ולכושר ההישרדות הפוליטית של הפרויקט הפופוליסטי המדיר של נתניהו, המבקש לשלב ניאורליברליזם רדיקלי עם פוליטיקה אתנו-לאומנית המבטיחה את המשך הקונפליקט האלים עם הפלסטינים. פילק טוען שהשימוש במוטיבים פופוליסטיים על ידי נתניהו, היוצר רושם של המשכיות עם הפופוליוזם המכיל של בגין, בצירוף ההביטוס הפוליטי של תמיכה בליכוד שהתגבש בקרב הקבוצות היהודיות הכפופות, מבטיחים את יכולתו של נתניהו לשמור על בסיס תמיכה זה כחלק מהבלוק ההיסטורי שהוא מוביל. עם זאת, המחיר האלקטורלי שכנראה שילם נתניהו בבחירות האחרונות עבור המדיניות החברתית שהנהיג רומז שהפרויקט הניאורליברלי בגרסתו הפופוליסטית, האמור לבסס את כוחו האלקטורלי דווקא על תמיכת הקבוצות היהודיות הכפופות, הוא פחות יציב ופחות הגמוני מכפי שמצטייר בספר.

ואכן, באחרית הדבר שנכתבה לאחר הבחירות של 2006 מתייחס פילק לאפשרות הזאת, אך הסתירות הפנימיות של השילוב בין ניאורליברליזם ובין הפוליטיקה הלאומנית של הפופוליוזם המדיר הולכות אולי מעבר לזירה האלקטורלית. מדובר כאן בסתירות מבניות ומוסדיות שעשויות לפגוע ביציבות של אותו פרויקט. ברמה של הכלכלה הפוליטית הגלובלית, עולה השאלה אם הכלכלה הישראלית תוכל לשמור לאורך זמן על מעמדה כמוקד משיכה להון בין-לאומי, דבר חיוני ליציבות המשטר הניאורליברלי, אם יימשך ויחריף הקונפליקט האלים עם הפלסטינים ואולי גם עם אחדות ממדינות האזור.

סתירה שנייה עולה בהקשר המקומי ונוגעת להשלכות של המשטר הניאורליברלי על מבנה אי-השוויון בחברה ועל יכולת המדינה הישראלית לשמור על כושרה לגייס את האוכלוסייה למטרות קולקטיביות. כאן עולה השאלה אם למדינה הישראלית יעמוד הכוח להמשיך לנהל את הכיבוש, וקונפליקטים צבאיים בכלל, נוכח הפגיעות של המשטר הניאורליברלי בסולידריות החברתית. לאחר הפיאסקו של מלחמת לבנון השנייה, ובעצם גם קודם לכן, עלו קולות בורה הציבורית שהצביעו על הצורך למתן את אי-השוויון החברתי כדי שהחברה והמדינה יוכלו להמשיך לנהל מלחמות מוצלחות. קולות אלה מבקשים להחיות את הקישור הציוני הקלאסי בין מדינת הרווחה בישראל והשמירה על רמות לא גבוהות מדי של אי-שוויון בקרב היהודים, ובין ניהול הקונפליקט הלאומי. בניסוח אחר, אותם קולות מצביעים על הקושי הפוליטי לקדם פרויקט ניאורליברלי רדיקלי כל עוד הכיבוש והקונפליקט הלאומי דורשים חברה מגויסת. אם לחזור למחלוקת בין הטוענים של שפיר ופלד לבין הגישה החלופית שמעלה פילק בספרו, גם אם הקשר בין הפרויקט הניאורליברלי

ובין ליברליזציה פוליטית ודה־קולוניזציה אינו הכרחי ודטרמיניסטי, בכל זאת ניתן לטעון כי קיים ביניהם תואם מוסדי ומבני.

לסיכום, פופוליוּם והגמוניה בישראל מציע מסגרת אנליטית מקיפה ומעמיקה ומשתמש בה היטב כדי לבחון את הדינמיקה הפוליטית והכלכלית של ישראל בשני העשורים האחרונים. בכך הספר מעלה שאלות, מעורר מחלוקות ומזמין דיון, הן ברמה התיאורטית והן ברמה האמפירית. זו העדות הטובה ביותר לאיכותו ולערך תרומתו החשובה לחקר החברה הישראלית העכשווית.

**David Lehmann and Batia Siebzehner. Remaking Israeli Judaism:
The Challenge of Shas.** London: Hurst. 2006. 295 pages

נסים ליאון*

תנועת ש"ס הוכיחה עצמה בשנים האחרונות כתופעה פוליטית יציבה ובעלת נוכחות ועומק בחברה הישראלית; קיומה הפוליטי היה לחלק בלתי נפרד מתולדות המערכת הפוליטית הישראלית. החתימה התרבותית של ש"ס הייתה אף היא לחלק בלתי נפרד מדיוקנה של החברה הישראלית – דימויי לשונם של מנהיגי ש"ס ופעיליה הפכו לחלק מהפולקלור הישראלי שהרפלקסיה כלפיו ניבטת אלינו מפעם לפעם מבעד לתיאורי פרוזה או תוכניות סאטירה.

מתופעה שנדונה בשוליים בשנות השמונים ותחילת שנות התשעים הפכה ש"ס במשך שנות התבססותה כר למחקר פורה וחשוב המקדם את ההבנה ביחסי עדתיות, דת ופוליטיקה בישראל. אחת התפניות החשובות במחקר זה היא המעבר מדיון בתפקודיה הפוליטיים של ש"ס לשאלת מקומה בעיצוב החיים הדתיים והיהדות המזרחית בישראל ומחוצה לה. מהלך זה מורה על הפנמת העובדה כי מדובר בתופעה ששורשיה עמוקים ונוכחותה משמעותית. תופעת ש"ס הנה מורכבת וחדתית משהו לאו דווקא משום העומס האוריינטליסטי המצוי במחקר המזרחים בישראל, אלא משום העובדה כי ש"ס, כתיאורם של דיויד להמן ובתיה זיבצנר, כמו גם מתוך העולה מקבוצת המחקרים על ש"ס בעריכת יואב פלד, היא תופעה המאוגדת את מסורת המחקר ביהדות המזרחית, בחברה החרדית ובפוליטיקה הישראלית. על היבט מאתגר אחד אנו למדים נוכח השימוש החוזר ונשנה במונח ש"ס כמסמן סוציולוגי של המגמה החרדית ביהדות המזרחית. מגמה זו זהותה אינה ברורה, שכן במונחיה של הסוציולוגיה הישראלית היא היברידית ומצויה "בין לבין": בין "החרדיות" המזוהה לרוב במלבושה המזרח-אירופי, לבין "הדתיות המזרחית" שמיוחס לה נוסח של דתיות הלכתית נינוחה, פשרנית ומורשתית, כלומר פולקלוריסטית משהו.

באחרונה זכה ארון הספרים הסוציולוגי בשני חיבורים חשובים שנקודת המוצא שלהם אינה רק סיפורה של תנועת ש"ס אלא השאלה כיצד חיבורי זהות הניגודיים לכאורה בין חרדיות לבין דתיות מזרחית, בין דתיות מסורתית לבין דתיות אדוקה, הפכו כה רלוונטיים לעולמם הדתי, החברתי והפוליטי של יהודים מזרחים בישראל של שני העשורים האחרונים. האחד הוא חיבורה תמר אלאור¹ מקומות שמורים, ספר הפורץ בפנינו דרך להבנה אינטימית ומדויקת על מקומן המורכב של נשים בתנועת התשובה החרדית ביהדות המזרחית. מתוך קריאתה של אלאור בתופעה נחשפים הקוראים גם לאופני הנטיעה של תנועה זו בחיי היום-יום של המזרחים בישראל. הספר השני, ובו אני מבקש להרחיב מעט את הדיון, הוא חיבורם של דיויד להמן ובתיה זיבצנר *Remaking Israeli Judaism: The Challenge of Shas*.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

1 ראו סקירתו של יהודה גודמן על ספרה של תמר אלאור מקומות שמורים - מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה (הערת מערכת).

ספרם של להמן וזיבצנר אמנם משתמש במונח ש"ס ככותר המסמן את הקבוצות החברתיות שבהן נקשר מחקרם, אולם דומני כי בין דפי הספר מורגש חוסר הנחת של הכותבים אל מול סימון זה. הדבר מורגש בעיקר בתזה שהכותבים מבקשים להציג בפנינו, המפלסת לנו נתיבים אפשריים בניסיון הסיזיפי לחלץ את הדיון הטעון בתופעה המכונה ש"ס, מהתמקדות בפוליטיקה של ש"ס להתמקדות בהיבטיה החברתיים והתרבותיים, בעיקר סביב תופעת תנועת התשובה. הספר מוביל את הקורא מדיון ב"פוליטי" הלכוד כמסומן ב"מערכת הפוליטית", לדיון ב"דתי", במובן הרחב של מונח זה. כשלהמן וזיבצנר מחפשים את "הכריזמה" הדתית של ש"ס הם אינם מוצאים אותה בהכרח בדמותו של הרב עובדיה יוסף או בעסקניה ובפעילותה האלקטורלית של המפלגה, אלא בתנועת התשובה. תנועת התשובה החרדית-מזרחית מוצגת בספר כמנוע החברתי, הדתי ובהמשך גם הפוליטי של ש"ס. הכריזמה הדתית של תנועת התשובה מתורגמת לתהליכי מוביליות והעצמה חברתית ופוליטית בקרב הציבור שהיא פועלת בו.

ייחודו של ספר זה מצוי אפוא במעבר מהדיון בפוליטי לדיון בדתי כמו גם בצד המשווה שמציעים הכותבים בין ש"ס ובין תנועות דתיות הדומות לה ברחבי הגלובוס. תנועת ש"ס אמנם צומחת מתוך תנאי המציאות הישראלית ומגיבה למיקומים האתנו-מעמדיים שבהם מצאו עצמם רבים מקרב עולי שנות החמישים של יוצאי ארצות האיסלם, אולם היא גם משולבת בתופעה דתית גלובלית של תנועות התחדשות דתיות כריזמטיות, כדוגמת התנועות הפנטקוסטליות בדרום אמריקה, המגיבות לתהליכי פריפריאליזציה של הזהות והתרבות הדתית והאתנית שבשמה הן פועלות. פעילות ההתחדשות הדתית והאתנית של תנועות אלה הופכת מקור להעצמה חברתית ולהשפעה פוליטית. תנועות אלה גם משמשות מקור למודרניזציה ולפוליטיזציה של המסורת הדתית ואף מנוף למוביליות חברתית בקרב קבוצות אתנו-מעמדיות פריפריאליות. היות שהמחברים רואים בתנועת ש"ס תנועה דתית כריזמטית המבקשת לשמש כתובת שמישה ונגישה לציבורי פריפריה בחברה הישראלית; היות שהם מזהים בש"ס מגמה החותרת לחידוש החיים הדתיים ביהדות המזרחית, הרי הם רואים בש"ס חלק מאותה מגמה גלובלית של תנועות דתיות כריזמטיות, ועל כן מקור למחקר השוואתי המחלץ לרגע את ש"ס מהסוציולוגיה המקומית שמתוכה וביחס אליה היא נבחנת בדרך כלל.

אולם דומני כי מחקרם של להמן וזיבצנר חושף גם קושי תיאורטי הנקשר במלכודת הסיפור הישראלי של ש"ס. אמנם הניסיון לחלץ את ש"ס מן המקרה הישראלי ולהציבה בהקשר אוניברסלי הוא מעניין ומסייע לקידום ההבנה של ש"ס ושל תנועת התשובה החרדית ביהדות המזרחית, אולם הוא גם מחטיא אפשרויות אחרות הנרמזות בכותרת הספר. כך למשל אם אנו מבקשים להרחיב את היריעה ולראות בש"ס תנועה בעלת עומק סוציולוגי, מדוע לא נלך צעד נוסף ונחפש אחר העומק ההיסטוריו-יהודי שלה? כאן אנו עלולים להיעצר בסיפור מקורותיה האורתודוקסיים של ש"ס, בהקמתה של ישיבת פורת יוסף או בסיפור ההמרה הליטאית של ילדים ונערים יוצאי מרוקו. אך מדוע להיעצר כאן? מדוע להתייחס לתופעה רק מן ההיבט המודרני שלה? מדוע לא נבקש להבין את ההתפתחות של ש"ס ושל תנועת התשובה ביהדות המזרחית דרך היגיון של "משך ארוך"? כך אולי נלך בעקבות התזה של ברנרד לואיס (Lewis) על מעמדם של היהודים בארצות האיסלם, ונראה בהופעתה המטלטלת של ש"ס – כמו גם בכריזמה שמביאה עמה תנועת התשובה והאקטיביזציה של

דמויות רבניות כעובדיה יוסף – את השלמת המהלך ההיסטורי ארוך הטווח, המשחרר את האליטה הרבנית המאורגנת והפורמלית ביהדות המזרחית מהקפאת היסוד הכריזמטי, המעורר, האקטיביסטי והאישי שכפתה עליה תגובה אורתודוקסית מוקדמת. מהלך אנליטי מעין זה עשוי להיראות תמוה מעט, אולם הוא מציב בפנינו יתרונות מספר: ראשית, הוא מסביר את סיפורה של ש"ס כמהלך פוסט-אורתודוקסי ביהדות המזרחית, כמהלך של יציאה דווקא מתגובה אורתודוקסית, ומשום כך יכול להבהיר בפנינו את ההיברידיזציה המיוחסת לה, את אותו "בין לבין" המצוי בה. שנית, הוא מציב את ש"ס ואת תנועת התשובה כחלק מרצף ארוך של תנועות תשובה כריזמטיות, חוצות מערב ומזרח, שפעלו בתחומי היהדות המסורתית טרם המודרניזציה, ואשר אחת האחרונות בהן, ואולי הכריזמטית ביותר, הופיעה עם התנועה השבתאית. הדברים הם כמובן הצעה תיאורטית בלבד ועיקרם הניסיון לחלץ את הקריאה בש"ס לא רק מהמקומי או מהרגעי אלא גם מהעכשווי.

תמר אלאור. מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה.
תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 2006. 404 עמודים

יהודה גודמן*

בספר מקומות שמורים חוקרת אלאור אוריינות בקרב נשים מזרחיות-ספרדיות בפרדס כ"ץ. לאור הסוציולוגיה הביקורתית של החינוך, המחברת שואלת כיצד משקף הלימוד את המציאות החברתית של הלומדות, ובו-בזמן משנה אותה. הספר משתלב בפרויקט המחקרי הכולל של אלאור, שעוסקת לאורך השנים במשולש התיאורטי מגדר, דת ואוריינות, וחוקרת בעיקר קבוצות נשים המשתייכות למגזרים מוכרים ומסומנים: חרדיות, דתיות-לאומיות ומזרחיות. מכאן עולה מיד שאלת ההשוואה בין טיעוניה בנוגע לקבוצות השונות, וכן שאלת ההתכתבות הגלויה והסמויה בין הספר הזה ובין ספריה הקודמים.

מקומות שמורים מיוחד לדעתי בשני מובנים המשולבים זה בזה – האחד תיאורטי והשני מתודולוגי: מבחינה תיאורטית, אלאור מתמודדת כאן עם אוריינות בקבוצה המוגדרת על פי ממדיה המגדריים, דתיים, אתניים ומטריאליים-מעמדיים. אתגר זה דורש התפרשות על פני מגוון רחב והטרוגני של תיאוריות, והתייחסות למגוון ייצוגי המזרחיות בתקשורת, בציבור ובאקדמיה; והללו אינם תמיד נוחים לאינטגרציה. מבחינה מתודולוגית, הכותבת מגלה שאין מדובר בקבוצת נשים שיש לה גבולות ברורים בזמן ובמקום – בהיעדר מפגשים קבועים ומוגדרים, עבודת החוקרת נעשית קשה יותר, וכך גם החלטות כמו אחרי מי לעקוב ומתי, ומהו בעצם אובייקט המחקר.

במקרה של הנשים המזרחיות לא מצאה החוקרת מה שחיפשה; בניגוד לחרדיות והדתיות-לאומיות, המזרחיות-ספרדיות, כך התברר, מסרבות לבוא לבית המדרש, מסרבות לבוא לאתר שהוכן להן במסגרת האסטרטגיה המחקרית. לא שאינן לומדות; הן לומדות עם בעליהן בביתן, מעבירות זו לזו טקסטים בגינה הציבורית, מאזינות לדרשות הרב השכונתי, אבל אינן לומדות כקהילה – אינן עוסקות יחדיו, בספירה הציבורית, בשיעור תורה. הספר מתעד מה עשתה החוקרת מול החידה הזאת; הפרת ציפייתה המקורית מלווה את הכתיבה ומשמשת ממצא מרכזי ונקודת מוצא לממצאים האחרים. היא שמייחדת את הספר מספריה הקודמים של אלאור וממחקרים אחרים על מזרחיות בישראל.

במהלך המחקר מגלה הכותבת שזמן רב שוטטה בלא שחשה שהגיעה לדבר עצמו. בתחילה נקלעה למתנס"ה השכונתי ובו מצאה רק קורס ללימוד ידע חילוני דווקא – קורס המכונה ביופמיזם אופייני "קורס למזכירות בכירות" – וכן קורסים באנגלית ובמיזמוניות המחשב. בספר היא מציגה את התחבטותה בשאלות כגון כיצד תפרש את הקורסים הללו וכיצד תשלבם באתנוגרפיה על לימודי דת לנשים. בהמשך פנתה אלאור לראיין את המשתתפות, וכך במקום עבודת שדה קלאסית ותצפית משתתפת היא נקלעה למחוזות סוציולוגיים (למצער, סוציולוגיה איכותנית) של ראינות עומק. רק אז פנתה להאזין לשיח הדתי בספירה הציבורית, ושוב היא נתקלה במכשול: לכאורה אין כאן לימוד נשים אלא רק דברי הדורש בפניהם –

* המחלקה לסוציולוגיה ואתנופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

נשים וגברים כאחד – את הטפותיו והצלפותיו. רק בסוף מצאה החוקרת את שחפצה – מפגש לימודי של נשים – והנה גם החוג הזה מתברר כעוסק בעיקר בארגון טיולים ברחבי הארץ ולא בלימוד של תכנים דתיים. כיצד תקשור אפוא את כל זה לאוריינות?

בבניית הספר בחרה אלמור למתן עבור הקורא את חוויית השוטטות המתסכלת הזאת. הסדר הנרטיבי אינו חופף לסדר הזמנים שהתרחש במחקר. אלמור הופכת את סדר מסעה, ולקוראים מוגש נרטיב מאורגן יותר ומתסכל פחות: בשער הראשון עוסקת אלמור במה שקרוב ללימוד נשים – חוג הנשים במתנ"ס. כאן מוצעת נקודת מוקד אינטימית, קהילה כביכול; בשער השני היא עוברת לשיח המטיפ של הרב השכונתי; בשלישי היא דנה באלטרנטיבה החילונית של קורס המזכירות; ונושאו של השער הרביעי סיפורי החיים של הנשים.

אז מה בעצם אומרת אלמור על אוריינותן של המזרחיות? הטענות הכללי והבולט בספר קשור במפעל האידיאולוגי של תנועת החזרה בתשובה: אוריינות המזרחיות-ספרדיות העניות מעובדת, לטענתה, בתוך אידיאולוגיה חרדית התוקפת את המזרחיות המסורתית (וכמובן החילונית). תעשיית הזהות החרדית, בגרסאותיה האשכנזית-ליטאית והספרדית, דורשת נטישת החילוניות ושרדוג המסורתיות לפונדמנטליות טוטלי, כלומר הלכתי-אורתודוקסי. האוריינות הזאת, המיוצגת בידי הרב השכונתי, שונה במבנה הכוח שלה מאוריינות החרדיות או הדתיות-לאומיות. כותרת הספר מחדדת את השוני ביחס לספרים הקודמים: הכותרת משכיחות ובורות התייחסה לפרדוקס החרדיות הלומדות מול הגברים; הכותרת בפסח הבא בישרה שנשים דתיות-לאומיות אולי ישלימו בקרוב מהפכת לימוד; ואילו מקומות שמורים מכוונת לנשים וגברים כאחד. ההבחנה המגדרית נעלמת, ועמה נעלם מרחב אורייני נשי, האפשרות של נשים לצקת לחייהן פשר חדש – בעזרת הלימוד – מול עולם הלימוד הגברי. המגדר נבלע באתניות, בזהות המזרחית-ספרדית-מסורתית. למזרחים מסורתיים וחילוניים שמורים המקומות בחרדיות, ושם דורשים מהם להתארגן על פי המודל החרדי של היחסים בין המינים, משמע – נשים עובדות וגברים לומדים. המקומות האלה יצילו אותם, נשים וגברים כאחד, מציפורני החילון ("הפריצות") והדתיות המסורתית הקלושה (כך לפי המחזירים בתשובה). מצד אחד אלמור טוענת שיש בכך נחמה: כל אחת מהמאזינות לרב יודעת שחזרה בתשובה תמקם אותה במקום ראוי, אבל מצד אחר היא גורסת כי מדובר בפרויקט פטרנליסטי של הצלה תרבותית; הוא נותן לאנשים ערך רק אם ישתנו ויתאימו עצמם לזהות אחרת. זאת ועוד – המקומות שמורים אבל אינם מכובדים מדי; בחברה החרדית תמיד יהיו אזרחיות סוג ב' שיתוגו כ"חוזרות בתשובה מזרחיות", ואליהן יזווגו חוזרים בתשובה, מזרחים כמוהן, וגם ילדיהם שייולדו לתשובה ("בטהרה", כפי שאמר לי בכאב חוזר בתשובה אחד), גם להם עדיין יישמרו מקומות בשורה השנייה של מוסדות האוריינות החרדית. התמונה בשער הספר ממחישה את האירוניה הדקה שבכותרת מקומות שמורים: אלו כיסאות פלסטיק לבנים פשוטים שקונים בזול בכמויות, שיושבים עליהם בצפיפות בדרשות הרב השכונתי. כאן נערמו הכיסאות בערימות, וצריך מי שיבוא לסדרם ולהכינם לאלו שתבואנה לשבת עליהם לרגע. כשתשבנה, תגלנה שהן יושבות במקום אפלולי, מאחורי מחיצה לבנה שהאור חודר דרכה מבעד לסדק קטן בתחתיתה.

אבל לסכם את הספר באופן הזה, כלומר שהנשים המזרחיות יחד עם הגברים המזרחים ממוצבים בידי החרדיות בדרך לחרדיות שלמה, משמעו לבצע הפשטה סוציולוגית שחוטאת לפרויקט של החוקרת; אלמור אינה מציגה תיאור של קבוצה מגדרית-דתית-אתנית השוכנת

במקום אחד והיא בעלת מאפיינים קוהרנטיים חד־משמעיים וברורים, אלא מציגה מסע מבלבל בעולם מורכב של אתרים שונים, בתוך המקום הקטן הזה, פרדס כ"ץ. באתרים האורייניים הללו עולה מגוון של משמעויות וזהויות, וכן משא ומתן על מזרחיות וספרדיות. השאלה האוריינית מתפרקת ונבנית מחדש בידי אלאור באופנים שאינם ניתנים להגדרה קלה ומדויקת. העשייה המחקרית הזאת תורמת לשיח על זהות מזרחית ולביקורת התנאים שמציבים החוקרים כדי להכיר את הקטגוריות, לדובבן ולצקת בהן משמעות.

בהמשך לעיון בכותרת, כותרת המשנה "מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה" שונה מאלו של הספרים הקודמים ומלמדת על ערעור הקטגוריות המוכרות. בשונה מכותרת משנה בנוסח "מעולמן של נשים חרדיות", הרי הכותרת שלפנינו מנוסחת בערפול מחושב. כלומר לא עוד ספר בסדרה "מעולמן של נשים", והפעם "מזרחיות־ספרדיות", ולא מחקר בקרב קבוצה ברורה וחד־משמעית, אלא בירור ביקורתי של קטגוריות המגדר והאתניות – נשים וגברים כאחד, אשכנזים ומזרחים כאחד. ובמקום לומר שהמחקר נערך במקום מוגדר (אחרי הכול הוא נערך בפרדס כ"ץ) בחרה אלאור לומר שהמחקר נערך ב"מחוזות" כלומר מחוץ כמקום חברתי, ובלשון רבים, מחוזות מרובים, ולא של דת גרידא, אלא של דת בתנועה, דת ותשובה.

בהמשך לכך, אלאור אינה עסוקה בספר רק בהבהרת עולמן של מזרחיות עניות הנאבקות בתוך סבך יחסי העצמי והאחר שלהן, אלא גם מאתגרת את התפיסות שלנו ביחס למצב הקיומי והחברתי־תרבותי הזה. היא מציגה מעין תמונות בתערוכה, או מוטב מצבים חברתיים מורכבים שמגלמים באופנים שונים מה פירוש הדבר להיות, לחיות, ללמוד ולעבוד (או לא לעבוד, להיות מובטלת) בתוך העוני ותחת ערעור עמוק על הזהות המזרחית המסורתית או החילונית. ואם זהות זו אינה רק מזרחית־ספרדית, אלא יהודית־מרוקאית ויהודית־עיראקית ויהודית־תימנית (כך עולה בראיונות), מה פירוש הדבר להיות נתון במתקפה על הזהויות הללו? מה פירוש הדבר להיות בתוך האיום ובתוך תהליכי מחיקה קיומית ותרבותית? ומה קורה כשזהות זו, בשונה מהחרדיות והדתיות הלאומית, קשורה הדוקות לשאלות של מעמד כלכלי, כלומר לא רק לתרבות ומשמעות, אלא גם לקיום והישרדות ממשית? הספר פותח, סוגר, ושוב פותח את הדיון במורכבות הזאת.

אלאור מראה שלא דומה הפעולה האוריינית בזירת הדרשות של הרב השכונתי לפעולה האוריינית בחוג החברתי של נשים ב"מגדר"; אפילו דרשות הרב עצמן מכילות ממדים סותרים. ודרשות אלו אינן דומות לשיעורי ההשכלה המודרנית במושגי ניהול, מחשבים ואנגלית לנשים קשות־יום; ואתרים אלה, המייצגים במרחב הציבורי את הזהות המזרחית המורכבת והמפוצלת, אינם דומים לפעולה האוריינית הכרוכה בסיפורי החיים שסיפרו הנשים לחוקרת; סיפוריהן מבטאים אימפרוביזציות, גרסאות מקומיות וייחודיות של מזרחיות חרדית.

בהקבלה לטיעון התיאורטי הזה, מבנה הספר מכוון את הקורא לפרגמנטציה ולשונות. הספר אינו נקרא בנשימה אחת – קודם כול בגלל השוני והגיוון הרב בעולמות האורייניים השונים בתוך העולם המזרחי הזה, המובילים למחשבה, השתהות ומאמץ להבין לאן זורמים כל הנחלים הללו. אבל גם מפני שהספר בנוי תוך חלוקה מחושבת בין קטעי תיאור ובין קטעי פרשנות ואחר כך פענוח. אלאור מציעה פרשנויות ופענוחים רעננים ומורכבים של תיאורי השדה שהיא מביאה. התנועה המתמדת בין התיאור, הפירוש והניתוח מחדדת את הטיעון שאין רצף של אוריינות שווה מעבר לכל האתרים והנשים, שצריך לחשוב את העניין בכל פעם מחדש.

תרומתה התיאורטית העיקרית של אלאור בספר קשורה לדעתי במתודולוגיה ובמה שניתן לכנות מטפורות העומק המארגנות של הספר: המקום, הגוף במקום, והשוטטות במקום. ואכן, אחת הפרספקטיבות שעולות בספר היא העיון הפרשני והתיאורטי באוריינות כפעולה בגוף ובמקום; העניין במקום ובגוף חורג משרטוט שלהם כרקע לדברים, מעין במה להניח עליה את האוריינות הנחקרת. אף שהכותבת אינה מציינת זאת במפורש, הרי הגוף, המקום, והשוטטות – בעיקר השוטטות – אינם רק רקע ותפאורה עבודה, אלא הם האתרים של הפוליטיקה האוריינית עצמה, הם העניינים שדרכם האוריינות מתבררת ופועלת. כאמור, הספר מנתח אתרים רבים של פעולה אוריינית ומצביע על ריבוי הזהויות והמשא ומתן המורכב ביניהן, ובעצם הוא מצביע על הקושי למצוא מקום. זהו כאמור הקושי המתודולוגי של החוקרת, וגם – כפי שהדברים משולבים תכופות במחקר אנתרופולוגי – הקושי של מושאי המחקר שלה, הנשים הדתיות המזרחיות, למצוא לעצמן מקום בעולם הדתי, ובכלל. לדעתי החידוש התיאורטי של הספר הוא הניסיון להאיר ולנסח את הקושי הזה, ואת האופן שבו הוא מחייב את חוקרי המזרחיות (ואולי אף את חוקרי הפונדמנטליזם וחוקרי החילוניות) לנסח מחדש גישות מתודולוגיות ותיאורטיות שדרכן מסתכלים ומעצבים את שדות המחקר.

נשים מזרחיות־ספרדיות מצטיירות כאן כמי שנעות ללא הרף במקום – לא רק בין דת ותשובה ותחת חופת ההלכה, אלא בין מסורתיות, דת, חרדיות, תשובה וחילון, וחוזר חלילה. אכן, דומה שהספר כולו הנו קריאה של אוריינות נשים מזרחיות־ספרדיות דרך החמקמקות של מקומן. מעניין יהיה לשמוע מאלאור עוד על הקשרים המורכבים בין מושגי המפתח המוליכים את עלילת ספרה: נשיות, אתניות מזרחית, פיצול בגוף ובמקום, ושוטטות.

Eliezer Ben-Rafael and Yochanan Peres. Is Israel One? – Religion, Nationalism, and Multiculturalism Confounded. Leiden &

Boston: Brill, 2005. xv+331 pages

גל לוי*

ספרם של בן־רפאל ופרס הוא הספר השני המתפרסם לאחרונה המציב את התיבה "ישראל" בסימן שאלה. קדם לו ספרם של יואב פלד וגרשון שפיר מיהו ישראלי? – הדינמיקה של אזרחות מרובה (הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2005) שגרסתו האנגלית התפרסמה ב־2002. כך מונחים בפנינו שני ספרים, משני צדי המתרס התיאורטי, המציעים ניתוח סוציו־פוליטי עכשווי של החברה בישראל, ועומדים, כל אחד לשיטתו, על אופן התגשותו של החזון הציוני לכונן חברה לאומית מודרנית. הספר שלפנינו בוחן את הדברים מנקודת מבטה של הסוציולוגיה הממסדית (כהגדרתו של אורי רם), והוא בבחינת תרומה מתבקשת לדיון שמרבית התורמים לו בעשור האחרון באו משורות התיאוריה החברתית הביקורתית. בספר, המהווה גם מעין סיכום לעבודתם הסוציולוגית הענפה של בן־רפאל ופרס במהלך כשלושה עשורים שהיו סוערים עבור החברה בישראל, מציעים השניים תשובה משלהם לשאלה "מהי ומיהי החברה הישראלית?".

כנקודת מוצא לדיון בתמורות שחוותה החברה הישראלית בעשורים האחרונים בחרו המחברים להציג את המציאות הישראלית המשוסעת "כפי שהם הכירו אותה" (עמ' xiv) – מציאות שראשיתה בהתגבשות התנועה הציונית, מתוך ולמול קיומו רב השנים של העם היהודי (כפי שזה נתפס במסורת היהודית הדתית), ואחריתה בחברה מפוצלת ומסוכסכת. תמונת המציאות הזו רואה את השסעים המפצלים את החברה כחותרים תחת השאיפה הציונית לקיים כאן חברה לאומית מאוחדת. הסקירה המלומדת של אופן ההתפתחות הזו של החברה מובילה את המחברים לשאול "האם ישראל היא אחת?". כדי לענות על שאלה זו הם מציעים את המושג "תרבות דומיננטית".

המושג תרבות דומיננטית מציב את הניתוח במסגרת החשיבה הניאו־פונקציונליסטית והוא תופס את מקומו של המושג זהות קולקטיבית, שעמד במרכז הניתוח הפונקציונליסטי הקלאסי. הפונקציונליזם הקלאסי ראה את התפתחותה של החברה הלאומית כמכוונת להשיג את גיבושה של זהות קולקטיבית, ובה בעת ראה בגיבושה של זהות כוונת תנאי הכרחי למודרניזציה. כישלונה של מדינת הלאום לייצר זהות כזו מסביר את המרתו של מושג זה במושג תרבות דומיננטית, ה"מציינת את הסמלים, הנורמות, והערכים המגולמים במרכז הפוליטי, והמתוחזקים בחברה על־ידי הצד החזק: המעמד השליט, האליטה, או המילייה

* המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

1 מחקרים ברוח זו ניתן למצוא בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים) (2001). מגמות בחברה הישראלית. האוניברסיטה הפתוחה, וכן אייונשטדט ש"נ (2004). תמורות בחברה הישראלית. האוניברסיטה המשודרת.

ההגמוני, ומזוהים בעיקר איתו" (עמ' 9). כך, בדומה לפונקציונליזם הקלאסי, הגישה הניאו-פונקציונליסטית רואה בחקר התרבות את המפתח לביתוח פוליטי. בריבזמן גישה זו מאמצת באופן סלקטיבי את הביקורת על חולשת הפונקציונליזם לזהות את יחסי הכוח המצויים ביסוד תהליכי היווצרותה של החברה הלאומית. באופן זה, גם המחברים נשארים מחויבים למערכת המושגית של מרכז-פריפריה, מבלי להזדקק, נורמטיבית או אמפירית, לקיומה של זהות קולקטיבית-לאומית. תחת זאת, התנאי הפונקציונלי לקיומה של החברה הוא הזיקה המשותפת בקרב סוכנים חברתיים לתרבות הדומיננטית, גם אם זיקה זו מבוססת על עמדה ביקורתית כלפיה. אחד הביטויים לכך, וכאן ניכרת השפעתו של בן-רפאל על המחקר, הוא הדגש על מרכזיותה של השפה העברית המעידה, לטענת הכותבים, על קיומו של "דמיון משפחתי" (family resemblance) בין הקבוצות והקהילות המרכיבות את החברה בישראל. המחברים מזהים את התרבות הדומיננטית עם הנרטיב הציוני הלאומי, ובאופן כללי עם חתירתה של המדינה המודרנית להבטיח הומוגניות תרבותית-לאומית. במקרה הציוני, מהלך זה מבוסס על הייחודיות היהודית כביטוי לרציפות האומה, ועל תחית השפה העברית כביטוי להתחדשות הלאומית. הקבוצות החברתיות מתכוננות סביב שני מאפיינים אלה, המגדירים את גבולות החברה והתרבות בישראל. מנקודת מבט זו – וכאן טמון החידוש לעומת הביתוח הפונקציונליסטי "הישן" – הקבוצות כולן לוקחות חלק בעיצוב גבולותיה התרבותיים של החברה, כולל, וזו הטענה המעניינת בספר, (קבוצת) התרבות הדומיננטית. ביתוח הזיקות והאינטראקציות בין הקבוצות השונות לבין התרבות הדומיננטית מוביל את המחברים לשתי מסקנות עיקריות: האחת, שהתרבות הדומיננטית, המזוהה עם הקבוצה היהודית הלא-דתית (וטוב עושים המחברים שהם מוותרים על המושג חילונית בהקשר זה), שומרת על מעמדה מאחר שכל הקבוצות האחרות מתייחסות אליה; והשנייה, שהתרבות הדומיננטית אינה עוד הגמונית, וכי בישראל מתפתחת רב-תרבותיות קונפליקטואלית, המאופיינת במאבק על ההגמוניה התרבותית בחברה.

מסקנות אלה נגזרות מסקרי עמדות שערכו המחברים בראשית שנות האלפיים ואשר מקיפים את השטחים המאפיינים את החברה בישראל: הלאומי, הדתי, האתני והמדיני, וכן התייחסות מתבקשת לשטח ההולך ומתהווה בין "ישראלים" לבין מהגרי עבודה. סקרים אלה מציעים תמונה עשירה ורחבת היקף על עמדות הציבור בישראל ביחס לסוגיות של זהות, עמדות פוליטיות, יחס לאחר ועוד. מבחינה זו, הספר מהווה תרומה עדכנית למי שמבקשים ללמוד על החברה בישראל הן מנקודת מבטם של אזרחים והן מנקודת מבטם של מי שאינם אזרחים במדינה. הגישה המתודולוגית הפוזיטיביסטית של המחברים מאפשרת להם ללמוד על יחסן המורכב של הקבוצות החברתיות השונות כלפי המסגרת החברתית הקולקטיבית (הישראלית) וכלפי הקבוצות המרכיבות אותה. עם זאת, אותה מתודולוגיה אחראית לכך שהנרטיב הציוני עצמו היה לאמת מידה מובנת מאליה בחקר התרבות הפוליטית בישראל. דבר זה ניכר בשאלות החוקרים; הללו משקפות דילמות הנגזרות מנקודת המבט הציונית – שעבורה אחדותה של החברה היא הכרח היסטורי, בתנאי שזו מבוססת על ערכים לאומיים ומודרניים – אך אינן מתייחסות כלל לאתגרים הערכיים, התיאורטיים והמעשיים שהציבה הסוציולוגיה הביקורתית בפני עמדה זו.

בעייתיות זו ניכרת למשל בביתוח שמציעים המחברים לסוגיה האתנית-מעמדית, קרי יחסי מזרחים-אשכנזים. לפני כעשור, בתגובה למאמרו של יהודה שנהב "קשר השתיקה",

פרס טען שסוגיה זו היא "מסוג הבעיות החברתיות שנפטרות (גם אם הן לא נפתרות) [...] כאשר בעיות המורות ו/או דחופות יותר יורשות את מקומן בתודעת הציבור" (מוסף הארץ, 3.1.1997). אמנם משמה שפרס לא חשב שיש להשמיט את הסוגיה הזו מהספר, מן הסתם מכיוון ששסע זה מהווה, כפי שנטען בספר שלפנינו (עמ' 103), מקרה פרטי של השסע הדתי, שתופס מקום מרכזי בדיון הציבורי הציוני העכשווי. עם זאת, קשה לראות כיצד המחברים מתמודדים עם הטיעונים שהועלו במסגרת הדיון הביקורתי בשורשיה ובמקורותיה של הסוגיה האתנית. דיון זה זיהה את דתיותם של המזרחים כתוצר של המפגש בינם לבין "החברה הישראלית", ולא כמרכיב אימננטי בזהותם האתנית, ואילו עבור בן-רפאל ופרס, השסע נובע מאפיונם העצמי של המזרחים כ"אתניים", בניגוד לאשכנזים חרדים ולא-דתיים כאחד, המייצגים עמדה לא-אתנית (עמ' 107).

לא רק הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית דוחה את ההנגדה שמייצרים בן-רפאל ופרס, המציבה באופן לא בעייתי את המגזר האתני הדומיננטי מול קבוצה(ות) אתנית "פרובלמטית"; גם הספרות התיאורטית דוחה את הגישה הזו ומגדירה את תמונת המציאות שמציגים פרס ובן-רפאל כ"אתניות מינוס אחד" – כלומר כזו המונה את כלל הקבוצות האתניות המרכיבות את החברה מלבד את זו הדומיננטית. אך גם הנתונים של בן-רפאל ופרס מערערים על תמונה זו: טבלה 5.1 (עמ' 114) מעידה על כך שיותר אשכנזים נוטים להזדהות עם אשכנזיותם (35.6%) ממזרחים עם מזרחיותם (21.8%). אמנם המשך הניתוח מעדן את הממצאים האלה (כך הם מוצאים שאשכנזים מעניקים מידת חשיבות פחותה למוצאם האתני), אך בכך אין כדי להעיד על כך שחשיבותו של המתח האתני פוחתת. האם ייתכן, למשל, שחשיבותו הפוחתת של הממד האתני נובעת מכך שהחברה הישראלית מעדיפה שיח ציבורי המתמקד בדתיות (קרי, הויקה ליהדות) ולא בעדתיות, בדומה לאופן שבו השיח האתני היה ועודנו הקוד של השיח המעמדי בישראל? ואולי פשוט יש כאן, בעיקר בקרב מצביעי הנאמנים של ש"ס, אכזבה מיכולתה של המדינה הצייונית (לא זו היהודית) – זו המגלמת את התרבות הדומיננטית לפי בן-רפאל ופרס – לענות על צורכי הציבור המזרחי אשר ממשיך לדרוש בתחתית סולמות ההכנסה וההשכלה?

שאלות אלה מקבלות משנה תוקף לאור הדיון בשסע הדתי. מהממצאים בסקר בנושא זה עולה כי החברה היהודית בישראל מתפלגת על פני רצף המייצג דרגות משתנות של דתיות, ולא, כפי שאפשר היה לצפות, כזה הנע בין חילוניות-עמוקה לדתיות-עמוקה. מכאן עולה כי הוויכוח בין דתיים לחילוניים בישראל, שנהוג לאפיינו כ"מלחמת תרבות", אינו אלא מחלוקת משפחתית על מידת הביטוי של היהדות בציבוריות הישראלית. אם אני מבין נכון, מסיבה זו הכותבים נמנעים מלסמן את המגזר הלא-דתי כחילוני, וזו גם הסיבה לחוסר היכולת להבחין בין אתניות, דתיות ורב-תרבותיות בתוך המציאות הפוליטית הישראלית, כפי שעולה מכותרת המשנה. נדמה לי כי הכישלון להבחין בין אלה הוא נחלת המחברים, הרואים באי-הפרדה בין דת ללאום את הדבק המחזיק את החברה יחד (עמ' 299). ייתכן שאי-הפרדה זו, ומכאן היעדרה של החילוניות, היא דווקא גורם המערער את הסולידריות החברתית, ולא מחזק אותה.

הסקר שמציג הספר בנושא הדתי עדיין שבו בקלישאות; למשל השאלה בדבר היחס לפרסום פוגעני (הכוונה, ברוב המקרים, לשלטי חוצות המציגים נשים בצורה חושפנית) – האם התנגדותם של 90% מהלא-דתיים לאיסור על פרסום כזה היא עדות לעמדתם הדמוקרטית, והאם עמדת החרדים היא לא-דמוקרטית בהכרח? (טבלה 3.18 עמ' 79). מהי

התפיסה הדמוקרטית, או הרב־תרבותית, העומדת בבסיס שאלה זו ובבסיס שאלות רבות כמותה? האם הפער בין חרדים לבין דתיים ולמסורתיים בעניין זה בהכרח מלמד על השקפת העולם הדמוקרטית, או הרב־תרבותית של שתי הקבוצות האחרונות? בהיעדר דיון מהותי בספר בשאלות של מהי דמוקרטיה ומהי רב־תרבותיות, נראה כי התשובה אינה ברורה.

באופן כללי, ממצאי הסקרים השונים אינם מלמדים אותנו דברים שלא ידענו; סידורן של הקבוצות החברתיות בסדר היררכי כזה או אחר בשאלות מסוימות, או זו לצד זו על רצפים אחרים, אינו חדש. במידה רבה זו תוצאה של היות הסוציולוגיה הישראלית שבויה בתיאור הסכמטי של החברה הישראלית כמפולגת על בסיס מרחקן (לעתים המדומיין) של הקבוצות מהאידאולוגיה הצינית. עם זאת, בסדר הפרקים בספר יש כדי להעיד על מרכזיותה של היהדות, ולא הציגות, בשיח הלאומי. כך, תחילתו במייצגיה האוטנטיים כביכול של היהדות (חרדים, דתיים ומתנחלים), המשכו בשסע הפנים־יהודי (מזרחים, אשכנזים, רוסים, ואתיופים), וסופו בלא־יהודים: דרוזים, ערבים, ומהגרי עבודה. בולט בחסרונו השסע המגדרי, כנראה משום שאינו "מתארגן" על פי ההיגיון הלאומי. ואולם הדיון במהגרי העבודה מעניין בפני עצמו, ודרכו אנו למדים על החברה כולה. הסקר, שנערך בקרב עובדים (עובדות?) פיליפינים מחזק את ההכרה המתגבשת בחברה ובשיח הסוציולוגי בכך שתופעה זו אינה בת־חלוף. יתרה מזאת – הוא חושף את יחסה הקסנופובי של החברה היהודית לזרים, התופסים עצמם קרובים לישראלים ורואים בישראל יעד להתיישבות של קבע.

כאמור, המסקנה המרכזית של המחברים היא כי החברה הישראלית בראשית המאה העשרים ואחת מאופיינת ברב־תרבותיות קונפליקטואלית, דבר הבא לידי ביטוי בהיאחזות של כלל הקבוצות בתרבות הדומיננטית, ובו־זמנית במאבקן לכבוש אותה. מסקנה זו יכולה להיקרא כאופטימית או כפסימית, כל אחד להשקפתו; נדמה שהמחברים רואים בזה את הרע במיעוטו. מצד אחד קיימת כאן חברה ישראלית אחת, משפחה אחת שבה, גם אם לא כל בניה תמיד ידידותיים האחד כלפי האחר (עמ' 285), הם נותרים ככולים בעבותות הזיקה בין לאומיות לדת, המייצגת את התרבות הדומיננטית המלכדת את החברה. מצד אחר הרב־תרבותיות, כך טוענים הכותבים, נכפית על החברה מלמטה ומציתה מאבקים שעלולים לערער על קיומה של "ישראל אחת". אך אם זו הבחירה – בין רב־תרבותיות המבטאת תהליכי דמוקרטיזציה לבין "ישראל אחת" – מהו האתגר שהחברה בישראל ניצבת בפניו?

כפי שטענתי בתחילת הדברים, ספר זה לא נוצר כחלל סוציולוגי ריק. במיוחד, הוא ניצב מול התזה הביקורתית הרואה בדימוי של ישראל כחברה אחת את המקור לרבים מן הקונפליקטים והמתחים המאפיינים אותה. ספרם של בן־רפאל ופרס מתעלם כמעט לחלוטין מהדיון הסוציולוגי הביקורתי, ובמיוחד הוא אינו מאיר באור חדש את סוגיית יחסי הכוח, שהסוציולוגיה הממסדית התעלמה ממנה גם בעבר. כפי שמעידים המחברים על החברה הישראלית, גם הסוציולוגים בישראל לא תמיד יודעים להיות ידידותיים האחד כלפי האחר. אם היו ידידותיים, ייתכן שהיינו זוכים לוויכוח סוציולוגי מפרה יותר בשאלה מה מחזיק את החברה יחד, ולדיון המתמודד עם תזות ביקורתיות המציעות את המודל הרב־תרבותי כפתרון ליחסי כוח לא שוויוניים ולחולשותיה של הדמוקרטיה בישראל. היעדרו של הוויכוח ניכר כאן בדיון שנדמה שהשימוש שהוא עושה במושג רב־תרבותיות הוא אופנתי ותו לא.

אורי רם. הגלובליזציה של ישראל – מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים.
תל אביב: רסלינג. 2004. 266 עמודים

נועה לביא*

במוסף הכלכלי של עיתון הארץ, "דה מרקר", פורסמה ב־6 באוגוסט 2006 כתבה הסוקרת את כישלון "סבב דוחא", סבב השיחות הנערך בחמש השנים האחרונות בין 149 המדינות החברות בארגון הסחר העולמי (WTO). ארגון זה, המנסה לפעול כרגולטור כלכלי גלובלי ולקדם ליברליזציה סחר עולמית, מסתמן, על פי הכתבה, כנכנע לאינטרסים מקומיים, פנים־מדינתיים. באותו יום הייתה מדינת ישראל, אשר עוברת תהליכי ליברליזציה כלכליים מואצים החל מתוכנית הייצוב של המשק ב־1985, משוקעת במלחמה בגבול לבנון סביב סכסוך עתיק יומין. ניתן לשער כי מצדדי הגלובליזציה הכלכלית כדוגמת הפובליציסט תומס פרידמן היו מניחים כי מלחמה זו אינה אפשרית, שהרי בשתי המדינות מתנוסס סמל הקשתות הצהובות של חברת המזון המהיר מק'דונלדס.

מלחמת לבנון השנייה מחד גיסא וכישלון שיחות "סבב דוחא" של ארגון הסחר העולמי מאידך גיסא מדגימים את המתח בין הלוקאלי ובין הגלובלי בעידן הנוכחי, אשר מעליו מתנוססת כותרת ה"גלובליזציה" כמושג אקדמי, פוליטי וחברתי. ספרו של אורי רם הגלובליזציה של ישראל – מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים עוסק במתח בין הלוקאלי לגלובלי, או במילים אחרות במערכה הנטושה בין מגמה גלובליסטית המכונה, בהשאלה מבנג'מין ברבר (Barber) "מק'וורלד", ובין מגמה לוקאליסטית המכונה "ג'יהאד". הניתוח שמציע רם מציג את ישראל כנמצאת בתוך בין מק'וורלד לבין ג'יהאד, בין מעצמת החסות שלה, ארצות הברית, מפיצת תרבות המק', לבין מיקומה במזרח התיכון, מוקד ההתנגדות העולמית לארצות הברית.

רם מנסה לבסס את מה שהוא מכנה פרדיגמת הגלובליזציה במחקר הסוציולוגי הישראלי. מנקודת המבט של פרדיגמה זו, החברה הישראלית עוברת תהליכי גלובליזציה כלכליים־מעמדיים ותהליכי פוסט־מודרניזציה תרבותיים המפצלים את מדינת הלאום "היהודית־דמוקרטית" לשתי מגמות מתנגשות: המק'וורלד הדמוקרטית והפוסט־ציונית, והג'יהאד היהודי הניאורציוני. תהליכים אלו יוצרים, על פי רם, קו שבר המכנס סביבו את השסעים החברתיים בישראל. במבוא לספר מצוינים שבעה מושגי מפתח ב"מילון הבסיסי" של פרדיגמת הגלובליזציה – גלובליזציה, פוסט־פורדיזציה, אמריקניזציה, פוסט־מודרניזציה, מק'דונלדיזציה, פוסט־ציוניזציה וגלוקאליזציה – ורם מקדיש את פרקי הספר למושגים אלו.

שני הפרקים הראשונים מציגים, בהתאמה, הן את התהליכים הגלובליים והשינויים בחברה הישראלית והן את ההשלכות החברתיות, התרבותיות והפוליטיות של שינויים אלו. בפרק הראשון מנתח רם את השינוי המתחולל בישראל בהקשר של המושג "עולמקומיות". מושג זה מוצע כתרגום עברי למושג "Glocality". על פי רם זהו כינוי למצב פוסט־מודרני

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

חדש, אשר בשילוב ניגודי מחליש את יחידת הארגון והזהות המרכזית של המצב המודרני הקודם – מדינת הלאום. המגמה הגלובלית, שהיא בעיקרה טכנולוגית וכלכלית, שוחקת את מדינת הלאום מ"למעלה", ואילו המגמות הלוקאליות הן מגמות-הנגד השוחקות את מדינת הלאום מ"למטה". טענת הכותב היא כי שני מוקדי הזהות הפרה-גלובליים בישראל נשחקים בשל תהליכי גלובליזציה: הזהות המדינתית הלאומית-ציונית (המודרנית) והזהות המסורתית האנטי-ציונית החרדית (האנטי-מודרנית). במקום הקונפליקט בין שני מוקדי זהות אלו מתהווה קונפליקט חדש בין זהות פוסט-ציונית לבין זהות ניאור-ציונית.

בהמשך הפרק מתאר רם את הגלובליזציה כמהפכה פוסט-תעשייתית, בורגנית וצרכנית. שנות התשעים, שהיו תקופת הפריחה של תעשיית ההייטק הישראלית, היו ליבת המהפכה הפוסט-תעשייתית בכלכלה הישראלית. במקביל חתמה ישראל על הסכמי סחר חופשי עם מדינות עתירות עבודה זולה, מה שגרם להצטמקות מהירה של התעשייה המסורתית בישראל. השינויים המבניים-הכלכליים הללו התעצבו במקביל לשינוי מבני ויסודי ביחסים שבין המדינה לעסקים; רם מתאר שינוי זה כמעבר מסביבה כלכלית ממשלתית-ציבורית לסביבה כלכלית עסקית-פרטית. מעבר זה חיזק את המגזר הפרטי בחברה הישראלית, ואת התפנית מסמל המושג "הפרטה", אשר הפך לבון טון של רוב ממשלות ישראל בעשורים האחרונים. מגמת ההפרטה באה לידי ביטוי גם במהפכה צרכנית שהתחוללה בישראל בעשורים האחרונים בתחום התרבות החומרית וחיי היום-יום של הישראלים.

בהמשך הספר מציג רם את העידן הגלובלי הנוכחי כעידן פוסט-פורדיסטי; המעבר מאופן ייצור קפיטליסטי פורדיסטי לקפיטליזם פוסט-פורדיסטי מגביר לדעתו את אי-השוויון בין ובתוך מדינות. פן מרכזי של הֶצְבֵּר ההון הפוסט-פורדיסטי הוא ההגמשה של יחסי העבודה ושל תהליך הייצור. העבודה עוקפת את המדינה ומתרחשת במרחב העולמי באתרים שבהם היא זולה במיוחד. הפן המקרו-כלכלי של הפוסט-פורדיזם הוא הניאו-ליברליזם, אשר הופך למדיניות כלכלית מוצהרת ובלתי מעורערת. ההון הגלובלי מתחזק על חשבון העבודה והמדינה, ומי ש"משלמות את המחיר" הן הקבוצות החברתיות המוחלשות ממילא, כגון ערבים, מזרחים ונשים. רם טוען כי המערכת הפוליטית הישראלית אינה מסוגלת לספק מענה לבעיות אי-השוויון העולות בעקבות הגלובליזציה הכלכלית הפוסט-פורדיסטית, מכיוון שהיא "נגועה" בתהליכי הגלובליזציה בעצמה.

העידן הגלובלי הנוכחי מאופיין גם בתהליך של אמריקניזציה תרבותית-פוליטית של ישראל, כלומר של מעבר ממרחב ציבורי מודרניסטי, שבו מתקיימים אינטרסים ורעיונות המיוצגים על ידי מפלגות, למרחב ציבורי פוסט-מודרני, שבו מתקיימים מצד אחד תחרות ממוסחרת בין "מועמדים", בעיקר באמצעי התקשורת, ומצד אחר מאבק זהותי בין קהילות. כך נוצרת פוליטיקה חדשה בעלת מרכיבים פוסט-מודרניים (פוליטיקה של צרכנים) ופרה-מודרניים (פוליטיקה של זהות) השוטפת את ישראל במאפייניה האנטי-דמוקרטיים.

רם מרחיב את היריעה וממשיך לעסוק באמריקניזציה התרבותית בישראל תוך דיון במה שהוא מכנה המק'דונלדיזציה של ישראל: באמצעות בחינת תרבות האוכל בישראל (בין פלאפל למק'דונלד) הוא ממחיש את טענתו כי הגלובליזציה הנה מהלך חד-סטרי ברמה המבנית, אף אם הוא דו-סטרי ברמה הסמלית. במילים אחרות, על פי רם ההתפתחות החשובה ביותר בתרבות הפוליטית בישראל בזמננו היא ההתפתחות החד-סיבתית והבו-זמנית של שתי תרבויות פוליטיות משולבות ומנוגדות: תרבות השוק המבנית ותרבות הזהות הסמלית.

בשלושת הפרקים האחרונים של הספר חוברים יחד תהליכי פוסט-מודרניזציה, פוסט-ציוניזציה וגלוקאליזציה כמאפייני העידן הגלובלי הנוכחי בישראל. זהות המודרניסטית של מדינת הלאום הציונית מאתגרת על ידי פסיפס פוסט-מודרניסטי של זהויות. רם בוחן את שלושת מוקדי הזהות הקולקטיביים המגדירים את מפת הזהויות הישראלית-יהודית בעידן הגלובליזציה: הזהות הלאומית, וכנגדה שני מוקדי זהות חלופיים – הזהות הניאו-ציונית והזהות הפוסט-ציונית. באמצעות בחינת שלושה ממדים – זמן קולקטיבי (האם האוריינטציה היא לעבר, להווה או לעתיד?), מרחב קולקטיבי (האם האוריינטציה היא למקום קדוש או למסגרת חוקתית פרגמטית?) וממד החברות בקולקטיב (האם החברות מבוססת על עיקרון של מוצא משותף או על עיקרון של טריטוריה, כלומר חיים משותפים תחת משטר אחד?) – הוא מבחין בין שלוש הזהויות. אל מול הזהות הלאומית-ציונית, אשר שואפת לדמוקרטיה וחילוניות אולם צופנת בחובה את היהדות באופן מודחק ואת המהלך הקולוניאלי הציוני, הרי שהניאו-ציונות שואפת לחדד את הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית, תוך ויתור על עקרונות דמוקרטיים ואזרחיים, ואילו הפוסט-ציונות מבקשת לחדד את ההגדרה של ישראל כמדינה דמוקרטית, אף שהדבר מחייב ויתור על זהות האתנית של המדינה.

כדי להבהיר את ניתוחו רם מבחין בין ארבע פרספקטיבות תיאורטיות שונות לפוסט-ציונות: פרספקטיבה פוסט-אידיאולוגית, הרואה את האידיאולוגיה הציונית כאמצעי לבניין מדינה יהודית שאין בו עוד צורך; פרספקטיבה פוסט-מודרניסטית, הרואה את הלאומיות הציונית כשיח של דיכוי ולכן הפוסט-לאומיות מוגדרת כשחרור מדיכוי זה; פרספקטיבה פוסט-קולוניאליסטית, המסגלת נקודת מבט שונה מזו המאפיינת את התרבות המערבית – נקודת מבט של הנתונים בעבר ובהווה לשלטון קולוניאלי; ופרספקטיבה פוסט-מרקסיסטית אשר מנקודת ראותה כותב רם. רם טוען כי פרספקטיבה תיאורטית זו הנה מרקסיסטית באופן ברור אך אינה דטרמיניסטית, שכן היא מצרפת כמה תובנות מן הפרספקטיבות האחרות: בדומה לפרספקטיבה הפוסט-אידיאולוגית היא היסטורייזסטית במובן שהיא מסבירה את התנאים ההיסטוריים והחברתיים להתפתחות הפוסט-ציונות, בדומה לפרספקטיבה הפוסט-מודרנית היא מזהה שיח תרבותי חדש בישראל, וכמו הפרספקטיבה הפוסט-קולוניאליטית גם היא מזהה את השסע בין האחר למערבי. אולם, בנוסף, הפרספקטיבה מקשרת את התפתחות השיח התרבותי החדש לגורמים מבניים ומעמדיים ואת השסע בין האחר למערבי היא מייחסת לא רק למפגש הלוקאלי הבין-עדתי, אלא גם למתחים גלובליים ומעמדיים חדשים.

לבסוף, הכותב מבחין את השלכות הגלוקאליזציה על התרבות הפוליטית בישראל באמצעות מפה ובה ארבע משבצות זהות עיקריות: זהות פרה-ציונית, זהות פוסט-ציונית, זהות ציונית וזהות ניאו-ציונית. הזהות הפרה-ציונית והזהות הציונית הן זהויות הממוקמות על ציר המודרניזציה, ואילו הזהות הפוסט-ציונית האזרחנית והזהות הניאו-ציונית הלאומנית הן זהויות הממוקמות על ציר הגלובליזציה. לפי רם, ציר זה הוא הציר אשר על פניו מתנהלים התהליכים החברתיים והקונפליקטים בישראל מאז שנות השבעים, ומשמעות המעבר מציר המודרניזציה לציר הגלובליזציה היא ירידה בבלעדיותה של מדינת הלאום כמוקד זהות. המדינה, הלאומיות ומדינת הלאום אינן נעלמות, אולם, על פי רם, המקף המחבר במושג "מדינת-הלאום" מתארך ומתקוקו. מה שמשתנה הוא המובנות מאליה של הזהות בין מדינה ללאום ומכאן המושג החדש "מדינת-הלאום".

רם, הכותב מנקודת המבט המכונה פוסט־ציונית, מקדיש תשומת לב רבה לקבוצות השונות – כגון ערבים, עניים ומזרחים – הנפגעות מתהליכי הגלובליזציה בישראל, אם כי לקבוצת הנשים מוקדשת תשומת לב מועטה באופן יחסי למידה שבה הן נפגעות מאותם תהליכים. כמו כן הוא עומד בספר על הקשר המורכב בין פוסט־ציונות ובין הגלובליזציה, אך למרות זאת הדגם המוצג עוסק בעיקר בקבוצה היהודית השלטת בישראל. לסיכום, הספר החשוב הזה מציג סקירה מקיפה של תהליכים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים אשר התרחשו בישראל בעשורים האחרונים, וכן ניתן לקרוא אותו כהזמנה למחקרים אמפיריים עתידיים אשר יבחנו את ההנחות השונות העולות בו.

ארנון אדלשטיין. קריירה פלילית ועבריינות סדרתית.
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2006. 229 עמודים

גיורא רהב*

ארנון אדלשטיין הוא סוציולוג וקרימינולוג שתחום עיסוקו והתמחותו העיקרי עד כה היה בני נוער עולי אתיופיה והקשיים והבעיות של פלח אוכלוסייה זה, ובכלל זה דימוי עצמי שלילי, שימוש באלכוהול ובסמים והתאבדויות. הספר שלפנינו עוסק בתחומים שונים לחלוטין – קריירה פלילית ועבריינות סדרתית, וליתר דיוק הוא מבקש למיין את העבריינים הסדרתיים לשתי קבוצות: אלו הבונים קריירה עבריינית ואלו שאינם מפתחים קריירה בתחום הפשע. עבריינות סדרתית, בייחוד כשמדובר בעבירות חמורות כגון אונס, רצח, ואולי אף שוד והתפרצות, מעסיקה לעתים קרובות את דעת הקהל, ועיסוק זה אחראי במידה רבה לדימויים החברתיים ולסטריאוטיפים של מי שמעורבים בעבירות כאלה. העיסוק בעבריינים סדרתיים זכה לתמיכה מדעית כשעלתה (בעיקר בשנות השבעים) הטענה שיש קבוצה קטנה של עבריינים מרובי עבירות, שמפתחים קריירה בתחום זה ומבצעים חלק בלתי פרופורציונלי של העבירות. היו שהקישו מכך שמי שחוזרים ומבצעים עבירות הם עבריינים מקצועיים, כלומר עבריינים שעבריינותם אומנותם, ושאינם רק נצליח לכלוא אותם נמנע חלק ניכר מן העבירות. כלומר, עירבו זה בזה את המושגים עבריינות סדרתית, עבריינות מקצועית, קריירה עבריינית, עבריינות חמורה, שיקולים של התנהגות הפרט ושיקולים של תופעה חברתית. אחת המטרות העיקריות של כותב הספר שלפנינו היא להכניס סדר בעולם המושגים הזה; כך הוא מגיע להבחנה בין ארבעה "דגמים" שונים של עבריינים: עבריינים מזדמנים, עבריינים סדרתיים בלתי מקצועיים, עבריינים סדרתיים מקצועיים שהמניע שלהם אינו חומרי, ועבריינים סדרתיים מקצועיים שהמניע שלהם חומרי (סיווג זה מאמץ בחלקו את הסיווג של Holmes & Holmes). פרק המבוא מציג את הגישות התיאורטיות הקרימינולוגיות העיקריות, והפרק השני מציג סיכום נרחב של חלק ניכר מהעבודות הבולטות בתחום העבריינות המקצועית, העבריינות הסדרתית, והקריירה העבריינית. פרק זה הוא כמדומני הארוך ביותר בספר והוא מנסה ליצור טיפולוגיה של עבריינות סדרתית ומקצועית. שני הפרקים הבאים עוסקים ברוצחים סדרתיים – האחד מנסה להציג תיאוריות והסברים עיקריים, והאחר מנסה לפתח טיפולוגיה של רוצחים כאלה. הפרק החמישי עוסק ברוצחות סדרתיות (אין זה ברור מדוע הדיון בהן נפרד מהדיון בשני הפרקים הקודמים) ובעקבותיו באים שני פרקים קצרים יותר העוסקים במציתים ובעברייני רכוש ומרמה. קורא המחפש סיכום נרחב בעברית של טקסטים שנכתבו תחת הכותרת "פשע סדרתי", או "מקצועי" ימצא כאן חומרים חשובים, וכמובן הפניות למקורות נוספים. הספר מציג סקירה של עבודות רבות מעשרים השנים האחרונות ובכך זוכה הקורא בארץ לעדכון של החומר שליקטה וחקרה בזמנה יעל חסין על קריירה עבריינית.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

עם זאת, אני עצמי נותרתי בתחושת החמצה מסוימת, שנובעת מכמה היבטים שונים של הספר, למשל דברים שחיפשתי בו ולא מצאתי (לפחות לא במידה מספקת). בראש ובראשונה, חסר לי דיון רציני יותר במשמעותם של המושגים הבסיסיים: קריירה ומקצועיות, הקשר בין אלה לבין התנהגות סדרתית, והקשר בין עבריינות סדרתית לבין סתם עבריינות חוזרת (רצידיביזם). נדמה לי שדיון כזה היה מגלה שיש הרבה עבירות שמבוצעות שוב ושוב, שמהוות חלק מ"קריירה" של המבצעים, אך לרוב אינן נדונות תחת הכותרת "קריירה" – למשל שימוש וסחר בסמים, זנות, גניבות רכב, כליאה ואלימות לשם העסקה בזנות, סחר בכני אדם, ועבירות מודרניות יותר כגון עבירות כרטיסי אשראי, גניבת חשמל ושיחות טלפון, עבירות מחשב ואינטרנט, זיוף מוצרים ומותגים ועבירות רפואיות (למשל גניבת עובריים). קשה לי לקבל את היעדרם של סוגי עבירות אלה, תחת הכותרת הכללית של הימנעות מדיון בעבריינות צווארון לבן ופשע מאורגן (וגם הימנעות זאת מחייבת הצדקה). בהיעדרם של כל אלה, ולאור תשומת הלב הרבה המוקדשת לרצח סדרתי, נוצר הרושם שהמחבר נותן לספרות הפופולרית ולסטריאוטיפים המקובלים לקבוע את נושאי הבדיקה וכיוונה. טענה מרכזית בספר היא שיש עברייני קריירה מקצועיים, ויש עבריינים סדרתיים שאינם עברייני קריירה ואינם מקצועיים: הראשונים מקדישים לעיסוקם העברייני חלק מרכזי מחייהם, הכנסתם מעיסוק זה קבועה למדי, הם יוצרים קשרים עם עבריינים אחרים והם בעלי מיומנויות וגאווה מקצועית. הבחנה זו אכן מעניינת, אך לא ברור על מה היא מבוססת – ביסוס אמפירי לטענה יכול להניח שיש הבחנה מושגית בין טיפוסים, הבחנה שמקובלת על המחבר ועל הקורא, כך שמה שדרוש הוא הבהרת ההבדלים ביניהם. לחלופין, אפשר לבסס הבחנה או טיפולוגיה כזאת על בדיקת מאפייניהם של עבריינים רבים – בדיקה שמראה שהם "מתקבצים" על פי מאפיינים אלה למספר טיפוסים. אך המחבר אינו נוקט באף אחת מן הגישות האלה; למעשה, זוהי אולי חולשתו העיקרית של הספר, הוא כלל אינו מבסס את הבחנתו על מחקר אמפירי, אלא בעיקר על סיכום גישותיהם, הבחנותיהם ודעותיהם של חוקרים קודמים, שגם עבודותיהם אינן תמיד מבוססות היטב מבחינה מחקרית. למעשה, גם המחבר עצמו אינו שלם לגמרי עם תפיסתו זאת: הוא מערב בטיעונו את ההבחנות של וולפנג ושל בלומשטיין על אי-השוויון במספר העבירות שמבצעים עבריינים שונים, למרות שברור שמי שביצע עבירות רבות איננו בהכרח עברייני קריירה או מקצוען לפי כל תפיסה שהיא.

לאחר סקירה של ההתייחסויות וההגדרות לסוגי עבריינות אלה בספרות מפתח המחבר הגדרה משלו: "[...] סדרה של פעולות סוטות [...] אשר יש להן המשכיות לאורך זמן [...] מעבר מעבירות קלות לחמורות והתמקצעות בסוגי עבירות מסוימות [...] כולל מחויבות אישית וחברתית, לשם השגת זרם קבוע של הכנסה". הגדרה זאת עשויה להיות כלי יעיל לתיחום גבולות הדיון, אם כי נעשה בה גם שימוש בלתי הולם בפסילת תפיסותיהם של אחרים (שהן לגיטימיות באותה מידה). ההגדרה מופיעה שוב בווריאציות קלות לקראת סוף הפרק, וברור שאין לפנינו הצגת ממצאים אלא ניסיון לקבוע מינוח שמשרת את צורכי המחבר בהשלטת סדר בתחום. ואמנם, בהמשך המחבר מנסה להראות שהצליח בהשלטת סדר כזה, אך אני לא לגמרי השתכנעתי שהגדרותיו אלה עדיפות על פני הגדרות אחרות.

בסיכומי של הפרק השלישי המחבר טוען בין השאר ש"רוב מוחלט של הרוצחים הסדרתיים פועלים מתוך מניע פנימי לאישיות, ולכן הרווח הצפוי הינו פסיכולוגי ולא

חומרי". אם הבנתי משפט זה (ואינני בטוח בכך), הרי המחבר מניח שמניעים המספקים את צורכי האישיות אינם מתיישבים בהכרח עם צרכים חומריים, והנחה זו נראית לי בעייתית מאוד. יתר על כן, נדמה לי שמרבית פעולותיהם של רוב האנשים ניתנות להסבר כביטוי לצורכי האישיות שלהם. כמו כן, הטיפולוגיה אינה מראה דבר שיובייל למסקנה של המחבר ששיעור גבוה (או שיעור כלשהו) של הרוצחים שייכים לקטגוריה זו או אחרת. נדמה לי שהכותב מניח שריבוי קטגוריות מעיד על ריבוי מקרים, בעוד שבמציאות ייתכן מאוד שרוב המקרים נופלים לאחת מהקטגוריות ורק מיעוטם נחלקים בין השאר.

לקורא בעל האוריינטציה הסוציולוגית תחסר כאן ההתייחסות לשתי שאלות עיקריות: ראשית, מהו ההקשר החברתי שיוצר, מזין ומעודד פשיעה סדרתית (או מקצועית או קרייריסטית). למשל אם התפתחות ההתמקצעות בתחומים אלה דומה ומקבילה להתמקצעות בעיסוקים לגיטימיים; ושנית, מהו ההקשר החברתי של העיסוק המרובה בפשע סדרתי: מהו ההקשר החברתי שבו ניתן משקל רב לפשע הסדרתי בקולנוע ובספרות הפופולרית, מהו הרקע לגלוריפיקציה שלו, וכדומה. כאן חסרה לי התייחסות רצינית להבדל בשיעורי הפשע הסדרתי בין חברות שונות, ולשימוש החברתי בפשע סדרתי – בין אם מדובר בהתייחסות אליו כהצדקה לחקיקה ובין אם מדובר בשימוש בו כתמה בתעשיית הבידור.

ולבסוף, צרם לי (וזו אולי אחריותה של ההוצאה ולא של המחבר) ריבויים של ליקויי העריכה בספר שליקויי איות, כתיב ומבנה משפט נפוצים בו מאוד. כך למשל "סטרלנד התייחס ל-5 ממדים של הגנב המקצועי" [צ"ל: "סטרלנד התייחס לחמישה ממדים של הגניבה כמקצוע"], "הסטודנט לרפואה חייב [...] למלא חובות על ידי סיבולת [כן!] בחוויות קשות", והרוצחת ש"עינתה [...] נשים לפני שרחצה [כך!] אותן".

לסיכום, זהו ספר שעיקר ערכו לקורא בהצגת תמונת מצב של ספרות מקצועית המופיעה תחת הכותרת "פשע סדרתי" ו"קריירה בפשע".

יעל דר. ומספסל ה'למודים' לקהנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית / ספריית אשכולות, מכון אשכול. תשס"ו. 287 עמודים

אביבה חלמיש*

התנהגותו של היישוב בתקופת השואה ומאבקו להקמת מדינה זכו לכתיבה רבה ומגוונת, ולכאורה החידוש העיקרי שחיבורה של יעל דר עשוי להציע, כפי שרומזת כותרת המשנה שלו, הוא בחינתם של עניינים אלה באמצעות ספרות הילדים שראתה אור באותן שנים. ואולם הספר ומספסל ה'למודים' לקהנו אינו מעשיר רק את הידע על ספרות הילדים דאז, אלא הוא תורם גם להכרת התקופה בכללה ומפרה את השיח האקדמי והציבורי עליה.

דר מבקשת לענות בחיבורה על שתי שאלות חקר מרכזיות: האחת – מה היה מקומה של ספרות הילדים בשיח הבין-דורי בתקופה שבה, בתוך פרק זמן קצר, חווה היישוב שבר גדול בעטייה של השואה והתכונן להקמת מדינה; והשנייה, הרחבה יותר – מה היה תפקידה של ספרות הילדים בבניית סיפור-העל הלאומי בתקופה הנדונה; האם מה שסופר לילדים עלה בקנה אחד עם עיקרי הדיון הציבורי, או שמא הכתיבה הספרותית לילדים אפשרה לספר סיפור שלא סופר בערוצי שיח אחרים.

בהיותה של ספרות הילדים סוכנת תרבות מרכזית, דר נדרשת גם לקשר שבין הסיפור שסופר באמצעותה לבין התכנים המרכזיים שהונחלו לתלמידים במסגרות החינוך הפורמלי. בכך מוסיף הספר את נדבך הקול הספרותי לחקר שדה החינוך בתקופת המנדט, ומצטרף לשורה של ספרי מחקר שבוחנים את ספרי הלימוד ואת תוכניות הלימודים כאמצעים להבניית האתוסים מכונני התרבות.

דר בחנה טקסטים ספרותיים לילדים שראו אור לראשונה בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה העשרים כספרי ילדים ובעיתוני ילדים, ותחמה את דיונה לפרסומי מקור (להבדיל מטקסטים מתורגמים). את הדיון הספרותי המוצג בספר השעינה הכותבת על אדנים היסטוריים, וכך לא זו בלבד שהספר מעוגן היטב במציאות המשמשת לו רקע, אלא הוא גם תורם להבנתה של מציאות זו. פרק הזמן הנחקר משתרע מפרסום הספר הלבן במאי 1939 ועד פרוץ מלחמת העצמאות, והוא נחלק לשלוש תקופות המסומנות על פי ההתרחשויות ההיסטוריות המשמעותיות של אותם ימים בפריזמה ארץ-ישראלית: נקודת המפנה האחת, החוצצת בין התקופה הראשונה לשנייה, היא ההודעה הרשמית על ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה הכבושה בשלהי 1942, ואת נקודת המפנה השנייה, הפותחת את התקופה השלישית, ממקמת דר עם תום המלחמה.

המסקנה הראשית העולה מן הספר היא שנוכח השואה והמאבק הלאומי להקמת המדינה הוחלף הסיפור הציבורי-סוציאליסטי, שהיה שליט עד אותה עת, בשני דגמי סיפור עיקריים – את שלילת הגלות החליף יחס אוהד ליהודי הגולה, ואת מקום סיפור ההתיישבות העברית תפסה עלילה צבאית שעיקרה מלחמה לעצמאות לאומית. שני דגמי הסיפורים החדשים הללו

* המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה

התמזגו לקראת קום המדינה לכדי סיפור של לקח לאומי מן השואה – לקח שחיבר בין האסון שפקד את העם היהודי "שם" לבין גבורה עברית "כאן". לטענת דר, "ספרות הילדים הקדימה את ספרות המבוגרים בהפיכתה את השואה לתמה מרכזית [...] ודווקא ספרות הילדים [...] היא שאפשרה לכותבים לבטא מסרים שלא קיבלו ביטוי בערוצי שיח אחרים" (עמ' 261).

מראשיתו לבש הדיון בצמד "היישוב והשואה" (או: הציונות והשואה) אופי שיפוטי, והתנהל ככמעין טריבונל עממי שבו נכרכים יחדיו הטחת האשמות וחריצת משפט, בלוויית קטעי ציטוטים מרשיעים מדבריהם של אישים בדרגים שונים של הנהגת היישוב והציונות. פולמוס זה, יותר משהיה בו מאמץ לחקר האמת הצרופה על העבר, הוא ביסודו ויכוח פוליטי ואידיאולוגי החצוב מתוך ההווה המסוכסך של החברה הישראלית. דר, לשבחה, מתכוננת בתקופה בגובה העיניים של מי שחי ופעל אז, וליתר דיוק – בגובה העיניים של דור האבות, זה הכותב לבנים. הספר אינו עוסק, ובמוצהר, בהתקבלותה של ספרות הילדים בקרב הקוראים הצעירים.

דר בוחנת מה כתבו בני הזמן ההוא תוך כדי ההתרחשויות חסרות התקדים. היא אינה נדרשת לשאלה מה היישוב יכול או לא יכול היה לעשות, אלא דנה בתחושותיו כלפי יהודי אירופה. גישתה זו עושה את הדיון לענייני ולנטול סממנים של חוכמה שלאחר מעשה. מן המחקר השיטתי והרהוט שהיא מציגה בפני הקורא עולה כי גורלם של יהודי אירופה העסיק את הציבור, צעירים ומבוגרים, יותר משנדמה היה עד כה. דר מציגה בספר שפע ציטוטים מילוליים וחזותיים המשמשים מצע ותימוכין לטענותיה, ויתרונם הנוסף בכך שהם מביאים עמם את ניחוח התקופה. הקורא והרואה אותם אינו יכול שלא להיזכר באמירה הנדושה-משהו, שתמונה אחת (וגם ציטוט של טקסט מנוקד במקרה שלנו) שווה אלף מילים. יצוינו לטובה ובתודה גם המפתחות המסודרים לפי יוצרים, יצירות והוצאות הספרים, והמידע הרב על עיתוני הילדים, הוצאות ספרי הילדים, הכותבים והמאיירים.

במקומות ובאופנים שונים דר טוענת כי בראשית המלחמה החל להופיע דגם חדש של סיפור ילדים שערער על העיקרון האידיאולוגי של שלילת הגלות. כך הפרק הראשון נושא את הכותרת "ויתור מהיר על שלילת הגלות" ואחד מסעיפיו קרוי "ספרות הילדים מתפיסת עם הגולה". לקראת סיום הספר נאמר שהכותבים – סופרים ומשוררים – "הכירו בכך שספרות הילדים המגויסת של השנים הקודמות העמיקה את הניכור שחש הדור הצעיר בארץ כלפי העם היהודי בגולה" (עמ' 260). לדעתי, הדברים מחייבים חידוד של ההבדל בין שלילת הגלות לבין שלילת הגולה. על סדר-היום של האידיאולוגיה הציונית ניצבת "שלילת הגלות" (כמצב, כאורח-חיים). לשיטתה של הציונות, הגלות – כמצב שבו היהודים הם מיעוט הנתון לחסדיו של שלטון לא-לו, חיים תחת אימת האנטישמיות לגילוייה, מוגבלים בעיסוקיהם הכלכליים ואינם אדונים לגורלם – היא-היא שורש הבעיה היהודית, ואת המצב הזה ביקשה הציונות לתקן באמצעות הקמת מרכז יהודי ריבוני בארץ-ישראל והחזרת היהודים למעמד של גורם אקטיבי בהיסטוריה השולט בגורלו המדיני, החברתי, הכלכלי והתרבותי. הפתרון שהציעה הציונות הוא הגירה מאורגנת של יהודים לארץ-ישראל.

שלילת הגולה (היהודים החיים "שם") היא עניין אחר. ואכן, ביישוב – חברת מהגרים שרוב חבריה זה מקרוב באו "משם" והשאירו קרובי משפחה מאחור, בגולה – חיו זו לצד זו שלילת הגלות ברמה האידיאולוגית והקיבוצית ואמפתיה לגולה ברמה הרגשית והאישית. אמפתיה זו לא מנעה גילויים של התנשאות מצד חוגים ביישוב שראו בציבור היושב בציון נזר

העם היהודי, וכשם שלא הכול היו נגועים בשלילת הגולה לפני השואה, כן היו התבטאויות ברוח זו גם בתקופת השואה, אפילו לאחר נקודת המפנה הראשונה שדר מצביעה עליה. ייתכן שכתם שלילת הגולה בתקופת השואה דבק ביישוב כולו בשל התבטאויותיהם של קיצונים דוגמת "הכנענים", שהם בבחינת יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל. למשל, ב"משא הפתיחה" של הוועד לגיבוש הנוער העברי, שהיה מעין מצע של הכנענים ("תורת הלאומיות העברית"), שבו לעג המחבר ל"גבורת השפן" של יהודי אירופה. אבל אפילו בחוגים אלה נעשתה הבחנה בין הפניית עורף להווי הגלותי ומסורותיו לבין אי-הפקרת בני הגולה לגורלם, ועל כך עמד יעקב שביט במחקרו מעברי עד כנעני (שביט, 1984, עמ' 204).

מחקרה של דר מציג אפוא חידוש ביחס לתפיסה של שלילת הגולה שקנתה לה שביטה, והוא מחזק רמזים שניכרו פה ושם עוד קודם לכן בדבר האמפתייה שחש היישוב כלפי יהודי הגולה בתקופת השואה. דר מפנה את תשומת לבנו לכך שרבים מסיפורי השואה המקוריים מן התקופה הראשונה, דהיינו תקופת השואה עצמה וסמוך לה, נדחקו לשולי הרפרטואר ונשכחו עם השנים, והיא מציינת בצדק שהדבר מלמד על השינוי שחל בסדרי העדיפויות של החברה ישראלית בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה, שנשתה להלאים את סיפור השואה ולצמצמו לסיפור של לקח לאומי. ואולם, וזאת בוודאי מבלי שהתכוונה לכך, דר כמו מתעלמת מן השינוי שחל עם הזמן, ואת המוטו לספרה בחרה דווקא מתוך "דף של מיכאל", אחד משירי עיר היונה מאת נתן אלתרמן. "דווקא", משום שזהו קורפוס שירי שנכתב והתפרסם בשנות החמישים, כלומר הסתכלותו של המשורר על התקופה הנחקרת בספרה של דר היא רטרואספקטיבית. יחסו של אלתרמן אל המעפילים ואל בני היישוב כפי שבאו לידי ביטוי בשירי הטור השביעי שהתפרסמו במהלך התקופה עצמה היה שונה מאוד מזה שבשירי עיר היונה, ויש בו אישוש לדברים שמציגה המחברת בגוף הספר.

בדברי הנעילה מתייחסת דר לתוצאות מבחן הזמן של היצירות שנכתבו בתקופה הנחקרת: אילו טקסטים היו לקלאסיקה ואילו נדחקו לשוליים. תשובות לעניינים אלה, ולמזער – למקצתם, בוודאי יימצאו במחקרים נוספים הנערכים במסגרת המפעל המקיף שעליו שוקדת פרופ' זהר שביט (שהנחתה את דר בכתיבת עבודת הדוקטור שהספר מבוסס עליה), מפעל ששם לו למטרה לשרטט תמונה שונה ומורכבת יותר מזו המוכרת, של רקמת חיי התרבות בחברה הארץ-ישראלית. נקווה שמחקרים אלה יעמדו ברמתו של הספר הנסקר כאן ויצטרפו אליו בשחזור הפסיפס המרתק של תרבות הילד והתרבות הפופולרית בארץ-ישראל ובמדינת ישראל.

אביעד קליינברג (עורך). **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה.**
תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב וכתר. 2005. 238 עמודים

דיאנה לוצאטו*

ייעודו המוצהר של הספר **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה** לפרוש בפני הקורא ראייה מקיפה של מכלול המשמעויות המיוחסות למזון בחברה הישראלית ולפעולות הקשורות בו. הספר כולל סיפור, שלושה מאמרים סוציולוגיים מובהקים – שבכל אחד מהם משולב ריאיון של העורך עם דמות שיש לה זיקה כלשהי לנושא המאמר – ומדור הומוריסטי. בפתח הדברים מדגיש קליינברג את מרכזיותו של האוכל בחברה הישראלית, תוך סקירת משמעויותיו הרגשיות, החברתיות, המטפוריות ועוד.

הסיפור מאת אופיר טושה גפלה מעלה את מוטיב האוכל כמחבר בין גוף ונפש. עלילת הסיפור, הרוויה דימויים הקשורים באוכל ובאכילה, סבה סביב ניסיונו של הגיבור לתכנן סעודה אחרונה בעקבות נבואה (המתבררת ככזבת) שממנה הוא מבין כי נותרו לו רק כשעתיים לחיות. החיפוש אחרי המאכל האולטימטיבי מוביל אותו לבית הוריו ולמרק התימני המסורתי של אביו.

מאמרה הסוציולוגי של ליאורה גביעון מעביר את הקוראים מעולם משמעויות אישיות ורגשיות לזירה החברתית. גביעון מציגה את התהליכים ההופכים מטבחי מהגרים ל"אתניים" בד בבד עם תהליכים שחווים המהגרים עצמם לדורותיהם. בהמשך עוברת גביעון להצגת מאפייני אוכל אתני הספציפיים לחברה הישראלית וקשורים במטבחי מהגרים ופולסטינים. האוכל האתני מקבל מכלול משמעויות חברתיות – בין היתר הוא משמש כאמצעי לסמן את המעמד החברתי הנמוך של קבוצות מהגרים ומיעוטים, אך גם מוביל למיסודה של כלכלה אתנית המאפשרת קידום והשתלבות הדרגתית בתרבות השלטת. לראיה, הריאיון עם דוחול ספאדי, שף ובעל מסעדה בנצרת, מספק מבט על ההתפתחויות החלות במטבח הפלסטיני שדרכן אוכל אתני פורץ את גבולות המטבח הפרטי והופך פופולרי בתחום הציבורי.

מאמרה של עפרה טנא' מנתח ספרי בישול עבריים – משנות השלושים ועד שנות השמונים – כמאגר ידע של מומחיות המבקשות לכונן, באמצעות המבשלות, את "הבית הישראלי הראוי" בהתאם לעולמן האידיאולוגי והתרבותי, שלפיו התרבות האשכנזית-מערבית היא דגם ראוי יחיד להתנהגות במרחב הביתי. המטבח משמש לא רק זירה קולינרית אלא גם זירה חינוכית שבתוכה אמורה עקרת הבית הציונית לרכוש נורמות וערכים תרבותיים ולהנחיל אותם לבני משפחתה. סמכות הכותבות להצביע על הדגם הנורמטיבי שמורה להן לא רק בזכות הידע שבבעלותן אלא בעיקר בשל השתייכותן לקבוצה החברתית הנהנית מהיכולת לתרגם את עולמה התרבותי לכדי מערכת כללים המחייבת את הכלל.

* בית הספר למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית תל אביב-יפו

1 ראו כאן את סקירתה של עפרה טנא' לספרה של ליאורה גביעון בגובה הבטן: ההיבטים החברתיים והפוליטיים של המטבח הערבי בישראל (הערת מערכת).

הריאיון עם רות סירקיס ממחיש את טיעוני המאמר של טנא: סירקיס רואה בספרי הבישול שכתבה ספרי לימוד תרבות שאינם מפיצים ידע קולינרי בלבד, אלא גם תפיסות תרבותיות מערב-אירופיות. ספרי בישול הופכים יותר ויותר למדריכים חברתיים ומעמדיים, בעקבות מגמת הנהגתנות הגוברת בארץ, המעמידה במרכז את תרבות המסעדות ודורשת מהסועדים בקיאות במטבח הגלובלי. עם זאת, הודות לפתיחות הגוברת כלפי מאכלי הזולת, המטבח הישראלי הופך למטבח המשלב מאכלים בין-לאומיים ועדתיים.

מאמרה הסוציולוגי-היסטורי של אורית רוזין, המבוסס על ניתוח מסמכים מתקופת הצנע, מצביע על הקשר ההדוק שבין מגדר ומזון/הזנה. המחברת דנה במדיניות הצנע שהונהגה בסיום מלחמת העצמאות, תוך עמידה על המשמעויות המיוחסות לה – רציונליות, אידיאולוגיה ומוסריות. רוזין מנתחת את השפעת הצנע על הנשים, שהאחריות להספקת מזון ולבישול הייתה מוטלת עליהן. התסכול ההולך וגובר בשל היעדר מרכיבי מזון, התורים הארוכים ואי-היכולת לדאוג לרווחת המשפחה הובילו לכישלון המדיניות. סירובן של הנשים לציית לכללים נבע בעיקר מאי-יכולתן להזין את ילדיהן כראוי, דבר שהוביל אותן לקניות בשוק שחור ולהקרבה עצמית שבאה לידי ביטוי בכך שנתנו לבני המשפחה את האוכל המוקצה להן. מדיניות השלטונות שיקפה גם יחס דיפרנציאלי לנשים מזרחיות: הללו נתפסו כבלתי מסוגלות לטפל בילדיהן בשל ליקויים תרבותיים, והואשמו בהרעבתם. תפיסה זו הובילה לכך שהילדים הוזנו בנפרד מהוריהם.

השיחה עם רחל קליינברג מספקת מבט מכפנים על תקופת הצנע; הקשיים ושינויי ההרגלים, אשר התחייבו הן מהכרח הצנע והן מקשיי העלייה, הובילו, לדברי המראיינת, דווקא לאווירת שוויון בין בני עדות שונות ולדפוסי עזרה הדדית. המדור ההומוריסטי החותם את הספר, מאת ימי ויסלר ועופר שמיר, שקודמת לו שיחה עם ויסלר, עוסק באופן סאטירי בהיסטוריה של האוכל היהודי, ובו המזון הוא מייצג סמלי של יחסי שליטה.

במרבית המרכיבים של הספר ניתן לזהות שני מוטיבים השזורים זה בזה: המוטיב התרבותי-מעמדית-אתני והמוטיב המגדרי. הראשון בא לידי ביטוי בעיקר במאמר של גביעון, המלמד כי האוכל מהווה גורם המבחין בין קבוצות חברתיות ומכונן אותן. דרך בחינת המאפיינים המבניים והתרבותיים של האוכל האתני מכוונת המחברת לכך ש"אוכל הוא פריזמה שדרכה אפשר להציג היסטוריה, מרקם של יחסי שליטה, ניצול, כבוד או היעדר כבוד כלפי תרבותו של האחר". המוטיב השני מתייחס למרכזיותן של נשים בכל הקשור למזון ולהזנה, ולקשר הדיאלקטי שבין כוח לחולשה. מאמריהן של גביעון, טנא, ובעיקר רוזין מעידים על תפקידן החברתי של עקרות הבית, המקרקע נשים בספרה הביתית, בפרט את אלו השייכות למעמד סוציו-אקונומי נמוך ולקבוצות מיעוט. עקרות בית אינן זוכות להכרה בידע שברשותן, שכן הוא אינו נחשב מקצועי, ואינן זוכות להוקרה על תרומתן הכלכלית למשפחה ולקולקטיב. נהפוך הוא, הן חשופות לביקורת על כל חריגה מהנורמות המוכתבות להן, בעוד שגברים העוסקים בבישול נהנים מזוהר וממסלולי מוביליות בזכות ידע זה. רוזין מראה כי הפנמת ערכים אלה מובילה נשים לראות עצמן כאחראיות על רווחת המשפחה ולאמוד את ערכן בהתאם למידת הקרבתן. במאמר של טנא ובריאיון עם סירקיס הבישול משמש כמסלול מוביליות השמור לנשים השייכות לקבוצה החברתית השלטת, כאלה שבכוחן להכתיב לנשים

אחרות ערכים ונורמות תרבותיים, ולהשתמש בנשים אלו כסוכנות סוציאליזציה מטעמן, המעבירות ערכים ונורמות אלו לבני משפחתן.

הקריאה בספר עשויה להעשיר את הקוראים בשני מישורים שונים: ראשית, המאמרים מצביעים על כך שהעיסוק באוכל אינו מחויב להישאר נחלת הדיאטניות בלבד, אלא הוא ראוי להתייחסות סוציולוגית מעמיקה; שנית, מזון מצטייר כנושא המחבר בין ענפים שונים של הדיסציפלינה הסוציולוגית, כגון סוציולוגיה היסטורית, ריבוד, סוציולוגיה של המגדר ואנתרופולוגיה חברתית. הספר שלפנינו עשוי להעשיר בין היתר סוציולוגים צעירים וקוראים שאינם ילידי הארץ ושעבורם הטקסט יהווה דרך מעניינת ולא שגרתית ללמוד על ההיסטוריה של מדינת ישראל.

כמה נקודות בעיתיות, הנובעות מהתפיסה המנחה את הספר, ראויות לתשומת לב. הזיקה בין הפריטים השונים המרכיבים את הקובץ נובעת בעיקר מהמוטיבים החוזרים, המנותחים מזוויות שונות, ברם, הממד האינטגרטיבי קשה לאיתור בסיפור ובמדור ההומוריסטי, ששילובם בספר נראה מאולץ משהו. הסיפור בפרט, על אף היותו נעים לקריאה, אינו מתחבר לשאר הפריטים שבספר, המתמקדים בסוגיות החברתיות. כן נשאלת השאלה אם נכון היה להעניק לראיונות בסגנון עיתונאי, מעניינים ככל שיהיו, מעמד שווה לזה של מאמרים סוציולוגיים. בנוסף, ראיונות אלו, המשמשים להמחשת המאמרים, כונו על ידי שאלות העורך. בעוד ששיטה זו לגיטימית בשיח העיתונאי, היא עלולה לצרום במקצת לאוזני הסוציולוגים המשתמשים בשיטות איכותיות, ועשויים להעדיף איסוף נתונים המתקבלים בדרכים נטורליסטיות יותר שבכוחן לספק הבנה מעמיקה יותר של המציאות. לדוגמה, כיצד עלינו להבין את הריאיון עם סירקיס? באיזו מידה התיאור שלה את ההתפתחויות הקולינריות בארץ מושפע מעצם היותה שייכת לקבוצה החברתית השלטת – עמדה שייתכן שמונעת ממנה ראייה רחבה יותר של המציאות הישראלית? או לחלופין, באיזו מידה דבריה מושפעים משאלות המראיין המכוונות לסוגיה המעמדית-עדתית, המקשרת את הריאיון למאמר הקודם לו? על הסוציולוג הקורא את הראיונות מוטלת עבודה לא פשוטה: עליו לנתח בעצמו את הטקסטים כדי לנסות לאתר את רובדיהם הסמויים.

לסיכום, תרומת הספר ניכרת בשני מישורים עיקריים: במישור האינפורמטיבי הוא מוסיף ידע על מרכזיות האוכל בתרבות הישראלית, ובמישור הדיסציפלינרי הוא מסייע להבנת הקשר שבין תרבות חומרית לבין ממדי תרבות אחרים.

ליאורה גביעון: בגובה הבטן: ההיבטים החברתיים והפוליטיים של המטבח הערבי בישראל. ירושלים: כרמל, תשס"ו, 2006. 254 עמודים

עפרה טנא*

ספרה של ליאורה גביעון בגובה הבטן הוא הזמנה להיכרות עם החברה הפלסטינית שבמדינת ישראל וליחסיה עם החברה היהודית, באמצעות פריזמה תרבותית מיוחדת – המטבח. מחקרי תרבות העוסקים באוכל ובהרגלי אכילה מניחים כי הרכבת תפריט היא פעולה המונחלת ומודרכת תרבותית, וכי הרפרטואר הקולינרי והפרקטיקות הנלוות אליו מתעצבים בסבך יחסי כוח ומתורגמים למערך כללים נורמטיבי. ההנחות, מפורשות וסמויות, מדריכות בבחירת החומרים שהמוזן יורכב מהם, באופני התקנת האוכל, בשאלה עם מי ומתי להסב לארוחה, ובניהול הגוף הסועד. התפריט ומעשה הסעודה עצמו מצביעים על שיוך המשתתפים לקבוצת מוצא ומעמד, ועל מעמדו/ה של כל אחד ואחת מהם בקרב "קבוצת השארים" לאור קריטריונים של מגדר ושל גיל. הסירוב להנחות הללו והמרתן באחרות, בכאלו המקובלות בקרב בני קהילה אחרת, עשויים להעיד על יחסי הכוח המתקיימים בחברה זו, על היחסים בין "קהילת ההנחות הדחיות" לבין "קהילת ההתנהלויות המועדפות".

גביעון ממקמת את מחקרה במציאות העכשווית של הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל – קבוצת מייעוט במדינה אתנו-לאומית, קבוצה המדוכאת פוליטית ותרבותית בחברה שבה זוהות הקבוצתית וגבולותיה מוגדרים ומסומנים דרך קונפליקט לאומי מתמשך. גביעון מגדילה ומציבה את המיעוט הפלסטיני על רצף של יחסי גלות והגירה המשתרע בין קבוצת מיעוט לחברת הרוב – "הגלות" של המיעוט הפלסטיני בישראל אינה טריטוריאלית אלא פוליטית וחוויתית ומתגבשת סביב זהות קולקטיבית המייצרת ומשמרת את תרבות המיעוט באמצעות פרקטיקות דתיות, פרקטיקות של חיי היום-יום ומסורות כתובות ובלתי כתובות. כדי ללמוד את העולם הקולינרי של הקבוצה הנוכחת לצדה במרחב הפיזי והסימבולי, גביעון ערכה מאה ראיונות עומק עם גברים ונשים, מוסלמים ונוצרים, בני קבוצות גיל והשכלה שונות, החיים בערים ובכפרים. גביעון גם "נכנסה לשדה" – היא נכחה במטבחן הביתי של הנשים, יצאה עמן לחצר האחורית ולשדה שליד הבית לקטוף את צמחי המאכל העונתיים, טעמה מהסירים ולמדה לבחוש ולמדוד את הטמפרטורה של התבשיל בעזרת הזרת. היא הקשיבה לסיפוריהם של טבחים העובדים במגזר היהודי ולבעלי מסעדות המשרתים קהל פלסטיני בערים הערביות. את התרבות הקולינרית הפלסטינית היא מתארת כצומחת מן המטבח הפלסטיני המסורתי הנתון בתהליכי שינוי רבי-פנים: חשיפה וכפיפות לתרבות הרוב היהודית; מעבר לכלכלת כסף ועלייה ברמת החיים; יציאת הנשים לשוק העבודה בשכר.

חלקו הראשון של המחקר מתמקד במטבח הביתי. גביעון מראה כי הנשים הן האחראיות הבלעדיות על תחום זה, ועמדה זו מעניקה להן תפקיד כפול: הן בה בעת משעתקות את התרבות הדומסטית, ומהוות סוכנות של שינוי בה. הידע הקולינרי הנשי נשען על שלושה מרכיבים: ההכנה והאגירה של המוזן; "שליטה במערך הקוגניטיבי העומד בבסיס המטבח"

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

(עמ' 46); ושליטה בכללי התפריט בעת אירוח. השימוש המושכל בידע זה מבטיח את יציבות המשפחה ואת המשכיות חיי הקהילה, והוא מקור לעוצמתן המוגבלת של הנשים ומרכיב משמעותי בבניית זהותן. אך המטבח הביתי מותאם בראש ובראשונה לגבר – לחיכו וללוח הזמנים שלו.

גביעון מראה כי הנשים אינן מבקשות לערער על חלוקת העבודה המגדרית גם כאשר הן שותפות לפרנסה, משכילות ופעילות בחברה. כדי להמשיך וללָהטט בין המשימות הן פתוחות לשינויים בעשייה הקולינרית – למשל על ידי רכישת מכשור מודרני, אימוץ תהליכי בישול חלופיים וצריכת מוצרי מזון מעובד (כמו קוסקוס מתועש וחמום מוכן). המבשלות גם נכונות לשנות את התפריט – כאשר הדרישה באה מהבעל ולאחרונה גם מהילדים. אך המנה "הזרה" חייבת לעבור תהליכי עיבוד והתאמה לכללי התרבות: "האוכל הסיני" זוכה ליוקרה אך בה בעת נתפס כ"לא מבושל" ועל כן כמסוכן ודוחה. לשם הכשרתו/תרבותו יש לבשלו "איזה שלושת רבעי שעה" (עמ' 160); "הגולש", שיובא למטבח הפלסטיני ישירות מהונגריה, או מגויר מהמטבח היהודי המוסדי, זוכה לטיבול של בהרט.

בדיונה מציגה גביעון גם צורות של התנגדות לתפקיד המגדרי, למשל נשים שבוחרות לא להינשא כדי לא לשאת בעול הבישול עבור הבעל, אך בעיקר נחשפות אסטרטגיות של "הסתדרות", כמו העברת מטלת הבישול לסבתא.

בחלקו השני של הספר מתמקדת גביעון ביחסי החברה הפלסטינית עם חברת הרוב היהודית. היא מוצאת כי היחסים הלא שוויוניים הקיימים בין הקהילות באים לידי ביטוי בחוסר הסקרנות, ויותר מכך, בזלזול ובדחייה שמגלים לדעתה הצרכנים היהודים כלפי המטבח הפלסטיני הביתי. גביעון מבקשת לבסס טענתה זו באמצעות שתי תופעות: הצרכנים היהודים מכירים רק את המטבח הפלסטיני של "המסעדות המזרחיות", ובין ספרי הבישול ישנו רק ספר בישול פלסטיני אחד.

חוסר הסקרנות של הצרכנים היהודים כלפי התרבות הפלסטינית הקולינרית נחשף דווקא בחלקו הראשון של הספר, כאשר אנו מתוודעים לרפרטואר הקולינרי העשיר והמרתק של המטבח הביתי, המטבח שאינו מוכר לצרכנים היהודים. ולא רק אל עושר המאכלים אין הם מודעים, אלא גם למבנה הארוחה ולמשמעותה הסימבולית. היהודים מכירים למעשה את תפריטו של המטבח הפלסטיני הציבורי בלבד, זה המקובל ב"מסעדות המזרחיות"; המטבח הציבורי הוא מטבחם של טבחים גברים, תפריטו שונה מהמטבח הביתי, והוא מאופיין במנות בשרים צליות ("על האש"). עבור הצרכנים הפלסטינים תפריט המסעדה הוא אלטרנטיבה לבישול הביתי והארוחה נתפסת כאירוע קולינרי.

גביעון מוצאת כי חסרונם של ספרי בישול של אוכל פלסטיני מעיד אף הוא על חוסר העניין של היהודים בתרבות ובאנשיה, ולעדות – המו"לים, המחשבים סכוי רווח, אינם מעריכים כי קיימת להם דרישה. בעת פרסום המחקר אכן רק ספר אחד של בישול פלסטיני היה קיים בשוק (נוואל אבו-ג'וש, 1996). אך לאחרונה ראו אור עוד שניים (של עבאס ורוסו ושל חנאו), כלומר כיום ניתן לרכוש שלושה ספרים בנישה זו (מספר ספרי הבישול המוקדשים ל"בישול צרפתי" אינו רב יותר). האם נלמד מכך כי לאחרונה חלה התקרבות בין הקבוצות?

גביעון יוצרת קשר שהוא בעייתי, לדעתי, בין דחייה של רפרטואר קולינרי לבין מעמדם של נציגיו. היא מסבירה את הידע השטחי של היהודים ברזי המטבח הפלסטיני כביטוי

לעמדתם הכוחנית בחברה הישראלית. בכך היא למעשה מקבלת כפשוטה את הפרשנות שמציעים לה האינפורמנטים שלה. אולם, יחסי הכוח בין קבוצות עשויים להתעצב באופנים שונים – בצד הרחקת התפריט הזור אל מעבר למחיצת הלגיטימי והראוי לצריכה, קיימות גם אסטרטגיות אחרות של כוח, כמו פטרונות או חמיסה (אוזורפציה) של התפריטים המזוהים עם הקבוצה החלשה. אף הקבוצה החלשה עשויה לגייס צורות של התנגדות לתרבות הדומיננטית באמצעות התכחשות (בצורה מסוימת) אל תפריטה, כפי שאכן עושים המרואיינים של גביעון בשעה שהם חושפים בפנינו את בורותם בנוגע לגוונים שבמטבח היהודי/ישראלי, להבדלים שבין התפריט האשכנזי והמזרחי (הבחנות משמעותיות עבור הקהילה היהודית). גם את ביטויי הדחייה כלפי האוכל היהודי – כלפי הריח, התיבול, הלכלוך – שהמרואיינים מביעים ללא כל היסוס, ניתן לראות כאופן של התנגדות, כהפגנה של יכולת מסוימת לסרב לדומיננטיות היהודית.

לעומת זאת, נוכל למצוא לעתים צורות של חמיסה ושל פטרונות מצד הקבוצה הדומיננטית כלפי הרפרטואר הקולינרי של הקבוצה החלשה; כך למשל בחוברות ההדרכה שהוציאה "הדסה" בראשית שנות הארבעים, בתקופת מלחמת העולם השנייה, זורזו עקרות הבית (האשכנזיות) ללמוד מ"המקומיים" (ערבים ויהודים ספרדים) כיצד להתקין ולצרוך מאכלי קטניות כמקור זמין וזול לחלבון. כלומר – שיקולים תזונתיים מדעיים ניטרליים מצדיקים אימוץ תפריט של הקבוצה הילידית.

יתרה מזאת – סלידה, בורות או אהדה למטבח מסוים מתגלמים גם בדרכים שאינן מיתרגמות ליחסי כוח אלא נטועות בממדים תרבותיים, דתיים (כמו "לכלוך וטהרה") ואסתטיים. האוכל הזור (כשהוא מעובד תמיד לחיך ולתרבות המקומית) מאפשר גם לצרוך תרבויות תוך אקזוטיזציה ואף ראיפיקציה שלהן לכדי סדרת מנות מוקפאת בזמן. האם הביקוש ל"אוכל תאילנדי" בתל אביב (בגרסתו התרמילאית) מעיד בהכרח על יחס של כבוד וסקרנות כלפי יצרני האוכל ותרבותם? צריכת החומס האנינה של השנים האחרונות, כמו גם "שובו של הפלאפל" – מאכל מקומי מובהק – לאופציות המזון המהיר (בצד הטורטייה, הפיצה, השווארמה וההמבורגר), מלמדים כי קבלה/דחייה של תפריט אינה מהווה עדות לקבלה/דחייה של התרבות הפלסטינית על ידי הרוב היהודי.

חוסר ההיכרות עם התפריט הביתי מהווה בראש ובראשונה עדות קשה לאופי המגע בין הקהילות. היכרות כזו עשויה להתרחש על ידי קיום קשרים בין-אישיים בין אנשי הקהילות, המאפשרים כניסה לא־תיירותית אל תוך חללי הבתים. חצייה כזו, כידוע, ממוקשת במציאות המקומית בחשדנות ובעוינות. אפשרות נוספת להתוודעות עם התפריט הביתי היא באמצעות הקמת מסעדות של אוכל ביתי, אך לטענת גביעון ומרואייניה הצרכנים היהודים ידחו מסעדות כאלו, ועל כן זוהי איננה אופציה ממשית. למעשה, בשדה הגסטרונומי הרוחש של חברה היהודית מדובר בסוג של "מסעדת נישה", שמהווה אופציה אופנתית במרחב הצרכנות הקולינרית המתוחכמת (כמו של מסעדות האוכל ה"יפני", ה"תורכי" ו"המקסיקני"), ולא דווקא עדות למתן "כבוד", כפי שאכן נתפסת מסעדת האוכל הפלסטיני-הביתי (שכן קיימת.

ולסיום, לפי מיטב המסורת האפולוגטית של הכתיבה האנתרופולוגית, גביעון מבקשת מקוראיה להיות עדים לניסיונותיה לדלג מעל משוכת יחסי הכוח המצויים אינהרנטית בבסיס הקשר שבין החוקרת ובין האינפורמנטיות. היא משתפת אותנו באי-הנוחות המלווה אותה,

אישה יהודייה עצמאית ומשכילה, בחדירה אל עולמן של הנשים הפלסטיניות. היא תקווה כי הנשים הפותחות לפניה את סיריהן ופורשות בפניה את הידע הביני-הדורי הנאגר בחלליהן הפרטיים אכן יכירו בכבוד שהיא רוכשת להן ולתרבותן. גביעון מבקשת את המחילה הבלתי אפשרית, את הכפרה על יחסי הכוח המובנים לסיטואציה – ולא בהכרח הקולוניאלית. חוקרים/ות תמיד עושים/ות שימוש באינפורמנטים/יות, אך גם הם/ן, האינפורמנטים/יות, עושים/ות שימוש בחוקרים/ות; במקרה שלפנינו הנשים הפלסטיניות רוקמות את סיפורן דרכה, שוטחות את תלונותיהן כלפי מה שהיא מייצגת עבורן, מפארות את תרבותן ואת חברתן – הן מאששות את חזקתן על האדמה הזאת, ובעיקר – מגדירות את זהותן מולה, ככנות הקהילה הפלסטינית שחיה במדינת ישראל.

ספרי בישול

אבו-ג'וש, נואל (1996). בישול ערבי בישראל. תל אביב: כתר.
 חנאוי, מרים (2006). בישול ערבי גלילי. תל אביב: מודן.
 מחלקת ההזנה של בית הבריאות ע"ש נתן ולינה שטראוס בשיתוף עם קרן המסעדות של הדסה (תש"ב). מורה דרך להזנת המשפחה 1-10.
 עבאס, חסאם ורוסו, נירה (2006). טחינה, נענע, צנובר, עבש: סודות וטעמים מהמטבח הערבי-ישראלי של אלבאבור. תל אביב: משכל.

תמיר שורק. זהויות במשחק: כדורגל ערבי במדינה יהודית.
ירושלים: מאגנס. 2006. 223 עמודים

ערן שור*

דורקהיים, מרקס, בורדייה ועוד רבים מגדולי הסוציולוגיה הכירו בחשיבותו של השדה הספורטיבי להבנה ולניתוח של היחסים החברתיים. עם זאת, הסוציולוגיה של הספורט נחשבה לאורך השנים לתחום עיסוק שולי יחסית, שהעוסקים בו אינם זוכים ליוקרה רבה. מגמה זו בולטת אף יותר בישראל, שבה העיסוק הסוציולוגי בתחום הספורטיבי מצוי עדיין בחיתוליו. רק במהלך העשור האחרון החלו להתפרסם מחקרים ראשונים שעניינם הקשרים שבין השדה הספורטיבי ובין החברה הישראלית. על אף תרומתם החשובה, מחקרים אלו מהווים רק צעד ראשון בדרך לבחינת מכלול התחומים החברתיים שהספורט הישראלי קשור בהם, ובראשם מקומו של הספורט בתהליכי ההכנה של זהויות קולקטיביות.

ספרו של תמיר שורק זהויות במשחק: כדורגל ערבי במדינה יהודית הוא ציון הדרך המשמעותי ביותר עד כה בתהליך זה. שורק בחן במשך קרוב לעשור את זירת הכדורגל הערבי בישראל, והוא מציג פסיפס עשיר של התרחשויות, תהליכי שיח ויחסי גומלין, תוך הבלטת השחקנים המרכזיים בזירה – האוהדים, עיתונאי הספורט, ראשי הרשויות המקומיות, אנשי דת ופוליטיקאים ערבים ויהודים. כל אלו, הוא טוען, מנסים באופן מודע ומכוון לרתום את משחק הכדורגל לצורכיהם ובאמצעותו "לעצב זהויות קולקטיביות ולהשפיע על התנהגות פוליטית" (עמ' 18). שורק מדגיש בעיקר את העוצמה הסימבולית של המשחק ואת העובדה שהשחקנים החברתיים השונים בזירה הספורטיבית שואפים לקדם באמצעותו מטרות שונות, העשויות להיות לעתים סותרות.

בהבנה זו של הזירה הספורטיבית כזירה של מאבק פוליטי על משמעותות מצוי עיקר כוחו של הספר. שורק מצליח להישמר מפרשנות חד-ממדית של התהליכים שהוא עד להם; הוא בוחן פרדיגמות מחשבתיות מרכזיות – הספורט כזירה אינטגרטיבית, כשדה של עימות לאומי, או כמכשיר לשליטה של בעלי העוצמה – אבל נמנע מהסברים וממסקנות פשטניים. תחת זאת הוא מבחין בכך שלשחקנים בזירה הספורטיבית (כמו גם לאלו שמחוצה לה) זהויות קולקטיביות פוטנציאליות רבות המתחרות זו בזו. הבחינה האמפירית המעמיקה של מכלול האינטראקציות המרכיבות את הזירה מאפשרת לו לזהות את הגורמים המעצבים זהויות אלו ולספק לקורא תמונה מורכבת ועשירה.

מרבית השחקנים החברתיים הנבחנים בספר מדגישים את תפקידו האינטגרטיבי של המשחק. תחילה מוצגת סקירה היסטורית מקיפה של הכדורגל הפלסטיני החל משנות השלושים של המאה העשרים. הכותב מראה את השימוש ארוך השנים של המדינה היהודית בכדורגל ככלי שסייע בהצנעת הזהות הלאומית של המיעוט הערבי בישראל. הפרק השני בוחן את העיר סח'נין ואת קבוצת הכדורגל שלה, איחוד בני סח'נין. שורק מפגין יכולת קריאה מרשימה של השדה: הוא מזהה את המעמד הבכיר של הקבוצה כבר בסוף שנות

התשעים, ומתחיל לעקוב אחריה עוד לפני שהציבור הרחב מתוודע אליה עם עלייתה לליגה הראשונה וזכייתה בגביע המדינה בכדורגל. גם במקרה זה בולטת השאיפה להשתלבות במרחב הישראלי, וגילויי לאומיות פלסטינית נדחקים ברובם אל מחוץ לזירה הספורטיבית הציבורית. פרק נוסף מוקדש לבחינת תפקידם של ראשי השלטון המקומי ביישובים הערביים. אלו, טוען שורק, מדגישים בעיקר זהות וגאווה מקומיים, לא לאומיים, וממלאים תפקיד חשוב בשימור הסטטוס־קוו הפוליטי והיציבות החברתית. הכדורגל בתינוכם ממלא את התפקיד מונע־הזעזועים שייעדו לו הממשלות היהודיות, ומסייע לשמר יחס עצור ומאופק של האזרחים הערבים אל המדינה.

אל מול הסוכנים האינטגרטיביים ניצבים שחקנים חברתיים המתייחסים אל הכדורגל הערבי כאל שדה של עימות לאומי או אמצעי להתבדלות מן המדינה היהודית – ובראשם העיתונות הערבית והליגה האיסלמית: החל משנות השמונים קוראת העיתונות הערבית תיגר על התפקיד ההיסטורי של הכדורגל ככולם זעזועים ומשכך מחאה לאומית. ניתוח התכנים של עיתוני הספורט הערביים חושף הדגשה של סולידריות ערבית וניסיון לטפח רגשות לאומיים פרטיקולריסטיים. למגמה זו מצטרפים ראשי ליגת הכדורגל האיסלמית, הבוחרים באסטרטגיה של התבדלות והדגשת השונות, תוך ניסיון להוכיח את העליונות המוסרית של הדת והערכים שהיא מציגה.

המעקב הנרחב והמעמיק אחר היבטים רבים כל כך של הכדורגל הערבי בישראל מתאפשר הודות לשימוש הייחודי של המחקר במתודולוגיה מגוונת ורב־ממדית. זהו אחד מיתרונותיו העיקריים של הספר, המשכיל לשמור על מבט תיאורטי מקיף מבלי להשתעבד לשיטת מחקר יחידה. שורק אינו חוסך במאמץ ואינו חושש לפרוץ את הגבולות המסורתיים שבין מחקר כמותני ואיכותני. הוא מציג שילוב מרשים של מחקר היסטורי נרחב, תצפיות אתנוגרפיות במשחקי כדורגל, ראיונות, בחינה של תכנים תקשורתיים וניתוח סטטיסטי של שאלונים ונתונים כלכליים. כל אלו מגויסים כדי לצייר תמונה מקיפה, מבלי לאבד רגישות לפרטים ולדקויות. המחקר נע הלוך ושוב בין מבט המיקרו לבין מבט המקרו, ומאיר את הזוויות השונות של התופעה הנחקרת.

על אף היתרון הבולט של התנועה המתמדת בין זוויות ראייה שונות ובין השחקנים השונים בשדה הספורטיבי, צורת ההצגה הזו לוקה גם בחיסרון מסוים. ההקפדה על איוון והניסיון להימנע מאמירות גורפות מובילים לעתים את הקורא לחוש אבוד קמעה בתוך שפע הפרטים. על רקע זה בולט היעדרו של פרק מסיים מדויק וחד־משמעי יותר. אמנם המחקר מבקש, ובצדק, להימנע מהכללות פשטניות, ואולם לעתים דרושה יד מכוונת שתאסוף את שפע הפרטים וההתרחשויות לכדי תמונה מסכמת ברורה יותר עבור הקורא, שנאלץ כאן לעשות זאת בעצמו. חסרה חזרה אל השאלות הפותחות את הספר והצגה מסודרת ועקבית של התשובות שהתקבלו מן המחקר.

עניין אחר הראוי לבחינה נוספת הוא יחסם של הציבור היהודי וכלי התקשורת בעברית אל הכדורגל הערבי. שורק מציין את חשיבותם של העיתונים בעברית ואת החשיפה הרחבה שהם זוכים לה בקרב קהל חובבי הספורט הערבים (חשיפה גבוהה יותר מן החשיפה לעיתונות הערבית). עם זאת, הוא אינו בוחן באופן שיטתי את יחסה של העיתונות העברית אל הכדורגל הערבי, אלא מסתפק במעקב קצר אחר עיתונות זו בעקבות זכייתה של קבוצת בני סח'נין בגביע המדינה. מכאן הוא מסיק שהעיתונות בשפה העברית מדגישה את הממד

האינטגרטיבי של הספורט. בחינה מעמיקה וביקורתית של עיתונות הספורט העברית (ושל עמדות הציבור היהודי כלפי הכדורגל הערבי בכלל) הייתה עשויה להניב תמונה מורכבת יותר ולעמוד במקביל על תהליכי ההדרה וההשתקה של המיעוט הערבי, שהתקשורת העברית נוטלת בהם חלק פעיל.

אך אלו הן רק מגרעות שוליות; בסיכומו של דבר, זהויות במשחק הוא דוגמה נפלאה לבחינה רצינית ומלומדת של השדה הספורטיבי, כזו הנשענת על מסגרת תיאורטית עשירה, כמו גם על מחקר אמפירי רחב, שיטתי ומגוון. הספר כתוב בלשון קולחת ובהירה ומספק שפע של פרטים צבעוניים וסיפורים ייחודיים המאפשרים לקורא לחוש חלק ממהלך העניינים ולהזדהות עם הנפשות הפועלות. ההיכרות המעמיקה של הכותב עם הכדורגל הישראלי בכלל, וזה הערבי בפרט, כמו גם האהבה שלו לתחום, ניכרים בכל אחד מן הפרקים. אולם שורק אינו מניח לקרבה שהוא חש אל מושאי המחקר לעוור את עיניו למשמעויות הרחבות יותר של הממצאים: הוא נמנע מאמירות טריוויאליות ונשמר מלהיגרר לקלישאות הנפוצות כל כך בכיסי התקשורת הפופולרי של הספורט.

לעתים קרובות מדי לוקים מחקרים העוסקים בסוציולוגיה של הספורט בהבנה לקויה של התחום או לחלופין ברדידות תיאורטית. המחקר הנוכחי, לעומת זאת, משכיל לשדר תחושה של היכרות אינטימית עם השדה הספורטיבי, לצד התבוננות סוציולוגית רגישה ומאירת עיניים. הספר מהווה יצירה סוציולוגית שלמה ומרתקת, העשויה לעניין גם את אלו שהסוציולוגיה של הספורט והכדורגל אינה נמצאת בראש מעייניהם. שכן יותר מאשר מחקר על ספורט, זהו מחקר על תהליכי העיצוב של זהויות קולקטיביות, ובפרט אלו של קבוצות מיעוט. דרך הזירה הספורטיבית נחשף מצבו המורכב, הבלתי אפשרי כמעט, של המיעוט הערבי בישראל – השאיפה לאינטגרציה לצד הצורך בגיבוש זהות ברורה; הרצון להשתלב בישראליות לצד ההכרה בכך שהישראליות מובנית בראש ובראשונה כיהודית, ומכאן שההכלה של הערבים בה לעולם מותנית וחלקית.

דן ענבר (עורך). לקראת מהפכה חינוכית? בעקבות כנס ון ליר לחינוך על יישום דו"ח דברת. מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד. 2006.
454 עמודים

דפנה גולן*

מרבית המאמרים בספר לקראת מהפכה חינוכית? הוכנו לקראת כנס ון ליר לחינוך שהתקיים בדצמבר 2004. הכנס נועד, על פי דברי העורך דן ענבר, לבחון "את ההקשרים החברתיים, הפוליטיים, הכלכליים והפדגוגיים העשויים להשפיע על תהליכי יישום הדו"ח ותוצאותיו, ולפתוח בדושיה ציבורי על תפיסת העולם המושקעת בו".

אלא שבחודשים שחלפו בין קיום הכנס לפרסום הספר התחלף השלטון בישראל, ואין זה ברור מה יהיה עתידו של דו"ח דברת ואילו מהמלצותיו ייושמו. משום כך, אף שחלק מן המאמרים המופיעים בספר חשובים, בהירים ובעלי עניין, הרי הספר, המאורגן סביב הצעת ה"מהפכה החינוכית" שהציעה ממשלת הליכוד, נותר בעייתי לאחר חילופי השלטון. אמנם שרת החינוך לשעבר לימור לבנת נעלמה מהזירה החינוכית יחד עם הנחישות שבה הציגה את המלצות ועדת דברת, אבל עדיין ראוי לקיים דיון ציבורי ואקדמי בדרכים לשינוי פניה של מערכת החינוך בישראל. הספר, המציג גישות שונות לנושאים מרכזיים בחינוך, כמו הכנס שנערך במכון ון ליר, חשוב כחלק מדיון ציבורי ואקדמי בנושא החינוך, אלא שבדיון כזה צריכים להישמע קולות הנעדרים מספר זה, ובראש ובראשונה קולות המורות והתלמידות. הכותבים מסכימים ברובם שתמיכת המורים הכרחית ליישום המלצות דו"ח דברת. חיים אדלר, במאמר חשוב המעמיד בסימן שאלה את תרומתו של דו"ח דברת לצמצום פערים, כותב:

ספק רב אם אפשר לעסוק בהגדרה חדשה של תפקיד המורה ושל מעמדו וביצירת מסגרת חדשה לבעלות על בתי הספר – דהיינו, הסדר חדש לגבי האחריות למימון שכרם של המורים והפנסיה שלהם – בלי שהמורים עצמם יהיו שותפים לדיון ולהמלצות היישום שבעקבותיו (עמ' 62).

אורית איכילוב מסכמת את מאמרה המבריק "הסוס הטרויאני של הגלובליזציה" במילים קשות המדגישות את התעלמות ועדת דברת מהמורות:

המסקנה היא שהמלצות הוועדה, אם ייושמו, יביאו לקריסה מוחלטת של החינוך הממלכתי בישראל, יתנו הכשר לקיום חינוך פרטי במימון ציבורי, יעמיקו את אי השוויון בנגישותם של תלמידים לחינוך איכותי, יביאו לנשירה של מורים איכותיים ויניאו מועמדים ראויים מלבחור בהוראה כמקצוע (עמ' 103).

* הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

הביקורת הקשה הזאת על התעלמות ועדת דברת מהמורות ומהמורים נכתבת באופן אירוני בספר זה, שגם בו קולן של המורות אינו נשמע. על החיסרון הזה מעיד העורך בשתי שורות בהקדמה: "אין ספק שראוי שיתפרסם ספר נוסף, שבו יבואו לידי ביטוי המורים והמנהלים – עובדי ההוראה – העומדים במרכז ההווייה החינוכית". לא ברור מדוע ראה העורך לנכון לזמן 32 כותבים ובהם חמישה מבכירי משרד החינוך בעבר ובהווה, האחראים כל אחד בתורו למצבה העגום של מערכת החינוך, ולא לזמן לכנס כדוברות, או לספר ככותבות, מורות, מנהלות ותלמידות. ההתעלמות מהמורות מקוממת במיוחד נוכח העובדה שעל עטיפת הספר נכתב שהוא "מעורר מחדש שיח ציבורי ומקצועי, המחייב שיתוף פעולה בין העושים בכל החזיתות לטובת מערכת החינוך בישראל". כשם שוועדת דברת עסקה רבות במעמד המורה מבלי להידבר עם המורים, כך גם הספר מקדיש פרקים רבים לדיון בנושאי הכשרת מורים, הסכמים עם מורים, וחשיבותם של מורים לתהליך החינוכי – שעה שהמורים עצמם נעדרים מן הדיון. מאמרה המעניין של תמר אריאב בוחן את השפעת מדיניות הממשלה לצמצום ההוצאה הציבורית על הכשרת מורים ואת הניסיונות להחליש את ארגוני המורים. אריאב מבהירה שבמליאת ועדת דברת לא היו "מורה, גננת או תלמיד" וגם לא "איש אקדמיה אחד המומחה להכשרת מורים או נציג ממגזר המכללות האקדמיות לחינוך" (עמוד 158). היא מטילה ספק בתרומת יישום הדו"ח להעלאת הסטטוס של מקצוע ההוראה.

גם במאמרם של תמר בליץ וברוס אופנהיימר "תגובות מנהלים על דו"ח דברת" מובלעת ההתעלמות מהמורות. הכותבים מציגים את התקוות והחששות של מנהלי בתי ספר מדו"ח דברת; המנהלים נפגשו בשתי קבוצות מיקוד שבהן הוזמנו להגיב לסימולציות שונות שהציגו המנחים: "במהלך הסימולציה הציג אחד המשתתפים לייצג את ארגון המורים כקול שהיה חסר בהרכב שהוצע מראש, והמנחים נענו להצעה זאת" (עמ' 312). המאמר אינו מפרט מדוע הקול הזה נעדר ממפגשי המנהלים, וכן אין זה ברור כמה מנהלים נפגשו, מתי, היכן, מדוע, ומי יזם את הפעולה.

הדרתן של המורות מוועדת דברת ומאסופת מאמרים זו היא חלק מהדרה רחבה יותר של נשים מן הדיון הציבורי. אף על פי שהנשים מהוות את הרוב הגדול במערכת החינוך, רק רבע מבין 32 הכותבים בספר הן נשים. לפיכך לא מפתיע לגלות כי רק שניים מבין הכותבים הם פלסטינים אזרחי ישראל, וכי מאמריהם עוסקים בתתי-ייצוג של האזרחים הערבים בשיח החינוכי. חאלד אבו-עסבה מבקר את ועדת דברת על דחיקתם של נציגים ערבים מהרכב הגופים המשפיעים:

ההימנעות המוחלטת כמעט משיתופה של נציגות ערבית בוועדות השונות [...] רק נציג אחד שותף בוועדה הראשית ורק נציגים ערבים בודדים, פקידי משרד החינוך, לקחו חלק בוועדות המשנה: נציגות ערבית מצומצמת ביותר השתתפה בוועדות המקצועיות, מחנכים ערבים מעטים בלבד הופיעו כעדים לפני הוועדות השונות בשלב גיבוש של הדו"ח (עמ' 248).

זאת למרות שגם מחברי דו"ח דברת מסכימים עם טענתו של אבו-עסבה כי "החינוך הערבי מתנהל בתנאים של אי-שוויון מצד אחד ואי-מעורבות של הציבור הערבי כמעט בכל המתרחש במערכת החינוכית ברמה של קביעת מדיניות בצד האחר" (עמ' 249).

מאמרו של מוחמד אמארה מדגיש את ההתייחסות החיובית של דו"ח דברת לזהות הערבית, ועם זאת הוא מבהיר שהדו"ח איננו מבוסס על דיאלוג אמיתי:

[...] תהליך ארוך של הידברות בין הקבוצות השונות, בלי להעמיד לו תנאים מוקדמים או תוצאה ידועה מראש. לדוגמה, קביעה מלכתחילה, כמו שנעשה בוועדת דברת, כי מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי ומדינה יהודית ודמוקרטית, והנחיית הקבוצות שונות בנוסח של "כאן מתחילים את התהליך" (עמוד 199).

מאמרו של אמארה מופיע בפרק ששמו "הליכה כמוקד הממלכתיות" והוא מערער על הנחות היסוד שמניח יו"ר המזכירות הפדגוגית יעקב כץ, המציג את תוכנית הליכה כמבוססת על ערכים חברתיים "שגלביהם הושגה תמימות דעים (קונצנזוס) בחברה" (עמ' 189). יפה עשה העורך שבנוסף לטקסט של כץ, שראוי להילמד כטקסט של הכחשה, הוא נתן ייצוג לשלושה קולות שונים המייצגים קבוצות שנעדרו מתהליך גיבושה של הליכה ומערערים על עובדת היותה מושתתת על ערכים שהכול מסכימים עמם.

מאמרו החשוב והמרתק של יוסי יונה עוסק במגבלותיה של תוכנית הליכה מנקודת מבט דמוקרטית. הוא משרטט ארבעה מודלים אידיאליים כדי להראות "כיצד הרעיון של הליכה מגויס כדי לחסום את אפשרות התבססותה של הרב־תרבותיות כעיקרון מוסרי ופוליטי שמן הראוי שינחה את הגדרת זהותה של המדינה ואת פעולתה של מוסדותיה הציבוריים (עמ' 205). בסכמו את האפשרות של יצירת ליבה חינוכית משותפת הוא מציע "שהליכה המשותפת תמשיך לסייע בשכפול אותה מציאות חברתית שעליה מבקשות קבוצות לא שליטות בחברה בישראל לערער" (עמ' 213).

גם הפרק העוסק בגבולות החינוך הייחודי דן בשאלת ההתמודדות עם השונות בחברה הישראלית, והכותבים מערערים על כך שקיימת הסכמה על כיבוד השונות ומציאת המשותף במערכת החינוך. בניגוד לעמדה הרשמית שמציג דו"ח דברת, כל הכותבים מערערים על כך שדיון ציבורי אכן התקיים וכי יש הסכמה על גבולות החינוך הייחודי. בכנס ון ליר הנחיתי את הדיון בנושא זה ושאלתי מה דו"ח דברת מציע ליסמין – היא בת עשר, ולומדת בבית הספר ברהט או ברמת השרון, או בבאר־שבע, ויש לה חלומות. האם לכל יסמין יש סיכויים דומים להגשים את החלומות שלה?

אסופת המאמרים שלפנינו כוללת מספר מאמרים חשובים, אך היא אינה מתעלמת רק מאוכלוסיות רחבות בחברה הישראלית ובמערכת החינוך, אלא גם משאלות משמעותיות ובסיסיות, שבלי שיישאלו אין אפשרות לקוות לשינוי מהותי במערכת החינוך בישראל: באיזו חברה אנחנו חיים? מהי הקהילה שאנחנו מקווים לחיות בה בעתיד? אילו ערכים אנו מקנים לילדינו ולאיוזו חברה הם גדלים?

ולבסוף, החלטת העורך לפרסם את רוב המאמרים ללא הערות שוליים ולהציג בסוף הספר רשימה ביבליוגרפית משותפת לכל המאמרים אינה מאפשרת לקוראים לעמוד על הבסיס התיאורטי, המתודולוגי או ההשוואתי של המאמרים.

מקורות

- גולן-עגנון, דפנה (עורכת) (2004). *אי שיוויון בחינוך*. תל אביב: כבל.
- גור זיו, חגית (עורכת) (2005). *מיליטריזם בחינוך*. תל אביב: כבל.
- גיליגן, קרול (1995). *בקול שונה*. תל אביב: ספריית הפועלים.
- צלרמאייר, מיכל ופרי, פנינה (עורכות) (2002). *מורות בישראל: מבט פמיניסטי*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Cohen, Stanley (2001). *States of Denial-Knowing about Atrocities and Suffering*. London: Polity.
- Golan-Agnon, Daphna (2005). *Next Year in Jerusalem – Everyday Life in a Divided Land*. New York: The New Press.
- Golan-Agnon, Daphna (2006). Separate but Not Equal: Discrimination against Palestinian Arab Students in Israel. *American Behavioral Scientists* 49(8).

חגי רם. **לקרוא איראן בישראל**. מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד.
2006. 221 עמודים

ניצה ינאי*

חגי רם כתב ספר ביקורתי ואמיץ על איראן בתקופה שהפחד ממנה הולך וגואה ומיקומה מחוץ לגבולות הדיון הרציונלי (כמדינה מטורפת) הפך זה מכבר לנקודת מוצא בסיסית של המערב. בניגוד לציפיות, הספר אינו עוסק באיום הגרעיני של איראן שכל כך אוהבים לעסוק בו, במיוחד אחרי אירועי ה-11 בספטמבר, אלא הוא מציג ניתוח סוציולוגי תרבותי ופוליטי המחבר בין החברה הישראלית ובין החברה האיראנית בשתי תקופות קריטיות בהיסטוריה של איראן; תקופתו של השאה מוחמד רזא פהלווי, והתקופה שלאחר המהפכה של 1979 וכינונה של הרפובליקה האיסלמית בראשותו של האיתאללה ח'ומייני. הספר בנוי משני חלקים שונים לכאורה, אך רצוי לראותם כיחידה אחת. אחדות זו נוצרת באמצעות המטרה המטא-טקסטואלית של הספר – להציג (ועל ידי כך לבקר) את שיטת הפעולה הרטורית של הלאומיות הציונית הנוקטת כל פעם מחדש ל"אחרים" שנואים ומאיימים כדי להבנות את זהותה המערבית במזרח התיכון.

החלק הראשון מזמין אותנו לקריאה ביקורתית ורפלקסיבית על החברה הישראלית דרך השיח הישראלי (שהוא במידה רבה גזעני) על איראן שלאחר המהפכה. בסדרה של שלושה פרקים, חלק זה מנחה אותנו דרך הסמיטיקה הדמונית שהלכה והתפתחה כלפי איראן לאחר המהפכה; רם מציג ציטוטים, כתבות, מחקרים וניתוחים של פרשנים, מדינאים, אנשי אקדמיה ואנשי תקשורת אשר יצרו איקוניזציה של איראן וסיפקו לציבור בישראל את השפה והידע הדומיננטיים שבאמצעותם יוכלו לדמיין לעצמם את איראן. אלה חלחלו לשיח החברתי והפוליטי וקבעו את איראן כחברה פונדמנטליסטית, אנטי-מערבית ולא רציונלית, וכמדינה איסלמית אכזרית. דרך הדמיון של "אחרים" עוינים בסביבתה הגיאוגרפית, ישראל מייצרת ביסוס (פנטזמטי במידה רבה) להווייתה התרבותית המערבית כחברה רציונלית, אנושית, מוסרית ודמוקרטית, ולהרחקתה מכל שייכות למזרח הגיאוגרפי והתרבותי. כינונה של איראן כ"אחר" רדיקלי חושף, לטענתו של רם, את הלוגיקה וההיגיון התרבותיים הקולוניאליים של הציונות.

כמו עבודות סוציולוגיות אחרות, גם ספר זה מצביע על הדרכים (במקרה זה הרטוריות) שדרכן בונה ישראל את עצמה כל פעם מחדש כחברה "זרה" לסביבתה, ומחדשת את הנרטיב המיליטריסטי של מצבי חירום תקופתיים כדי להצדיק את זהותה כמדינה מערבית הנאבקת על קיומה וזהותה במרחב השוני האיסלמי. כך, במהלך מקורי, קורא רם את החברה הישראלית דרך הדמיון של החברה האיראנית והשתקפותה בעיניים של פרשנים ישראלים. למרות הקושי להשיג מקורות איראניים ראשוניים, החלק השני של הספר, הבנוי גם כן שלושה פרקים, מזמין אותנו להתגבר על הסטריאוטיפים הטבועים בדמיונו וברגשותינו (אלה שהוצגו בחלק הראשון) כדי להבין את איראן הבת-רמהפכנית דרך ההיסטוריה שלה.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

חלק זה עוסק בהצגת יסודותיה התיאולוגיים, הכלכליים והחברתיים של המהפכה דרך ניתוח כרזות, חומרי לימוד ודרשות. הדיון מתמקד בהצגת הניסיון האיראני לבנות "גרטיב היסטורי חדש" ובמאמץ להבנות זהות לאומית מהפכנית השואבת בזימנית את מקורותיה גם ממסורות איסלמיות וגם מרעיונות לאומיים אירופוצנטריים, גם מסמלים מקומיים של תרבות האיסלם וגם מסמלים חילוניים מערביים. מתוך כך נוצרת תמונת עולם מורכבת ולא פלקאטית של איראן מלאת ניגודים, מתחים, ופרדוקסים, איראן הנאבקת הן על שמירת הנכסים הרוחניים, המוסריים והתרבותיים של האיסלם והן על ניכוס לאומיות מודרנית.

נושא הזהות הלאומית או העצמי הלאומי הוא אחד הצירים המרכזיים בספר, ולשם הדיון בו אעלה שתי נקודות שונות – האחת תוכנית והשנייה מתודולוגית (במובן האפיסטמולוגי) – שאינן בהכרח קשורות זו בזו. נקודה ראשונה עוסקת בניתוח של האקלים הרגשי העוין כלפי איראן ובשנאה המובנית כלפיה בספרה הציבורית – בשיח הפוליטי, התקשורתי, והאקדמי בישראל. רם מציע לנו הסתכלות חדשה וכפולת פנים להבנה של זהות קולקטיבית לאומית באיראן הבתרמהפכנית. בעידן הקוירי של העצמי, בעידן של נפילת חומות והקמת גדרות, מעבר חופשי של סחורות וכליאת בני אדם במחנות, בעידן של זכויות אדם ומצבי חירום, רצון לייחודיות והגדרת חריגים כסכנה לאומית, רם אינו מסתפק בשימוש במושגים מודרניסטיים לזהות – "אנחנו" ו"הם", "קבוצת פנים" ו"קבוצת חוץ", "שייכים" ו"אחרים" – כדי להסביר דינמיקות של שייכות לקולקטיב וכינון עצמי לאומי, אלא הוא קורא את המציאות האיראנית והישראלית דרך תודעה פוסט-קולוניאלית שהיא כבר מהלך פרשני של תנועה בין מבני כוח, שפה ודיבור לבין פעולות של סובייקטים. אנו למדים שזהות לאומית מובנת לעתים לא רק דרך קיומה של תפיסת איום שמייצרת הבדל, אלא גם ואולי דווקא דרך ההרגשה של איום שיוצר הדמיון. הגישה שמציע רם חשובה להבנת התמה של שנאה וגזענות בכלל ולבחינת היחס הישראלי לאיראן בפרט.

באופן פרדוקסלי, איראן מקבילה לישראל בנקודות מפתח כמו חוסר ההפרדה בין דת למדינה, חשיבות המסורת, והקשר בין לאומיות ודת. כפי שעבור הציונות הישראלית ויהדות אינן ניתנות להפרדה, כך גם באיראן שלפני המהפכה הקשר בין איראניות ואיסלם היה מוחלט. רם מניח תשתית מושגית לטענה שדווקא הדמיון בין ישראל ובין איראן הוא המייצר את השנאה בקרבנו ואת תחושת האיום על הזהות הישראלית, ומכאן גם הצורך לייצר שיח אלים שמסווה את הדמיון, מסתיר אותו ומעצים את השוני. ההדרה, הוא כותב "נבעה בראש ובראשונה מחשש גדול מפני הדמיון והקרבה בין איראן לישראל, שאימו להפר את הדיכטומיה מזרח/מערב שעליה התבססה ההכרה הציונית ועליה נבנתה המטא-גיאוגרפיה שלה" (עמ' 20). הישראליות כוננה כהיפוך דיכטומי של איראן על הציר האירופי/אוריינטלי דווקא משום הדמיון בינה לבין איראן על הצירים דתיות/חילוניות, דת/לאום, מסורת/מודרניות, ליברליות/פונדמנטליזם. איראן המהפכנית והפוסט-מהפכנית הזכירה לישראלים את עצמם, ובכך סיכנה את האשליה של ישראלים לגבי שייכותם הטבעית והמובנת מאליה למערב הליברלי, החילוני, והדמוקרטי, או כפי שכותב רם, "נחשפה הבעייתיות הטמונה בהצגת התרבות בישראל כישות קוהרנטית וחסרת סתירות [...] איראן ערערה את הדימויים הבינאריים המסודרים שבאמצעותם מיקמו עצמם חסידי הציונות" (עמ' 90). הדמיון והקרבה מאלצים את חזרתו של המודחק והמוסווה ומייצרים "פאניקה חברתית" בלב השיח הישראלי (המתבטא למשל בביטויים כמו של יוסי שריד על מתנחלי חברון "קנאים של האיתאללה

ח'ומייני מקריית ארבע", או ציטוט כותרתו של מאמר של הרסגור בעיתון הארץ "איתאללה עליך, ישראל", המתייחס למאבקים הדתיים של אגודת ישראל והמפד"ל נגד ניתוחי מתים והצגות תיאטרון (אצל רם עמ' 91). כפי שרם מצביע לאורך כל הספר, הפאניקה החברתית על מקומה של ישראל ודמותה המערבית והחילונית מתיישבת אל תוך מרחב גיאופוליטי שבו השונה הוא גם הדומה, הדחוי הוא גם המוכל, והקורבן היהודי הוא גם המקרבן. מכאן ששיח הדרה או רטוריקה של ניגוד טוטלי, כמו גם פוליטיקה של בידוד, אינם מספיקים כדי לפעול לתיקון השיבוש שאיראן, בדמות ה"אחר", מייצרת בתפיסה העצמית הלאומית של ישראלים. השנאה עצמה, כרגש המיוצר במרחב הציבורי, מאפשרת לישראלים לא לראות ולא לדעת את הדמיון. יוצא מכך שבניגוד לתפיסה המציגה את הדומה והקורבן כשותף פוטנציאלי, ובניגוד לתזות פסיכולוגיות חברתיות הרואות בדמיון בסיס למגע, ליחסי חיבה, להזדהות ולאמפתיה, רם מציג מציאות פרדוקסלית שבה דווקא הדומה והקורבן הם שמערערים את הזהות העצמית ומעוררים שנאה, משום שהדמיון אל האחר מאלץ לראות את זה שמסרבים לדעת. רם מציג כאן תפיסה תיאורטית של זהות לאומית שמובנית לא רק באופן פשוט על דרך הניגוד וההבדל, או ההנגדה וההיבדלות, אלא בז'ומנית גם מתוך דחיית האינטימיות והדמיון ודחיית האמביוולנטיות אל זה שהוא כבר תמיד מוכל בעצמי.

נקודה שנייה קשורה גם היא בדיון בזהות לאומית, אך מזווית שונה. בניגוד למודל המודרניסטי של לאומיות, או למודל הדיאלקטי המרקסיסטי, הספר מקדם גישה פוסט-קולוניאלית היברידיית להבנת המהפכה האיראנית. גישה זו מאפשרת לקרוא את המציאות הברז'מהפכנית באיראן מפרספקטיבה כפולה הדוחה את תפיסת המהפכה כרדוקציה אוריינטליסטית של "שיבה לאיסלם", ושמה לב, או מקשיבה, למתחים בין עבר להווה, בין חשיבה לאומית חילונית ובין חשיבה דתית, בין ישן ובין חדש, בין גורמים מקומיים ובין גורמים גלובליים, בין יסודות איסלמיים ויסודות חוץ איסלמיים. הפוליטיקה ההיברידיית הזו מאפשרת לרם לעמוד על שינויים משמעותיים שחלים בנרטיב הלאומיות האיראנית, חידושים פרשניים של השיעה ועדכונים מעניינים וחשובים של האינטליגנציה האיראנית למסורת ולתרבות השיעית בגיבושה כתרבות התנגדות לאימפריאליזם המערבי. בתנועה הלוחך ושוב על ציר הזמן הוא כותב: "מסתמנת כברור מגמת התפתחות, ולא חזרה מדויקת על אותו דפוס" (עמ' 103). המהפכה אינה משעתקת את מושגי העבר כפשוטם אלא מייצרת חידושים "שאינן להם תקדים בתולדות איראן והשיעה" אף שהם מוצגים ומוצדקים כחזרה למסורת. כמו תנועות רבות לשחרור לאומי, גם התנועה האיראנית ניכסה יסודות מהתרבות העממית, החדירה להם תכנים פוליטיים והפיצה אותם מחדש בציבור. מאמרו הנפלא של הומי באבא (Bhabha, 1994), הן בתנועות המסתוריות של לחם הציפאטה המסורתית המועבר בין הכפרים בהודו ומייצר פאניקה בקרב האנגלים, הוא דוגמה מצוינת לסוג זה של חיבור היברידי בין מסורת לפוליטיקה המעבירים מסר מהפכני כדי לנהל מאבק של איתנות. הוא גם דוגמה טובה לאופן שבו ניכוס המסורת מייצר משמעויות חדשות ורבות-פנים. כך גם באיראן, המהפכה "אף שפנתה לכאורה לאחור, תכליתה הייתה להשיג משהו חדש באמת, משהו שלא היה קיים קודם לכן" בבחינת יין ישן בקנקן חדש" (עמ' 103).

ניסיונות שימור, כמו שימור בתים, לעולם אינם משחזרים במדויק את המקור כפי שהיה, משום ששימור הנו כבר תמיד גם שינוי. גישה היברידיית זו מאפשרת לרם לראות את השיקום האידיאולוגי של המסורת השיעית באיראן לא כחזרה פשוטה אל הדת או כמהפכה

דתית פונדמנטליסטית בלבד, כפי שהמערכ תופס אותו, אלא בעיקר כמהפכה חברתית על יסודות תרבותיים שיעים ויסודות רעיוניים חוץ־איסלמיים, מהפכה שיצרה זהות קולקטיבית איראנית חדשה בעידן הפוליטיקה של הזהויות. כך גם ניתן להבין את טענתו לכך שהמהפכה האיראנית הייתה בראש ובראשונה תוצר ההתנגדות למשטרו המושחת של השאה, שניסה בכפייה ובעריצות להשליט מודרניות מערבית וחילונית, אך באותה עת הייתה גם מהפכה אנגרית וחוקתית. תפיסה זו של המהפכה בתוך ההקשר המקומי אינה מחייבת הסכמה; ניתן להבין את מניעי המהפכה ואת הניסיונות לשיקום אידיאולוגי באיראן, ועם זאת להתנגד לדיכוי חופש הדיבור בה או לדיכוי הנשים בה, להתנגד לאלמות, או כפי שכותבת בטלר (Butler, 2004) לשאול כיצד היא נוצרה, להבין את התנאים הפוליטיים, החברתיים, והכלכליים שלה, את תנאי הכוח שאפשרו אותה ויצרו את התגלמותה.

שתי השאלות הללו שונות זו מזו, אך יש לשאול אותן יחד. ואולם חלק גדול של הציבור – אנשי תקשורת, פוליטיקאים, מדינאים, ואנשי אקדמיה, כפי שרם מראה בחלק הראשון של ספרו – נוטים לבחון את איראן מתוך עמדה פרשנית מונוליתית, חד־צדדית ומקובעת, בסברם (באופן מוטעה) שהבנת התנאים של המהפכה החברתית והאידיאולוגית באיראן תייצג בהכרח סימפטיה למהפכה; משל הבנת עמדתו של האחר מחייבת הזדהות ומשחררת את איראן מאשמה.

בהקשר זה חשוב להציג את ההבחנה שמייצרת בטלר (אחרי הפלת מגדלי התאומים ב־11 בספטמבר) בין understanding, הבנה של מניעים, מוטיבציות, ותשוקות שאינן משחררות מאשמה, לבין exoneration, הבנה מתוך הסכמה והזדהות. זוהי הבחנה שמעטים מסוגלים לה או ערים לה באקלים החשיבה הליברלית של מלחמת תרבויות ו"מלחמות צודקות". האם קוראי הספר יצליחו לעמוד על ההבדל? האם יצליחו לאמץ את הגישה האפיסטמולוגית ההיברידית של הספר? אני מקווה שלא רק קוראים בעלי תובנה אנטי־אורינטליסטית, היודעים לנוע בין עולמות שיח שונים, יראו את חשיבותו של ספר מרתק זה לחברה בישראל.

גיל אייל. הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות ירושלים: מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד. תשס"ה 2005, 224 עמודים

שרה חניסקי ושי לביא*

שם ספרו של גיל אייל הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות מלמד על העניין הרב שמייחס המחבר לתופעה הלשונית של "קסם המזרח". אדוארד סעיד ראה בהיקסמות מן המזרח ביטוי לגישה אוריינטליסטית המניחה את עליונותו של המערב. במובן זה, חלק חשוב מן הפרויקט של האוריינטליזם חייב לכלול גם את פירוקו של "קסם המזרח" וחשיפתו כפנטזיה קולוניאלית "שלא מציאות שולטת בה אלא צרור של תשוקות, הדחקות, השקעות והשלכות" (סעיד, אוריינטליזם, עמ' 16). בספרו של אייל הופכת הפנטזיה האוריינטליסטית הקסומה לרגע תיאולוגי בהיסטוריה הציונית שהוחמץ והוחלף בפיתוחן משמים, מנוכר ונעדר חסד, טרנספורמציה אשר ובר ניסחה כ"הסרת הקסם מן העולם". קסם המזרח והסרתו משמשים אצל אייל עיקרון פרדיגמטי מארגן שעל פיו הוא מספר את סיפור הבריאה של המפגש של הישראלים עם המזרח.

על פי אייל, בראשית התרחש המפגש של החברה הישראלית עם המזרח בסימן המיתוס של העבריות אשר צריכה הייתה להמציא את עצמה יש מאין, ובשל כך הזדקקה ל"מסכת הערבי" (עמ' 22). זו הייתה חוויה של מקום קוהרנטי שבני התקופה קראו לו "המזרח". "המזרח" היווה טריטוריה קוגניטיבית לכידה ואחידה אשר סימלה את התחדשותה של האומה היהודית. אולם שינוי מרחיק לכת עבר על החברה הישראלית, המזרח עבר תהליך של "הסרת הקסם", הקמת המדינה האיצה את התהליך שבמסגרתו התרוקנה המטפורה של המזרח מן המשמעות שהייתה לה בעבר ואיבדה את לכידותה, תהום תרבותי נפער בין הישראלים לבין שכניהם ודמות הערבי איבדה את יכולתה לתווך בין היהודי הישן ליהודי החדש.

את היחסים בין הישראלים לשכניהם ממשיג אייל כ"בדלנות", מונח שאינו מסגיר דבר על יחסי הכוח בין שתי הקבוצות, מלבד העובדה שהן נפרדות זו מזו. זוהי בחירה מכוונת שניתן להבינה כחלק מאסטרטגיית הטיעון העולה מן הספר. המחקר מנסה להתנזר מעמדה אתית ונורמטיבית ביחס ל"סכסוך" כמו גם ביחס לצורך להצהיר על עמדתו של המחקר בחיוב הציונות או שלילתה. הניסיון לבדוק את הסוגיה הזאת "מעבר לטוב ולרע" אינו בחזקת גחמה פרטית של הכותב; הוא מעוגן באחת מן התובנות המתודולוגיות העמוקות שניסח מישל פוקו לגבי כתיבת ההיסטוריה: על מנת לחשוף את ההווה ולבקרו, על המחקר לנקוט אסטרטגיה של הסחת דעת מן ההקשרים הפוליטיים הנורמטיביים האפשריים המיוחסים לסוגיות הנחקרות.

באנלוגיה למישל פוקו בספרו תולדות השיגעון בעידן התבונה, אשר סימן את העניין שלו לא במהותם של השיגעון או של התבונה אלא ביצירה ההיסטורית של קו ההפרדה שסימן את השיגעון כהיפוכה של התבונה, מבקש אייל להוכיח שלא התכונות המהותיות של הציונות

* הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב

או של הפלסטינים יכולות להסביר את הבדלנות, "אלא להפך – ההתבדלות היא שמחזיקה בסוד קיומם שלהם" (עמ' 134).

סבך היחסים התרבותיים בין קבוצות גיאופוליטיות הנתונות בסכסוך הוא תחום שהתפתח והתנסח בעשורים האחרונים בשדות הדיסציפלינריים של ההיסטוריה והתיאוריה של התרבות. את הניסוח הפרדיגמטי של מסורת זו הציג סעיד בספרו אוריינטליזם. הומי באבא (Bhabha) מציין כי מדעי התרבות דחקו את מקומה של הסוציולוגיה כמי שהתיימרה לעסוק באופן מסורתי בשאלות אלו. הסוציולוגיה, כך באבא, כשלה בעיבוד התחום המורכב והטעון פוליטית ותרבותית, וביקשה להבינו במושגים רדוקטיביים כגון "הסוציולוגיה של תת-הפיתוח" או "תיאוריית התלות". ספרו של אייל הוא הרמת כפפה מפורשת, בבחינת תביעה להשיב דיונים מסוג זה אל הבית הסוציולוגי דרך הכניסה הראשית. אם סעיד ניסח את התופעה של ה"אוריינטליזם" כמפעל תרבותי, סגנון מחשבה ואפיסטמולוגיה שמכוננת את המערביות, הרי אייל מנסח את אותה תופעה מחדש בגילומה הסוציולוגי, שם הופך המזרח ל"מזרחנות", והדיון מתמקד בשיח של מומחים אשר "המזרח" הוא מומחיותם המקצועית.

בין גיבורי הספר של אייל מדענים פילולוגים יוצאי גרמניה, ערביסטים מקומיים "נכבדי כפרים", מושלים צבאיים, חוקרי אמ"ן ויועצים ממשלתיים לענייני ערבים. גיל אייל מצייע מחקר מרתק על התפתחות פרופסיות אלה, אבל אינו באמת מתכוון להישאר בתחום הסוציולוגיה של הפרופסיות, המוגבל להתנהלותן של פרופסיות ולתולדות המאבקים הפנימיים ביניהן. המומחיות המזרחנית היא ון שעליו מנסה אייל לתלות את סיפורה-מחדש של הקוסמוגוניה הישראלית. שיח המומחים מייבא עמו לסיפור זה פמליה שלמה של תיאוריות חובקות עולם הנושאות בחובן הנחות לרוב על אודות מאפייני המודרניות של המערב.

המודרניות מעוצבת בתיאוריות הסוציולוגיות הגדולות כשיבוש וכתחלואו ו"המומחה" הוא הדמות הפרדיגמטית המגלמת באופן המובהק ביותר את הפתולוגיה שלה: המומחיות מעוצבת כגוף רציונלי ששאר רוחו נגזו ממנו והוא ממלא תפקידי פיקוח, דיכוי, טיהור ופירוק (עמ' 120). קיומו של חזון קדורני על אודות ההווה מניח קו שבר שמאחוריו משתרע עבר בטרם מודרניות, עבר שאצר בחובו את קסם העולם, את האמונה, את הקוהרנטיות ואת הלכידות החברתית. הדרמה המונומנטלית הזו של המודרניות נדחסת בידי אייל לרצועת הזמן/מרחב של המפעל הציוני בטרטוריה של ציון; כשבנרטיב הזה המפעל הציוני הופך לאירוע המשחזר את תולדות המודרניות על כל מאפייניה. בהתאם לכך אייל מזהה בהיסטוריה הציונית מצב "מודרני", "פרה-מודרני", וקו שבר אפיסטמולוגי העובר ביניהם. על פי הגרסה הוובריאנית של הסיפור הציוני, בעולם הפרה-מודרני התקיימה תודעת מזרח רווית משמעות, טעונה ב"קסם העולם", שהוחלפה בתודעת מזרח מודרנית שאיבדה את קסם האמונה. מהפילולוגים שחקרו את הדיאלוג ההיסטורי בין האיסלם ליהדות צמח דור של סטודנטים ששירתו ביחידות המודיעין של היישוב, ואילו הערביסטים, שהיו אמונים על תיווך בין יהודים וערבים, הפכו לאחר קום המדינה לפקידים ממשל שהופקדו על שמירת הגבול בין הקבוצות. בד בבד מצטיירת ההיסטוריה הציונית גם כגרסה דורקהיימית, שבה מתאפיין העולם הפרה-מודרני הציוני באורגניות ובסולידריות, אך עקב משבר המודרניות עובר תהליך של התמקצעות (הופעת המומחים) וחלוקת עבודה. להשלמת התמונה משתקף העולם הציוני של אייל גם כפרויקט פוקויאני, הפעם העולם הפרה-מודרני הציוני מיוצג

כעולם של *ars orientis* שתרם לגווע והוחלף במדע המזרחנות – *scientia orientalis* – שציין את הפיכתו של העולם הצינוני לרשת צפופה של פיקוח על כינון הזהות. אולם אותו שיח עצמו של מומחים אשר מרהט אצל אייל את ההיסטוריוגרפיה של הצינונות במטה-נרטיבים הגדולים של המודרניות, מביא עמו באותה עת ממש טענה הפוכה לגמרי, הגורסת שבצד "מעולם לא היינו מודרניים", ובאותה סימטריה אנלוגית, "מעולם לא היינו ציוניים". בתזה זו המומחים מקבלים תפקיד חדש אשר אינו מסתפק רק בהבניה של זהות ציונית חדשה, אלא מוסיף עליה עבודה של "טיהור והכלאה" של זהויות. ניתן להסכים עם אייל על כך שמטרת ההתיישבות בציון לא הייתה "השתלבות" בנתונים הדמוגרפים הקיימים, אלא ארטיקולציה של זהות ייחודית. כלומר, הפרויקט המובהק של היהודים שהגיעו לציון היה המצאה מחדש של זהותם שלהם תוך מאבק עם רוחות הרפאים של עברם הגלותי. אין גם עוררין על כך שאחד ממשאבי הזהות המרכזיים לבניית קלסתרן של היהודי החדש היה דמות הערבי, אשר שורשיותו סימלה את ה"אותנטיות" הנכספת. אולם אייל טוען מעבר לכך, כי עצם העובדה שיהודים נדרשו לדמותו של הערבי כדי לעצב את זהותם היא הוכחה לקיומו של אותו עולם ציוני פרה-מודרני קסום שבו התקיים אופק זהויות פתוח. עבור המומחים המזרחנים בראשית דרכה של הצינונות דמותו של הערבי טרם שימשה מושא למחקר משום שמחקר מניח קיומו של יחס סובייקט-אובייקט, ואילו זהותו של החוקר כסובייקט טרם גובשה. על פי אייל, לא הצינונות כשלעצמה יצרה את הבידול שבין היהודי לפלסטיני, ובראשיתה שום עננה דטרמיניסטית לא חרצה את הכיוון שבו התפתחו יחסי הגומלין ביניהם. ההוכחה לכך ש"הבדלנות" לא הייתה כורח היסטורי ופועל יוצא של טבעה של הצינונות כפרויקט קולוניאלי-אוריינטליסטי היא קיומם של בני-כלאיים, מסתערבים, ספרדים ופלאחים, זהויות ש"פרצו וסימנו את הגבול בין יהודים לערבים" (עמ' 9). שחזור ההיסטוריה המוקדמת של הצינונות כפרה-מודרנית מאפשר לאייל לטעון, בעקבות לאטור (Latour) כי בעצם "מעולם לא היינו ציוניים".

אייל פורש את סיפורו של "המזרח" כמשל של מודרניזציה ואובדן קסם העולם. נרטיב זה מחזיק סדרה של מתחים פנימיים אשר ספק אם ניתן ליישב ביניהם. חוקרים רבים הגדירו את הצינונות כפרויקט מובהק של נאורות, מערביות ומודרניות במגוון הקשרים: לאומיות, חילוניות, קולוניאליזם, ואוטופיית "האדם החדש". אייל, לעומת זאת – מתוך רצון לזהות בצינונות בראשית דרכה רגע של קסם – נדחק לפצל את הנרטיב ההיסטורי הצינוני בין מוקדם למאוחר, בין מודרני לפרה-מודרני, בין קסום לנעדר קסם. במקביל הוא יוצר פיצול בתוך השיח האוריינטליסטי בין אוריינטליזם מוקדם, שכולל בתוכו את "קסם המזרח", לבין "אוריינטליזם מאוחר", שמתאפיין בשיח המומחים ובהסרת הקסם מן המזרח.

בתוך כך מתעלם אייל מן ההקשר ההיסטורי שבו "הוקסם" המזרח, כחלק מתהליך האסנציאליזציה של האוריינט. הוא מתעלם מן התובנה הוובריאנית שהקסם הוא אמצעי היוריסטי לאיתור תהליכי אובדן, ולא אמצעי אפירמטיבי לחגוג רגע קסום בעבר. גם אם מקבלים את האפשרות של עבר קסום, יהיה זה מפתיע לגלותו בחיקו של המדע האוריינטליסטי, הגרמני בעיקרו, של אמצע המאה התשע-עשרה. סביר יותר להניח שמומחיות זו צמחה לא ברגע של היקסמות תמימה אלא כחלק ממאמץ דיסקורסיבי מכוון של הרומנטיקה האירופית לִיצר מזרח "קסום", בד בבד עם יצירת נרטיב של הווה מערבי "נעדר קסם".

לא פחות מהסיפור על אובדן קסם המזרח, סיפורו של אייל כולל גם ניסיון רפלקסיבי לחלץ את הניתוח הביקורתי מן הקסם האידיאולוגי. אייל מבקש להמיר קטגוריות-מחקר טעונות אידיאולוגית בקטגוריות נטולות קסם מבית המדרש של הסוציולוגיה של הפרופסיות. הדיון בפרופסיות ה"מזרחניות", במאבקים ובחלוקת העבודה ביניהן, והשימוש בכלים סוציולוגיים שמטרתם הסרת הקסם האידיאולוגי מן העולם, נמצאים במתח עם ניסיונו של המחבר לכתוב מחדש מטא-נרטיב של הסיפור הציוני. בסיפור שלו המיקרו-קוסמוס הפרופסיונלי אינו תכלית בפני עצמה, והוא מקבל את משמעותו המלאה רק משום שהוא משקף את המקרו-קוסמוס של הציבוריות הישראלית כולה. כוחו המאגני של המזרח, שנשחק במעגל האמונה המצומצם של בעלי הידע המזרחני, אינו אלא אלגוריה לאובדן קסם המזרח בציבור הישראלי. פער נבקע בין אבני הבניין הסוציולוגיות של הסיפור לבין היומרה הארכיטקטונית לארגן מחדש את הנרטיב הציוני, וספק אם סיפורו של אייל מצליח למלא חלל זה.

הדיאלקטיקה של הסרת הקסם מתגלה גם במופע האידיאולוגי שלה. דווקא בשעה שאייל מנסה להשתחרר אידיאולוגית מה"סיפור הציוני הגדול" באמצעות התנזרות מקידום הסיפור בקטגוריות השגורות, הוא שב, בסופו של דבר, ומאמץ אותן אל חיקו. למרות השפה הסטרילית והסטרוקטורלית שמדברת על "בידול", ולא על סכסוך רווי דיכוי – מונחים העלולים להסגיר עמדה פוליטית משוקעת בשדה – הוא מספר סיפור שבו העלילה, הכרונוולוגיה והשחקנים הראשיים שאולים מהרפרטואר הציוני. וכך, הפרובלמטיקה הניצבת במרכז הדיון היא ההנחה בדבר קיומו של היהודי החדש וייסורי ההבניה של זהותו, והם אלה שתופסים את מקום הדרמה ומדריכים את השתלשלותה הטרגית, כאשר בעקבות תהליך ההפרדה והטיהור אובד ליהודי החדש משאב הזהות שלו: דמותו של הערבי. ציוני הזמן המארגנים את רצף העלילה לקוחים אף הם מהכרוניקה המוכרת: יריית הפתיחה בעלייה הראשונה, ונקודות התפנית הדרמטיות של '48 ו-'67 (עמ' 70, 150), ובתווך שנת 53, פעולת קיביה (עמ' 85). והשחקנים הראשיים, הפרופסיות ה"מזרחניות", חבים את מטה לחמם למדינה הציונית, ומבטאים את מאווייה הריבוניים.

אייל טוען לגבי המומחים שבחר לדון בהם, כי שיקוליהם והתנהלותם כפופים לאתיקה פרופסיונלית פנימית שאינה מושפעת באופן ישיר מאידיאולוגיות או משיקולים לאומיים, אולם אי-אפשר להתעלם מן המיקום המדינתי של סוכנים אלה ומתפקידם הראשי לייצר אתוסים שיצדיקו את ההחלטות המדיניות; דווקא עקרונותיהם המקצועיים מונעים מהם ליצור טיעונים קונטרה-הגמוניים, גם אם לא כל החלטה שלהם היא שיקוף של האידיאולוגיה השלטת.

עם סיום הקריאה המרתקת בספר הקורא נותר עם השאלה עד כמה המתחים והסתירות הפנימיות שבספר הם פרי אסטרטגיית המחקר, ועד כמה ניתן לזהותם עם המטען הגנטי של הפרופסיה הסוציולוגית שהוצפן בתוכם. אכן, מפתה לקרוא את הספר כעוסק לא רק בפרופסיה המזרחנית אלא גם בפרופסיה הסוציולוגית ובטלטלה שבין הרצון הסוציולוגי לבער את העולם המחולן משאריות הקסם שדבקו בו, לבין הרצון להפיח מחדש קסם בעולם ביורוקרטי פרופסיונלי שקסמו נעדר. קריאת הקרב של הסוציולוגיה למדע מתנזר, כמו גם רצונה לרוץ אידיאולוגית לפני המחנה, מעניקים לספר את כוחו המחדש ובה בעת חושפים את נקודת התורפה שלו.